Sifatli ta’lim – yorqin kelajak

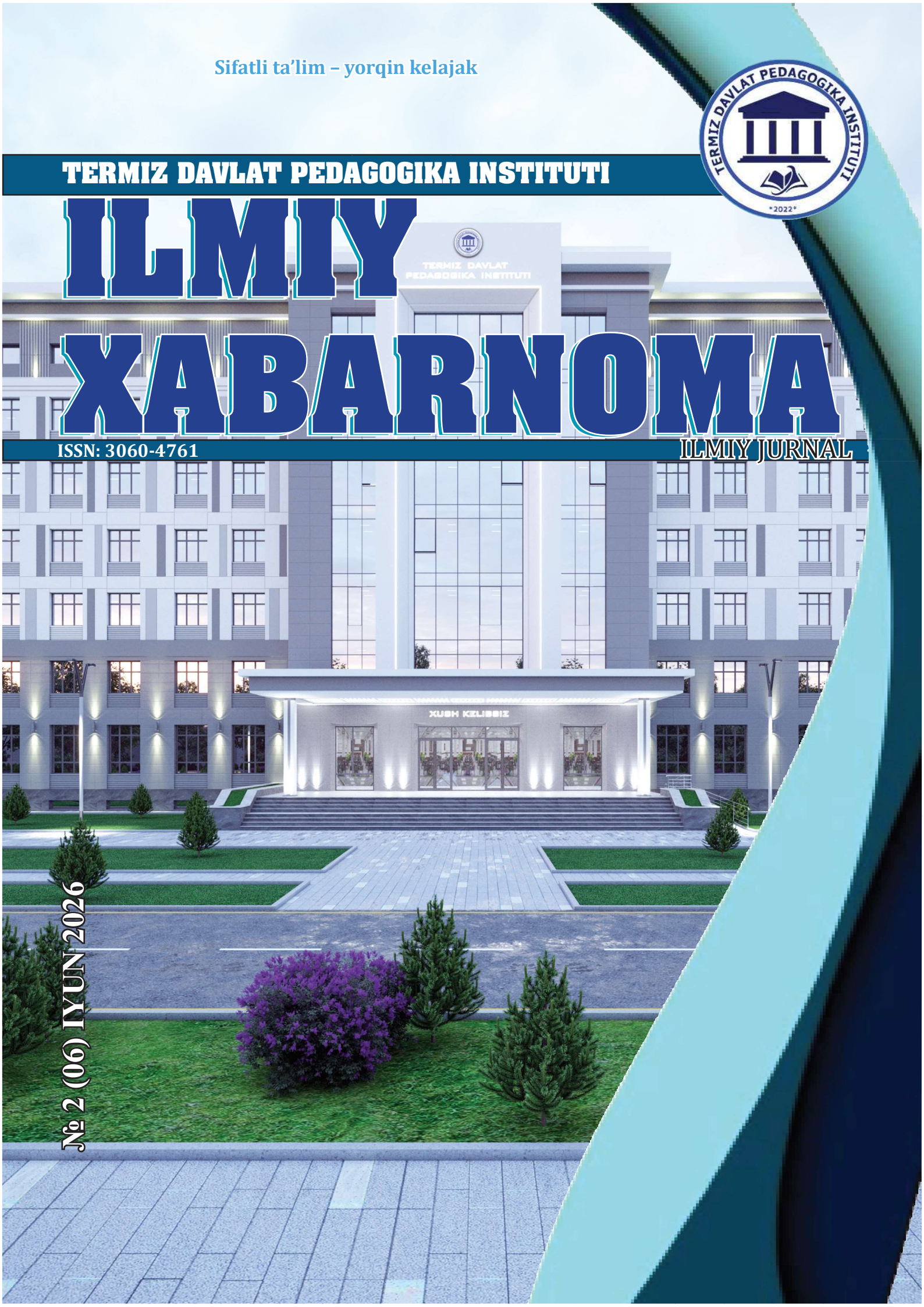
TERMIZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

ILMIY XABARNOMA

ISSN: 3060-4761

ILMIY JURNAL

№ 2 (06) IYUN 2026

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK

ISSN: 3060-4761

TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

TERMIZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARNOMASI

SCIENTIFIC BULLETIN OF TERMEZ STATE
PEDAGOGICAL INSTITUTE

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТЕРМЕЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

TERDPI ILMIY XABARNOMASI

2026/ № 2

O'zR OAK ning 2025-yil 24-sentabrdagi
375/5-sonli qarori bilan milliy ilmiy nashrlar
ro'yxatiga kiritilgan

Termiz – 2026

ISSN: 3060-4761

Muassis:
Termiz davlat pedagogika instituti

TERMIZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARNOMASI

ILMIY-USLUBIY JURNAL
Jurnal bir yilda bosma va elektron (o'zbek, rus, ingliz tillarida) shaklda chop etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 6-iyundagi № 303723-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Matnlarda foydalanilgan manba, ko'chirma, mazmun va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgar. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 12.06.2026
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 26,25
Ofset bosma. Ofset qog'ozi.
Adadi: 100 nusxa
Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma: 174
Tahririyat manzili: Termiz tumani "Yangiobod" MFY, At-Termiziy ko'chasi 1-A uy.
"TerDU bosmaxonasi"da chop etildi.
Bosmaxona manzili: Termiz shahri, A.Navoiy ko'chasi, 42 uy.

BOSH MUHARRIR:
Xasanov Azizbek, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:
Kuldasheva Shaxnoza, kimyo fanlari doktori (DSc), professor

TEXNIK MUHARRIR:
Qurbanov Abdimalik, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MAS'UL KOTIB:
To'rayev Ro'ziboy, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TAHRIR HAY'AT A'ZOLARI:
Bernd Müller-Jacquier,f.f.d, professor (Germaniya)
Ponomaryova Lyudmila, p.f.d, professor (Rossiya)
Gerasyov Aleksandr, p.f.d, professor (Rossiya)
Buligina Yelena, f..f.d, professor (Rossiya)
Eshmetov Izzat, t.f.d, professor (O'zbekiston)
Abdikamalova Aziza, k.f.d, professor (O'zbekiston)
Salixanova Dilnoza, t.f.d, professor (O'zbekiston)
Jumaeva Dilnoza, t.f.d, professor (O'zbekiston)
Sagdullayeva Dilafruz, t.f.d, professor (O'zbekiston)
Turamuratov Ulug'bek, PhD, dotsent (O'zbekiston)
Norbo'tayev Xo'shboq, p.f.d,(DSc) professor (O'zbekiston)
To'rayev Rasul, f.m.f.n, professor (O'zbekiston)
Shamuratova Nagima, q.x.f.d. (DSc), professor (O'zbekiston)
Saidov Chorixon, f.m.f.d, professor (O'zbekiston)
Bozorov Lutfulla, k.f.d., (DSc) (O'zbekiston)
Mahmudov Yusup, p.f.d, professor (O'zbekiston)
Xudoyqulov Xol, p.f.d, professor (O'zbekiston)
Alimov Parda, f.f.d, professor (O'zbekiston)
Xoliqnazarov Begali, b.f.n, dotsent (O'zbekiston)
Qodirov Baxtiyor, PhD, dotsent (O'zbekiston)
Tojiyev Panji, t.f.d,(DSc), dotsent (O'zbekiston)
Qosimov Shavkat, PhD, professor (O'zbekiston)
Saidaxmatov Sharifbek, t.f.f.d., PhD,dotsent (O'zbekiston)
Xudoyberdiyev Shuxrat, PhD,dotsent (O'zbekiston)
Umarov Aziz, PhD (O'zbekiston)
Abduraxmonov Eldor, k.f.d, ,(DSc), professor (O'zbekiston)
Shabbazova Dilfuza, PhD, dotsent (O'zbekiston)
Nuritdinova Xurshida, PhD (O'zbekiston)
Quvvatova Mohira, PhD (O'zbekiston)
Mardonova Lobar, PhD, dotsent (O'zbekiston)
Nurmatov Norqobil, q.x.f.d, (DSc), professor (O'zbekiston)
Ismailov Botir, PhD, (O'zbekiston)
Sattorov Sardor, PhD (O'zbekiston)
Allamuradov Anvar, PhD, dotsent (O'zbekiston)
Kabilova Sayyora, PhD (O'zbekiston)
Ismailov Murodulla, PhD, dotsent (O'zbekiston)
Eshmuradov Olmosbek, PhD,dotsent (O'zbekiston)
Isayev Oybek, Phd (O'zbekiston)
Norliyev Rustam, f.f.n, dotsent (O'zbekiston)
Berdiyeva Muhabbat, Phd, professor (O'zbekiston)
Shirnazarova Zamira, Phd,dotsent (O'zbekiston)
Narbasheva Mexri, p.f.n, professor (O'zbekiston)
Kuzimurotova Dinara, Tahririy-nashriyot bo'limi muharriri (O'zbekiston)

ISSN: 3060-4761

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Хасанов Азизбек, доктор педагогических наук (DSc), профессор.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Кулдашева Шахноза, доктор химических наук (DSc), профессор

ТЕХНИЧЕСКИЙ РЕДАКТОР:
Курбанов Абдималик, доктор философии по техническим наукам (PhD)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Тураев Рузибой, доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА:
Бернд Мюллер-Жакье, д.ф.н., профессор (Германия)
Пономарева Людмила, д.п.н., профессор (Россия)
Герасёв Александр, д.п.н., профессор (Россия)
Булыгина Елена, д.ф.н., профессор (Россия)
Эшметов Иззат, д.т.н, профессор (Узбекистан)
Абдикамалова Азиза, д.к.н., профессор (Узбекистан)
Салиханова Дильноза, д.т.н, профессор (Узбекистан)
Джумаева Дильноза, д.т.н, профессор (Узбекистан)
Сагдуллаева Дилафруз, д.т.н, профессор (Узбекистан)
Турамурадов Улугбек, д.ф.п.н, доцент (Узбекистан)
Норбутаев Хушбок, д.п.н, профессор (Узбекистан)
Тураев Расул, к.ф.м.н, профессор (Узбекистан)
Шамуратова Нагима, д.с.н, профессор (Узбекистан)
Саидов Чорихон, д.ф.м.н, профессор (Узбекистан)
Бозоров Лутфулла, д.т.н. (Узбекистан)
Махмудов Юсуп, д.п.н, профессор (Узбекистан)
Худойкулов Хол, д.п.н, профессор (Узбекистан)
Алимов Парда, ф.ф.н, профессор (Узбекистан)
Халикназаров Бегали, к.б.н, доцент (Узбекистан)
Кодиров Бахтиёр, д.ф.п.н, доцент (Узбекистан)
Таджиев Панджи, д.т.н., доцент (Узбекистан)
Касимов Шавкат, д.ф.п.н, профессор (Узбекистан)
Саидахматов Шарифбек, д.ф.и.н, доцент (Узбекистан)
Худойбердиев Шухрат, д.ф.п.н, доцент (Узбекистан)
Умаров Азиз, д.ф.п.н, (Узбекистан)
Абдурахманов Эльдор, д.х.н., профессор (Узбекистан)
Шаббазова Дилфуза, д.ф.п.н, доцент (Узбекистан)
Нуритдинова Хуршида, д.ф.п.н (Узбекистан)
Кувватова Махира, д.ф.п.н (Узбекистан)
Мардонова Лобар, д.ф.ф.н, доцент (Узбекистан)
Нурматов Норкабил, д.с.н., профессор (Узбекистан)
Исмаилов Ботир, д.ф.п.н (Узбекистан)
Сатторов Сардор, д.ф.п.н (Узбекистан)
Алламурадов Анвар, д.ф.п.н. доцент (Узбекистан)
Кабилова Сайёра, д.ф.ф.н, (Узбекистан)
Исмаилов Муродулла, д.ф.п.н, доцент (Узбекистан)
Эшмурадов Олмосбек, д.ф.п.н, доцент (Узбекистан)
Исаев Ойбек, д.ф.и.н (Узбекистан)
Норлиев Рустам, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Бердиева Мухаббат, д.ф.п.н, профессор (Узбекистан)
Ширназарова Замира, д.ф.ф.н, доцент (Узбекистан)
Нарбашева Мехри, к.п.н. профессор (Узбекистан)
Кузимуротова Динара, редактор редакционно-издательского отдела, (Узбекистан).

Основатель:
Термезский государственный педагогический институт

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТЕРМЕЗСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

Журнал издается в печатном и электронном виде (на узбекском, русском, английском языках) в течение одного года.

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан свидетельством № 303723 от 6 июня 2024 года.

Авторы несут ответственность за достоверность источников, выдержек, содержания и информации, используемых в текстах. При копировании из журнала необходимо указывать источник.

Разрешение получено: 12.06.2026.
Размер бумаги: 70x85.
Печатная форма: 26,25.
Офсетная печать.
Офсетная бумага.
Количество: 100 экз.
Цена указана по договорённой цене.
Заказ: 174
Адрес редакции: Термезский район, «Янгиабад» МФМ, улица Ат-Термизи, дом 1-А.
Отпечатано в типографии «ТерГУ».
Адрес типографии: город Термез,улица А.Навоий, дом 42.

ISSN: 3060-4761

Founder:
Termiz State Pedagogical Institute

SCIENTIFIC BULLETIN OF TERMEZ STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

The magazine is published in printed and electronic form (in Uzbek, Russian, English) in one year.

Registered by the Information and Mass Communications Agency under the Presidential Administration of the Republic of Uzbekistan with certificate No. 303723 dated June 6, 2024.

The authors are responsible for the accuracy of the sources, excerpts, content and information used in the texts. When copying from a journal, the source must be noted.

Permission to print: 12.03.2026
Paper size: 70x85
Printing plate: 26.25
Offset printing.
Offset paper.
Quantity: 100 copies
Price at the agreed price.
Order: 174
Editorial address: Termez district, «Yangiabad» MCK, At-Termiziy street, 1-A.
Printed at the "TerSU printing house". Address: Termez city, A.Navoiy street, 42.

THE EDITOR-IN-CHIEF:
Xasanov Azizbek, Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Kuldasheva Shakhnoza, Doctor of Chemical Sciences (DSc), Professor

TECHNICAL EDITOR:
Qurbanov Abdimalik, Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences

RESPONSIBLE SECRETARY:
Turaev Ruziboy, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Bernd Müller-Jacquier, Doctor of Philological Sciences, Professor (Germany)
Ponomaryova Lyudmila, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Russia)
Gerasyov Aleksandr, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Russia)
Buligina Yelena, Doctor of Philological Sciences, Professor (Russia)
Eshmetov Izzat, Doctor of Technical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Abdikamalova Aziza, Doctor of Chemical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Salikhanova Dilnoza, Doctor of Technical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Jumaeva Dilnoza, Doctor of Technical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Sagdullayeva Dilafruz, Doctor of Technical Sciences, Professor (Uzbekistan)
To'ramuratov Ulug'bek, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Norbo'tayev Xo'shboq, Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. (Uzbekistan)
To'rayev Rasul, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Prof. (Uzbekistan)
Shamuratova Nagima, Doctor of Agricultural Sciences (DSc), Prof. (Uzbekistan)
Saidov Chorikhon, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. (Uzbekistan)
Bozorov Lutfulla, Doctor of Technical Sciences (DSc), (Uzbekistan)
Mahmudov Yusup, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Khudoyqulov Khol, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Parda Alimov, Candidate of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan)
Xoliqnazarov Begali, Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, (Uzbekistan)
Qodirov Baxtiyor, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Tojiyev Panji, Doctor of Technical Sciences (DSc), Associate Professor (Uzbekistan)
Qosimov Shavkat, PhD, Professor (Uzbekistan)
Saidakhmatov Sharifbek, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Khudoyberdiyev Shuxrat, PhD (Uzbekistan)
Umarov Aziz, PhD (Uzbekistan)
Abduraxmonov Eldor, Doctor of Chemical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Shabbazova Dilfuza, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Nuritdinova Khurshida, PhD (Uzbekistan)
Quvvatova Mohira, PhD (Uzbekistan)
Mardonova Lobar, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Nurmatov Norqobil, Doctor of Agricultural Sciences (DSc), Profess. (Uzbekistan)
Ismailov Botir, PhD (Uzbekistan)
Sattorov Sardor, PhD (Uzbekistan)
Allamuradov Anvar, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Kabilova Sayyora, PhD, (Uzbekistan)
Ismailov Murodulla, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Eshmuradov Olmosbek, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Isayev Oybek, PhD (Uzbekistan)
Norliyev Rustam, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Uzbekistan)
Berdiyeva Muhabbat, PhD, Professor (Uzbekistan)
Shirnazarova Zamira, PhD, Associate Professor (Uzbekistan)
Narbasheva Mexri, Candidate of Psychological Sciences, Professor (Uzbekistan)
Kuzimurotova Dinara, Editor, Editorial-Publishing Department (Uzbekistan)

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

ILMIY SALOHIYAT – JAMIYAT RIVOJINING MUHIM OMILIDIR

AZIZBEK XASANOV,
Termiz davlat pedagogika instituti rektori,
pedagogika fanlari doktori, professor

Tarixiy taraqqiyotni tahlil qiladigan bo'lsak, jamiyat taraqqiyoti, millat yuksalishi va davlat qudrati doimo ilm-fan bilan chambarchas bog'liq bo'lganiga guvoh bo'lamiz. Shu bois ilm-fanga qaratilgan e'tibor, avvalo, kelajakka qaratilgan e'tibor va inson qadrini ulug'lashning eng oliy namunasidir.

Kuni kecha davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning yangi avlod ilmiy kadrlarini tayyorlash va ularni attestatsiya qilish tizimini takollashtirish to'g'risidagi farmoni mamlakatimiz ilm-fani taraqqiyotida yangi davrni ochib berganligi bilan ahamiyatlidir.

Mazkur farmonda yangi avlod ilmiy kadrlarini yangi dunyo talablari asosida tayyorlash hamda davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim yo'nalishlari uchun innovatsion yechimlarni ilmiy yondashuvlar asosida ilgari suradigan yangi avlod ilmiy kadrlarini tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish, ixtisoslashgan kengashlar faoliyatini xalqaro standartlar asosida takomillashtirishga qaratilgan qator yangi normalar belgilab berildi. Ayniqsa, oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimini takomillashtirish, doktorantlar tayyorlash tizimini xalqaro talabalarga moslashtirish, mamlakatimizda sohalar bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning sifati, ilmiy va amaliy ahamiyatini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Bu farmon shunchaki ilm-fanni rivojlantirishga emas, balki yangi O'zbekistonda qaysi soha bo'lmasin ilm-fanga, ta'limga, shu jumladan, ilm bilan mashg'ul ilmiy kadrlarning mehnatiga munosabat tubdan o'zgarganini va bu soha davlat siyosatining eng yuqori ustuvor yo'nalishiga aylanganini yana bir bor isbotladi. Farmonda belgilab berilgan imkoniyatlar zamirida shunchaki moddiy rag'bat emas, balki ulkan ma'no, chuqur yondashuv hamda ilm-fan taraqqiyoti uchun juda katta ilmiy maydon yaratilganligini bildiradi.

Keling, bu yangiliklarga oliy ta'lim va ilm-fan tizimida ko'p yildan buyon faoliyat yuritayotgan

soha vakili sifatida nazar tashlaylik. Davlatimiz rahbari tomonidan 2026-yil 26-mayda imzolangan «Ilm-fan va ilmiy faoliyatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash hamda tizimni tubdan isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-98-sonli Farmoni soha rivojini yangi makroiqtisodiy va ijtimoiy sur'atlarga moslashtiruvchi muhim omil bo'ldi. Ushbu strategik hujjat oliy ta'lim va ilm-fan sohasi vakillari zimmasiga yangi vazifalar yuklash bilan birga, milliy ilmiy salohiyatimizni yanada yuksaltirishning takomillashgan mexanizmini yaratib berdi.

Maqola doirasida ushbu tarixiy hujjatning institutsional va amaliy ahamiyatiga, uning oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqishdagi o'rniga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Ilmiy sohadagi an'analar o'z davrida fanning ko'p tarmoqli rivojlanishini ta'minlashga xizmat qilgan edi. Biroq bugungi tezkor globallashuv va raqamli texnologiyalar asri tadqiqotlarni bevosita amaliyot va strategik ehtiyojlarga yanada yaqinroq bog'lashni taqozo etmoqda. Farmonga ko'ra, endilikda doktoranturaga qabul kvotalarining kamida 60 foizi aynan mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun yuqori ahamiyatga ega bo'lgan ustuvor va innovatsion yo'nalishlarga — nanotexnologiyalar, robototexnika, sun'iy intellekt va seysmik xavfsizlik kabi sohalarga ajratilishi belgilandi. Bu mavjud ilmiy salohiyatni yanada jipslashtirib, davlat mablag'larini jamiyat uchun eng yuqori samara beradigan strategik sohalarga maqsadli yo'naltirish imkonini kengaytiradi.

Shu bilan birga, ilm-fan yo'lini tanlagan yoshlarni moddiy va ma'naviy jihatdan muntazam qo'llab-quvvatlash davlatimiz siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Ustuvor ixtisosliklar bo'yicha tahsil olayotgan doktorantlarga differensial va 1.7 baravar oshirilgan stipendiyalar joriy etilishi ushbu e'tiborning yangi amaliy ifodasidir. Bu qadam yosh olimlarimizning ijtimoiy himoyasini yanada kuchaytiradi, ularning bor e'tiborini va intellektual quvvatini faqat va faqat izlanishlarga, jahon andozalariga mos tadqiqotlar olib borishga qaratishiga zamin yaratadi.

Bugungi kun fan va amaliyot uyg'unligida yanada moslanuvchan yondashuvlarni talab qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, sohadagi eng diqqatga sazovor yangiliklardan biri — "Loyiha doirasida ilmiy daraja" (PhD) dasturining yo'lga qo'yilishidir. Avvalgi tizim ilmiy ishlarning uslubiy va nazariy mukammalligini ta'minlashga xizmat qilgan bo'lsa, yangi dastur sohaga yanada katta tezkorlik olib kiradi. Endilikda aniq bir amaliy yoki innovatsion loyiha doirasida tijoratlashtiriladigan natija ko'rsatgan, real ishlab chiqarish muammosini hal qilgan tadqiqotchining ishi soddalashtirilgan tartibda, to'g'ridan-to'g'ri tan olinishi mumkin. Bu tizim an'anaviy ilmiy maktablar tajribasini saqlagan holda, fanni amaliyot bilan, tadqiqotchini esa tadbirkor bilan bog'lovchi eng qisqa va samarali ko'prikka aylanadi.

Akademik muhitdagi muhim o'zgarishlardan yana biri — Oliy attestatsiya komissiyasining tashkiliy jihatdan O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tizimiga o'tkazilishi va uning qarorlar qabul qilish vakolatlari kengaytirilishidir.

Bu qadam xalqaro akademizm prinsiplariga to'liq mos keladi. Zero, ilmga fan ahli baho berishi, milliy ilmiy maktablarimizning nufuzini yuqori darajada ushlab turishi maqsadga muvofiqdir. 2027-yil 1-yanvardan boshlab ilmiy darajalar berish tartiblarining yanada soddalashtirilishi, ko'p yillar davomida shakllangan boy tajribalarni yangi davr talablariga moslashtirib, sohadagi mavjud tartib-taomillarni yengillashtiradi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, mazkur Farmon yurtimizda ilm-fanni milliy taraqqiyotning bosh drayveriga aylantirishni maqsad qilgan. Hujjatda belgilangan vazifalarning hayotga izchil tatbiq etilishi mamlakatimizda yangi avlod olimlar jamoasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ilm-fan sohasi rahbarlari va vakillari sifatida ushbu yangilanish jarayonlarini to'liq qo'llab-quvvatlagan holda, ularning ijrosini ta'minlashda bor bilim, tajriba va muassasalarimiz salohiyatini safarbar etishni sharafli vazifa deb bilamiz.

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

UDK: 372.862:004.9
ORCID: 0009-0007-2368-9524
TOSHPULATOV FAXRIDDIN UROLOVICH
Termiz davlat pedagogika instituti professori, p.f.f.d. (PhD)
E-mail: faxriddint91@gmail.com

TALABALARDA MANTIQIY FIKRLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MOHIYATI

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik mohiyati, uning ta'lim jarayonidagi nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Mantiqiy fikrlash shaxsning bilimlarni izchil tahlil qilishi, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlashi, dalillarga asoslangan xulosa chiqarishi, muammoli vaziyatlarga ongli yondashishi va mustaqil qaror qabul qilishi bilan bog'liq murakkab intellektual jarayon sifatida yoritiladi. Maqolada talabalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli ta'lim, interfaol metodlar, algoritmik topshiriqlar, modellashtirish, tahlil, taqqoslash, umumlashtirish va refleksiv yondashuvlarning o'rni asoslab beriladi. Shuningdek, mantiqiy fikrlashni shakllantirish jarayonining motivatsion, kognitiv, amaliy-faoliyatli, kommunikativ va refleksiv komponentlari ko'rsatib berilgan. Tadqiqot mazmuni shuni ko'rsatadiki, talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini tizimli rivojlantirish ularning kasbiy tayyorgarligi, ijodiy faolligi, mustaqil bilim olishi va pedagogik hamda texnologik vazifalarni samarali hal etish salohiyatini oshiradi.

KALIT SO'ZLAR: *mantiqiy fikrlash, talaba, pedagogik jarayon, psixologik mohiyat, tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, muammoli ta'lim, algoritmik tafakkur, refleksiya, kasbiy kompetentlik.*

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

АННОТАЦИЯ. В статье анализируется педагогико-психологическая сущность формирования навыков логического мышления у студентов, а также его теоретическое и практическое значение в образовательном процессе. Логическое мышление рассматривается как сложный интеллектуальный процесс, связанный с последовательным анализом знаний, установлением причинно-следственных связей, аргументированным выводом, осознанным подходом к проблемным ситуациям и самостоятельным принятием решений. В статье обосновывается роль проблемного обучения, интерактивных методов, алгоритмических заданий, моделирования, анализа, сравнения, обобщения и рефлексивного подхода в развитии логического мышления студентов. Также раскрываются мотивационный, когнитивный, практико-деятельностный, коммуникативный и рефлексивный компоненты данного процесса. Результаты исследования показывают, что системное развитие логического мышления способствует повышению профессиональной подготовки, творческой активности, самостоятельной учебной деятельности и способности студентов эффективно решать педагогические и технологические задачи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *логическое мышление, студент, педагогический процесс, психологическая сущность, анализ, сравнение, обобщение, проблемное обучение, алгоритмическое мышление, рефлексия, профессиональная компетентность.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF DEVELOPING LOGICAL THINKING SKILLS IN STUDENTS

ABSTRACT. This article analyzes the pedagogical and psychological essence of developing logical thinking skills in students and its theoretical and practical significance in the educational process. Logical thinking is interpreted as a complex intellectual process associated with consistent analysis of knowledge, identification of cause-and-effect relationships, evidence-based reasoning, conscious response to problem situations, and independent decision-making. The article substantiates the role of problem-based learning, interactive methods, algorithmic tasks, modeling, analysis, comparison, generalization, and reflective approaches in developing students' logical thinking. The motivational, cognitive, practical-activity, communicative, and reflective components of this process are also highlighted. The study shows that systematic development of logical thinking enhances students' professional readiness, creative activity, independent learning, and ability to solve pedagogical and technological tasks effectively.

KEY WORDS: *logical thinking, student, pedagogical process, psychological essence, analysis, comparison, generalization, problem-based learning, algorithmic thinking, reflection, professional competence.*

ISSN: 3060-4761

KIRISH. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning faqat tayyor bilimlarni egallashi, ularni yodlab olishi yoki mavjud ma'lumotlarni takrorlashi yetarli natija bermaydi. Bugungi globallashuv, raqamli texnologiyalar va innovatsion rivojlanish sharoitida oliy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri - mustaqil fikrlaydigan, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila oladigan, o'z bilimini amaliy faoliyatda qo'llay biladigan, dalillarga asoslangan xulosa chiqaradigan va kasbiy vazifalarni mantiqiy tahlil asosida hal eta oladigan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashdan iboratdir. Shu bois ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari va baholash mezonlari talabada faqat bilim hajmini oshirishga emas, balki uning intellektual salohiyati, tafakkur madaniyati, tahliliy yondashuvi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilishi zarur.

Mantiqiy fikrlash inson tafakkurining eng muhim ko'rinishlaridan biri bo'lib, u voqea-hodisalar, tushunchalar, bilimlar, amaliy harakatlar va ular o'rtasidagi ichki bog'lanishlarni anglashga xizmat qiladi. Talaba mantiqiy fikrlash orqali ma'lumotlarni oddiy qabul qiluvchi subyekt emas, balki ularni tahlil qiluvchi, tartibga soluvchi, asosiy va ikkinchi darajali belgilarni ajrata oluvchi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlovchi, muammo mohiyatini tushunuvchi va asosli xulosa chiqaruvchi faol ishtirokchiga aylanadi. Ayniqsa, oliy ta'lim jarayonida murakkab nazariy tushunchalarni o'zlashtirish, amaliy topshiriqlarni bajarish, ilmiy izlanish olib borish, kasbiy muammolarga yechim topish hamda yangi g'oyalarni ishlab chiqishda mantiqiy fikrlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish ularning o'quv-bilish faoliyatini faollashtiradi. Bunday jarayonda talaba o'quv materialini mexanik tarzda eslab qolmaydi, balki uni anglaydi, tahlil qiladi, boshqa bilimlar bilan bog'laydi, solishtiradi, umumlashtiradi va amaliy vaziyatlarga tatbiq etadi. Natijada ta'lim jarayoni reproduktiv, ya'ni tayyor bilimni takrorlashga asoslangan faoliyatdan ijodiy, tahliliy, izlanishga yo'naltirilgan faoliyatga o'tadi. Bu esa talabaning mustaqil bilim olish, ilmiy-nazariy mushohada yuritish, dalillash, fikrini asoslash va o'z qarashlarini himoya qilish malakalarini rivojlantiradi.

Mantiqiy fikrlash, ayniqsa, pedagogik, texnologik, muhandislik-grafik, axborot texnologiyalari, chizmachilik, tasviriy san'at va metodik fanlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Chunki bu fanlarda talabadan nafaqat nazariy tushunchalarni bilish, balki ularni amaliy topshiriqlar, chizmalar, modellar, loyihalar, algoritmlar va pedagogik vaziyatlar bilan bog'lab tushuntirish talab etiladi. Masalan, muhandislik grafikasi yoki chizmachilik fanida talaba buyumning shakli, fazoviy holati, o'lchami, proyeksiyasi va konstruktiv tuzilishini tahlil qilishi, ularni mantiqiy ketma-ketlikda tasvirlashi lozim. Pedagogik fanlarda esa talaba ta'limiy vaziyatni tahlil qilishi, o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olishi, metod tanlashi va natijani baholay olishi zarur. Bularning barchasi mantiqiy fikrlashning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi.

Mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik mohiyati shundaki, bu jarayon talabaning bilish faolligi, aqliy operatsiyalari, motivatsiyasi, emotsional-irodaviy holati, mustaqil fikrlashga tayyorligi, o'ziga ishonchi va kasbiy o'zini anglash darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Psixologik nuqtayi nazardan mantiqiy fikrlash tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, abstraksiyalash, tasniflash va xulosa chiqarish kabi tafakkur operatsiyalarining izchil rivojlanishi orqali shakllanadi. Pedagogik nuqtayi nazardan esa bu jarayon o'qituvchi tomonidan to'g'ri tanlangan metodlar, muammoli savollar, amaliy topshiriqlar, interfaol mashg'ulotlar, mustaqil ishlar, baholash mezonlari va refleksiv tahlil orqali boshqariladi.

Shu sababli talabalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish faqat nazariy tushunchalarni o'rgatish bilan cheklanmasligi kerak. O'quv jarayonida talabani savol berishga, muammo mohiyatini aniqlashga, turli yechimlarni solishtirishga, o'z fikrini dalillar asosida asoslashga va natijani tahlil qilishga yo'naltirish muhimdir. Bunda muammoli ta'lim, keys-stadi, loyiha metodi, munozara, debat, aqliy hujum, klaster, Venn diagrammasi, baliq skeleti, algoritmik topshiriqlar, modellashtirish, grafik tasvirlash va refleksiv suhbat kabi metodlar samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Mazkur metodlar talabaning fikrlash jarayonini faollashtiradi, uni tayyor javobni kutishga emas, balki mustaqil izlanishga undaydi.

Oliy ta'lim muassasalarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish jarayoni tizimli, bosqichma-bosqich va maqsadga yo'naltirilgan holda tashkil etilishi lozim. Dastlab talabalarda o'quv materialini tushunish, asosiy tushunchalarni ajratish va oddiy tahlil qilish ko'nikmalari shakllantiriladi. Keyingi bosqichlarda esa ular murakkab muammolarni yechish, ma'lumotlarni taqqoslash, qarama-qarshi fikrlarni baholash, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, mustaqil xulosa chiqarish va o'z qarorini ilmiy asoslashga o'rgatiladi. Bunday izchillik talabaning nafaqat o'quv faoliyatida, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida ham samarali harakat qilishiga zamin yaratadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, hozirgi ta'lim jarayonida talabalarning mustaqil, tanqidiy va mantiqiy fikrlashini rivojlantirish masalasi kasbiy tayyorgarlikning asosiy mezonlaridan biri sifatida qaralmoqda. Chunki mantiqiy fikrlashga ega bo'lgan talaba o'z kasbiy sohasidagi muammolarni chuqur

ISSN: 3060-4761

anglaydi, mavjud vaziyatni tahlil qiladi, optimal yechimlarni izlaydi, o'z qarorining natijasini oldindan baholaydi va faoliyatiga ongli yondashadi. Bu esa kelajak mutaxassisining kasbiy kompetentligini, ijodiy faolligini, ilmiy dunyoqarashini va amaliy tayyorgarligini oshiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish masalasi pedagogika, psixologiya, didaktika va metodika fanlarida muhim ilmiy muammo sifatida o'rganib kelinadi. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda mantiqiy fikrlash shaxsning voqelikni anglash, bilimlarni tizimlashtirish, hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, mavjud dalillar asosida xulosa chiqarish va muammoli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Bu jihatdan mantiqiy fikrlash oddiy bilish faoliyatidan farq qiladi, chunki u ma'lumotni faqat qabul qilish emas, balki uni qayta ishlash, tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish va nazariy-amaliy xulosaga kelish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Pedagogik nuqtayi nazardan mantiqiy fikrlash talabaning o'quv faoliyatida faol ishtirok etishi, bilimlarni ongli o'zlashtirishi va ularni kasbiy vaziyatlarda qo'llay olishi bilan bog'liqdir. Oliy ta'lim jarayonida talaba turli fanlar bo'yicha nazariy bilimlarni egallaydi, lekin bu bilimlar mantiqiy fikrlash asosida qayta ishlanmasa, ular amaliy faoliyatda yetarlicha samara bermaydi. Shu sababli mantiqiy fikrlashni shakllantirish ta'lim jarayonining alohida vazifasi emas, balki har bir fan mazmuniga singdirilishi zarur bo'lgan metodik jarayon sifatida qaralishi lozim.

Psixologik manbalarda mantiqiy fikrlash tafakkurning murakkab shakli sifatida izohlanadi. Tafakkur jarayonida inson mavjud bilimlarga tayanadi, yangi axborotni qabul qiladi, uni oldingi tajriba bilan taqqoslaydi, muhim belgilarni ajratadi va muayyan xulosaga keladi. L.S. Vygotskiy ta'lim va rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlikni asoslar ekan, shaxsning intellektual rivojlanishi faol ta'limiy muhitda, muloqot va amaliy faoliyat jarayonida yuzaga chiqishini ta'kidlaydi [4]. Bu qarash talabalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda o'qituvchi, ta'lim muhiti, savol-topshiriqlar tizimi va o'zaro muloqotning muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

J. Piagetning kognitiv rivojlanish haqidagi qarashlarida esa tafakkurning bosqichma-bosqich shakllanishi, aqliy operatsiyalarning murakkablashuvi va shaxsning mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyati alohida o'rin tutadi [5]. Ushbu yondashuvga ko'ra, talabaning mantiqiy fikrlashi tayyor holda shakllanmaydi, balki o'quv topshiriqlari, muammoli vaziyatlar, taqqoslash, tahlil qilish va xulosa chiqarish faoliyati orqali rivojlanadi. Demak, oliy ta'lim jarayonida talabalarga tayyor javobni berishdan ko'ra, ularni mustaqil izlanishga yo'naltirish, savol qo'yish va yechim topishga o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

J. Bruner ta'lim jarayonida o'quvchining faol bilish subyekti sifatida ishtirok etishi, bilimlarni kashf etish orqali egallashi va mavjud tushunchalarni yangi vaziyatlarga tatbiq eta olishi muhimligini ta'kidlaydi [6]. Ushbu qarash oliy ta'limda mantiqiy fikrlashni shakllantirish uchun talabalarning mustaqil ishlari, loyihaviy faoliyati, modellashtirish topshiriqlari va muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga asoslangan metodlardan foydalanish zarurligini ko'rsatadi. Chunki talaba mustaqil izlanish jarayonida o'z fikrini asoslaydi, turli yechimlarni solishtiradi va eng maqbul qarorni tanlashga harakat qiladi.

J. Dewey ta'limni hayotiy tajriba bilan bog'lash, muammoli vaziyatlar orqali fikrlashni rivojlantirish va o'quvchini faol amaliy faoliyatga jalb etish g'oyasini ilgari suradi [7]. Uning fikricha, haqiqiy bilim inson muammoni anglaganida, uni hal qilish yo'llarini izlaganida va o'z tajribasi asosida xulosa chiqarganida shakllanadi. Bu yondashuv talabalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli ta'lim, keys-stadi, amaliy mashg'ulotlar, pedagogik vaziyatlar tahlili va refleksiv suhbatlarning samarali vosita ekanini asoslaydi.

Mantiqiy fikrlashni shakllantirishda tafakkur operatsiyalarining o'rni alohida ahamiyatga ega. Tahlil qilish jarayonida talaba murakkab hodisa yoki tushunchani tarkibiy qismlarga ajratadi, uning asosiy belgilarini aniqlaydi. Sintez jarayonida esa ajratilgan qismlarni yagona tizim sifatida birlashtiradi. Taqqoslash orqali o'xshash va farqli jihatlar aniqlanadi, umumlashtirish orqali esa alohida faktlar asosida umumiy xulosa chiqariladi. Abstraksiyalash jarayonida ikkinchi darajali belgilar chetga surilib, asosiy mohiyat ajratib olinadi. Ushbu operatsiyalar muntazam mashq qilinganda talabaning mantiqiy fikrlash madaniyati rivojlanadi.

Talabalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda pedagogik shart-sharoitlar ham muhim o'rin tutadi. Avvalo, ta'lim jarayonida erkin fikr bildirish, savol berish, xatolarni tahlil qilish va turli qarashlarni solishtirishga imkon beruvchi psixologik muhit yaratilishi zarur. Talaba o'z fikrini bildirishdan cho'chimasa, u muhokamada faol qatnashadi, fikrini dalillar bilan asoslashga intiladi va muammoni turli nuqtayi nazardan ko'rib chiqadi. Aksincha, faqat tayyor javobni talab qiladigan, xatoni jazolashga asoslangan ta'lim muhiti talabaning mustaqil va mantiqiy fikrlashini cheklab qo'yadi.

Mantiqiy fikrlashni shakllantirishda kompetensiyaviy yondashuv ham alohida ahamiyatga ega. Kompetensiyaviy yondashuvda ta'lim natijasi faqat bilimlar majmui bilan emas, balki talabani real vaziyatda harakat qila olishga tayyorlovchi ko'nikma, malaka, qadriyat va tajriba bilan belgilanadi.

Shu nuqtayi nazardan, mantiqiy fikrlash kasbiy kompetentlikning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki har qanday mutaxassis kasbiy faoliyatida vaziyatni tahlil qiladi, muammoni aniqlaydi, qaror qabul qiladi va natijani baholaydi. Bu jarayonlarning barchasi mantiqiy fikrlashga tayanadi.

Tadqiqot mazmunida talabalarda mantiqiy fikrlashni shakllantirishning bir nechta tarkibiy komponentlari ajratildi. Birinchi komponent - motivatsion komponent bo'lib, u talabaning bilim olishga qiziqishi, kasbiy faoliyatga mas'uliyatli munosabati va mustaqil fikrlashga ichki ehtiyoji bilan belgilanadi. Ikkinchi komponent - kognitiv komponent bo'lib, u talabaning nazariy bilimlari, tushunchalar tizimi, aqliy operatsiyalarni bajarish darajasi va ilmiy tasavvurlarini o'z ichiga oladi. Uchinchi komponent - amaliy-faoliyatli komponent bo'lib, u bilimlarni topshiriqlar, mashqlar, loyihalar va muammoli vaziyatlarda qo'llash orqali namoyon bo'ladi. To'rtinchi komponent - kommunikativ komponent bo'lib, u talabaning o'z fikrini aniq, izchil va asosli bayon qilishi, munozarada qatnashishi va dalillar bilan fikrini himoya qilishi bilan bog'liqdir. Beshinchi komponent - refleksiv komponent bo'lib, u talabaning o'z fikrlash jarayonini tahlil qilishi, xatolarini anglay olishi va kelgusida ularni bartaraf etish yo'llarini belgilashi bilan tavsiflanadi.

Tadqiqotda mantiqiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodlar ham tahlil qilindi. Jumladan, muammoli ta'lim talabalarda savol qo'yish, muammoni anglash, yechim variantlarini izlash va dalillar asosida xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Interfaol metodlar esa talabalarni o'zaro muloqotga, fikr almashishga, tahlil qilishga va jamoaviy qaror qabul qilishga o'rgatadi. Algoritmik topshiriqlar talabaning fikrlash jarayonini tartibga soladi, vazifani bosqichma-bosqich bajarish va natijani tekshirish ko'nikmalarini shakllantiradi. Modellashtirish esa nazariy bilimlarni ko'rgazmali va amaliy holatda ifodalash imkonini beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish jarayonini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur ko'nikma ta'lim jarayonida o'z-o'zidan shakllanmaydi. U maqsadli tashkil etilgan pedagogik faoliyat, metodik jihatdan puxta ishlab chiqilgan topshiriqlar tizimi, muammoli vaziyatlar, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil izlanishlar va refleksiv tahlil orqali bosqichma-bosqich rivojlanadi. Shu bois mantiqiy fikrlashni shakllantirish oliy ta'limda fan mazmunini o'zlashtirishning yordamchi vositasi emas, balki talabaning kasbiy-intellektual rivojlanishini ta'minlovchi asosiy pedagogik omillardan biri sifatida qaralishi lozim.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, avvalo, ularning bilish faoliyatini faollashtirish bilan bevosita bog'liq. An'anaviy ta'lim jarayonida talaba ko'pincha tayyor bilimni qabul qiluvchi, eslab qoluvchi va qayta bayon qiluvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Bunday yondashuvda talabaning mustaqil tahlil qilish, savol qo'yish, fikrni asoslash, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash va muqobil yechimlarni topish imkoniyatlari cheklangan bo'ladi. Aksincha, muammoli, interfaol va amaliy faoliyatga yo'naltirilgan ta'limda talaba bilimni tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni izlaydi, tahlil qiladi, solishtiradi, umumlashtiradi va xulosa chiqaradi. Bu esa mantiqiy fikrlashning shakllanishi uchun zarur psixologik-pedagogik muhitni yaratadi.

Tadqiqot davomida mantiqiy fikrlashni shakllantirishda motivatsion omil muhim ahamiyatga ega ekani aniqlandi. Talaba o'rganilayotgan mavzuning amaliy va kasbiy ahamiyatini anglaganida, uning fikrlash faolligi ortadi. Agar topshiriq talaba uchun faqat baho olish vositasi sifatida qabul qilinsa, u ko'proq tayyor javobni izlashga moyil bo'ladi. Agar topshiriq kasbiy vaziyat, real muammo yoki kelajakdagi faoliyat bilan bog'lansa, talaba uni mantiqiy tahlil qilishga, sabablarini aniqlashga va mustaqil yechim topishga intiladi. Demak, mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda topshiriqlarning kasbiy yo'naltirilganligi va hayotiy-amaliy mazmunga ega bo'lishi muhim natija beradi.

Talabalarning mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda kognitiv komponent alohida o'rin egallaydi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, talaba mantiqiy fikrlashi uchun avvalo muayyan fan bo'yicha asosiy tushunchalar, qonuniyatlar, tamoyillar va ilmiy kategoriyalarni puxta egallagan bo'lishi lozim. Bilimlar tizimli bo'lmasa, talaba ularni bog'lay olmaydi, sabab-oqibat munosabatlarini ko'ra olmaydi va asosli xulosa chiqara olmaydi. Shuning uchun ta'lim jarayonida mavzular o'zaro bog'liq, izchil va mantiqiy ketma-ketlikda berilishi zarur. Har bir yangi bilim oldingi bilimlar bilan bog'langanda talabaning tushunish darajasi chuqurlashadi va mantiqiy tafakkuri rivojlanadi.

Amaliy-faoliyatli komponent tahlili shuni ko'rsatadiki, mantiqiy fikrlash ko'nikmalari aynan faoliyat jarayonida samarali shakllanadi. Talaba nazariy bilimni faqat eshitish yoki o'qish orqali emas, balki uni amaliy topshiriqlarda qo'llash orqali chuqurroq anglaydi. Masalan, chizmachilik, muhandislik grafikasi, axborot texnologiyalari yoki pedagogik fanlarda beriladigan amaliy topshiriqlar talabalardan ketma-ket fikr yuritish, obyektni tahlil qilish, shakl va mazmun o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash, natijani tekshirish va xatoni topishni talab qiladi. Bu jarayonda talaba vazifani bajarish algoritmini tuzadi, har bir bosqichni mantiqan asoslaydi va yakuniy natijaga ongli ravishda erishadi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muammoli ta'lim samarali pedagogik mexanizm hisoblanadi. Muammoli ta'lim jarayonida talaba tayyor xulosani qabul qilmaydi, balki muammoni anglaydi, uning sabablarini izlaydi, mavjud bilimlarini safarbar qiladi, turli yechim variantlarini taqqoslaydi va eng maqbul xulosaga keladi. Bunday yondashuv talabaning bilish mustaqilligini kuchaytiradi. Ayniqsa, "Nima uchun?", "Qanday asosda?", "Agar shunday bo'lsa, natija qanday o'zgaradi?", "Bu yechimning boshqa yo'li bormi?" kabi savollar talabaning fikrlash jarayonini faollashtiradi.

1.1.1-jadval

Talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik-psixologik tarkibiy komponentlari

№	Tarkibiy komponentlar	Mazmuni	"Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi" ta'limida namoyon bo'lishi	Shakllantirish usullari
1	Motivatsion-qiziqtiruvchi komponent	Talabaning kasbiy faoliyatga bo'lgan qiziqishi hamda ijodiy izlanishga ichki ehtiyojini rivojlantiradi	Talaba grafik topshiriqlarni mustaqil bajarishga, yangi tasviriy yechimlarni izlashga faol harakat qiladi	Kasbiy vaziyatlar asosida topshiriqlar berish, amaliy loyihalar tashkil etish, muammoli vaziyatlardan foydalanish
2	Bilim va tafakkur komponenti	Nazariy tushunchalarni anglash va ular o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishga xizmat qiladi	Talaba proyeksiya, kompozitsiya, konstruksiya va fazoviy shakllar o'rtasidagi aloqani mantiqiy izohlay oladi	Grafik sxemalar, elektron resurslar, multimedia vositalari va tahliliy savollardan foydalanish
3	Amaliy-faoliyat komponenti	O'zlashtirilgan bilimlarni amaliy topshiriqlarda qo'llash ko'nikmasini shakllantiradi	Talaba chizmalarni o'qiydi, obyektlarni tasvirlaydi hamda grafik yechimlarni bosqichma-bosqich bajaradi	Amaliy mashqlar, interfaol metodlar, algoritmik topshiriqlar va grafik dasturlar asosida ishlash
4	Tahliliy komponent	Muammoni tahlil qilish, sabab va natija bog'lanishlarini aniqlash imkonini beradi	Talaba chizmadagi kamchiliklarni aniqlaydi, shakllarning fazoviy joylashuvini tahlil qiladi va eng maqbul variantni tanlaydi	Taqqoslash, muammoli topshiriqlar, xatolar ustida ishlash va mantiqiy savollardan foydalanish
5	Baholash-refleksiv komponent	O'z faoliyati natijasini tekshirish va kamchiliklarni bartaraf etishga yo'naltiradi	Talaba bajarilgan grafik ishlarni mezon asosida baholab, xatolarini mustaqil tuzatadi	O'zaro baholash, o'z-o'zini nazorat qilish, diagnostik topshiriqlar va elektron testlardan foydalanish
6	Ijodiy-loyihaviy komponent	Yangi grafik g'oyalarni ishlab chiqish va natijani oldindan tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantiradi	Talaba dizayn va kompozitsion yechimlarni yaratadi, loyiha natijasining yakuniy ko'rinishini oldindan rejalashtiradi	Kreativ topshiriqlar, loyihaviy faoliyat, vizual tahlil va 3D modellashtirish texnologiyalaridan foydalanish

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar shuni anglatadiki, talabalarning mantiqiy fikrlash faoliyatini rivojlantirish jarayoni faqat nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirish bilan chegaralanmaydi. Mazkur jarayon o'zaro uzviy bog'langan motivatsion, bilish, amaliy-faoliyat, tahliliy hamda refleksiv omillar asosida shakllanadi. Ta'lim jarayonida ushbu komponentlarning uyg'unligi talabaning mustaqil fikrlashi, muammoni anglay olishi va uni turli usullar orqali hal etish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Interfaol metodlar orqali o'tkazilgan mashg'ulotlar tahlili ham talabalarda mantiqiy fikrlashning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. "Aqliy hujum", "Klaster", "Insert", "Venn diagrammasi", "Baliq skeleti", "Keys-stadi", "Debat", "Muammoli savol", "Loyiha metodi" kabi usullar talabalarning mustaqil mulohaza yuritishi, fikrini dalillar bilan asoslash, qarama-qarshi fikrlarni solishtirish va umumiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu metodlar yordamida talaba faqat o'qituvchining fikrini eshitmaydi, balki o'z pozitsiyasini shakllantiradi, uni himoya qiladi va boshqalarning fikrini tahlil qiladi.

MUHOKAMA. Talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish masalasi zamonaviy oliy ta'limning eng dolzarb pedagogik-psixologik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki bugungi ta'lim jarayonida talabadan faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish emas, balki ushbu bilimlarni tahlil qilish, amaliy vaziyatlarda qo'llash, muammolarni aniqlash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish va mustaqil qaror qabul qilish talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan, mantiqiy fikrlash talabaning umumiy intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda, uning kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim ko'rsatkich sifatida namoyon bo'ladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish ta'lim jarayonining faqat alohida bosqichi yoki qo'shimcha mashg'uloti sifatida emas, balki barcha o'quv fanlari mazmuniga singdirilgan uzluksiz jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Agar talaba har bir mavzuni o'zlashtirish jarayonida sabab-oqibat aloqalarini izlashga, tushunchalarni taqqoslashga, dalillarni tahlil qilishga, muammoga turli yondashuvlarni baholashga va mustaqil xulosa chiqarishga yo'naltirilsa, unda mantiqiy tafakkur izchil shakllanadi. Aksincha, ta'lim jarayoni faqat tayyor ma'lumotni berish va uni qayta so'rash bilan cheklansa, talabalarda reproduktiv fikrlash ustun bo'lib qoladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, mantiqiy fikrlashning shakllanishi bir nechta pedagogik va psixologik shartlarga bog'liq. Birinchidan, talabaning bilim olishga bo'lgan ichki motivatsiyasi kuchli bo'lishi zarur. Motivatsiya mavjud bo'lmagan holatda talaba topshiriqni faqat tashqi talab sifatida bajaradi, unda mustaqil izlanish, savol qo'yish va chuqur tahlil qilishga ehtiyoj yetarli darajada shakllanmaydi. Shuning uchun o'qituvchi ta'lim jarayonida har bir mavzuning kasbiy, amaliy va hayotiy ahamiyatini ochib berishi, talabalarda o'rganilayotgan bilimlarga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishi muhimdir.

XULOSA. Talabalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy oliy ta'lim jarayonining muhim pedagogik-psixologik vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki bugungi ta'lim tizimi talabadan faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishni emas, balki ularni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, muammoli vaziyatlarda asosli qaror qabul qilish va o'z fikrini mantiqiy izchillikda bayon eta olishni talab qiladi. Shu jihatdan mantiqiy fikrlash talabaning intellektual salohiyati, kasbiy tayyorgarligi va mustaqil faoliyat yuritish qobiliyatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mantiqiy fikrlash ko'nikmalari o'z-o'zidan shakllanmaydi. U maqsadli tashkil etilgan ta'lim jarayoni, muammoli vaziyatlar, tahliliy topshiriqlar, interfaol metodlar, algoritmik mashqlar, amaliy faoliyat va refleksiv tahlil orqali bosqichma-bosqich rivojlanadi. Talaba o'quv materialini faqat eslab qolish bilan cheklanmay, uni anglab, mazmunan tahlil qilib, amaliy vaziyatlarga tatbiq eta olgan taqdirdagina unda mantiqiy fikrlash madaniyati shakllanadi.

Maqolada talabalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik mohiyati motivatsion, kognitiv, amaliy-faoliyatli, kommunikativ va refleksiv komponentlar asosida yoritildi. Motivatsion komponent talabaning bilim olishga qiziqishi va kasbiy faoliyatga ongli munosabatini belgilaydi. Kognitiv komponent nazariy bilimlar, tushunchalar tizimi va tafakkur operatsiyalarining shakllanishi bilan bog'liq. Amaliy-faoliyatli komponent bilimlarni real topshiriqlar va kasbiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. Kommunikativ komponent talabaning fikrini asosli bayon qilishi, munozarada qatnashishi va dalillar bilan ishlashini ta'minlaydi. Refleksiv komponent esa o'z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni anglash va keyingi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashga xizmat qiladi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, muammoli ta'lim, keys-stadi, loyiha metodi, "Aqliy hujum", "Klaster", "Venn diagrammasi", "Baliq skeleti", debat, algoritmik topshiriqlar, modellashtirish va grafik tasvirlash kabi metodlar talabalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu metodlar talabalarning mustaqil fikrlashini faollashtiradi, ularda tahlil qilish, dalillash, xulosa chiqarish va muqobil yechimlarni izlash ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

ISSN: 3060-4761

Shuningdek, mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda o'qituvchining metodik mahorati alohida ahamiyatga ega. O'qituvchi dars jarayonida talabalarni tayyor javobni takrorlashga emas, balki fikr yuritishga, savol qo'yishga, o'z qarashlarini asoslashga va muammoning yechimini mustaqil izlashga yo'naltirishi zarur. Ta'lim jarayonida "Nima uchun?", "Qanday asosda?", "Bu fikrni qanday dalil bilan isbotlash mumkin?", "Yechimning boshqa varianti bormi?" kabi savollar talabalar tafakkurini faollashtiradi va mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son Farmoni. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". Mazkur konsepsiyada oliy ta'limni ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlari ehtiyojlari bilan uyg'unlashtirish, ta'lim sifatini yaxshilash va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash vazifalari belgilangan. (lex.uz)

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF–6079-son Farmoni. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida". Strategiyada raqamli infratuzilma, raqamli ta'lim va raqamli industriyani rivojlantirish yo'nalishlari belgilangan. (lex.uz)

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni. "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". - Toshkent, 2022.

4. Dewey J. How We Think. - Boston: D.C. Heath & Co., 1910.

5. Выготский Л.С. Мышление и речь. - Москва: Лабиринт, 1999.

6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - Санкт-Петербург: Питер, 2002.

7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Смысл, 2005.

8. Гальперин П.Я. Введение в психологию. - Москва: Издательство МГУ, 1976.

Toshpulatov F. U., Mominov B. K., Mamatkulov I. C. Determination of Sections of General Surfaces of the Second Order on Predetermined Circles //The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research. – 2020. – T. 2. – №. 11. – C. 21-26.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 796:551.5
ORCID: 0009-0002-9655-3760

SHABBAZOVA DILFUZA RUZIKULOVNA
Termiz davlat pedagogika instituti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
E-mail: dilruz-73@mail.ru

BOSHLANG'ICH TA'LIM MAZMUNINI AKSIOLOGIK PARADIGMA ASOSIDA TIZIMLASHTIRISHNING INNOVATSION MODELI

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim mazmunini aksiologik paradigma asosida tizimlashtirishning innovatsion modeli hamda uning pedagogik imkoniyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotda ta'lim mazmunini qadriyatlarga yo'naltirilgan integrativ tizim sifatida tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari yoritilib, o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlovchi komponentlar tahlil qilindi. Model tarkibida kognitiv, emotsional, xulqiy va reflektiv komponentlarning o'zaro integratsiyasi asosida qadriyatga yo'naltirilgan o'quv modullari ishlab chiqildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, qiyosiy tahlil, reflektiv topshiriqlar, so'rovnoma va diagnostik metodlardan foydalanildi. Shuningdek, "Milliy qadriyat" platformasi asosida AI-integratsiyalashgan diagnostik tizimning imkoniyatlari tahlil qilinib, o'quvchilarning aksiologik kompetensiyalarini monitoring qilish mexanizmlari ishlab chiqildi. Natijalar aksiologik paradigma asosida tizimlashtirilgan ta'lim mazmuni o'quvchilarning o'qish savodxonligi, reflektiv tafakkuri, ijtimoiy faolligi va prosotsial xulq ko'rsatkichlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish hamda qadriyatga yo'naltirilgan raqamli pedagogik muhitni tashkil etish uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

KALIT SO'Z: *aksiologik paradigma, boshlang'ich ta'lim, ta'lim mazmuni, tizimlashtirish, innovatsion model, qadriyatlar tizimi, aksiologik kompetensiya, reflektiv tafakkur, raqamli pedagogika, sun'iy intellekt, "Milliy qadriyat" platformasi, prosotsial xulq.*

ИННОВАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ СИСТЕМАТИЗАЦИИ СОДЕРЖАНИЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ

АННОТАЦИЯ: В данной статье исследуются инновационная модель систематизации содержания начального образования на основе аксиологической парадигмы и её педагогические возможности. В исследовании раскрываются теоретико-методологические основы организации содержания образования как интегративной системы, ориентированной на ценности, а также анализируются компоненты, обеспечивающие духовно-нравственное развитие учащихся. В структуре модели на основе интеграции когнитивного, эмоционального, поведенческого и рефлексивного компонентов разработаны ценностно-ориентированные учебные модули. В ходе исследования использовались методы педагогического наблюдения, сравнительного анализа, рефлексивных заданий, анкетирования и диагностики. Кроме того, проанализированы возможности AI-интегрированной диагностической системы на основе платформы «Milliy qadriyat» и разработаны механизмы мониторинга аксиологических компетенций учащихся. Результаты показали, что содержание образования, систематизированное на основе аксиологической парадигмы, положительно влияет на развитие читательской грамотности, рефлексивного мышления, социальной активности и показателей просоциального поведения учащихся. Результаты исследования служат методологической основой для модернизации содержания начального образования и организации ценностно-ориентированной цифровой педагогической среды.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *аксиологическая парадигма, начальное образование, содержание образования, систематизация, инновационная модель, система ценностей, аксиологическая компетенция, рефлексивное мышление, цифровая педагогика, искусственный интеллект, платформа «Milliy qadriyat», просоциальное поведение.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

AN INNOVATIVE MODEL FOR SYSTEMATIZING PRIMARY EDUCATION CONTENT BASED ON THE AXIOLOGICAL PARADIGM

ABSTRACT: This article examines an innovative model for systematizing primary education content based on the axiological paradigm and its pedagogical potential. The study highlights the theoretical and methodological foundations for organizing educational content as an integrative value-oriented system and analyzes the components that ensure students' moral and spiritual development. Within the model structure, value-oriented learning modules were developed through the integration of cognitive, emotional, behavioral, and reflective components. The research employed pedagogical observation, comparative analysis, reflective tasks, questionnaires, and diagnostic methods. In addition, the capabilities of the AI-integrated diagnostic system based on the "Milliy qadriyat" platform were analyzed, and mechanisms for monitoring students' axiological competencies were developed. The findings confirmed that educational content systematized on the basis of the axiological paradigm positively influences the development of reading literacy, reflective thinking, social activity, and prosocial behavior among students. The research results provide a methodological foundation for modernizing primary education content and creating a value-oriented digital pedagogical environment.

KEYWORDS: *axiological paradigm, primary education, educational content, systematization, innovative model, value system, axiological competence, reflective thinking, digital pedagogy, artificial intelligence, "Milliy qadriyat" platform, prosocial behavior.*

KIRISH. Raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi zamonaviy ta'lim tizimida pedagogik diagnostika metodlarini yangilash zaruratini yuzaga keltirmoqda [4, 112-b]. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini monitoring qilish, ularning qadriyatlarga munosabati, reflektiv tafakkuri va prosotsial xulqini aniqlash ta'lim sifati samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biriga aylanmoqda [1, 46-b]. Biroq amaliyotda qo'llanilayotgan an'anaviy baholash tizimlari asosan akademik natijalarni aniqlashga yo'naltirilgan bo'lib, aksiologik kompetensiyalarni kompleks diagnostika qilish imkoniyatlari cheklangan.

Pedagogik aksiologiya ta'limni shaxsning qadriyatlar tizimini shakllantirishga xizmat qiluvchi ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida talqin qiladi [2, 79-b]. Ushbu yondashuvga ko'ra, ta'lim samaradorligi o'quvchining milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, ularga munosabat bildirish hamda kundalik faoliyatida namoyon etish darajasi bilan ham belgilanadi. Shunga qaramay, mavjud diagnostik tizimlar qadriyatli rivojlanish dinamikasini real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini to'liq ta'minlamaydi [6, 58-b].

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi pedagogik diagnostikaga yangi imkoniyatlarni olib kirmoqda [3, 91-b]. AI algoritmlari reflektiv javoblarni semantik tahlil qilish, individual rivojlanish trayektoriyasini monitoring qilish va avtomatik tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyatiga ega. Ayniqsa, AI asosidagi diagnostik platformalar o'quvchilarning kognitiv faoliyati bilan bir qatorda emotsional reaksiyasi va prosotsial xulq indikatorlarini ham integrativ tahlil qilish imkonini beradi. Biroq boshlang'ich ta'limda aksiologik kompetensiyalarni sun'iy intellekt asosida baholashga qaratilgan metodik tizimlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Mavjud raqamli platformalar asosan akademik natijalarni nazorat qilishga yo'naltirilgan bo'lib, qadriyatlarga oid reflektiv tafakkur va axloqiy tanlovlarni chuqur tahlil qilish imkoniyatiga ega emas [5, 134-b]. Shu sababli "Milliy qadriyat" platformasi asosida aksiologik kompetensiyalarni sun'iy intellekt yordamida diagnostika qilish metodikasini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy аҳамият касб этади. Mazkur yondashuv o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini kompleks monitoring qilish va qadriyatlarga yo'naltirilgan raqamli pedagogik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Pedagogik aksiologiya zamonaviy ta'lim nazariyasida shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlovchi muhim metodologik yo'nalish sifatida talqin qilinadi. Ilmiy tadqiqotlarda ta'lim mazmunini qadriyatlarga yo'naltirish, o'quvchilarda ijtimoiy mas'uliyat va reflektiv tafakkurni shakllantirish masalalari alohida o'rganilgan [4, 46-b]. Mahalliy pedagogik tadqiqotlarda aksiologik yondashuvning boshlang'ich ta'lim mazmunini takomillashtirishdagi o'rni, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni integratsiyalash mexanizmlari hamda qadriyatga yo'naltirilgan ta'limning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan [5, 87-b]. Tadqiqotchilar aksiologik paradigma o'quvchilarning ma'naviy madaniyati, ijtimoiy faolligi va prosotsial xulqini rivojlantirishda muhim omil ekanligini ta'kidlaydilar [6, 61-b].

MDH mamlakatlari olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda shaxs rivojida ijtimoiy muhit, faoliyat va refleksiyaning ahamiyati chuqur tahlil qilingan. L.S.Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida qadriyatli munosabatlar ijtimoiy faoliyat va kommunikativ muhit ta'sirida shakllanishi asoslangan [7, 43-b]. D.B.Elkonin va V.V.Davydov tadqiqotlarida esa faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va axloqiy rivojiga ta'sir qiluvchi muhim pedagogik omil sifatida talqin etiladi [8, 59-b]. Ushbu ilmiy qarashlar aksiologik kompetensiyalarni rivojlantirishda reflektiv faoliyatning muhimligini ko'rsatadi.

Xorijiy tadqiqotlarda qadriyatga yo'naltirilgan ta'limning nazariy asoslari keng yoritilgan. J.Dyui ta'limni hayotiy tajriba va reflektiv faoliyat bilan bog'liq holda izohlab, o'quv jarayonining tarbiyaviy funksiyasiga alohida urg'u bergan [11, 18-b]. M.Rokich qadriyatlar tizimini shaxs rivojining muhim psixologik omili sifatida asoslab bergan [12, 33-b], L.Kolberg esa axloqiy rivojlanish bosqichlarini ilmiy tahlil qilgan [13, 51-b]. Ushbu tadqiqotlar qadriyatlarga asoslangan ta'limning shaxs rivojidagi strategik ahamiyatini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining pedagogik diagnostikaga integratsiyalashuvi bo'yicha ilmiy izlanishlar faollashdi. Zamonaviy AI-pedagogika tadqiqotlarida adaptiv diagnostika, avtomatik semantik tahlil va o'quv analitikasi ta'lim monitoringining innovatsion vositalari sifatida baholanmoqda [14, 34-b]. Biroq mavjud ilmiy manbalar tahlili boshlang'ich ta'limda aksiologik kompetensiyalarni aynan AI asosida diagnostika qilishga oid metodik tizimlar yetarli darajada ishlab chiqilmaganini ko'rsatdi. Shu jihatdan, "Milliy qadriyat" platformasi asosida ishlab chiqilgan AI-integratsiyalashgan diagnostik model aksiologik kompetensiyalarni monitoring qilishning innovatsion pedagogik mexanizmi sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini aksiologik, tizimli, faoliyatga yo'naltirilgan va raqamli-pedagogik yondashuvlar tashkil etadi [4, 119-b]. Tadqiqot jarayonida pedagogik aksiologiyaning nazariy asoslari hamda sun'iy intellekt texnologiyalarining pedagogik diagnostikadagi imkoniyatlari o'zaro integratsiyada tahlil qilindi. Aksiologik yondashuv o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'lim samaradorligining muhim ko'rsatkichi sifatida talqin qilish imkonini berdi [6, 61-b].

Tadqiqot davomida pedagogik, psixologik va falsafiy

manbalarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, reflektiv topshiriqlar, so'rovnoma hamda diagnostik metodlardan foydalanildi [7, 43-b]. Shuningdek, boshlang'ich ta'lim mazmunida qadriyatga yo'naltirilgan komponentlarning aks etish darajasi tahlil qilinib, ularning kognitiv, emotsional va xulqiy yo'nalishlari bo'yicha diagnostik indikatorlar ishlab chiqildi [5, 87-b].

Amaliy bosqichda "Milliy qadriyat" platformasi asosida AI-integratsiyalashgan diagnostik model sinovdan o'tkazildi. Platforma tarkibiga qadriyatga yo'naltirilgan o'quv modullari, reflektiv topshiriqlar, interaktiv vaziyatli mashqlar va diagnostik testlar joylashtirildi. Sun'iy intellekt algoritmlari yordamida o'quvchilarning reflektiv javoblari, qadriyatlarga munosabati hamda prosotsial xulq indikatorlari semantik tahlil qilindi [14, 34-b]. Natijalar asosida o'quvchilarning individual rivojlanish dinamikasi monitoring qilindi.

Qo'llanilgan metodlar aksiologik kompetensiyalarning rivojlanish darajasini kompleks baholash, AI asosidagi diagnostik tizimning pedagogik samaradorligini aniqlash hamda boshlang'ich ta'limda qadriyatlarga yo'naltirilgan raqamli pedagogik muhitni tashkil etish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qildi [11, 248-b].

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari aksiologik paradigma asosida tizimlashtirilgan ta'lim mazmuni boshlang'ich sinf o'quvchilarining ma'naviy-axloqiy, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi [4, 119-b]. Pedagogik kuzatuvlar, reflektiv topshiriqlar, so'rovnomalar hamda o'qituvchi va o'quvchilar ishtirokidagi suhbatlar natijasida bir qator muhim pedagogik qonuniyatlar aniqlandi.

Birinchidan, qadriyatga yo'naltirilgan o'quv modullarining ta'lim mazmuniga tizimli integratsiya qilinishi o'quvchilarda ijtimoiy mas'uliyat, hamkorlik va ma'naviy ongning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi [6, 61-b]. Tahlillar o'quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan ongli munosabat shakllanganini, kommunikativ faoliyatda hurmat, hamdardlik va o'zaro yordam ko'rsatkichlari kuchayganini ko'rsatdi. Reflektiv topshiriqlar va axloqiy vaziyatlarni muhokama qilish o'quvchilarning mustaqil axloqiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirdi [7, 43-b].

Ikkinchidan, aksiologik komponentlar bilan boyitilgan ta'lim mazmuni o'quvchilarning kognitiv faolligi va reflektiv tafakkurini rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi [8, 59-b]. Qadriyatli mazmunga ega matnlar va muammoli topshiriqlar o'quvchilarning o'qish savodxonligi, tanqidiy fikrlashi hamda axloqiy tahlil qilish ko'nikmalarini kuchaytirdi. Hayotiy vaziyatlarni modellash va guruhli muhokamalar esa emotsional faollik hamda ichki motivatsiyani oshirdi [11, 18-b].

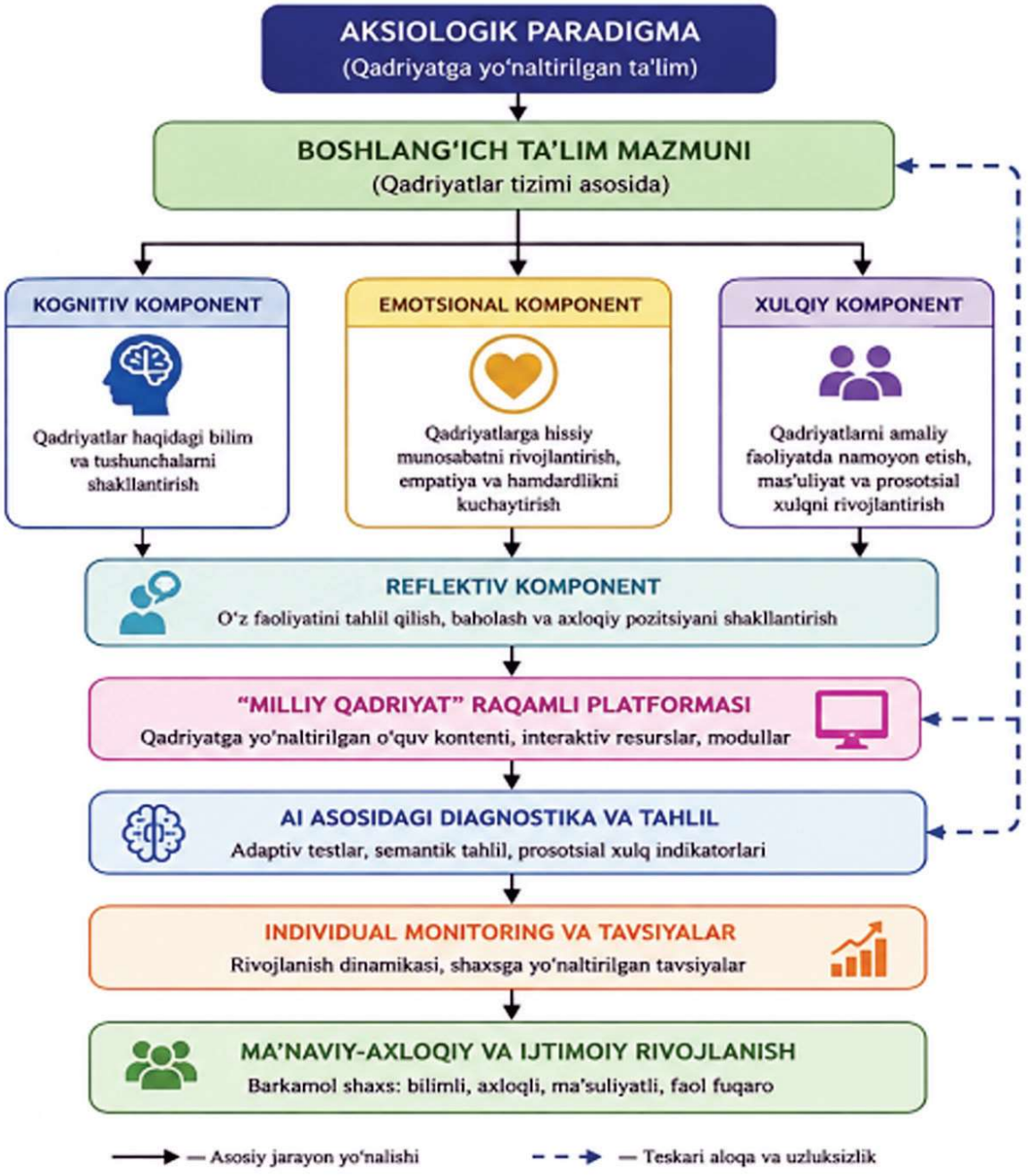
Uchinchidan, "Milliy qadriyat" platformasi asosida tashkil etilgan AI-integratsiyalashgan diagnostik tizim aksiologik kompetensiyalarni monitoring qilishda yuqori samaradorlikni namoyon etdi. Platforma yordamida reflektiv javoblar, prosotsial xulq indikatorlari va qadriyatlarga oid munosabatlar avtomatik tahlil qilinib, individual rivojlanish dinamikasi monitoring qilindi [14, 34-b]. AI asosidagi semantik tahlil o'quvchilarning ichki qadriyat pozitsiyasini aniqlashda an'anaviy metodlarga nisbatan kengroq imkoniyat yaratdi.

So'rovnoma natijalariga ko'ra, pedagoglar qadriyatga yo'naltirilgan ta'lim mazmuni o'quvchilarning bilim darajasi bilan bir qatorda ijtimoiy faolligi, mas'uliyati va o'zini boshqarish ko'nikmalarini ham rivojlantirishini ta'kidladilar [5, 87-b]. O'quvchilar esa reflektiv topshiriqlar va hayotiy vaziyatlarga asoslangan mashg'ulotlarni yanada qiziqarli va tushunarli deb baholadilar. Natijalar aksiologik paradigma asosida tizimlashtirilgan ta'lim mazmuni o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishini uyg'unlashtirishga xizmat qilishini ko'rsatdi [12, 33-b]. "Milliy qadriyat" platformasi asosidagi AI-diagnostik tizim esa aksiologik kompetensiyalarni monitoring qilish va individual pedagogik yondashuvni kuchaytirishda innovatsion pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ldi.

MUHOKAMA. Aksiologik yondashuv zamonaviy ta'lim nazariyasida ta'limni shaxsning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlovchi yaxlit pedagogik tizim sifatida talqin etadi [4, 119-b]. Boshlang'ich ta'lim bosqichida mazkur yondashuv o'quvchilarda qadriyatli munosabatlar, ijtimoiy mas'uliyat va barqaror dunyoqarashni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi [6, 61-b]. Tadqiqot natijalari aksiologik komponentlarni ta'lim mazmuniga integratsiya qilish o'quvchilarning o'quv motivatsiyasi, axloqiy pozitsiyasi va prosotsial xulq ko'nikmalarini rivojlantirishini ko'rsatdi.

Jahon ta'lim amaliyotida qadriyatga yo'naltirilgan yondashuv asosida amalga oshirilayotgan islohotlar o'quvchilarning empatiya, axloqiy o'z-o'zini anglash va faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga xizmat qilmoqda [11, 18-b]. O'zbekiston ta'lim tizimida ham milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish, o'quvchilarda ma'naviy barkamollik va ijtimoiy faollikni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilanmoqda [5, 87-b]. Bu esa boshlang'ich ta'lim mazmunini aksiologik paradigma asosida tizimlashtirishning ilmiy va amaliy ahamiyatini kuchaytiradi.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan integrativ model aksiologik paradigmaga asoslangan ta'lim mazmunini kognitiv, emotsional, xulqiy va reflektiv komponentlar uyg'unligi asosida tashkil etish imkonini berdi. Ayniqsa, "Milliy qadriyat" platformasining AI-integratsiyalashgan diagnostik imkoniyatlari o'quvchilarning reflektiv javoblari va prosotsial xulq indikatorlarini monitoring qilishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi [14, 34-b].

1-rasm. Aksiologik paradigma asosida boshlang'ich ta'lim mazmunini tizimlashtirishning integrativ modeli

Modelda aksiologik paradigma boshlang'ich ta'lim mazmunining metodologik asosi sifatida talqin qilinadi. Qadriyatga yo'naltirilgan ta'lim mazmuni kognitiv, emotsional va xulqiy komponentlar integratsiyasi asosida shakllantirilgan bo'lib, reflektiv faoliyat ularni yagona pedagogik tizimga birlashtiradi [7, 43-b]. "Milliy qadriyat" platformasi va AI asosidagi diagnostik tizim esa o'quvchilarning individual rivojlanish dinamikasini real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beradi.

Muhokama natijalari boshlang'ich ta'lim mazmunini aksiologik paradigma asosida tizimlashtirish o'quvchilarning intellektual, ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishini uyg'unlashtirishga xizmat qilishini ko'rsatdi [8, 59-b]. Shu bilan birga, AI-integratsiyalashgan

diagnostik tizim qadriyatga yo‘naltirilgan ta’lim samaradorligini oshirishning innovatsion pedagogik mexanizmi sifatida namoyon bo‘ldi.

XULOSA. Aksiologik paradigma boshlang‘ich ta’lim mazmunini tizimlashtirishda shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishini belgilovchi muhim metodologik asos sifatida namoyon bo‘ldi. Tadqiqot natijalari ta’lim mazmunini qadriyatlarga yo‘naltirilgan integrativ tizim asosida tashkil etish o‘quvchilarning kognitiv rivoji bilan bir qatorda reflektiv tafakkuri, ijtimoiy faolligi va axloqiy pozitsiyasini rivojlantirishga xizmat qilishini tasdiqladi. Shu jihatdan, aksiologik yondashuv boshlang‘ich ta’limni shaxsning ma’naviy va ijtimoiy kamolotini ta’minlovchi yaxlit pedagogik tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida takomillashtirilgan innovatsion model ta’lim mazmunini kognitiv, emotsional, xulqiy va reflektiv komponentlar integratsiyasi asosida tizimlashtirish imkonini berdi. Qadriyatga yo‘naltirilgan o‘quv modullari, reflektiv topshiriqlar va interfaol metodlar o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini kuchaytirib, mustaqil axloqiy qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirdi. Shuningdek, o‘quvchilarda hamkorlik, mas’uliyat va prosotsial xulq ko‘rsatkichlarining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

“Milliy qadriyat” platformasi asosida ishlab chiqilgan AI-integratsiyalashgan diagnostik tizim aksiologik kompetensiyalarni monitoring qilishda samarali innovatsion vosita sifatida namoyon bo‘ldi. Platforma yordamida reflektiv javoblar va individual rivojlanish dinamikasi avtomatik tahlil qilinib, pedagogik monitoringning aniqligi oshirildi. Sun’iy intellekt algoritmlari aksiologik kompetensiyalarni baholashda an’anaviy metodlarga nisbatan kengroq diagnostik imkoniyatlarni yaratdi.

Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’lim mazmunini aksiologik paradigma asosida tizimlashtirish ta’lim mazmunini modernizatsiya qilish, qadriyatga yo‘naltirilgan metodikalarni takomillashtirish va raqamli pedagogik texnologiyalarni integratsiyalash bilan uzviy bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Kelgusida AI asosidagi adaptiv diagnostik tizimlarni rivojlantirish va katta ma’lumotlar tahlili asosida individual rivojlanish trayektoriyalarini prognozlash istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Асмолов А.Г. Психология личности. - М.: Смысл, 2007. - 528 с.
2. Библер В.С. От наукоучения - к логике культуры. - М.: Политиздат, 1991. - 413 с.
3. Бернстайн Б. Классы, коды и контроль. - М.: Просвещение, 2008. - 287 с.
4. Қосимов Р. Таълимда аксиологик ёндашув асослари. - Т.: Fan, 2018. - 186 б.
5. Юлдашев М. Бошланғич таълим мазмунини такомиллаштириш методикаси. - Т.: O‘qituvchi, 2020. - 224 б.
6. Абдуллаев А. Миллий ва умуминсоний қадриятлар педагогикаси. - Т.: Akademnashr, 2019. - 198 б.
7. Шаббазова Д.Р. Бошланғич таълим мазмунини аксиологик парадигма асосида тизимлаштириш методикаси // Zamonaviy ta’lim. - 2025. - №4. - Б. 45-52.
8. Выготский Л.С. Мышление и речь. - М.: Лабиринт, 2005. - 352 с.
9. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М.: Интор, 1996. - 544 с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1977. - 304 с.
11. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М.А. Педагогик технологияларнинг назарий ва амалий асослари. - Т.: Fan, 2010. - 248 б.
12. Muslimov N.A. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. - T.: Fan, 2016. - 320 b.
13. Дьюи Дж. Демократия и образование. - М.: Педагогика, 2000. - 384 с.
14. Rokeach M. The Nature of Human Values. - New York: Free Press, 1973. - 438 p.
15. Kohlberg L. Essays on Moral Development. - San Francisco: Harper & Row, 1981.- 412 p.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 37.018.1:316.614
ORCID: 0009-0006-9552-7535

TOSHPULATOV OLIM PANJIYEVICH
Termiz davlat pedagogika instituti,
registrator ofis menejeri
Email: olimtoshpulotov5@gmail.com

O'QUVCHINING SHAXSIY TA'LIM TRAYEKTORIYASINI LOYIHALASHGA TA'SIR ETUVCHI ICHKI VA TASHQI PEDAGOGIK OMILLAR

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada o'quvchining shaxsiy ta'lim trayektoriyasini loyihalashga ta'sir etuvchi ichki va tashqi pedagogik omillar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi individual ta'lim yo'lini belgilovchi omillarni tasniflash, ularning o'zaro bog'liqligini ochib berish hamda pedagogik amaliyotda yuzaga keladigan muammolarni aniqlab, ilmiy asoslangan yechimlar taklif etishdan iborat. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va tizimlashtirish, qiyosiy-pedagogik tahlil, tarkibiy-funksional modellashtirish hamda pedagogik kuzatuv metodlaridan foydalanilgan. Tahlil natijasida ta'sir etuvchi omillar ikki guruhga ajratilib tizimlashtirilgan: ichki omillar (kognitiv profil, motivatsiya, psixoemosional holat, o'rganish uslubi va fiziologik xususiyatlar) hamda tashqi omillar (o'qituvchi kompetentligi, oilaviy muhit, sinf iqlimi, raqamli texnologiyalar va tengdoshlar guruhi ta'siri). Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ushbu ikki guruh omil bir-biridan ajralgan holda emas, balki doimiy dialektik birlikda harakat qiladi va ta'lim natijalariga birgalikda ta'sir etadi. Xulosada pedagogning omillarni yaxlit tizim sifatida diagnostika qilishi, ularning dinamikasini muntazam monitoring yuritishi va trayektoriyani o'quvchi bilan hamkorlikda tuzatib borishi zarurligi asoslangan hamda diagnostik bazani kuchaytirish, o'qituvchilar tayyorgarligini takomillashtirish va raqamli monitoring tizimini joriy etishga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

KALIT SO'ZLAR: *shaxsiy ta'lim trayektoriyasi, ichki omillar, tashqi omillar, individual ta'lim, motivatsiya, ta'lim muhiti, differensial ta'lim, pedagogik loyihalash*

ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОЕКТИРОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТРАЕКТОРИИ УЧАЩЕГОСЯ

АННОТАЦИЯ: В данной статье проводится научно-теоретический анализ внутренних и внешних педагогических факторов, влияющих на проектирование индивидуальной образовательной траектории учащегося. Основная цель исследования - классифицировать факторы, определяющие индивидуальный путь обучения, раскрыть их взаимосвязь, а также выявить проблемы педагогической практики и предложить научно обоснованные решения. В работе использованы методы теоретического анализа и систематизации научной литературы, сравнительно-педагогического анализа, структурно-функционального моделирования и педагогического наблюдения. В результате анализа факторы разделены на две группы: внутренние (когнитивный профиль, мотивация, психоэмоциональное состояние, стиль обучения и физиологические особенности) и внешние (компетентность учителя, семейная среда, климат класса, цифровые технологии и группа сверстников). Исследование показало, что обе группы факторов действуют не изолированно, а в диалектическом единстве. В заключении обоснована необходимость того, чтобы педагог диагностировал факторы как целостную систему, осуществлял мониторинг их динамики и корректировал траекторию в сотрудничестве с учащимся, а также разработаны практические рекомендации по укреплению диагностической базы, совершенствованию подготовки учителей и внедрению системы цифрового мониторинга. Показано, что индивидуализированный подход является не факультативным дополнением, а необходимым условием полноценного развития каждого учащегося в современной образовательной системе. Предложенные меры способствуют формированию научно обоснованной практики проектирования индивидуальной образовательной траектории и сближению с международными педагогическими стандартами. Особое внимание в работе уделено роли педагога как «архитектора» и «навигатора» индивидуального пути обучения, а также значению цифровых технологий как катализатора персонализации образования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *индивидуальная образовательная траектория, внутренние факторы, внешние факторы, индивидуальное обучение, мотивация, образовательная среда, дифференцированное обучение, педагогическое проектирование.*

ISSN: 3060-4761

INTERNAL AND EXTERNAL PEDAGOGICAL FACTORS INFLUENCING THE DESIGN OF A STUDENT'S PERSONAL LEARNING TRAJECTORY

ABSTRACT: This article presents a scientific-theoretical analysis of the internal and external pedagogical factors that influence the design of a student's personal learning trajectory. The main aim of the study is to classify the factors that determine an individual learning pathway, to reveal their interrelation, and also to identify the problems that arise in pedagogical practice and to propose scientifically grounded solutions. The research employs the methods of theoretical analysis and systematisation of scientific literature, comparative-pedagogical analysis, structural-functional modelling, and pedagogical observation. As a result of the analysis, the influencing factors are divided into two groups and systematised: internal factors (cognitive profile, motivation, psycho-emotional state, learning style, and physiological characteristics) and external factors (teacher competence, family environment, classroom climate, digital technologies, and the influence of the peer group). The study shows that the two groups of factors operate not in isolation but in a constant dialectical unity, jointly affecting learning outcomes. The conclusion substantiates the necessity for the teacher to diagnose the factors as an integrated system, to carry out regular monitoring of their dynamics, and to adjust the trajectory in cooperation with the student; practical recommendations are also developed for strengthening the diagnostic base, improving teacher training, and introducing a digital monitoring system.

KEYWORDS: personal learning trajectory, internal factors, external factors, individual learning, motivation, learning environment, differentiated instruction, pedagogical design.

KIRISH. XXI asr ta'lim tizimi o'quvchini bilimni passiv qabul qiluvchi sifatida emas, balki o'z ta'lim yo'lini ongli ravishda quradigan faol subyekt sifatida talqin etadi. Shu nuqtayi nazardan shaxsiy ta'lim trayektoriyasi (keyingi o'rinlarda - STT) tushunchasi zamonaviy pedagogik diskursda markaziy o'rinni egallaydi. STT - o'quvchining individual xususiyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari va imkoniyatlaridan kelib chiqib shakllanadigan o'ziga xos ta'lim yo'lidir.

O'zbekiston Respublikasida ta'limni modernizatsiya qilishga qaratilgan me'yoriy hujjatlar — xususan, Prezidentning 2022-yil 11-maydagi PF-60-son Farmoni hamda "Maktab ta'limini 2030-yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasi" - har bir o'quvchining shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqaruvchi individual yondashuvni ustuvor vazifa sifatida belgilab bergan [1; 2]. Mazkur siyosiy-huquqiy negiz ta'lim muassasalarida STT loyihalashga ta'sir etuvchi omillarni ilmiy tahlil qilish dolzarbligini oshiradi.

Pedagogika fanida individual ta'lim yo'lini belgilovchi omillarni yaxlit tizim sifatida o'rganish masalasi hozircha yetarlicha tadqiq etilmagan. Aksariyat tadqiqotlar ayrim omillarni alohida ko'rib chiqish bilan cheklanadi. Shuning uchun ushbu maqolaning maqsadi STT loyihalashga ta'sir etuvchi ichki va tashqi pedagogik omillarni tasniflab, ularning pedagogik jarayondagi o'zaro bog'liqligini ochib berish, mavjud muammolarni aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Shaxsiy ta'lim trayektoriyasi muammosi qator xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. H. Gardnerning ko'p intellekt nazariyasi har bir o'quvchining o'ziga xos kognitiv profili borligini asoslab, individual ta'lim yo'lini loyihalashning nazariy zaminini shakllantirgan. L.S. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" kontseptsiyasi esa o'quvchining mavjud imkoniyatlari bilan potensial rivojlanish darajasi orasidagi tafovutga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Motivatsion omillar nuqtayi nazaridan E. Deci va R. Ryan ishlab chiqqan o'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory) o'quvchining ichki motivatsiyasi ta'lim sifati va davomiyligiga bevosita ta'sir etishini empirik tarzda asoslagan. Ushbu nazariyaga ko'ra, STT loyihalashda o'quvchining mustaqillik, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlarini qondirish ustuvor shartga aylanadi.

Toshpulatov o'z tadqiqotlarida o'quvchining shaxsiy ta'lim trayektoriyasi nafaqat uning bilim va qobiliyat darajasini, balki qadriyat yo'nalishlari, hayotiy maqsadlari va ijtimoiy muhit ta'sirini ham hisobga olgan holda qurilishi lozimligini ta'kidlaydi [6]. Bu pozitsiya STT loyihalashning ko'p omilli tabiatini tasdiqlovchi metodologik asos sifatida mazkur tadqiqot yo'nalishini belgilab berdi.

U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi bola rivojlanishi va ta'limiga ta'sir etuvchi omillarni mikro-, mezo-, ekzo- va makrotizimlar darajasida ko'rib chiqishni taklif etadi; ushbu yondashuv tashqi omillarni tasniflashda metodologik tayanch bo'ldi. N.N. Azizxo'jayeva esa pedagogik texnologiyalar kontekstida shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirishda o'qituvchining diagnostik funksiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatgan [4].

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va tizimlashtirish; qiyosiy-pedagogik tahlil; tarkibiy-funksional modellashtirish; pedagogik kuzatuv hamda natijalarni umumlashtirish.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. 1. STT tushunchasining pedagogik mohiyati. Shaxsiy ta'lim trayektoriyasi - o'quvchining individual xususiyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari, ta'lim maqsadlari va imkoniyatlaridan kelib chiqib, pedagog bilan hamkorlikda quriladigan maqsadga yo'naltirilgan ta'lim yo'lidir. Standartlashtirilgan ta'lim dasturidan farqli o'laroq, u o'quvchini markazga qo'yadi va uning shaxsiy rivojlanish dinamikasini hisobga oladi. Toshpulatov ta'kidlaganidek, STT statik hujjat emas, balki ta'lim jarayonida muntazam kuzatiladigan, tuzatiladigan va yangilanadigan dinamik loyihadir [6]. Loyihalash jarayoni uch bosqichni qamrab oladi: diagnostika (o'quvchining hozirgi holati, imkoniyatlari va ehtiyojlarini aniqlash); loyihalash (individual ta'lim rejasi va maqsadlarini belgilash); monitoring va tuzatish (natijalarni kuzatib borish hamda zarur hollarda trayektoriyani yangilash).

2. Ichki pedagogik omillar. Ichki omillar o'quvchining shaxsiyatidan kelib chiqib, uning ta'lim jarayonidagi faolligini, o'zlashtirish sur'atini va natijalarini belgilaydi.

Kognitiv omillar. Ko'p intellekt nazariyasiga ko'ra, har bir o'quvchida lingvistik, mantiqiy-matematik, musiqiy, fazoviy, kinestetik, naturalistik, shaxslararo va ichki-shaxsiy intellektlar turli darajada rivojlangan bo'ladi. STT loyihalashda o'quvchining kuchli intellekt turini aniqlash va shu ustunlikka tayanib ta'lim yo'lini qurish samaradorlikni oshiradi.

Motivatsion omillar. O'z-o'zini belgilash nazariyasiga muvofiq, ichki motivatsiya - o'quvchining ta'limga bo'lgan shaxsiy qiziqishidan kelib chiqqan harakatlantiruvchi kuch - tashqi rag'batlarga qaraganda natijalarga kuchliroq ta'sir etadi. Motivatsiya STTni qurishda asosiy harakatlantiruvchi vazifasini bajaradi: u yuqori bo'lganda o'quvchi to'siqlarni yengib, trayektoriyani mustaqil rivojlantirishga intiladi.

Psixoemosional holat va o'z-o'zini baholash. Vigotskiy ko'rsatganidek, o'quvchining o'ziga ishonchi va psixoemosional barqarorligi "yaqin rivojlanish zonasi"dan samarali foydalanish uchun muhim shartdir

[4]. Past o‘z-o‘zini baholash yoki muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rquv STTning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi; shu bois psixologik xavfsizlik muhitini yaratish loyihalashning zaruriy shartiga aylanadi.

O‘rganish uslubi va fiziologik xususiyatlar. Har bir o‘quvchi ma’lumotni qabul qilish va qayta ishlashda o‘ziga xos uslubni (vizual, audial, kinestetik yoki diskret) afzal ko‘radi. Shuningdek, jismoniy sog‘liq va neyrobiologik xususiyatlar - masalan, diqqat tanqisligi, o‘rganish qiyinchiliklari yoki iqtidorlilik - STTning shakli va mazmuniga bevosita ta’sir etadi. Bu omillarni e’tiborsiz qoldirish trayektoriyaning samarasizligiga olib keladi.

3. Tashqi pedagogik omillar. Tashqi omillar o‘quvchidan tashqarida joylashgan, biroq uning ta’lim faoliyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatadigan pedagog, oila, ijtimoiy muhit va texnologiyalar bilan bog‘liq omillardir.

O‘qituvchi kompetentligi. Toshpulatov o‘qituvchini STT loyihalashda bir vaqtning o‘zida “me’mor” va “navigator” sifatida ta’riflaydi: u o‘quvchining imkoniyatlarini diagnostika qiladi va eng maqbul yo‘lni belgilashda hamkor sifatida ishtirok etadi. O‘qituvchining differensial ta’lim texnologiyalarini bilishi, formativ baholashni qo‘llay olishi STT sifatini bevosita belgilaydi.

Oilaviy muhit va ota-ona ta’siri. Ekologik tizimlar nazariyasiga ko‘ra, oila o‘quvchi rivojlanishidagi eng yaqin mikrotizimdir. Oiladagi ta’lim muhiti, ota-onalarning ta’limga munosabati, iqtisodiy ahvol va madaniy qadriyatlar STTga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Maktab-oila hamkorligi mustahkamlanganda o‘quvchilarning ta’lim motivatsiyasi va natijalari sezilarli yaxshilanadi.

Ta’lim muhiti va sinf iqlimi. Xavfsizlik, hurmat va hamkorlikka asoslangan ijobiy sinf iqlimi STT rivojlanishida hal qiluvchi shartdir. Sharipovning kuzatuvlari psixologik xavfsiz muhitda o‘quvchilarning o‘z ta’lim yo‘lini mustaqil loyihalashga tayyorligi sezilarli ortishini ko‘rsatadi [10]. Bundan tashqari, muassasaning moddiy-texnik bazasi, kutubxona fondi va qo‘shimcha ta’lim imkoniyatlari ham tashqi omillar qatoriga kiradi.

Raqamli va texnologik muhit. Toshpulatov va Xoliqov raqamli texnologiyalarni STT loyihalashning kuchli katalizatori sifatida baholaydi: adaptiv o‘qitish tizimlari, shaxsiylashtirilgan tavsiya algoritmlari va elektron portfoliolar o‘quvchiga trayektoriyani real vaqt rejimida kuzatish va tuzatish imkonini beradi [6].

Tengdoshlar guruhi ta’siri. O‘quvchi mansub guruh, sinfdoshlar va tengdoshlarning ta’limga munosabati hamda qadriyatlar tizimi STT shakllanishiga ta’sir qiladi. Jamoaviy o‘rganish sharoitida o‘quvchilar bir-biridan o‘rganib, o‘z trayektoriyalarini boyitadilar [7].

4. Ichki va tashqi omillarning o‘zaro bog‘liqligi. Ichki va tashqi omillar bir-biridan ajralgan holda emas, balki doimiy dialektik aloqada amal qiladi. Masalan, yuqori ichki motivatsiyaga ega, biroq noqulay oilaviy muhitdagi o‘quvchining STTsi to‘siqqa uchrashi mumkin; aksincha, boy tashqi muhit va o‘qituvchi qo‘llab-quvvatlashi zaif motivatsiyani qisman qoplaydi. Shu bois STT loyihalash barcha omillarni yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Toshpulatov ta’kidlaganidek, muvaffaqiyatli loyihalash uchun pedagog har bir o‘quvchi bo‘yicha ichki va tashqi omillarni aks ettiruvchi kuzatuv kartasini tuzishi, ularning dinamikasini muntazam kuzatib borishi va trayektoriyani shunga muvofiq tuzatib turishi lozim.

5. Muammolar va yechimlar. Birinchi muammo - ko‘plab o‘qituvchilarning STT loyihalash metodologiyasini yetarli darajada egallamaganligi. Yechim sifatida oliy pedagogik ta’limda maxsus kurslar joriy etish va malaka oshirish tizimini takomillashtirish taklif etiladi. Ikkinchi muammo - diagnostik vositalarning yetishmasligi: kognitiv profil, motivatsion holat va o‘rganish uslubini aniqlovchi, o‘zbek tiliga moslashtirilgan standartlashtirilgan metodikalar yetarli emas; yechim - milliy diagnostik bazani shakllantirish. Uchinchi muammo - tashqi omillarning tizimli boshqarilmasligi; yechim - maktab-oila hamkorligini kuchaytirish hamda ijtimoiy-pedagogik va psixologik xizmat infratuzilmasini rivojlantirish. To‘rtinchi muammo - kuzatuv va baholash tizimining zaifligi; yechim - elektron portfolio platformasini barcha ta’lim muassasalarida joriy etish va STT dinamikasini real vaqtda kuzatish.

XULOSA. Tadqiqot natijalari o‘quvchining shaxsiy ta’lim trayektoriyasini loyihalash ko‘p omilli va dinamik jarayon ekanligini ko‘rsatdi: unda ichki (kognitiv, motivatsion, psixoemosional, fiziologik) va tashqi (o‘qituvchi, oila, muhit, raqamli texnologiyalar, tengdoshlar) omillar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni isbotladiki, STT loyihalashda muvaffaqiyatga erishish uchun pedagog ikkala omillar guruhini yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqishi, ularni doimiy kuzatib borishi va trayektoriyani o‘quvchi bilan hamkorlikda dinamik tarzda tuzatib turishi shart. Individuallashtirilgan ta’lim endi zamonaviy ta’lim tizimining ixtiyoriy qo‘shimchasi emas, balki har bir o‘quvchining to‘liq rivojlanishini ta’minlovchi zaruriy shartdir.

Tavsiya etilgan chora-tadbirlar - diagnostik bazani kuchaytirish, o‘qituvchilar tayyorgarligini takomillash-tirish, oila hamkorligini mustahkamlash va raqamli monitoring tizimini joriy etish — amalga oshirilsa, O‘zbekiston ta’lim tizimida STT loyihalashning ilmiy asoslangan amaliyoti shakllanadi va xalqaro pedagogik standartlarga yaqinlashish jarayoni tezlashadi.

ISSN: 3060-4761

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 11 maydagi PF-60-son "Ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent, 2022.

2.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 11 iyundagi 343-son "Maktab ta'limini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori. – Toshkent, 2021.

3.Toshpulatov O.P. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim: nazariy asoslar va amaliy yechimlar. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2020. – 178 b. (Personalized education: theoretical foundations and practical solutions)

4.Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2006. – 192 b. (Pedagogical technologies and pedagogical skill)

5.Toshpulatov O.P., Xoliqov A.A. Raqamli pedagogika: o'qituvchi tayyorlashning innovatsion modeli. – Toshkent: Yangi nashr, 2021. – 245 b. (Digital pedagogy: an innovative model of teacher training)

6.Sharipov Sh.S. Ta'lim jarayonida interaktiv texnologiyalardan foydalanish samaradorligi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 128 b. (The effectiveness of using interactive technologies in education)

7.Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 208 b. (Fundamentals of pedagogical technology)

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 373.3:796:159.947
ORCID: 0000-0001-5343-0539

TURDIMURATOV DILMURAD YULDASHEVICH
Termiz davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: profboks2020@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA JISMONIY TARBIYA VOSITALARI ORQALI IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

ANNOTATSIYA: Mazkur maqola jismoniy tarbiya vositalari orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarida irodaviy sifatlarni shakllantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ta'lim jarayoni sharoitida xulq-atvorni o'z-o'zini boshqarish, faoliyatning maqsadga yo'naltirilganligi hamda qiyinchiliklarni yengib o'tish qobiliyatlarini rivojlantirish zarurati bilan izohlanadi. Mahalliy va xorijiy ilmiy yondashuvlar tahlili asosida iroda faoliyat va ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida shakllanuvchi integrativ shaxsiy tuzilma sifatida yoritilgan.

Maqolada 2024-yilda Surxondaryo viloyati Jarqo'rg'on tumani 7-son umumta'lim maktabi bazasida 4-sinf o'quvchilari ishtirokida o'tkazilgan pedagogik tajriba natijalari keltirilgan. Tajriba ishlari qat'iyatlilik, maqsadga intiluvchanlik, o'zini nazorat qilish hamda intizomlilik kabi irodaviy sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi maxsus tashkil etilgan jismoniy tarbiya vositalari va metodlarini amaliyotga joriy etishga yo'naltirildi. Olingan natijalar tajriba guruhidagi o'quvchilarda irodaviy sifatlarning shakllanishida ijobiy o'sish dinamikasi kuzatilganligini ko'rsatib, jismoniy tarbiyaning kichik maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsini rivojlantirishdagi samarali pedagogik vosita ekanligini tasdiqlaydi.

KALIT SO'ZLAR: *irodaviy sifatlar, iroda, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar, jismoniy tarbiya, o'z-o'zini boshqarish, ixtiyoriy xulq-atvor, pedagogik tajriba, jismoniy tarbiya darsi, shaxs rivojlanishi, faoliyat motivatsiyasi, psixologik-pedagogik mexanizmlar, boshlang'ich ta'lim.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ СРЕДСТВАМИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена исследованию психолого-педагогических механизмов формирования волевых качеств у учащихся начальной школы средствами физического воспитания. Актуальность работы обусловлена необходимостью развития у младших школьников способности к саморегуляции поведения, целенаправленности деятельности и преодолению трудностей в условиях образовательного процесса. На основе анализа отечественных и зарубежных научных подходов раскрыта сущность воли как интегративного личностного образования, формирующегося в деятельности и социальном взаимодействии. Представлены результаты педагогического эксперимента, проведённого в 2024 году на базе общеобразовательной школы №7 Джаркурганского района Сурхандарьинской области с участием учащихся 4-х классов. Экспериментальная работа была направлена на внедрение специально организованных средств и методов физического воспитания, способствующих развитию настойчивости, целеустремлённости, самоконтроля и дисциплинированности. Полученные результаты свидетельствуют о положительной динамике формирования волевых качеств у учащихся экспериментальной группы и подтверждают эффективность целенаправленного использования физического воспитания как педагогического средства развития личности младших школьников.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *волевые качества, воля, младшие школьники, физическое воспитание, саморегуляция, произвольное поведение, педагогический эксперимент, урок физической культуры, личностное развитие, мотивация деятельности, психолого-педагогические механизмы, начальное образование.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING VOLITIONAL QUALITIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH PHYSICAL EDUCATION

Abstract: This article examines the psychological and pedagogical mechanisms for developing volitional qualities in primary school students through physical education. The relevance of this study lies in the need to develop young schoolchildren's ability to self-regulate behavior, focus their activities, and overcome difficulties in the educational process. Based on an analysis of domestic and international scientific approaches, the essence of willpower is revealed as an integrative personal development that develops through activity and social interaction. The article presents the results of a pedagogical experiment conducted in 2024 at Comprehensive School No. 7 in the Jarkurgan District of the Surkhandarya Region, involving fourth-grade students. The experimental study aimed to introduce specially organized physical education tools and methods to foster persistence, determination, self-control, and discipline. The results demonstrate positive dynamics in the development of willpower in students in the experimental group and confirm the effectiveness of targeted physical education as a pedagogical tool for developing the personality of primary school students.

Keywords: *willpower, willpower, primary school students, physical education, self-regulation, voluntary behavior, pedagogical experiment, physical education lesson, personal development, motivation for activity, psychological and pedagogical mechanisms, primary education.*

KIRISH. Ta'lim tizimining zamonaviy rivojlanish sharoitida o'quvchilarning muvaffaqiyatli o'quv faoliyatini amalga oshirish, ijtimoiy moslashuvini ta'minlash hamda xulq-atvorni o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi shaxsiy sifatlarni shakllantirish muammosi alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [3; 5]. Bunday sifatlar orasida shaxsning irodaviy sohasi yetakchi o'rin egallab, u bolaning o'z harakatlarini ongli ravishda boshqarish, qiyinchiliklarni yengib o'tish va belgilangan maqsadlarga erishish qobiliyatini belgilaydi.

Boshlang'ich maktab yoshi psixologik-pedagogik fanlarda xulq-atvor ixtiyoriyligining shakllanishi hamda o'zini nazorat qilishning asosiy mexanizmlari rivojlanadigan senzitiv davr sifatida e'tirof etiladi [1; 2; 4]. Aynan ushbu yosh bosqichida impulsiv faoliyat shakllaridan ongli boshqariladigan faoliyatga o'tish bilan bog'liq regulyativ funksiyalar jadal rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda irodaviy sifatlarning yetarli darajada shakllanmaganligi diqqat barqarorligining pastligi, qoidalarga rioya qilishdagi qiyinchiliklar, tez charchash hamda harakatlarning yetarli darajada maqsadga yo'naltirilmaganligida namoyon bo'ladi. Bu holat ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vositalarni izlash zaruratini yuzaga keltiradi [3; 6].

Mahalliy psixologiya fanida iroda bolaning ijtimoiy faoliyati jarayonida shakllanuvchi integrativ psixik tuzilma sifatida talqin etiladi. L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy konsepsiyasiga ko'ra, ixtiyoriy xulq-atvor tashqi boshqaruv shakllarining, dastlab kattalar tomonidan tashkil etilgan faoliyat orqali ichkilashtirilishi (interiorizatsiya) natijasida rivojlanadi [7]. A.N. Leontyev irodaviy harakatlarning faoliyatga xos tabiatini ta'kidlab, ularni faoliyat maqsadi va motivlarini anglash bilan bog'laydi [8]. B.G. Ananyev va D.B. Elkonin tadqiqotlari esa irodaviy xulq-atvorning shakllanishi bolaning qoidalarga rioya qilish va qiyinchiliklarni yengib o'tishni talab etuvchi tashkil etilgan faoliyat turlariga jalb etilishi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi [9; 10].

Xorijiy tadqiqotchilar ham o'z-o'zini boshqarish rivojlanishini shaxs kamolotining muhim omili sifatida baholaydilar. A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, irodaviy xulq-atvor shakllari kuzatish, taqlid qilish hamda muvaffaqiyatli harakat modellarini mustahkamlash jarayonida rivojlanadi. O'zini nazorat qilish va xulq-atvor barqarorligining erta rivojlanishi o'quvchilarning akademik muvaffaqiyati hamda ijtimoiy kompetentligining muhim prediktori sifatida qaraladi.

Irodaviy sifatlarni shakllantirishda pedagogik vositalar orasida jismoniy tarbiya alohida o'rin tutadi. Jismoniy tarbiya darslari o'quvchi qoidalarga rioya qilish, hissiyotlarini boshqarish, boshqa o'quvchilar bilan harakatlarni muvofiqlashtirish hamda jismoniy va psixologik qiyinchiliklarni yengib o'tishga majbur bo'ladigan noyob pedagogik sharoitlarni yaratadi. Harakat faoliyati qat'iyatlilik, sabr-toqat, bardoshlilik va maqsadga intiluvchanlik kabi irodaviy sifatlarning namoyon bo'lishini talab etib, uni irodaviy boshqaruvni rivojlantirishning samarali vositasiga aylantiradi.

Nazariy tadqiqotlar soni yetarli bo'lishiga qaramay, boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy tarbiya vositalari orqali irodaviy sifatlarni maqsadli shakllantirish muammosi real ta'lim jarayoni sharoitida qo'shimcha eksperimental asoslashni talab etadi.

Shu munosabat bilan 2024-yilda Surxondaryo viloyati Jarqo'rg'on tumani 7-son umumta'lim maktabi bazasida 4-sinf o'quvchilarida irodaviy sifatlarni shakllantirishda maxsus tashkil etilgan jismoniy tarbiya darslarining samaradorligini o'rganishga qaratilgan pedagogik tajriba tadqiqoti o'tkazildi.

Tadqiqot maqsadi - jismoniy tarbiya vositalari orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarida irodaviy sifatlarni shakllantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlarini aniqlash va ularni eksperimental jihatdan asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Shaxsning irodaviy sifatlarini shakllantirish muammosi psixologik-pedagogik tadqi-qotlarda markaziy o'rinlardan birini egallaydi, chunki iroda inson xulq-atvori va faoliyatini tartibga soluvchi eng muhim mexanizmlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda iroda shaxsning integrativ tuzilmasi sifatida talqin etilib, u harakatlarni ongli boshqarish, to'siqlarni yengib o'tish hamda belgilangan maqsadlarga erishishni ta'minlaydi [1; 3].

Mahalliy psixologik maktabda iroda muammosini o'rganishning nazariy asoslari L.S. Vigotskiy tadqiqotlarida ishlab chiqilgan bo'lib, u ixtiyoriy xulq-atvor rivojlanishini ijtimoiy faoliyat shakllarining interiorizatsiya jarayoni bilan bog'lagan. Uning madaniy-tarixiy konsepsiyasiga ko'ra, irodaviy boshqaruv dastlab tashqi xarakterga ega bo'lib, kattalar ishtirokida amalga oshiriladi, keyinchalik esa asta-sekin bolaning ichki o'zini nazorat qilish mexanizmiga aylanadi [7].

A.N. Leontyev irodani faoliyatga asoslangan yondashuv doirasida ko'rib chiqib, irodaviy harakat shaxs faoliyatining maqsadi anglangan hamda uni yo'naltiruvchi motiv mavjud bo'lgan sharoitda yuzaga kelishini ta'kidlagan. Uning fikricha, ixtiyoriylik shaxs shakllanganligining muhim ko'rsatkichi bo'lib, u vazifaga muvofiq harakat qilish qobiliyatida, ya'ni vaziyatga bog'liq impulsiv ta'sirlarga emas, balki ongli

maqsadga asoslangan faoliyatda namoyon bo'ladi [8].

B.G. Ananyev va D.B. Elkonin tadqiqotlari kichik maktab yoshi shaxsning regulyativ funksiyalari rivojlanishida muhim bosqich ekanligini ko'rsatadi. Mazkur davrda ijtimoiy me'yorlarni faol o'zlashtirish, o'zini nazorat qilish va mas'uliyat hissi shakllanishi kuzatiladi hamda o'quv faoliyati shaxs rivojlanishining yetakchi omiliga aylanadi [9; 10].

Tajriba tadqiqoti 2024-yilda Surxondaryo viloyati Jarqo'rg'on tumani 7-son umumta'lim maktabi bazasida amalga oshirildi. Tadqi-qotda 9-10 yoshdagi 4-sinf o'quvchilari ishtirok etdilar.

Umumiy tanlanma 48 nafar o'quvchidan iborat bo'lib, ular ikki guruhga taqsimlandi:

— tajriba guruhi - 22 nafar o'quvchi;

— nazorat guruhi - 24 nafar o'quvchi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

— pedagogik kuzatuv;

— psixologik-pedagogik test sinovlari;

— o'quvchilar xulq-atvorini ekspert baholash;

— nazorat va tajriba guruhlari natijalarini qiyosiy tahlil qilish;

— ma'lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash usullari (o'rtacha ko'rsatkichlarni aniqlash hamda % o'sishni hisoblash).

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ekspe-rimental tadqiqotning maqsadi 4-sinf o'quvchilarida irodaviy sifatlarni shakllan-tirishda maxsus tashkil etilgan jismoniy tarbiya vositalarining samaradorligini aniqlashdan iborat edi. Baholash quyidagi ko'rsatkichlar asosida amalga oshirildi:

- maqsadga intiluvchanlik;
- qat'iyatlilik (matonatlilik);
- o'zini nazorat qilish;
- intizomlilik;
- qiyinchiliklarni yengib o'tish qobiliyati.

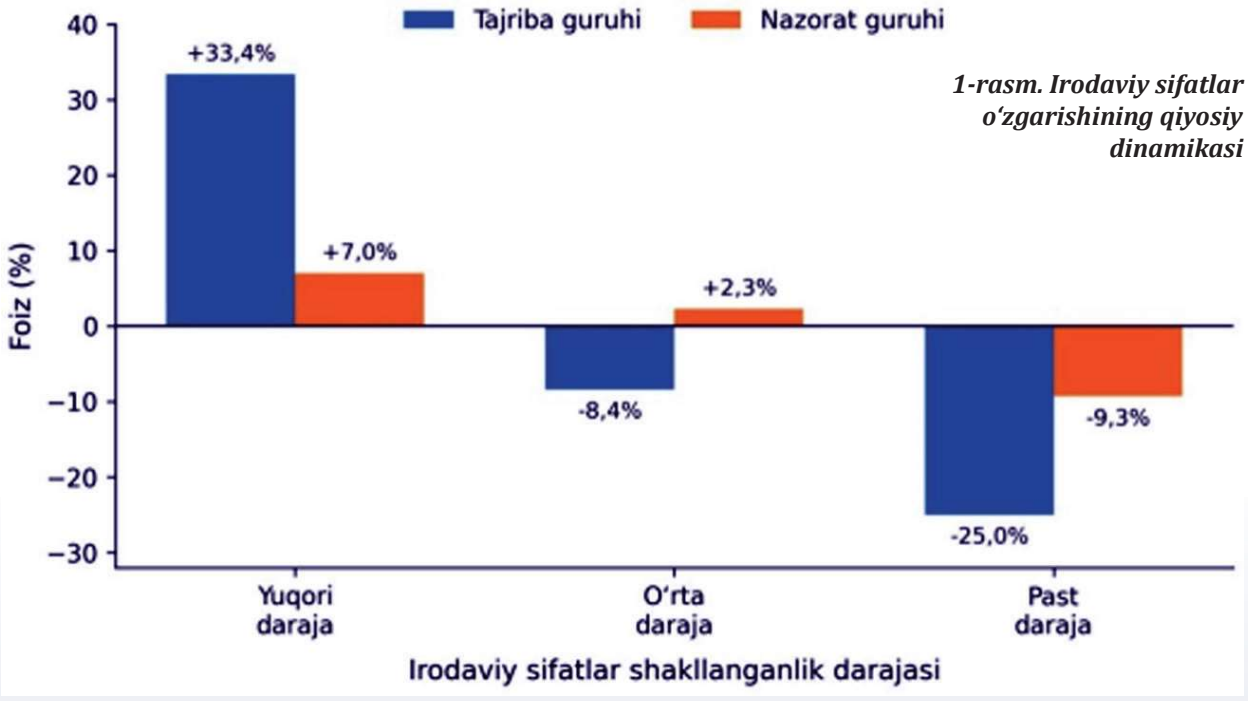
O'ZGARISHLAR DINAMIKASINING QIYO-SIY TAHLILI. Natijalarni yanada aniqroq tahlil qilish maqsadida ko'rsatkichlarning o'sish dinamikasi hisoblab chiqildi.

3-jadval.

Irodaviy sifatlar o'zgarishining dinamikasi (%)

Daraja	Tajriba guruhi (o'sish)	Nazorat guruhi (o'sish)
Yuqori daraja	+33,4	+7,0
O'rta daraja	−8,4	+2,3
Past daraja	−25,0	−9,3

Olingan natijalar jismoniy tarbiyaning kichik maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsining irodaviy sohasini shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega pedagogik vosita ekanligi haqidagi gipotezani tasdiqlaydi.

1-rasm. Irodaviy sifatlar o'zgarishining qiyosiy dinamikasi

Ijobiy o'sish dinamikasi bir qator psixologik-pedagogik mexanizmlar ta'siri bilan izohlanadi:

1.Regulyativ mexanizm - harakatli topshiriqlarni bajarish jarayonida qoidalarga rioya qilish va xulq-atvorni nazorat qilish zarurati o'quvchilarda o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirdi.

2.Motivatsion mexanizm - musobaqa elementlarining qo'llanilishi o'quvchilarning ichki qiziqishi va faol ishtirokini kuchaytirdi.

3.Faoliyatga oid mexanizm - mashqlarning muntazam takrorlanishi qat'iyatlilik va davomiy harakat qilish qobiliyatining shakllanishiga xizmat qildi.

4.Ijtimoiy mexanizm - guruhli faoliyat jarayonida mas'uliyat hissi hamda o'zini intizomli tutish sifatlari rivojlandi.

5.Emotsional-irodaviy mexanizm - jismoniy qiyinchiliklarni yengib o'tish jarayoni bardoshlilik va maqsadga intiluvchanlik sifatlarining rivojlanishiga yordam berdi.

Nazorat guruhida mashg'ulotlar an'anaviy dastur asosida olib borilgan bo'lsa, tajriba metodikasi irodaviy sa'y-harakatlarni maqsadli pedagogik rag'batlantirishni o'z ichiga olgani sababli unda ancha yaqqol ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Olingan ma'lumotlar shaxs rivojlanishining madaniy-tarixiy nazariyasi qoidalari bilan uyg'un bo'lib, unga ko'ra irodaviy boshqaruv faoliyat va ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadi. Jismoniy tarbiya darslari harakat faoliyati orqali ixtiyoriy xulq-atvorni tabiiy ravishda shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik vaziyatlarni yaratadi, bu esa ularni o'quvchi shaxsini rivojlantirishning samarali ta'lim muhiti sifatida baholash imkonini beradi.

XULOSA. O'tkazilgan tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy tarbiya vositalari orqali irodaviy sifatlarni shakllantirish samaradorligini nazariy jihatdan asoslash va eksperimental ravishda tasdiqlash imkonini berdi. Psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili iroda xulq-atvorni o'z-o'zini boshqarish, faoliyatning maqsadga yo'naltirilganligi hamda qiyinchiliklarni yengib o'tish qobiliyatini ta'minlovchi integrativ shaxsiy tuzilma ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, uning rivojlanishi ijtimoiy shartlangan va faoliyat jarayoniga bog'liq xarakterga ega ekanligi aniqlandi.

2024-yilda Surxondaryo viloyati Jarqo'rg'on tumani 7-son umumta'lim maktabi bazasida 4-sinf o'quvchilari ishtirokida o'tkazilgan pedagogik tajriba natijalari maxsus tashkil etilgan jismoniy tarbiya darslarining o'quvchilarning irodaviy sohasini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Tadqiqot jarayonida qoidalarga rioya qilishni, qat'iyatlilikni, o'zini nazorat qilishni hamda mas'uliyatni talab etuvchi harakatli topshiriqlarni muntazam qo'llash irodaviy sifatlarning shakllanganlik darajasini sezilarli darajada oshirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Nazorat va tajriba guruhlari natijalarining qiyosiy tahlili tajriba guruhida yaqqol ijobiy o'sish dinamikasi kuzatilganligini ko'rsatdi. Bu o'zgarishlar irodaviy sifatlari yuqori darajada rivojlangan o'quvchilar sonining ortishi hamda ularning shakllanganlik darajasi past bo'lgan o'quvchilar ulushining kamayishida namoyon bo'ldi. Mazkur holat kichik maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsini rivojlantirishda jismoniy tarbiya vositalaridan maqsadli foydalanish yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati ishlab chiqilgan pedagogik yondashuvlardan boshlang'ich sinf jismoniy tarbiya o'qituvchilari tomonidan ta'lim jarayonida o'quvchilarning irodaviy sifatlarini maqsadli rivojlantirishda foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Абдуллаев, Я. М., & Турдимуродов, Д. Й. (2020). Ўсмир ёшдаги ўқувчиларда иродавий сифатларни жисмоний тарбия воситалари орқали ривожлантириш. Современное образование (Узбекистан), (9 (94)), 56-62.

2.Турдимуродов, Д. Й. (2021). Спорт ўйинлари билан шуғулланиш жараѐнида ўқувчиларда иродавий сифатларнинг шаклланиш хусусиятлари. Актуальные научные исследования в современном мире, 3(9), 77.

3.Турдимуродов, Д. Й. (2021). Ўқувчиларнинг иродавий сифатларини шакллантиришда жисмоний тарбия воситаларининг имкониятлари. Инновации в педагогике и психологии, 4(7).

4.Turdimuratov, D. (2025). Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayonida yuqori sinf o'quvchilarining irodaviy sifatlarini shakllantirish. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социальногуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences, 5, 249-255. DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI2Y2025N41

5.Turdimuratov Dilmurad, D. (2026). Boshlang'ich sinf o'quvchilarining irodaviy sifatlari sport faoliyatining samaradorligini ta'minlovchi xulq-atvor reaksiyalarining rivojlanishiga ta'siri. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 6(4), 361–367. https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I4Y2026N51

6.Turdimurodov, D. (2023). Yuqori sinf o'quvchilarida qat'iyatlilik sifatini jismoniy tarbiya darslarida tarbiyalash. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 3(3), 218–223. https://doi.org/10.47390/1342V3I3Y2023N29

7.Выготский Л.С. Психология развития человека. - Москва: Смысл, 2005. - 1136 с.

8.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Смысл, 2005. - 352 с.

9.Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. - Москва: Просвещение, 2007. - 384 с.

10.Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - Санкт-Петербург: Питер, 2010. - 288 с.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK 373.3.035
ORCID:0009-0006-5958-8381

XOLMO'MINOVA AZIZA ZAFAR QIZI
Termiz davlat pedagogika instituti 2-kurs tayanch doktoranti
E-mail: xolmuminovaa1999@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA AXLOQIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHDA DIDAKTIK YONDASHUVLARNING SAMARADORLIGI

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining shaxsiy va ijtimoiy kamolotida axloqiy qadriyatlarni shakllantirish muammosi zamonaviy didaktik yondashuvlar prizmasi orqali tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi ta'lim jarayonida qo'llaniladigan interaktiv, muammoli va qadriyatga yo'naltirilgan didaktik metodlarning o'quvchilar xulq-atvoriga ta'sirini aniqlash va ularning samaradorligini baholashdan iborat. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy axborot uzatish modelidan ko'ra, didaktik o'yinlar va keys-stadi texnologiyalari orqali tashkil etilgan darslar o'quvchilarda hamdardlik, mas'uliyat va o'zaro yordam kabi axloqiy sifatlarni 24 foizga yuqori ko'rsatkichda shakllantiradi. Maqolada keltirilgan xulosalar boshlang'ich ta'lim o'quv dasturlarini takomillashtirish hamda boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

KALIT SO'ZLAR: *boshlang'ich sinf, axloqiy qadriyatlar, didaktik yondashuv, pedagogik eksperiment, interaktiv metodlar, ma'naviy tarbiya, shaxs shakllanishi, ta'lim samaradorligi.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

АННОТАЦИЯ: В данной статье через призму современных дидактических подходов исследуется проблема формирования нравственных ценностей в личностном и социальном развитии учащихся начальных классов. Целью исследования является определение влияния интерактивных, проблемных и ценностно-ориентированных дидактических методов, применяемых в учебном процессе, на поведение учащихся и оценка их эффективности. Результаты исследования показывают, что уроки, организованные посредством дидактических игр и технологий кейс-стади, формируют у учащихся такие нравственные качества, как эмпатия, ответственность и взаимопомощь, на 24% эффективнее, чем традиционная модель передачи информации. Выводы, представленные в статье, служат важной основой для совершенствования учебных программ начального образования и разработки практических рекомендаций для учителей начальных классов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *начальные классы, нравственные ценности, дидактический подход, педагогический эксперимент, интерактивные методы, духовное воспитание, формирование личности, эффективность обучения.*

THE EFFECTIVENESS OF DIDACTIC APPROACHES IN SHAPING MORAL VALUES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

ABSTRACT: This article examines the problem of forming moral values in the personal and social development of primary school students through the prism of modern didactic approaches. The purpose of the study is to determine the impact of interactive, problem-based, and value-oriented didactic methods used in the educational process on students' behavior and to evaluate their effectiveness. The results of the study show that lessons organized through didactic games and case-study technologies shape students' moral qualities such as empathy, responsibility, and mutual assistance with a 24% higher rate than the traditional information transfer model. The conclusions presented in the article serve as an important baseline for improving primary education curricula and developing practical recommendations for primary school teachers.

KEYWORDS: *primary school, moral values, didactic approach, pedagogical experiment, interactive methods, spiritual education, personality formation, educational effectiveness.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

KIRISH. Insoniyat tarixining har bir bosqichida yosh avlod tarbiyasi, ayniqsa, uning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish jamiyat barqarorligi va taraqqiyotini ta'minlovchi strategik vazifa bo'lib kelgan. Globallashuv sharoiti, axborot oqimining jadallashuvi va ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar davrida yosh poydevor hisoblangan boshlang'ich sinf o'quvchilarining dunyoqarashini milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida qurish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zero, shaxsning xulq-atvor me'yorlari, ijtimoiy aloqalarga kirishish ko'nikmalari va ma'naviy immuniteti aynan 6–10 yosh oralig'ida shakllanadi.

Pedagogika fanida boshlang'ich sinf yoshi psixologik jihatdan ta'sirchanlik, taqlidchanlik va atrof-muhitni hissiy idrok etish xususiyatlari bilan ajralib turishi isbotlangan. Shuning uchun ham ushbu bosqichda tizimli axloqiy tarbiyani amalga oshirish faqatgina nasihat va pand-nasihatlar shaklidagi monologik ta'lim bilan cheklana olmaydi. Bu o'rinda ta'lim metodlari, shakllari va vositalarini o'z ichiga olgan maxsus didaktik tizim talab etiladi. Biroq bugungi maktab amaliyotida ko'pincha axloqiy tushunchalar o'quvchilarga tayyor qoidalar tarzida yodlatilishi, ularning real hayotiy vaziyatlarda qo'llanish mexanizmlari yetarlicha o'rgatilmasligi kuzatilmoqda. Ushbu nomuvofiqlik ta'lim jarayonida didaktik yondashuvlarni tubdan qayta ko'rib chiqishni va ularning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali asoslashni taqozo etadi.

Mazkur tadqiqotning obyekti boshlang'ich sinf o'quv jarayonida axloqiy tarbiyani tashkil etish tizimidan iborat. Predmeti esa ushbu jarayonda qo'llaniladigan didaktik yondashuvlar, metodik vositalar va ularning o'quvchilar ongida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni qaror toptirishdagi samaradorlik darajasidir. Bizning farazimizga ko'ra, agar boshlang'ich ta'limda an'anaviy tushuntirish-illyustrativ metodlardan muammoli va vaziyatli-modellashtiruvchi didaktik yondashuvlarga o'tilsa, o'quvchilarning axloqiy onglilik darajasi oshadi, ularda qadriyatlarni ijtimoiy xulq-atvorda namoyon etish ko'nikmalari muvaffaqiyatli shakllanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Axloqiy qadriyatlar va ularni yosh avlod ongiga singdirish muammolari asrlar davomida dunyo va o'zbek pedagogik fikrining markazida bo'lib kelgan. Sharq uyg'onish davri mutafakkirlaridan tortib zamonaviy g'arb olimlarigacha bo'lgan tadqiqotchilar shaxs kamolotida didaktik va tarbiyaviy omillarning uzviyligini ta'kidlashgan. Sharq pedagogikasida Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, keyinchalik esa Alisher Navoiy va Abdulla Avloniy singari allomalarning asarlarida axloq va ilm uyg'unligi asosiy mezon sifatida ko'rsatilgan. Xususan, Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamoq va bu jarayonda muallimning didaktik mahorati naqadar muhimligini alohida qayd etadi [1]. Uning fikricha, axloqiy tushunchalar o'quvchiga shunchaki o'rgatilib qolmay, balki uning tabiati va odatiga aylanishi zarur.

Yevropa va jahon pedagogika fanida shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi didaktik tamoyillar asosida tadqiq etilgan. Yan Amos Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" asarida ta'lim va tarbiyaning ajralmas birligini ochiqlab, maktab faqatgina bilim beradigan maskan emas, balki "insoniylik ustaxonasi" bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [2]. Johann Friedrich Herbart esa ta'limiy tarbiya (erziehender unterricht) konsepsiyasini ilgari surib, dars jarayonida har qanday o'quv materialining axloqiy yo'naltirilganligi uning didaktik qiymatini belgilashini isbotlagan [3].

XX asr va zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish masalasi yangicha talqin qilinmoqda. Jean Piaget va Lawrence Kohlberg tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy rivojlanish bosqichlari nazariyasi g'arb didaktikasida uzoq yillar yetakchilik qildi [4]. Kohlberg kontseptsiyasiga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilari (konvensiyagacha bo'lgan va konvensional bosqich oralig'ida) axloqiy qoidalarni asosan tashqi ta'sirlar, mukofot va jazo hamda avtoritetlar talabi asosida qabul qiladilar. Shuning uchun ularga mo'ljallangan didaktik tizim ijtimoiy rollarni tushunishga ko'maklashishi lozim.

Rossiya pedagogik maktabi vakillaridan L.S. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasi axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi [5]. Vygotskiy bolaning ma'naviy o'sishi uning kattalar va tengdoshlari bilan hamkorlikdagi faoliyatida, ya'ni ijtimoiy muloqot jarayonida yuz berishini ko'rsatib bergan. Shuningdek, V.A. Suxomlinskiy boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda insoniylik, mehr-shafqat va mas'uliyat tuyg'ularini shakllantirishda tabiat bag'ridagi darslar va ertak-didaktikaning ahamiyatini eksperimental asoslagan [6]. O'zbekistonlik olimlardan M.X. Tohtaxodjayeva rahbarligidagi tadqiqotlarda dars va darsdan tashqari faoliyatda milliy qadriyatlar tizimini o'quvchilarga yetkazishning pedagogik mexanizmlari yoritilgan [7]. Boshlang'ich ta'lim didaktikasining o'ziga xos jihatlari, xususan, kichik maktab yoshidagi bolalarning bilish faolligini oshirish va ularda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish masalalari R.G. Safarova ishlarida metodologik jihatdan chuqur tahlil etilgan [8]. Muallif boshlang'ich sinf darsliklarining integrativ xarakteri o'quvchilarda yaxlit dunyoqarash va tizimli qadriyatlar tarkib topishiga xizmat qilishini ko'rsatib o'tadi.

Biroq, amalga oshirilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, aksariyat tadqiqotlarda axloqiy tarbiya

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

umumiy pedagogik tavsiyalar darajasida qolib ketmoqda. Konkret fanlar (masalan, ona tili va o'qish savodxonligi, tarbiya, matematika) darslarida qanday didaktik modellar va interaktiv strategiyalar o'quvchining axloqiy refleksiyasini uyg'otishi masalasi yetarlicha eksperimental dalillar bilan ko'rsatilmagan. Ushbu maqola ayni shu bo'shliqni to'ldirishga, aniq didaktik yondashuvlarning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini ochib berishga qaratilgan.

TADQIQOT METODLARI. Tadqiqotimiz 2024–2025 o'quv yillari davomida umumiy o'rta ta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida tashkil etildi. Didaktik yondashuvlarning samaradorligini ob'ektiv baholash maqsadida sinaluvchilar ikki guruhga ajratildi:

— Nazorat guruhi (ng): jami 114 nafar o'quvchi. Bu guruhda darslar an'anaviy tushuntirish, matnni o'qish, savol-javob va tayyor axloqiy xulosalarni bayon qilish shaklida olib borildi.

— Eksperimental guruh (eg): jami 118 nafar o'quvchi. Bu guruhda o'quv jarayoni muammoli, vaziyatli, o'yinli va hamkorlikka asoslangan didaktik yondashuvlar majmuasi vositasida tashkil qilindi.

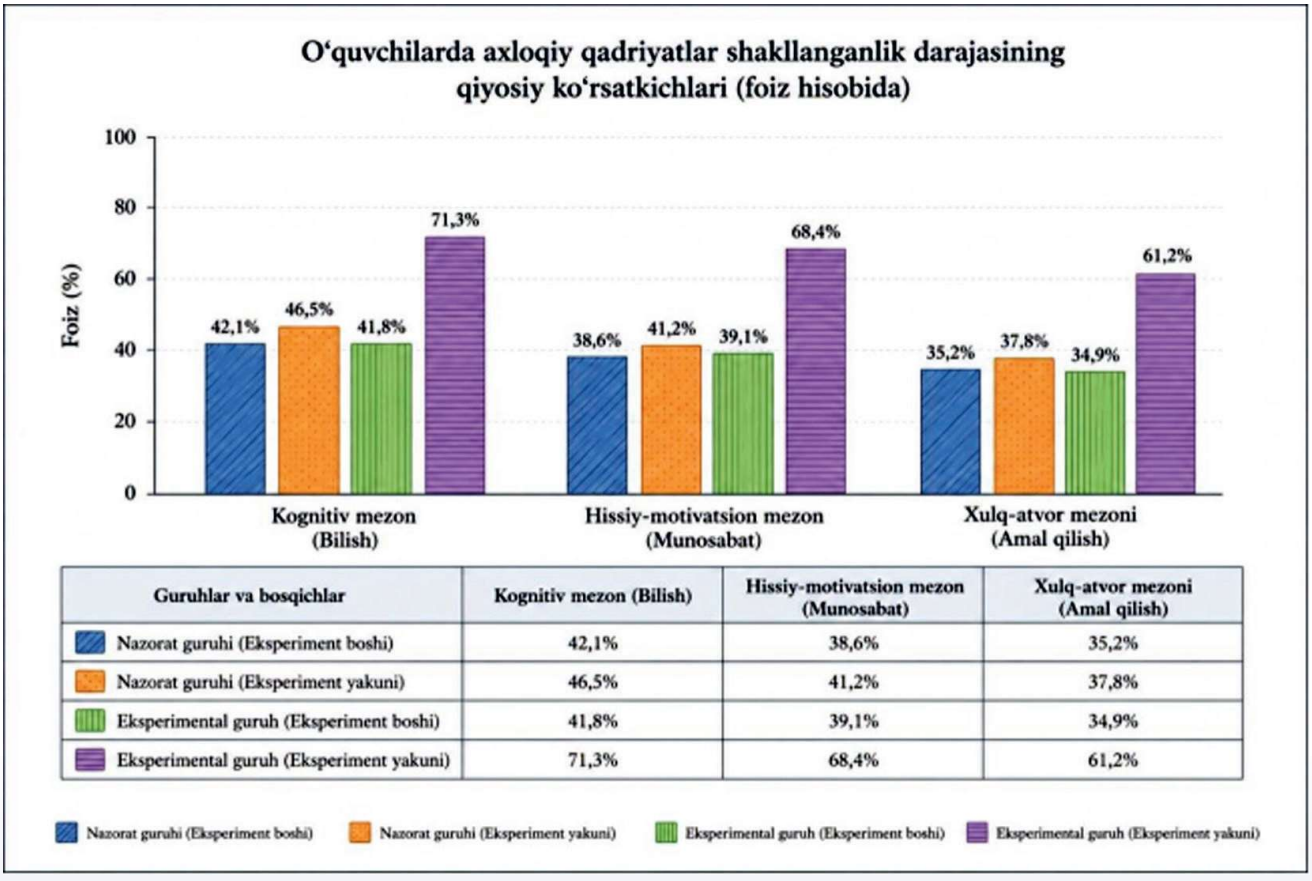
Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-pedagogik metodlar kompleksidan foydalanildi:

1. Muammoli-vaziyatli didaktik modellashtirish: darslarda o'quvchilarga yodlangan qoidalar o'rniga axloqiy dilemma (tanlov) mavjud bo'lgan hayotiy hikoyalar taqdim etildi. Masalan, «do'stning siri va haqiqat» mavzusidagi didaktik keyslar orqali o'quvchilar sadoqat va adolat qadriyatlari o'rtasidagi muvozanatni tahlil qilishdi.

2. Kuzatish va sotsiometrik baholash: o'quvchilarning darsdagi o'zaro muloqoti, guruhlarda ishlash davridagi yordam ko'rsatish tayyorligi va nizo holatlaridagi xulq-atvori maxsus baholash xaritalari orqali qayd etib borildi.

3. L. Kohlberg va og'zaki so'rovnomalar modifikatsiyasi: bolalarning axloqiy tushunchalarni (yaxshilik, yomonlik, vijdon, mas'uliyat) anglash darajasini aniqlash maqsadida diagnostik suhbatlar o'tkazildi.

Quyidagi jadvalda eksperiment boshidagi va yakunidagi ko'rsatkichlarning mezonlar kesimidagi qiyosiy dinamikasi aks ettirilgan:

Guruhlar va bosqichlar	Kognitiv mezon (Bilish)	Hissiy-motivatsion mezon (Munosabat)	Xulq-atvor mezoni (Amal qilish)
Nazorat guruhi (Eksperiment boshi)	42,1%	38,6%	35,2%
Nazorat guruhi (Eksperiment yakuni)	46,5%	41,2%	37,8%
Eksperimental guruh (Eksperiment boshi)	41,8%	39,1%	34,9%
Eksperimental guruh (Eksperiment yakuni)	71,3%	68,4%	61,2%

ISSN: 3060-4761

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, an'anaviy ta'lim berilgan nazorat guruhida kognitiv ko'rsatkich atigi 4,4 foizga o'sgan bo'lsa, xulq-atvor mezonida deyarli o'zgarish bo'lmagan (atigi 2,6 foiz o'sish). Bu an'anaviy darslarda bolalar nima yaxshi va nima yomonligini eshitgan bo'lsalar-da, uni o'zlarining kundalik odatlariga aylantira olmaganliklarini ko'rsatadi.

Aksincha, eksperimental guruhda interaktiv va vaziyatli didaktik modellardan foydalanish natijasida kognitiv mezon 29,5 foizga, eng muhimi, amaliy xulq-atvor mezoni esa 26,3 foizga ko'tarilgan. O'quvchilar nafaqat axloq qoidalarini yodlab olishdi, balki guruh loyihalarida, o'yin elementlarida hamkorlik qilishni, bir-birlarini tinglashni va qiyin vaziyatda jamoaga yordam berishni o'rgandilar.

Didaktik o'yinlar (masalan, "yaxshilik daraxti", "adolatli hakam") davomida bolalarda ijtimoiy rollarni ijro etish orqali empatiya (hamdardlik) hissi rivojlandi. Matematika darslarida ham ekologik va tejamkorlik xarakteridagi matnli masalalarning qo'llanilishi, ona tili darslarida esa matn ustida ishlashda qahramonlarning xatti-harakatlariga o'quvchining shaxsiy munosabatini bildirishga qaratilgan didaktik topshiriqlar tizimi o'z samarasini berdi.

MUHOKAMA. Tadqiqotimiz natijasida olingan ma'lumotlar boshlang'ich ta'lim pedagogikasida uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lgan deklarativ (shunchaki e'lon qiluvchi) tarbiya inqirozini yana bir bor tasdiqlaydi. An'anaviy ta'lim tizimida o'qituvchi tayyor ma'naviy xulosaning yetkazib beruvchisi rolini o'ynaydi. Bu usul bolaning kognitiv sohasiga qisman ta'sir ko'rsatishi mumkin, biroq uning hissiy va motivatsion qatlamlariga yetib bormaydi. Buni l. Kohlberg ham o'z izlanishlarida ta'kidlab, bolalarga shunchaki qoidalarni o'rgatish ularning axloqiy rivojlanish darajasini o'zgartirmasligini, chunki haqiqiy axloqiy o'sish kognitiv ziddiyat va uni hal qilish jarayonida yuzaga kelishini aytgan edi [4].

Biz tomonimizdan qo'llanilgan didaktik yondashuvlarning muvaffaqiyati shundaki, ular bolani passiv tinglovchidan faol sub'ektga aylantirdi. Muammoli vaziyatlarni yechish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchisi o'zini qahramon o'rniga qo'yib ko'radi va ichki tanlovni amalga oshiradi. Bu jarayon l.s. vygotskiyning dars jarayonida muloqot va ijtimoiy faoliyat orqali ichki sifatlarni shakllantirish (internalizatsiya) haqidagi qonuniyatlariga to'la mos keladi [5].

Tajribalar shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda didaktik yondashuvlarni quyidagi uchta bosqichda amalga oshirish yuqori samara beradi:

1.Hissiy-idrok bosqichi: didaktik vositalar (ertaklar, vizual obrazlar, musiqiy lavhalar) orqali o'quvchida axloqiy hodisaga nisbatan hissiy munosabat (achinish, quvonish, g'ururlanish) uyg'otish.

2.Tahliliy-mulohaza bosqichi: muammoli savollar va kichik munozaralar yordamida bolani nima sababdan bunday yo'l tutish kerakligi haqida o'ylashga majbur qilish.

3.Amaliy-faoliyat bosqichi: o'quv loyihalari, jamoaviy didaktik o'yinlar va kundalik maktab hayotida egallangan tushunchalarni xulq-atvorda sinab ko'rish.

Ushbu tizimli yondashuv o'quvchilarning maktab ijtimoiy muhitiga moslashishini yengillashtiradi, sinfdagi bezorilik (bulling) va nizoli holatlarning sezilarli darajada kamayishiga olib keladi. Tadqiqotning cheklanganligi shundaki, u barcha fanlar kesimida to'liq qamrab olinmagan bo'lib, kelgusida har bir o'quv fanining xususiy didaktikasida axloqiy qadriyatlarni integratsiya qilish metodikasini yanada chuqurroq ishlab chiqish talab etiladi.

XULOSA. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy qadriyatlarni shakllantirish zamonaviy pedagogikaning eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'tkazilgan nazariy tahlillar va amaliy tajriba-sinov ishlari asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning axloqiy tarbiyasi samaradorligi dars jarayonida qo'llaniladigan didaktik yondashuvlarning xarakteriga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Tayyor qoliplarni tushuntirishga asoslangan an'anaviy yondashuv bolaning xulq-atvorini o'zgartirishda past natija ko'rsatadi.

Ikkinchidan, muammoli vaziyatlarni modellashtirish, rolli va didaktik o'yinlar hamda hamkorlikdagi loyihaviy faoliyat o'quvchilarning axloqiy onglilik darajasini sezilarli darajada oshiradi. Bu yondashuvlar eksperimental guruhda kognitiv va amaliy mezonlarning o'rtacha 25-30 foizga o'sishini ta'minladi.

Uchinchidan, boshlang'ich sinf darslarida axloqiy yo'naltirilgan didaktik tizimni joriy etish ta'lim mazmunini insonparvarlashtirishga, o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'usini uyg'un holda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Amaliy tavsiya sifatida, darslik mualliflariga boshlang'ich sinf o'quv adabiyotlariga axloqiy dillemalar va qadriyatga yo'naltirilgan amaliy topshiriqlarni ko'proq kiritish, oliy pedagogik ta'lim muassasalarida esa bo'lajak o'qituvchilarni darsning tarbiyaviy imkoniyatlarini modellashtirishga maxsus tayyorlash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.1.Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.

2.Коменский Я.А. Великая дидактика // Избранные педагогические сочинения. – Москва: педагогика, 1982. – т. 1. – с. 242-476.

3.ГЕРБАРТ И.Ф. Главнейшие педагогические сочинения / под ред. Прим. И со вступит. Статьей А.Д. Алферова. – Москва: К.И. Тихомиров, 1906. – 365 с.

4.Колберг л. Стадии морального развития и моральное воспитание // психология личности: тексты / под ред. Ю.б. гиппенрейтер, а.а. пузырея. – Москва: изд-во моск. Ун-та, 1982. – с. 192-198.

5.Выготский Л.С. Педагогическая психология / под ред. В.в. давыдова. – Москва: Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.

6.Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1974. – 288 с.

7.Тохтахўжаева М.Х. ва бошқ. Педагогика: Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010. – 400 б.

8. Сафарова Р.Г. Бошланғич таълим мазмунини модернизациялашнинг дидактик асослари. – Тошкент: Фан, 2008. – 216 б.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ
UDK 159.9:613-053.6
ORCID (000900051387-0085)

XAYRULLAYEVA MARJONA XAYRULLA QIZI.
Termiz davlat pedagogika instituti pedagogika va Ijtimoiy fanlar fakulteti Amaliy psixologiya kafedrasi
19.00.06–Yosh va pedagogik psixologiya.
Rivojlanish psixologiyasi ixtisosligi bo'yicha 1-kurs doktoranti
Email: marjonaxayrullaeva231@gmail.com

YOSHLAR ORASIDA SOG'LOM TURMUSH TARZINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI (STATISTIK TAHLIL ASOSIDA)

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirishga ta'sir etuvchi psixologik determinantlar empirik tadqiqot asosida tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi yoshlarning sog'lom turmush tarziga amal qilishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash hamda ularning o'zaro bog'liqligini statistik jihatdan o'rganishdan iborat. Tadqiqot jarayonida so'rovnoma metodi qo'llanilib, olingan ma'lumotlar matematik-statistik tahlil usullari yordamida qayta ishlangan. Tadqiqot natijalari shaxsiy motivatsiya, o'z-o'zini nazorat qilish, psixologik barqarorlik va ijtimoiy muhit omillari sog'lom turmush tarzini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Olingan natijalar sog'lom turmush tarzini rivojlantirishga qaratilgan psixologik profilaktika va tarbiyaviy dasturlarni ishlab chiqishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari sog'lom turmush tarziga amal qiluvchi yoshlarda ijobiy fikrlash, o'ziga bo'lgan ishonch va hayotdan qoniqish darajasi yuqoriroq ekanligini ko'rsatdi. Jismoniy faollik, to'g'ri ovqatlanish va kun tartibiga rioya qilish nafaqat jismoniy salomatlikni, balki psixik barqarorlikni ham mustahkamlashi aniqlandi. Shu bilan birga, zararli odatlarga moyillikning kamayishi yoshlarning ijtimoiy moslashuvi va kommunikativ faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etildi.

KALIT SO'ZLAR: *sog'lom turmush tarzi, yoshlar, psixologik determinantlar, motivatsiya, o'z-o'zini nazorat qilish, psixologik barqarorlik, ijtimoiy muhit, empirik tadqiqot, so'rovnoma, statistik tahlil, psixologik profilaktika.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ (НА ОСНОВЕ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА)

АННОТАЦИЯ: В данной статье на основе эмпирического исследования анализируются психологические детерминанты здорового образа жизни среди молодежи. Цель исследования заключается в выявлении психологических факторов, влияющих на соблюдение молодежью здорового образа жизни, а также в статистическом анализе взаимосвязей между ними. В ходе исследования был использован метод анкетирования, а полученные данные обработаны с применением методов математико-статистического анализа. Результаты исследования показали, что личностная мотивация, самоконтроль, психологическая устойчивость и социальная среда являются значимыми детерминантами формирования здорового образа жизни у молодежи. Полученные выводы имеют практическое значение для разработки программ психологической профилактики и воспитательных мероприятий, направленных на формирование и развитие здорового образа жизни. Результаты исследования показали, что у молодежи, придерживающейся здорового образа жизни, наблюдаются более высокий уровень позитивного мышления, уверенности в себе и удовлетворенности жизнью. Установлено, что физическая активность, правильное питание и соблюдение режима дня способствуют укреплению не только физического здоровья, но и психической устойчивости. Вместе с тем отмечено, что снижение склонности к вредным привычкам положительно влияет на социальную адаптацию и коммуникативную активность молодежи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *здоровый образ жизни, молодежь, психологические детерминанты, социальная среда, эмпирическое исследование, анкетирование, статистический анализ, психологическая профилактика.*

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF A HEALTHY LIFESTYLE AMONG YOUTH (BASED ON STATISTICAL ANALYSIS)

ABSTRACT: This article analyzes the psychological determinants of a healthy lifestyle among young people based on an empirical study. The main purpose of the research is to identify psychological factors influencing young people's adherence to a healthy lifestyle and to statistically examine the relationships among these factors. A questionnaire method was used in the study, and the collected data were processed using mathematical and statistical analysis techniques. The results indicate that personal motivation, self-regulation, psychological resilience, and social environment play a significant role in shaping a healthy lifestyle among youth. The findings have practical significance for the development of psychological prevention strategies and educational programs aimed at promoting and strengthening a healthy lifestyle.

KEYWORDS: *healthy lifestyle, youth, psychological determinants, social environment, empirical research, questionnaire, statistical analysis, psychological prevention.*

KIRISH. Hozirgi globallashuv va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda yoshlarning sog'lom turmush tarziga amal qilishi jamiyat taraqqiyoti va kelajak avlod salomatligini ta'minlashda muhim omillardan biri hisoblanadi. Sog'lom turmush tarzi nafaqat jismoniy salomatlikni mustahkamlash, balki shaxsning psixologik farovonligi, ijtimoiy moslashuvi hamda hayot sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda yoshlar orasida jismoniy faollikning pasayishi, noto'g'ri ovqatlanish, stress darajasining oshishi va zararli odatlarning keng tarqalishi sog'lom turmush tarzini shakllantirish masalasini dolzarb ilmiy muammoga aylantirmoqda. Shu bois sog'lom turmush tarzining shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash va ularni ilmiy jihatdan tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Yoshlarning sog'lom turmush tarziga amal qilishi ularning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonligi bilan bevosita bog'liq. Sog'lom turmush tarzi shaxs hayotiy faoliyatining optimal darajasini ta'minlab, hayotdan qoniqish, ijtimoiy faollik va shaxsning rivojlanish uyg'unligini aks ettiradi. Shu nuqtayi nazardan, sog'lom turmush tarzini shakllantirish faqat kasalliklarning yo'qligi bilan emas, balki yoshlarning o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishi, atrof-muhit bilan uyg'un munosabatda bo'lishi bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR: Yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish muammosi psixologiya va sog'liqni saqlash sohalarida keng tadqiq etilgan. Xususan, sog'lom xulq-atvorning psixologik determinantlarini aniqlash masalasi ko'plab olimlarning ilmiy ishlarida o'z aksini topgan.

A. Bandura o'zining ijtimoiy-kognitiv nazariyasida shaxs xulq-atvorining shakllanishida o'z-o'ziga ishonch (self-efficacy) va o'zini boshqarish mexanizmlarining muhimligini asoslab bergan. Muallif sog'lom turmush tarziga amal qilish shaxsning ichki nazorati va motivatsiyasi bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydi [1].

I.S. Kon yoshlar psixologiyasiga oid tadqiqotlarida sog'lom turmush tarzining shakllanishi yosh davriga xos psixologik xususiyatlar, ijtimoiy muhit va qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatib bergan. Uning ishlarida yoshlarning sog'lom xulq-atvoriga ijtimoiy ta'sir omillari alohida tahlil qilingan [9].

R. Ryan va E. Deci tomonidan ishlab chiqilgan o'zini o'zi belgilash nazariyasida (Self-Determination Theory) sog'lom turmush tarziga amal qilish ichki motivatsiya bilan bog'liq holda izohlanadi. Mualliflar ichki motivatsiya yuqori bo'lgan shaxslar sog'lom xulq-atvorni barqaror davom ettirishini empirik tadqiqotlar orqali asoslab bergan [2].

Mahalliy tadqiqotchilardan M.G. Davletshin sog'lom turmush tarzining psixologik asoslarini o'rganib, yoshlarning sog'lom hayotga bo'lgan munosabati ularning psixologik madaniyati va o'z-o'zini anglash darajasiga bog'liqligini ta'kidlagan [3]. Shuningdek, V.M. Karimova yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirishda psixologik profilaktika va tarbiyaviy ishlarning ahamiyatini o'rgangan. Uning tadqiqotlarida motivatsiya, emotsional barqarorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash asosiy determinantlar sifatida ko'rsatilgan [8].

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sog'lom turmush tarzining psixologik determinantlari murakkab va o'zaro bog'liq bo'lib, ularni statistik tahlil asosida o'rganish dolzarb ilmiy ahamiyatga ega. Sog'lom turmush tarzining shakllanishi bir nechta tizimlar orqali amalga oshadi: biologik, ijtimoiy, axborot hamda ma'naviy-mazmuniy. Ushbu tizimlarning har qanday birida yuzaga keladigan nomutanosiblik yoshlarning sog'lom hayot tarziga rioya qilishida qiyinchiliklar yaratadi. Shu sababli sog'lom turmush tarzi polissistemali, ko'p darajali va ko'p omilli hodisa bo'lib, turli sabab-oqibat bog'liqliklari bilan izohlanadi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Sog'lom turmush tarzining umumiy darajasini aniqlash maqsadida respondentlar o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma natijalari asosida ishtirokchilar sog'lom turmush tarziga amal qilish darajasiga ko'ra quyi, o'rta va yuqori guruhlarga ajratildi. Olingan natijalar bu 1-rasmda aks ettirilgan.

1-rasm Sog`lom turmush tarzi so'rovnomasi

ISSN: 3060-4761

1-rasmda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, respondentlarning 58,2 % ini quyi ball to'plaganlar tashkil etadi. Mazkur guruh vakillari sog'lom turmush tarziga nisbatan yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lib, muntazam jismoniy faollik bilan shug'ullanishi, to'g'ri ovqatlanishi hamda zararli odatlardan voz kechishi bilan tavsiflanadi. Ushbu holat ularning sog'lom hayot tarzi borasidagi xabardorligi, shaxsiy intizomi va irodaviy sifatlari bilan izohlanishi mumkin.

Respondentlarning 28,1 % i yuqori ball to'plaganlar guruhiga kiradi. Bu guruh vakillarida sog'lom turmush tarziga amal qilish darajasi nisbatan barqaror bo'lib, ularning sog'lom xulq-atvori psixologik barqarorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omillari bilan bog'liq ekanligi taxmin qilinadi.

Shuningdek, respondentlarning 13,7 % i o'rta ball to'plaganlar guruhiga mansub bo'lib, ular sog'lom turmush tarziga rioya etishda ma'lum qiyinchiliklarga duch kelayotgan bo'lishi mumkin.

Sog'lom turmush tarzi so'rovnomasi (Kolmogor-Smirnov mezoni asosida)

1-jadval.

	Kolmogor-Smirnov	P
Sog`lom turmushtarzi so'rovnomasi	1.385	043*

O'tkazilgan tadqiqot natijalarini normal taqsimlanishga moslik holati tekshirildi. Sog`lom turmush tarzi so'rovnomasi bo'yicha (Z=1,385; p<0,05) natijalar natijalar normal taqsimlanish qonuniga mos kelmaydi, tahlilda natijalar noparametrik mezonlar orqali tahlil qilinadi (Vilkokson, Mani Uitni, Spirman, Krusskal Uollis).

Sog`lom turmush tarzi so`rovnomasida jami 110 nafar o`rta yetuklik davridagi respondentlar qatnashgan bo`lib, taqqoslash maqsadida ijtimoiy yo`nalish talabalari hamda tibbiyot yo`nalishi talabalaridan so`rovnoma o`tkazilgan va tahlil qilingan.

Sog`lom turmush tarzi so'rovnomasi (Man Uitni mezoni asosida)

	Ta`lim yo'nalishi ta-fovuti	N	O'rtacha rang	Ranglar summasi	U	p
Sog`lom tur-mush tarzi so'rovnomasi	Ijtimoiy yo'nalish talabalari	60	70.25	4215.00	1200.00	015*
	Tibbiyot yo'nalishi talabalari	50	110.45	5522.50		
	Jami	110				

Sog`lom turmush tarzi so'rovnomasi Man Uitni mezoni asosida tahlil qiladigan bo'lsak, Ijtimoiy yo'nalish talabalari o'rtacha 70.25 ball bilan pastroq natijaga ega bo'lgan, bu ularning sog'lom turmush tarziga nisbatan qiziqishining sustroq ekanini ko'rsatishi mumkin. Tibbiyot yo'nalishidagi talabalar esa o'rtacha 110.45 ball bilan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan, bu ularning sog'lom turmush tarziga nisbatan yuqori darajada qiziqishini bildiradi.

Statistikanatijalari,buma'lumotlarasosidaU-statistika 1200.00 va p<0.05 bo'lib, bu guruhlar o'rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli ekanini ko'rsatadi, 95% ishonch darajasida, tibbiyot yo'nalishidagi talabalar sog'lom turmush tarziga nisbatan sezilarli darajada ko'proq qiziqish bildiradi.

2-rasm Sog`lom turmush tarzi so‘rovnomasi (Man Uitni mezoni asosida)

Yuqoridagi diagramma sog‘lom turmush tarziga bo‘lgan munosabatning talabalar yo‘nalishiga qarab qanday farq qilishini ifodalaydi. Man Uitni mezoni asosida o‘tkazilgan tahlil natijalariga ko‘ra, tibbiyot yo‘nalishidagi talabalar orasida sog‘lom turmush tarziga qiziqish va amal qilish darajasi sezilarli darajada yuqoriligini ko‘rish mumkin. Diagrammada bu holat aniq ifodalangan:

— Tibbiyot yo‘nalishidagi talabalar – 59%,

— Ijtimoiy yo‘nalishdagi talabalar – 41%.

Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, kasbiy yo‘nalishi sog‘liq bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan talabalar sog‘lom hayot tarzining ahamiyatini chuqurroq anglaydi va uni amaliyotda ko‘proq qo‘llaydi. Bu esa ularning kelgusidagi professional faoliyati uchun ham muhim omil hisoblanadi.

Shuningdek, bu farq 95% ishonch darajasida statistik ahamiyatli bo‘lib, tahlil qilinayotgan ikki guruh o‘rtasida sog‘lom turmush tarziga munosabatda mavjud bo‘lgan farqni asoslab beradi. Bu holat ijtimoiy yo‘nalishdagi talabalar orasida sog‘lom hayot tarzi bo‘yicha targ‘ibot va tarbiya ishlarini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Sog‘lom turmush tarzidagi farq sabablari.

Tibbiyot yo‘nalishidagi talabalar sog‘liq va sog‘lom odatlar haqidagi bilimlarni chuqur o‘rganganliklari sababli bunday natijaga erishgan. Ijtimoiy yo‘nalishdagi talabalar esa ushbu mavzuga oid yetarli bilim yoki amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lmaganligi bo‘lishi mumkin.

Statistika farqining ahamiyati. guruhlar orasidagi katta farq tufayli statistik natijalar sezilarli bo‘lib, bu sog‘lom turmush tarziga e’tibor darajasidagi real farqlarni ifodalaydi.

Tibbiyot yo‘nalishidagi talabalarning yuqori ko‘rsatkichlari ushbu mavzuni ular uchun kasbiy va amaliy jihatdan ahamiyatli ekanligini bildiradi. Xulosa, Man Uitni mezoni bo‘yicha natijalar ($U=1200.00$; $p<0.05$) sog‘lom turmush tarziga nisbatan tibbiyot va ijtimoiy yo‘nalish talabalari o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli farq mavjud ekanligini ko‘rsatadi. Tibbiyot yo‘nalishidagi talabalarning yuqori ko‘rsatkichlari sog‘lom odatlarni hayotlariga kengroq tatbiq etishini bildiradi, ijtimoiy yo‘nalish talabalari esa bu borada qo‘shimcha ma’lumot va motivatsiyaga muhtoj ekanligini ko‘rsatmoqda.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, tibbiyot yo‘nalishi talabalari sog‘lom turmush tarziga ijtimoiy yo‘nalish talabalarga nisbatan ko‘proq amal qilmoqda. Ushbu farq ularning sog‘liq va sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha bilim darajasi, motivatsiyasi va psixologik barqarorligi bilan bog‘liq.

Shu asosda quyidagi tavsiyalar beriladi:

Universitetlarda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish: treninglar, seminarlar va master-klasslar orqali talabalarga jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish va zararli odatlardan voz kechish bo‘yicha ko‘rsatmalar berish. Psixologik qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish: stressni boshqarish va motivatsiyani oshirishga qaratilgan psixologik mashg‘ulotlar va guruh treninglarini tashkil etish. Ijtimoiy yo‘nalish talabalari uchun maxsus chora-tadbirlar: amaliy mashg‘ulotlar, mentorlik tizimi orqali sog‘lom turmush tarzini rag‘batlantirish. Ushbu chora-tadbirlar yoshlarning sog‘lom hayot tarzini mustahkamlash, ularning ruhiy va jismoniy salomatligini

ISSN: 3060-4761

yaxshilashga xizmat qiladi.

Sog'lom turmush tarzining eng asosiy elementlari – bu insonning samarali mehnat faoliyati, shaxsiy gigiyena qoidalariga mukammal rioya qilish, ratsional ovqatlanish, zararli odatlarni organizmga yaqinlashtirmaslik, eng asosiysi, organizmni qonun-qoidalarga bo'ysingan holatda chiniqtirmoqdir. Mehnat qilishning zaminida qanday ish bajarilishidan qat'iy nazar – harakat, harakatlanish yotadi. Harakat bu – rivojlanish, organizmning rivojlanish qonuniyatlari zamini, organizm sog'ligini mustahkamlovchi asosiy omillardan biri. Sog'lom turmush tarzi murakkab ijtimoiy va shaxsiy jarayonlarni o'zida mujassamlashtiradi. Yoshlarning sog'lom turmush tarziga amal qilishi quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi: shaxsning jamoatchilik va mehnat faoliyatida faollik ko'rsatishi, samarali ijodiy ish bilan shug'ullanishi, oilada va kundalik hayotda namunali xulq-atvor ko'rsatishi, o'zining jismoniy va ma'naviy qobiliyatlarini rivojlantirishga intilishi, tabiiy va ijtimoiy muhit bilan uyg'un yashashi, nosog'lom turmush tarziga xos zararli odatlardan uzoq turishi, hayotdagi faoliyati va hayot tarzi bilan qoniqish hosil qilishi, shuningdek, sog'lom turmush tarzini o'z hayotining barqaror maqsadi sifatida qabul qilib, shu yo'lda izchil faoliyat olib borishi. Ushbu xususiyatlar yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim psixologik determinantlar sifatida namoyon bo'lib, ularning ruhiy va jismoniy salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York, NY: W. H. Freeman. – 256 b.

2.Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. Contemporary Educational Psychology, 25(1), 54–67. https://doi.org/10.1006/ceps.1999.1020

3.Davletshin, M. G. (2008). Umumiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi. – 210 b.

4.Dubrovina, I. V., Prikhozhan, A. M., & Zatsepin, V. V. (2018). Vozrastnaya i pedagogicheskaya psikhologiya: Khrestomatiya. Moscow: Academia. – 256 b.

5.Galy, V. (2020). ICA survey on digital stress and psychological well-being. International Communication Association Survey, 181–200.

6.Ibragimov, M. B. (2023). Jamiyatda sog'lom turmush tarzini tashkil etish asoslari. O'quv-uslubiy majmua. Buxoro. – 78 b.

7.Karimova, V. M. (2016). Yoshlar psixologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya. – 330 b.

8.Kon, I. S. (2003). Psikhologiya yunosheskogo vozrasta. Moscow: Prosveshchenie. – 256 b.

9. Prikhozhan, A. M., & Dubrovina, I. V. (2017). Psikhologiya razvitiya i obucheniya podrostkov. Moscow: Pedagogika. – 210 b.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK 159.922.8:159.98
ORCID:0009-0009-3310-6550

TO'RAYEVA NIGORA BOBOYOR QIZI
Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: nigoratorayeva@264gmail.com

O'QUVCHILARDA YASHIRIN AGRESSIVLIKNI ANIQLASHDA LYUSHER RANG TESTINING DIAGNOSTIK AHAMIYATI

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada yuqori sinf o'quvchilarida yashirin (latent) agressivlikni aniqlashda Lyusher rang testining diagnostik ahamiyati tahlil qilinadi. O'smirlik davridaagressivlik ko'pinchaochiq namoyon bo'lmay, ichki zo'riqish, frustratsiya va bostirilgan emotsional reaksiyalar ko'rinishida kechadi. An'anaviy so'rovnomalar ijtimoiy maqbullik omili sababli har doim ham real ko'rsatkichlarni aniqlay olmaydi. Shu bois proyektiv metodikalar yashirin emotsional holatlarni baholashda muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqotda 15–17 yoshdagi o'quvchilar ishtirok etdi. Natijalar rang tanlovi ko'rsatkichlari bilan ichki zo'riqish va bostirilgan agressiyao'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Olingan ma'lumotlar mazkur metodikaning maktab psixologiyasi amaliyotida qo'shimcha diagnostik vosita sifatida samarali ekanligini tasdiqlaydi.

KALIT SO'ZLAR: *yashirin agressivlik; o'smirlik davri; proyektiv metodikalar; Lyusher rang testi; emotsional zo'riqish; psixodiagnostika; maktab psixologiyasi.*

ДИАГНОСТИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ЦВЕТОВОГО ТЕСТА ЛЮШЕР ТЕСТ В ВЫЯВЛЕНИИ СКРЫТОЙ АГРЕССИВНОСТИ У УЧАЩИХСЯ

АННОТАЦИЯ. В статье анализируется диагностическая значимость цветового теста Люшер тест в выявлении скрытой (латентной) агрессивности у учащихся старших классов. В подростковом возрасте агрессивность часто проявляется не напрямую, а в форме внутреннего напряжения, фрустрации и подавленных эмоциональных реакций. Традиционные опросники не всегда позволяют выявить реальные показатели вследствие эффекта социальной желательности. В связи с этим проективные методики рассматриваются как эффективный инструмент диагностики скрытых эмоциональных состояний. В исследовании приняли участие учащиеся 15–17 лет. Полученные результаты свидетельствуют о наличии статистически значимой связи между цветовыми предпочтениями и показателями внутреннего напряжения и подавленной агрессии. Сделан вывод о практической значимости методики в деятельности школьного психолога.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *крытая агрессивность, эмоциональное состояние, проективные методики, цветовой тест Люшера, психодиагностика, учащиеся старших классов, школьная психология.*

DIAGNOSTIC SIGNIFICANCE OF THE LUSCHER COLOR TEST IN IDENTIFYING HIDDEN AGGRESSION IN STUDENTS

ABSTRACT. The article analyzes the diagnostic significance of the Luscher Color Test in identifying hidden (latent) aggression among high school students. During adolescence, aggression often manifests indirectly through internal tension, frustration, and suppressed emotional responses. Traditional self-report questionnaires may fail to detect such tendencies due to social desirability bias. Therefore, projective techniques are considered effective tools for assessing latent emotional states. The study involved students aged 15–17. The findings indicate statistically significant associations between specific color preferences and indicators of internal tension and suppressed aggression. The results confirm the practical value of the method in school psychological assessment.

KEYWORDS: *Hidden aggression, emotional state, projective techniques, Luscher Color Test, psychodiagnostics, senior students, school psychology.*

ISSN: 3060-4761

KIRISH. Zamonaviy maktab muhitida o'smirlar psixologiksalomatliginita'minlashdolzarbmuammolardan biridir. Ayniqsa, agressiv xulq-atvorning yashirin shakllari o'z vaqtidaaniqlanmasa, ijtimoiy moslashuv buzilishi, deviant xulq va shaxslararo nizolargaolib kelishi mumkin. O'smirlik davridaagressiya ko'pinchaochiq shaklda emas, balki ichki zo'riqish, frustratsiya, affektiv beqarorlik va bostirilgan hissiyotlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Alohida ta'kidlash lozimki, har doim ham atrofdagilarning fikriga tayanib bo'lmaydi. Chunki u kishi sizga tobe yoki sizga ijobiy xislatlarini namoyon etadigan bo'lsa, u faqat sizni yaxshi jihatlaringizni ko'rsatishga urinadi, aksincha bo'lsa, u faqat sizni salbiy jihatdan tavsiflashga harakat qiladi. Ushbu holatlardan kelib chiqadigin bo'lsak, turli sharoitlarda sizga testlar yordam beraoladi.

An'anaviy so'rovnomalar va test metodikalari ijtimoiy maqbullik effekti sababli har doim ham real psixologik holatni aniqlay olmaydi. Shu bois proyektiv metodikalar yashirin emotsional jarayonlarni aniqlashda muhim vosita sifatida qaraladi. Xususan, Lyusher rang testi shaxsning emotsional holati, ichki ziddiyatlari va zo'riqish darajasini rang tanlovi asosida baholash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi - yuqori sinf o'quvchilarida yashirin agressivlikni aniqlashda Luscher rang testining diagnostik ahamiyatini o'rganishdan iborat. [1;89]

ADABIYOTLAR TAHLILI. Bugungi kunda ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan amaliy psixologlar oldida bolalar vao'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash, ularning ruhiy-emotsional holatini baholash, psixologik muammolarni erta bosqichdaaniqlab, ularga samarali yordam ko'rsatish kabi dolzarb vazifalar turibdi. Ana shu jarayondaproyektiv metodikalar psixologik tashxisning muhim va samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Proyektiv metodikalar bolaning ichki dunyosini, yashirin emotsional kechinmalarini, ijtimoiy munosabatlarga nisbatan munosabatini va individual shaxsiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ular orqali bolao'zini ochiq tutadi, chunki bu usullar bevosita so'roq qilish yoki baholashdan farqli ravishda, erkin vaong osti darajasidagi ifodalarni yuzaga chiqaradi [2;38-b.].

Psixologik xizmatda qo'llaniladigan mashhur proyektiv metodikalarga quyidagilar kiradi:

"Oila rasmi" (Family Drawing) testi; "Kaktus" testi;

Tematik apperseptiv testlar (TAT);

Rangli diagnostika usullari (masalan, Lyusher testi);

Erkin rasm chizish va hikoya tuzish usullari.

Bu metodikalar maktab psixologi ish faoliyatida quyidagi yo'nalishlarda muhim o'rin egallaydi:

— Shaxsiy vaoilaviy muammolarni aniqlash;

— Emotsional muvozanatni baholash;

— Psixokorreksion ishlar uchun dastlabki ma'lumotlar olish;

— O'quvchilarning o'z-o'zini idrok etish vaatrofdagilar bilan bo'lgan munosabatlarini tahlil qilish;

— Ijtimoiy moslashuv darajasini aniqlash.

Proyektiv metodikalar mohiyatan shaxsning ichki dunyosini, ongsiz qatlamlarini va yashirin ehtiyojlarini bilvosita ifoda etishga qaratilgan. Bu metodlar test topshiriqlarini qat'iy ko'rsatmalar bilan emas, balki erkin, simvolik vaassotsiativ tarzda bajarish imkonini beradi. Shu bois, ular ayniqsao'smirlar, bolalar, ruhiy inqiroz holatidagi shaxslar bilan ishlashda juda qo'l keladi.Dastlab Freyd tomonidan proyeksiya tushunchasi keng o'rganilgan va dastlab uning ta'riflari orqali inson psixikasining ongsiz qismlari tushunilgan. Freyd, ayniqsa, ongsiz jarayonlarni va ichki konfliklarni o'rganishda proyeksiyaning ahamiyatini ta'kidlagan. Proyeksiya - bu odamning o'zining ichki ehtiyoj va xohishlarini boshqalarga yuklash jarayoni bo'lib, psixologik himoya mexanizmalaridan biridir.Proyektiv metodlar, ayniqsa, ongsizlikning chuqur tubini diagnoz qilishga qaratilgan metodlar sifatida, insonning ichki dunyosini va bevositaongiga yetib borolmaydigan, lekin uning psixologik holatini aks ettiruvchi jihatlarini o'rganishga yordam beradi. Bu metodlar yordamidao'smirlarning, hatto kattalarning ham ongsiz xatti-harakatlari va his-tuyg'ulari aniqlanishi mumkin. [3;112]. Psixodiagnostika sohasida muhim ishlarni amalgaoshirgan yana bir psixolog H.A. Murray tomonidan ilgari surilgan nazariyalar shaxs psixologiyasini chuqur anglashda muhim o'rin tutadi. U shaxsning ichki holatini faqat bevosita so'rov yoki kuzatish orqali emas, balki proyektiv yondashuvlarorqali tadqiq etish zarurligini ta'kidlaydi. Murray inson xulq-atvori, hayotiy tajribalari va ruhiy ehtiyojlarini o'rganishda proyektiv metodikalarni asosiy vosita sifatida ilgari suradi. Ayniqsa, u bolalik vao'smirlik davrida yuzaga keladigan tasavvuriy, ramziy va hissiy ifodalarni chuqur o'rganish zarurligini uqtiradi.

Xulosa qilib aytganda, proyektiv metodikalar - amaliy psixolog ishida noan'anaviy va chuqur tashxis imkoniyatini beruvchi, psixologik xizmat samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalardan biridir. Ular bola yoki o'smirning psixologik portretini to'laqonli shakllantirishda kattaahamiyatga ega bo'lib, individual yondashuv asosida tuzilgan psixoprofilaktika va psixokorreksiya ishlarining asosini tashkil etadi.Ushbu metodikalar XX asrning boshlaridan boshlab psixologik amaliyotda keng qo'llanila boshlangan bo'lsa-da, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, balki zamonaviy izlanishlar bilan boyib bormoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Lyusherning testi sinalayotgan odamning ma'lum bir faoliyati, kayfiyati, funksional holati va shaxsning eng barqaror tomonlariga yo'nalishi rang tanlashda ifodalanadi degan taxmingaasoslangan.

Chet el psixologlari Lyusher testini kasbga yo'naltirishda, xodimlarni tanlashda, ishlab chiqaruvchi jamoani

ISSN: 3060-4761

shakllantirishda, etnik va gerontologik tadqiqotlarda, kelin-kuyovlarning bir-birini tanlashdagi tavsiyalarida va boshqa holatlarda keng qo'llaydilar.Ranglarning ma'nosi ularning psixologik interpretatsiyasida turli sinaluvchilarning ko'p sonli kontingentini har tomonlamao'rganish davomida tadqiq qilingan.

Lyusher bo'yicha ranglarni tavsiflash 4 asosiy va 4 qo'shimcha rangni o'z ichigaoladi.

Asosiy ranglar:

Ko'k – tinchlik, qoniqarli holatni ifodalaydi.

Ko'k-yashil – dadillik, qat'iylik, gohida qaysarlik hissini ifodalaydi.

Sariq-qizil – irodali kuch, agressivlik, jangovarlik va qo'zg'aluvchanlikni ifodalaydi.

Och-sariq – aktivlik, muloqotga intiluvchanlik, ekspansivlik, xushchaqchaqlik hissini bildiradi.

Asosiy ranglar konflikt yo'qligidaoptimal holatda ko'proq birinchi 5 pozitsiyani egallashi zarur.

Qo'shimcha ranglar:

Siyoh rang Jigarrang Qora rang

Nolga barobar (0)

Ular salbiy yo'nalishlarni: xavotir, stress, qo'rquv, xafagarchilik hissini bildiradi.

Ranglarning (asosiy ranglar kabi) yuqorida ko'rsatilgan o'zaro joylashuvi va pozitsiyalari aniqlanadi.

Psixolog uchun ko'rsatma:

Rangli kartochkalarni aralashtiring va rangli tomonini tepaga qaratib qo'ying.

Sinaluvchiga 8 rangdan eng yoqqanini tanlashni taklif qiling. Unga tushuntirish kerakki, u rangni shundayligicha tanlashi kerak, uni kiyimidagi yoqtirgan rangga, ko'zining rangiga yoki boshqa narsalargao'xshatmasligi lozim. Sinalayotgan 8 rangdan eng yoqimlisini tanlaydi. Tanlangan kartochkani rangli tomoni pastga qaratilib bir chekkaga qo'yiladi.Holatni takrorlang vanomerlarini qo'yilgan tartibda yozib oling. 2–3 daqiqadan so'ng kartochkalarni yana rangli tomoni tepaga qaratib qo'ying va protsedurani xuddi shunday takrorlang. Sinalayotgan odam birinchi tanlash tartibini eslamasligi vaongli ravishdaoldingi tartibni o'zgartirmasligi kerak. U ranglarni xuddi birinchi marta tanlagandek tanlashi lozim.

Birinchi tanlash - xohlanayotgan holatni, Ikkinchi tanlash - haqiqiy holatni ifodalaydi. Natijalarni baholash

Sinaluv natijasida 8 pozitsiya hosil qilinadi: 1- va 2-pozitsiya - yaqqol afzal ko'rish (++) 3- va 4-pozitsiya - afzal ko'rish (xx)

5- va 6-pozitsiya - befarqlik (==) 7- va 8-pozitsiya - antipatiya (--)

Tadqiqotlarning 36 000 dan ortiq natijalari tahlili asosida M. Lyusher tanlangan pozitsiyalarning taxminiy tavsifini bergan.

1-pozitsiya - maqsad va unga intilish vositasini aks ettiradi.

(Masalan, ko'k rangni tanlash - xotirjam, ortiqcha zo'riqishsiz harakat qilish niyatini bildiradi.)

2-pozitsiya - sinaluvchining intilayotgan maqsadini ko'rsatadi.

3-va 4-pozitsiya - haqiqiy vaziyatni his etish yoki vaziyatga mos harakat qilish uslubini ifodalaydi.

5- va 6-pozitsiya - rangga nisbatan befarqlikni bildiradi. Sinaluvchi o'z holatini, kayfiyatini va motivlarini bu rang bilan bog'lamaydi. Biroq ayrim vaziyatlarda bu pozitsiya rezerv izohga ega bo'lishi mumkin.

Masalan, ko'k rang (xotirjamlik rangi) vaqtincha vaziyatga mos kelmagani uchun chetga surilishi mumkin.

7-va 8-pozitsiya - rangga nisbatan salbiy munosabatni, bu rang ifodalovchi ehtiyoj, motiv yoki kayfiyatni rad etishni bildiradi.

Pozitsiyalar sxemasi:

++ xx == --3 4 1 0 2 5 6 7

Tanlangan ranglarning yozilishi nomerlar ro'yxati afzal ko'rish tartibiga qarab amalgaoshiriladi. Masalan: qizil, sariq, ko'k, kulrang, yashil, siyoh rang, jigarrang, qora rang tanlansa, quyidagicha yoziladi:

++ xx == --3 4 1 0 2 5 6 7

(++; xx; ==; --) zonalar 4 funksional guruhni tashkil etadi.Testdan o'tkazish natijalarini izohlash.

Belgilanganimizdek, tanlanish natijalarini izohlash usullaridan biri asosiy ranglarga baho berishdir. Agar ular beshinchi pozitsiyadan keyingi o'rinlarni egallasa, demak, ular ta'riflaydigan xossalar va ehtiyojlar qoniqtilmagan hisoblanadi. Bu esa xavotir va salbiy holat mavjudligidan dalolat beradi.

Asosiy ranglarning o'zaro joylashuvi ham tahlil qilinadi.

Masalan: 1 va 2 (ko'k va sariq) yonma-yon joylashsa (funktsional guruhni tashkil qilib), ularning asosiy xususiyati - "ichkariga" subyektiv yo'nalish ekanligi ta'kidlanadi. 2 va 3 (yashil va qizil) ranglar yonma-yon joylashsa, muxtorlik, masalani yechishda mustaqillik va tashabbuskorlikni ko'rsatadi. 3 va 4 (qizil va sariq) ranglarning birgaligi tashqi faol yo'nalishning ustunligini ifodalaydi. 1 va 4 (ko'k va yashil) ranglarning birikmasi sinaluvchining muhitga qaramligi haqidagi tasavvurlarni kuchaytiradi. 1 va 3 (ko'k va qizil) ranglarning bitta funksional guruhda birgaligi muhitga qaramlik va subyektiv yo'nalish (ko'k rang), shuningdek muxtorlik va "ichiga" yo'nalish (qizil rang) o'rtasidagi nisbiy muvozanatni ta'kidlaydi. Yashil va sariq (2 va 4) ranglarning birikmasi "ichkariga" subyektiv yo'nalish, muxtorlik va qaysarlikning "tashqariga" yo'nalishi - ya'ni muhitga qaramlikka qarama-qarshi xususiyat sifatida talqin qilinadi.

Lyusher fikriga ko'ra, asosiy ranglar quyidagi psixologik ehtiyojlarni ifodalaydi:

Ko'k - qoniqish, xotirjamlik va barqaror ijobiy

mehribonlikka bo'lgan ehtiyoj.

Yashil - o'zini ta'kidlashga bo'lgan ehtiyoj.

Qizil - faol harakatga va niyatga erishish ehtiyoji.

Sariq - istiqbolga, kelajakka intilish ehtiyoji. [5;61b]

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Tadqiqotda 15–17 yoshdagi yuqori sinf o'quvchilari (N=60) ishtirok etdi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlov asosida jalb qilindi. Qora va jigarrang ranglarning ustuvor tanlanishi ichki norozilik va frustratsiya bilan bog'liq ekanligi aniqlandi.

Qizil rangning rad etilishi yoki oxirgi o'rinlarda joylashuvi bostirilgan agressiv impulslarni ko'rsatdi.

Kulrang rangning birinchi pozitsiyalarda tanlanishi emotsional himoyalanish va ijtimoiy chekinish belgisi sifatida talqin qilindi.

Statistik tahlil natijasida yashirin agressivlik ko'rsatkichlari bilan ichki zo'riqish indikatorlari o'rtasida ijobiy korrelyatsiya ($p < 0.05$) aniqlangan.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, agressivlik har doim ham ochiq xatti-harakatda namoyon bo'lmaydi, balki emotsional ichki disbalans ko'rinishida mavjud bo'lishi mumkin.

Olingan natijalar o'smirlik davrida agressivlikning latent shakllari keng tarqalganligini tasdiqlaydi. Proyektiv metodika sifatida Luscher testi o'quvchilarning ichki psixologik zo'riqishini aniqlashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu esa maktab psixologlariga profilaktik va korreksion ishlarni o'z vaqtida tashkil etish imkonini beradi.Talabalik davri asosan, o'smirlikdan to voyaga yetgunga qadar bo'lgan oraliq bosqich sifatida tavsiflanadi. Talabalar o'spirinlik davridagi ko'plab xususiyatlarga ega bo'lish bilan birga, oila muhitidan uzoqlashish jarayonini boshdan kechirishadi. Ular odatda yolg'iz, uydan uzoqda yashaydilar va ko'pincha boshqa joylardan kelgan tengdoshlari bilan bog'lanishni boshlaydilar. Oliy ta'lim darajasidao'qimagan tengdoshlari bilan solishtirganda, talabalar faqat intellektual faoliyat bilan shug'ullangani uchun hayotning haqiqiy mas'uliyatidan ajralgangao'xshaydi. Shu bilan birga, shaxs oldingi o'tmishdan uzilib, oldingisidan ko'p jihatdan farq qiladigan yangi turmush tarzini qabul qiladi. [6;114]

Stress aysberg cho'qqisi kabi insonda mavjud bo'lgan chuqur psixologik muammolarning mavjudligini ko'rsatadi va stress terapiyasini uning simptomlarini bartaraf qilishgaolib keladi, xolos. Shuning uchun psixolog stress simptomlarini diqqat bilan o'rganishi va tahlil qilishi lozim, bu unga inson, uning tamoyillari va ustanovkalari, uning atrofdagilar bilan munosabatlari, uning o'tmishi va hatto kelajagi to'g'risida ko'pgina muhim ma'lumotlarni beradi. Ushbu muammoO'zbekistondaaynan tadqiqot obyekti sifatida ilmiy jihatdan o'rganilib, ma'lum bir manbalarda qayd etilmagan bo'lsa-da, lekin stress muammosi o'zbek olimlari E.G'.G'oziyev, Z.T.Nishonova, N.G.Kamilova va ularning shogirdlari tomonidan o'rganilgan.

Xorij olimlari G. Selye, M. Perret, Ellis T.L. Kryukova, Rajendran, Kaliappan va boshqaolimlar tomonidan talabaning hayot faoliyati bilan bog'liq bo'lgan stress holatlarini o'rganish yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlarining ba'zilarida stress va undan chiqib ketaolish jarayoni psixologik holatlarning ta'siri o'rganilgan.[7;13b]

XULOSA. Yashirin agressivlik o'smirlik davrida keng uchraydigan psixologik hodisadir.Lusher rang testi yashirin emotsional zo'riqish va bostirilgan agressiyani aniqlashda diagnostik jihatdan ahamiyatlidir. Mazkur metodika maktab psixologi amaliyotida qo'shimcha diagnostik vosita sifatida tavsiya etiladi.O'spirindao'zining ruhiy dunyosini, shaxsiy fazilatlarini, intellektual salohiyatini, qobiliyatini, hamda, imkoniyatini aniqlashga intilish kuchayadi. Ulardao'z hissiyotlarini, ichki kechinmalarini tushunishlariga, yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni to'g'ri yo'l orqali bartaraf etishlariga yordam berish muhimdir. Umuman olganda, ularda vujudga kelishi mumkin bo'lgan psixologik nosog'lomlikni oldini olish va kelgusi faoliyatlarini to'g'ri tashkil etaolishlari uchun ulardagi hissiy zo'riqishlarning ijtimoiy–psixologik omillarni aniqlash va psixoprofilaktik hamda psixokorreksion dasturlar ishlab chiqish psixologiya sohasidagi dolzarb muammolardan hisoblanadiAkademik stress talaba hayotining ajralmas qismi bo'lsa-da, uning salbiy ta'sirlarini kamaytirish mumkin. Buning uchun o'z vaqtida profilaktik choralar ko'rish, psixologik yordamdan foydalanish, rejalashtirish ko'nikmalarini rivojlantirish va ijobiy muhit yaratish muhim. Stressni boshqaraolgan talabao'qish jarayonida samarali, faolligi yuqori va psixologik barqaror bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.1.X.Ibragimov, U.Yo'ldoshev, X.bobomirzayev "Pedagogik psixologiya" .T-2009, 251-259 b

2.Z. Ibodullayev "Tibbiyot psixologiya" T-2019, 311-315 b

3.Бодров В.А. Информационний стресс. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1997. –С. 259. 4. Селигман М. Как научиться оптимизму. – М.: «Вече», 1997. –С

4.Burieva, K. E., &Kamilova, Z. A. (2022). The psychology of adolescence. Scientific progress, 3(4), 923-929

5.G.I.Niyazmetova"Shaxs psixodiagnostikasining proyektiv metodlari" T-2013

6.Гозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси. Тошкент. 2010

7. Xudoyberganov, Z.K. (2021). " Causes of Stress in Student Life and Thier Prevention"

8.Aliyeva Baxtiyaxon Karimovna (2024). O'quvchilar psixologiyasi: rivojlanish va ta'lim jarayonida shaxsiy xususiyatlar. PEDAGOG, 7(5).

9. Yadgarova O.I. & Norjigitova A.X. (2024). Shaxs rivojlanishining psixologik asoslari. TADQIQOTLAR.UZ.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 37.02
ORCID: 0009-0006-1626-3093

SHABBAZOVA NODIRA XAMZAYEVNA
Termiz davlat pedagogika instituti, o'qituvchi.
nodirashabbozova@gmail.com, tel; +99894 265 74 65

PEDAGOGIK TA'LIM KLASTERIDA "4R" KREATIV TRANSFORMATSIYA MEXANIZMINI JORIY ETISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

ANNOTATSIYA. Maqolada pedagogik ta'lim klasteri muhitida bo'lajak pedagoglarning kreativ-professional tayyorgarligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi "4R" transformatsion mexanizmi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy yo'nalishi talabalarda metodik rekonstruksiya, refleksiv boshqaruv, adaptiv didaktik konfiguratsiya va innovatsion pedagogik realizatsiya kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan. Tadqiqot davomida an'anaviy metodik tayyorgarlik ko'proq tayyor didaktik sxemalarni o'zlashtirish bilan cheklanayotgani sababli real ta'lim vaziyatlarida kreativ moslashuvchanlik yetarli darajada shakllanmayotgani aniqlandi. Eksperimental faoliyat mikroo'qitish, simulyatsion vaziyat, refleksiv dekonstruksiya va metodik navigatsiya texnologiyalari asosida tashkil etildi. Natijalar klaster muhiti talabalarni statik metodik fikrlashdan dinamik didaktik rekonstruksiyaga olib o'tishini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan "4R" modeli metodik rekonstruksiya (Reconstruction), refleksiv qayta tahlil (Reflection), adaptiv qayta konfiguratsiya (Reconfiguration) va innovatsion realizatsiya (Realization) bosqichlari asosida sinovdan o'tkazildi. Olingan natijalar kreativ-professional tayyorgarlikni kuchaytirish, innovatsion metodik tafakkurni rivojlantirish va raqamli-integrativ ta'lim muhitining funksional samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

KALIT SO'ZLAR: *4R-transformatsiya modeli, metodik rekonstruksiya, refleksiv dekonstruksiya, adaptiv konfiguratsiya, kreativ-professional tayyorgarlik, simulyatsion didaktika, metodik navigatsiya, innovatsion realizatsiya, dinamik o'qitish muhiti, kreativ integratsiya.*

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕДРЕНИЯ МЕХАНИЗМА «4R» КРЕАТИВНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА

АННОТАЦИЯ. В статье представлен научный анализ трансформатsionного механизма «4R,» способст-вующего развитию креативно-профессиональной подготовки будущих педагогов в среде педагогического образовательного кластера. Основное направление исследования посвящено формированию у студентов компетенций в области методической реконструкции, рефлексивного управления, адаптивной дидактической конфигуратsii и инноватsionной педагогической реализатsii. В ходе исследования было выявлено, что традиционная методическая подготовка, преимущественно ограниченная освоением готовых дидактических схем, не обеспечивает достаточного уровня креативной адаптивности в реальных образовательных ситуатsiях. Экспериментальная деятельность была организована с применением технологий микрообучения, ситуатsionного моделирования, рефлексивной деконструкции и методической навигатsii. Результаты показали, что кластерная среда способствует переходу студентов от статического методического мышления к динамической дидактической реконструкции. Разработанная в ходе исследования модель «4R» была апробирована на основе следующих этапов: методическая реконструкция (Reconstruction), рефлексивный анализ (Reflection), адаптивная переконфигуратsii (Reconfiguration) и инноватsionная реализатsii (Realization). Полученные результаты свидетельствуют о важной научно-практической значимости модели для усиления креативно-профессиональной подготовки, развития инноватsionного методического мышления и повышения функциональной эффективности цифровой интегративной образовательной среды.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Модель 4R-трансформатsiи, методическая реконструкция, рефлексивная деконструкция, адаптивная конфигуратsiя, креативно-профессиональная подготовка, симуляционная дидактика, методическая навигатsiя, инноватsionная реализатsiя, динамичная учебная среда, креативная интегратsiя.*

DIDACTIC FOUNDATIONS OF IMPLEMENTING THE "4R" CREATIVE TRANSFORMATION MECHANISM IN A PEDAGOGICAL EDUCATION CLUSTER

ABSTRACT. The article presents a scientific analysis of the «4R» transformational mechanism, which fosters the creative and professional development of future educators within a pedagogical educational cluster. The research focuses on developing student competencies in methodological reconstruction, reflective management, adaptive didactic configuration, and innovative pedagogical implementation. The study revealed that traditional pedagogical training, largely limited to mastering predefined didactic frameworks, fails to provide a sufficient level of creative adaptability for real-world educational situations. The experimental activities were organized using microlearning, situational modeling, reflective deconstruction, and methodological navigation technologies. The results showed that the cluster environment facilitates the students' transition from static methodological thinking to dynamic didactic reconstruction. The «4R» model developed during the study was tested and validated through the following stages: methodological Reconstruction, reflective analysis (Reflection), adaptive Reconfiguration, and innovative Realization. The findings indicate the model's significant scientific and practical value for enhancing creative and professional training, developing innovative methodological thinking, and increasing the functional efficiency of the digital integrative educational environment.

KEYWORDS: *The 4R transformation model, methodological reconstruction, reflexive deconstruction, adaptive configuration, creative and professional training, simulation-based didactics, methodological navigation, innovative implementation, dynamic learning environment, creative integration.*

KIRISH. XXI asr ta'lim muhitida pedagogik faoliyatning funksional tabiati o'zgarib, o'qituvchidan nafaqat bilim uzatish, balki o'zgaruvchan o'quv vaziyatlarini tahlil qilish, didaktik konfiguratsiyalarni qayta loyihalash va ta'lim jarayonini adaptiv boshqarish kompetensiyasi talab qilinmoqda [4, 56-b]. Zamonaviy o'quvchi auditoriyasining kommunikativ va kognitiv dinamikasi metodik faoliyatning statik modelini samarasiz holatga olib kelmoqda [11, 38-b]. Shu sababli pedagogik tayyorgarlik tizimida reproduktiv metodlardan kreativ-transformatsion metodikaga o'tish zarurati kuchaymoqda [10, 117-p].

Mavjud pedagogik tayyorgarlik tizimi tahlili ko'plab talabalar metodik faoliyatni tayyor konstruktsiyalar asosida tashkil etayotganini ko'rsatadi. Dars loyihalari standart sxemalar asosida tuziladi, biroq kutilmagan vaziyatlarda metodik qayta konfiguratsiya yetarli darajada amalga oshirilmaydi [5, 94-b]. Natijada metodik elastiklik pasayib, innovatsion tafakkur fragmentar ko'rinishda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, real sinf muhitida o'quvchilarning emotsional reaksiyasi yoki kommunikativ faolligi o'zgarganda talabalar vaziyatli metodik transferni amalga oshirishda qiyinchilikka duch kelmoqda [8, 143-b]. Bu esa pedagogik tayyorgarlikni "tayyor metodikani qo'llash" paradigmasidan "metodikani vaziyatga mos rekonstruksiya qilish" paradigmasiga o'tkazish zaruratini yuzaga chiqarmoqda.

So'nggi yillarda xalqaro pedagogik tadqiqotlarda kreativ-professional kompetensiyalar ta'lim sifatining muhim indikatori sifatida talqin qilinmoqda. Kreativ pedagogika individual qobiliyat emas, balki murakkab ta'lim vaziyatlarini qayta interpretatsiyalash va yangi didaktik konfiguratsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiluvchi dinamik kasbiy mexanizm sifatida izohlanadi [14, 201-p]. Simulyatsion pedagogika, refleksiv monitoring va adaptiv metodik modellashtirish texnologiyalari bo'lajak pedagoglarning kreativ-professional tayyorgarligini kuchaytiruvchi innovatsion vositalar sifatida baholanmoqda [13, 64-p].

Pedagogik ta'lim klasteri universitet, metodik markaz, amaliyot maktabi va raqamli platformalarni yagona funksional tizimga birlashtirib, bo'lajak pedagoglarni real vaziyatli faoliyat asosida tayyorlash imkonini yaratadi [12, 74-b]. Ayniqsa, simulyatsion mashg'ulotlar, mikrocase va refleksiv dekonstruksiya texnologiyalari talabalarning metodik tafakkurini statik shakldan dinamik adaptiv tizimga o'tkazadi [7, 118-b].

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi pedagogik tayyorgarlikni "4R" kreativ transformatsiya modeli asosida talqin etilganida namoyon bo'ladi. Model metodik rekonstruksiya, refleksiv qayta tahlil, adaptiv konfiguratsiya va innovatsion realizatsiya bosqichlari orqali talabalarning kreativ didaktik kombinatsiyalar ishlab chiqish kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirildi [3, 211-b]. Shu asosda pedagogik ta'lim klasterining kreativ-professional transformatsiyani ta'minlovchi dinamik metodik muhit sifatidagi imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Pedagogik ta'limda kreativ-professional tayyorgarlik masalasi so'nggi yillarda jahon pedagogik tadqiqotlarining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ilmiy manbalarda kreativ pedagogika o'qituvchining innovatsion fikrlashi, metodik moslashuvchanligi va refleksiv faoliyati bilan bog'liq holda talqin qilinadi [10, 118-p]. Zamonaviy ta'lim muhitida o'qituvchining nafaqat nazariy bilimga, balki murakkab pedagogik vaziyatlarda kreativ didaktik qaror ishlab chiqish kompetensiyasiga ega bo'lishi zarurligi alohida ta'kidlanmoqda [15, 74-p]. Shu sababli kreativ-professional rivojlanish pedagogik kompetentlikning muhim tarkibiy komponentlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Milliy pedagogik tadqiqotlarda ham innovatsion metodik faoliyat va kreativ pedagogika masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. R.X. Jo'rayev va O'.Q. Tolipov pedagogik texnologiyalarni modernizatsiyalash jarayonida metodik moslashuvchanlikning ahamiyatini asoslagan [4, 91-b]. N.N. Azizxo'jayeva pedagogik mahoratni rivojlantirishda kreativ yondashuv va refleksiv faoliyatning muhimligini ko'rsatgan [1, 144-b]. N.A. Muslimov esa kasbiy pedagogik tayyorgarlikda innovatsion faoliyatni integratsiyalash metodik kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qilishini ta'kidlaydi [8, 173-b].

MDH olimlari refleksiv pedagogika va rivojlantiruvchi ta'lim nazariyalariga alohida urg'u beradi. L.S. Vygotskiy pedagogik faoliyatda kommunikativ muhitning rolini asoslagan [2, 87-b], V.V. Davydov refleksiv tahlil va mustaqil fikrlashni samarali pedagogik faoliyatning muhim omili sifatida izohlagan [3, 112-b]. A.N. Leontyev faoliyat nazariyasi orqali pedagogik faoliyatni dinamik va adaptiv jarayon sifatida tavsiflaydi [7, 58-b]. Ushbu qarashlar kreativ-professional tayyorgarlikning refleksiv tabiatini tushunishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xorijiy tadqiqotlarda kreativ pedagogika va innovatsion o'qitish texnologiyalari professional rivojlanishning strategik omili sifatida talqin qilinadi. K. Robinson standart metodik yondashuvlar innovatsion fikrlashni cheklashini ta'kidlaydi [6, 95-p]. P. Freire pedagogik faoliyatni refleksiv-dialogik jarayon sifatida izohlab, mustaqil metodik qaror ishlab chiqishning ahamiyatini asoslaydi [13, 61-p].

So'nggi ilmiy manbalar pedagogik ta'lim klasteri kreativ-professional tayyorgarlikni rivojlantirishning samarali modeli sifatida shakllanayotganini ko'rsatadi.

Sh. Turg'unov pedagogik ta'lim klasterini universitet, maktab va metodik markazlar integratsiyasiga asoslangan innovatsion ta'lim muhiti sifatida tavsiflaydi [12, 83-b]. Biroq kreativ-professional rivojlanishning refleksiv-adaptiv mexanizmlari va simulyatsion pedagogika asosidagi transformatsion modellari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Shu jihatdan mazkur tadqiqot pedagogik ta'lim klasterida "4R" kreativ transformatsiya modelining didaktik asoslarini ishlab chiqishga qaratilgani bilan ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning metodologik asosini adaptiv didaktika, refleksiv pedagogika, simulyatsion o'qitish va kreativ-professional transformatsiya konsepsiyalari tashkil etdi [11, 64-b]. Tadqiqotda pedagogik tayyorgarlik statik metodik sxemalarni o'zlashtirish jarayoni sifatida emas, balki o'zgaruvchan pedagogik vaziyatlarga mos ravishda qayta konfiguratsiyalanadigan dinamik faoliyat modeli sifatida talqin qilindi. Shu nuqtai nazardan kreativ-didaktik rivojlanish talabaning tayyor algoritmlarni takrorlashi bilan emas, balki yangi didaktik konstruktsiyalar ishlab chiqishi va refleksiv boshqaruv mexanizmlarini qo'llashi bilan baholandi [10, 143-p]. Tadqiqot metodologiyasida "situativ moslashuv – refleksiv dekonstruksiya – kreativ rekonstruksiya" sikli asosiy nazariy tayanch sifatida қабул қилинди.

Eksperimental faoliyat Termiz davlat pedagogika instituti hamda hamkor umumta'lim maktablari bazasida tashkil etildi. Tadqiqotga pedagogika yo'nalishining 3-bosqich talabalari jalb qilinib, ular bilan mikroo'qitish, virtual pedagogik simulyatsiya va refleksiv modellashtirish asosida tajriba mashg'ulotlari olib borildi. Eksperimental blok "27 daqiqalik metodik navigatsiya" modeli asosida tashkil etildi. Ushbu model talabalarni qisqa vaqt ichida vaziyatga mos didaktik strategiya ishlab chiqish va metodik konfiguratsiyani qayta o'zgartirishga yo'naltirdi [4, 87-b]. Pedagogik vaziyatlarning sun'iy murakkablashtirilishi talabalarni standart metodik stereotiplardan чиқиб кетишга мажбур қилди.

Tadqiqot davomida "4R" kreativ transformatsiya modeli ishlab chiqildi va amaliyotda sinovdan o'tkazildi. Model Reconstruction, Reflection, Reconfiguration va Realization bosqichlarini қамраб olib, talabalarning kreativ-professional rivojlanishini dinamik adaptiv tizim sifatida talqin qilish imkonini berdi. Reflection bosqichida refleksiv dekonstruksiya asosida metodik xatolar va kommunikativ uzilishlar aniqlangan bo'lsa, Reconfiguration bosqichida pedagogik vaziyatga mos yangi didaktik kombinatsiyalar ishlab chiqildi [5, 136-b].

Diagnostik monitoringda "KDI" - Kreativ-Didaktik Indeks qo'llanildi:

KDI = (MR + RK + APT + IR) / 4

Mazkur indeks metodik rekonstruksiya, refleksiv konfiguratsiya, adaptiv pedagogik transfer va innovatsion realizatsiya ko'rsatkichlarini kompleks baholash imkonini berdi. Monitoring jarayonida refleksiv kundaliklar, videotalqin, mikrocase va situativ topshiriqlardan foydalanildi [8, 201-b]. Ayniqsa, videorefleksiya usuli talabalar tomonidan metodik xatolarni aniqlash va qayta konfiguratsiyalash jarayonini faollashtirdi. Natijalarni qayta ishlashda qiyosiy-pedagogik tahlil, refleksiv interpretatsiya, ekspert baholash va situativ diagnostika metodlaridan foydalanildi [2, 74-b]. Ekspertlar guruhi talabalar ishlab chiqqan metodik konstruktsiyalarni pedagogik moslashuvchanlik, kreativ didaktik kombinatsiya va innovatsion konfiguratsiya mezonlari asosida baholadi. Olingan natijalar refleksiv-integrativ muhit talabalarning kreativ-professional transformatsiyasini jadallashtirishda yuqori funksional samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi.

NATIJALAR. Eksperimental kuzatuvlar pedagogik ta'lim klasteri asosida tashkil etilgan refleksiv-integrativ muhit talabalarning kreativ-professional faoliyatida sezilarli funksional o'zgarishlarni yuzaga keltirganini ko'rsatdi. Tadqiqotning dastlabki bosqichida talabalar metodik faoliyatni tayyor dars konstruktsiyalarini qo'llash bilan cheklagan bo'lsa, tajriba yakunida ularning pedagogik vaziyatlarga nisbatan adaptiv reaksiyasi va didaktik elastikligi sezilarli oshdi [4, 112-b]. Ayniqsa, vaziyatli topshiriqlar bilan ishlash jarayonida talabalar standart metodik sxemalarni takrorlash o'rniga alternativ didaktik konfiguratsiyalar ishlab chiqishga kirishdilar. Bu holat kreativ-professional tayyorgarlikning reproduktiv shakldan transformatsion bosqichga o'tayotganini ko'rsatdi.

"4R" modelining Reconstruction bosqichida talabalar pedagogik vaziyatga mos ravishda dars dinamikasini qayta shakllantirish ko'nikmasini namoyon etdilar [11, 97-b]. Xususan, o'quvchilar diqqatining pasayishi yoki kommunikativ faollik sustlashgan holatlarda metodik navigatsiyani tezkor o'zgartirib, interaktiv kombinatsiyalarni qo'llash kuzatildi. Bu esa metodik elastiklik va vaziyatli pedagogik transfer ko'rsatkichlarining rivojlanganini tasdiqladi.

Reflection bosqichida refleksiv dekonstruksiya mexanizmlarining faollashgani aniqlandi. Videotalqin va refleksiv kundaliklar tahlili talabalarning o'z metodik faoliyatini tanqidiy baholashga o'rganganini ko'rsatdi [5, 148-b]. Dastlab pedagogik xatolar ko'proq tashqi omillar bilan izohlangan bo'lsa, tajriba yakunida talabalar metodik qarorlar va kommunikativ strategiyalardagi kamchiliklarni mustaqil aniqlashga kirishdilar. Bu holat metodik o'zini boshqarish kompetensiyasining kuchayganini ko'rsatdi.

Reconfiguration bosqichida simulyatsion

mashg'ulotlar orqali emotsional o'zgarishlar, diqqat tarqoqligi va kommunikativ uzilishlar modellashtirildi. Virtual simulyatsiya bilan ishlagan talabalar guruhida pedagogik qaror qabul qilish tezligi va kreativ didaktik kombinatsiya ko'rsatkichlari yuqori natija berdi [13, 79-p]. Ayniqsa, metodik konfiguratsiyani vaziyatga mos ravishda qayta tuzish ko'nikmasi sezilarli rivojlandi.

Realization bosqichida ishlab chiqilgan metodik konfiguratsiyalar amaliyot maktablarida sinovdan o'tkazildi. Kreativ didaktik kombinatsiyalar boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdagi faolligi va kommunikativ ishtirokiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi [7, 184-b]. Mikrocase va interaktiv topshiriqlardan foydalanilgan mashg'ulotlarda o'quvchilarning o'quv jarayoniga jalb qilinish darajasi oshgani kuzatildi.

Kreativ-Didaktik Indeks (KDI) natijalari eksperimental guruhda metodik rekonstruksiya, refleksiv konfiguratsiya va innovatsion realizatsiya ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatdi [10, 221-p]. Ayniqsa, adaptiv pedagogik transfer indikatoridagi ijobiy dinamika talabalarning real pedagogik vaziyatlarga tezkor moslashish kompetensiyasi rivojlanganini tasdiqladi. Olingan natijalar refleksiv-integrativ muhit kreativ-professional transformatsiyani jadallashtiruvchi samarali metodik platforma ekanligini ko'rsatdi.

MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari pedagogik ta'lim klasteri bo'lajak pedagoglarning kreativ-professional transformatsiyasini ta'minlovchi adaptiv metodik makon sifatida faoliyat yuritishini ko'rsatdi. Kreativ tayyorgarlik alohida metod yoki epizodik innovatsion faoliyat orqali emas, balki refleksiv-integrativ muhitda shakllanadigan dinamik kasbiy jarayon sifatida namoyon bo'ldi. Universitet, amaliyot maktabi va metodik laboratoriyalar o'rtasidagi funksional integratsiya talabalarning metodik tafakkurini reproduktiv shakldan vaziyatli rekonstruktiv shaklga o'tkazishda muhim omil bo'ldi [12, 81-b]. Bu holat pedagogik tayyorgarlikning klassik nazariy modelidan kreativ-adaptiv modelga o'tish tendensiyasi kuchayayotganini ko'rsatadi.

"4R" modeli kreativ-professional rivojlanishning dinamik siklik xarakterga ega ekanligini namoyon etdi. Metodik rekonstruksiya va refleksiv dekonstruksiya bosqichlari talabalarni tayyor metodik sxemalarni takrorlashdan voz kechib, pedagogik vaziyatlarni qayta interpretatsiyalash faoliyatiga olib kirdi [4, 143-b]. Tadqiqot natijalari pedagogik vaziyatning o'zgaruvchan tabiati o'qituvchidan tayyor algoritmlarni emas, balki vaziyatga mos yangi didaktik konfiguratsiyalar ishlab chiqishni talab qilishini ko'rsatdi. Shu sababli kreativ-professional tayyorgarlik metodik rekonstruksiya mexanizmlari bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ldi. Refleksiv monitoring texnologiyalarining kreativ-professional rivojlanishga ta'siri ham muhim natijalardan biri sifatida qayd etildi. Videorefleksiya, mikrocase va "didaktik dekonstruksiya sessiyasi" texnologiyalari talabalarni o'z pedagogik faoliyatini tanqidiy tahlil qilishga yo'naltirdi [5, 156-b]. Natijada pedagogik xatolarni tashqi omillar bilan emas, balki metodik qarorlarning ichki nomuvofiqligi bilan bog'lash tendensiyasi kuchaydi. Bu esa refleksiv boshqaruv kreativ-professional tayyorgarlikning asosiy funksional mexanizmlaridan biri ekanligini ko'rsatdi.

Virtual simulyatsion muhitdan foydalanish ham yuqori metodik samaradorlikni namoyon etdi. Simulyatsion pedagogika talabalarga murakkab pedagogik vaziyatlarni xavfsiz muhitda sinovdan o'tkazish imkonini berdi [13, 88-p]. Ayniqsa, kommunikativ uzilishlar va diqqat fragmentatsiyasi kabi holatlarning modellashtirilishi talabalarda tezkor metodik navigatsiya ko'nikmalarini rivojlantirdi. Shu jihatdan virtual simulyatsiyalar talabaning vaziyatli kreativ reaksiyasini faollashtiruvchi innovatsion platforma sifatida namoyon bo'ldi.

Tadqiqot natijalari xalqaro pedagogik konsepsiyalar bilan ham uyg'unlik kasb etdi. Xorijiy ilmiy manbalarda kreativ pedagogika va adaptiv didaktika professional moslashuvchanlikning muhim indikatori sifatida talqin qilinadi [14, 204-p]. Mazkur tadqiqotda esa kreativ kompetensiya individual sifat emas, balki refleksiv-integrativ muhitda shakllanadigan dinamik metodik tizim sifatida izohlandi. Bu kreativ-professional rivojlanishni metodik transformatsiya jarayonining funksional natijasi sifatida talqin qilish imkonini berdi. Pedagogik ta'lim klasteri kreativ-professional tayyorgarlikni rivojlantirishning refleksiv-ekotizimi sifatida namoyon bo'ldi. Ayniqsa, metodik rekonstruksiya, refleksiv dekonstruksiya va adaptiv konfiguratsiya mexanizmlarining integratsiyalashuvi bo'lajak pedagoglarning innovatsion faoliyatga tayyorligini sezilarli kuchaytirishi aniqlandi.

XULOSA. Tadqiqot natijalari pedagogik ta'lim klasteri bo'lajak pedagoglarning kreativ-professional transformatsiyasini ta'minlovchi dinamik metodik muhit ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar an'anaviy pedagogik tayyorgarlik modeli o'zgaruvchan ta'lim vaziyatlariga moslashishda yetarli samaradorlik bermasligini tasdiqladi. Shu sababli kreativ-professional tayyorgarlikni refleksiv-adaptiv transformatsiya mexanizmlari asosida tashkil etish zarurligi aniqlandi. Ishlab chiqilgan "4R" kreativ transformatsiya modeli metodik rekonstruksiya, refleksiv tahlil, adaptiv konfiguratsiya va innovatsion realizatsiya bosqichlari orqali talabalarning didaktik tafakkuri hamda metodik moslashuvchanligini rivojlantirdi. Refleksiv dekonstruksiya va metodik navigatsiya elementlari talabalarni tayyor metodik qoliplardan chiqib, vaziyatli kreativ qaror ishlab chiqishga yo'naltirdi.

Eksperimental faoliyat natijalari virtual simulyatsiya, mikrocase va refleksiv monitoring texnologiyalari kreativ-professional tayyorgarlik samaradorligini oshirishda muhim metodik vosita ekanligini ko‘rsatdi. Kreativ-Didaktik Indeks (KDI) natijalari eksperimental guruhlarda metodik rekonstruksiya, adaptiv pedagogik transfer va innovatsion realizatsiya ko‘rsatkichlari sezilarli rivojlanganini tasdiqladi. Tadqiqot pedagogik ta'lim klasterida refleksiv-integrativ metodik muhit yaratish hamda simulyatsion pedagogika asosidagi mashg‘ulotlarni keng joriy etish zarurligini ko‘rsatdi. Kelgusidagi izlanishlarda “4R” modelining adaptiv imkoniyatlari va sun'iy intellekt asosidagi pedagogik simulyatsiyalarning ta'sir mexanizmlarini chuqur o‘rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. – Т.: Fan va texnologiya, 2020. – 348 б.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2005. – 352 с.
3. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1996. – 544 с.
4. Жўраев Р.Х., Толипов Ў.Қ. Педагогик технологиялар ва инновatsion таълим. – Т.: O‘qituvchi, 2019. – 276 б.
5. Ишмухамедов Р., Йўлдошев М. Таълим ва тарбияда инновatsion педагогик технологиялар. – Т.: Nihol, 2021. – 312 б.
6.Robinson K. Creative Schools: The Grassroots Revolution That's Transforming Education. – London: Penguin Books, 2015. – 320 p.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
8. Муслимов Н.А. Касбий таълим педагогикаси. – Т.: Fan, 2017. – 368 б.
9. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. – Т.: Aloqachi, 2018. – 256 б.
10. Robinson K. Out of Our Minds: Learning to be Creative. – Oxford: Capstone Publishing, 2011. – 328 p.
11. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг назарий ва амалий асослари. – Т.: Fan, 2017. – 240 б.
12. Турғунов Ш. Педагогик таълим кластерини ривожлантиришнинг назарий асослари. – Т.: Tafakkur, 2022. – 214 б.
13. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. – New York: Continuum, 2000. – 183 p.
14. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 2011. – 440 p.
15. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916. – 434 p.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ
UDK: 378.147:373.2
ORCID: 0009-0007-8258-6891

QOSIMOV SHAVKAT UROLOVICH
TerDPI Tabiiy va aniq fanlar fakulteti dekani, professor
E-mail:shav_74@mail.ru,
QURBONOVA MUXAYYO OLTIBOYEVNA
TerDPI, 2-bosqich tayanch doktorant
E-mail:qurbonovamuxayyo04@gmail.com

MAKTABGACHA TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH: XORIJ TAJRIBASIDA

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning xorij tajribasini tahlil qilinadi. Findlayndiya, AQSH, Janubiy Korea kabi davlatlarning maktabgacha ta'lim sohasida pedagoglarni tayyorlash tizmi o'rganilgan. Shuningdek, sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarning pedagogik faoliyatdagi o'rni, zamonaviy texnologiyalarning ta'lim jarayoniga integratsiyasini muhokamasi, ta'lim samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot davomida amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim, AKT kompetensiyalari, mentorlik va kompleks yondashuvlarning ahamiyati asoslab berilgan. Maqola yakunida kasbiy malakani oshirishga qaratilgan asosiy xulosalar bayon etilgan hamda O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimiga xorijiy tajribalarni moslashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

KALIT SO'ZLAR: *Innovatsiya, kompetensiya, sun'iy intellekt, texnologiya, kasbiy kompetensiya, maktabgacha ta'lim, xorij tajribasi.*

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ, ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ»: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируется зарубежный опыт развития профессиональных компетенций студентов, обучающихся по направлению «Дошкольное образование». Изучены системы подготовки педагогов в сфере дошкольного образования таких стран, как Финляндия, США и Южная Корея. Кроме того, освещены роль искусственного интеллекта и цифровых технологий в педагогической деятельности, обсуждается интеграция современных технологий в учебный процесс, а также возможности повышения эффективности обучения. В ходе исследования были обоснованы важность практико-ориентированного обучения, компетенций АКТ, наставничества и комплексных подходов. В заключительной части статьи изложены основные выводы, направленные на повышение профессиональной квалификации, а также сформулированы научно-практические рекомендации по адаптации зарубежного опыта к системе дошкольного образования Узбекистана.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Инновации, компетентность, искусственный интеллект, технологии, профессиональная компетентность, дошкольное образование, зарубежный опыт.*

DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF PRESCHOOL EDUCATION STUDENTS: A FOREIGN EXPERIENCE

ABSTRACT. This article analyzes international experiences in developing the professional competencies of students majoring in "Early Childhood Education." It examines teacher training systems in the field of early childhood education in countries such as Finland, the United States, and South Korea. In addition, the role of artificial intelligence and digital technologies in teaching is highlighted, the integration of modern technologies into the educational process is discussed, as well as opportunities to improve the effectiveness of learning. The study substantiated the importance of practice-oriented learning, AKT competencies, mentoring, and comprehensive approaches. The concluding section of the article presents the main conclusions aimed at improving professional qualifications and formulates scientific and practical recommendations for adapting foreign experience to the preschool education system of Uzbekistan.

KEYWORDS: *Innovation, competence, artificial intelligence, technology, professional competence, pre-school education, foreign experience.*

KIRISH. Jahonda globallashuv tezlashmoqda, ilm-fan va texnologiya tez rivojlanmoqda. Bu hamma sohalarga, xususan ta'lim tizimiga, katta o'zgarishlar keltirmoqda. Maktabgacha ta'lim tizimi jamiyatning asosiy tayanchi. U kelajak avlodning intellektual, ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Shuning uchun, bu soha mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va doimiy oshirish muhim masala. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida»gi qonunida va maktabgacha ta'limni rivojlantirishga oid davlat dasturlarida pedagog kadrlarning malakasini oshirishga alohida e'tibor berilgan. Bugun maktabgacha ta'limda ilg'or xorijiy tajribalarni qo'llash juda muhim. Yangicha pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish mutaxassislarning kasbiy mahoratini oshiradi. Shuning uchun xorijiy davlatlar tajribasini chuqur o'rganish muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Xorijiy davlarlar, xususan, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur, Germaniya kabi mamlakatlarning maktabgacha talim tizimida kadrlarni tayyorlash va kasbiy rivojlantirish bo'yicha tajribasi diqqatga sazovordir [4]. Ushbu mamlakatlarda pedagoglarning kompetentligini oshirish nafaqat davlat siyosati asosiy yo'nalishini jamiyatning umumiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi strategik vazifa deb belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi, shunchaki, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish uchun xorijiy tajribalarni tahlil qilish emas, balki, bu tajribalarni O'zbekiston ta'lim tizimiga tatbiq etish imkoniyatlarini o'rganish hamdir. Tadqiqotning maqsadiga erishish uchun, biz quyidagi vazifalarni belgiladik:

1.Maktabgacha ta'limda, kasbiy kompetensiya tushunchasining nazariy asoslarini aniqlash.

2.Xorijiy davlatlarda, masalan Finlyandiya, AQSh, Janubiy Koreyada, maktabgacha ta'lim pedagoglarini tayyorlashda qo'llaniladigan ilg'or yondashuvlarni o'rganish.

3.Sun'iy intellekt va zamonaviy raqamli texnologiyalarning pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirishga qanday yordam berishini xorij tajribasi misolida ko'rsatish.

4. O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimi uchun xorijiy tajribalarga asoslanib, kasbiy kompetensiyalarni oshirishga yo'naltirilgan amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish kerak.

Muammo tarixiga nazarida pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi masalasi uzoq yillardan beri ko'plab tadqiqotchilar e'tiborida bo'lgan, masalan chex olimi Yan Amos Komenskiyning "Buyuk didaktika" asaridan tortib [9] va hozirgi zamon pedagogikasi yutuqlarigacha, pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi masalasi bo'yicha nazariy hamda amaliy izlanishlar olib borilgan. Zamonaviy sharoitda kompetensiya yondashuvi ilg'or ta'lim tizimlarining markaziy qismiga aylangan [7]. Oldingi tadqiqotlarda kompetensiyaning tarkibiy qismlari, kompetensiyaning shakllantirish mexanizmlari va baholash usullari chuqur o'rganilgan. Masalan, D. Kolbning empirik o'rganish nazariyasi [6] yoki B. Blumning taksonomiyasi [3] ta'lim jarayonida o'quvchilar va pedagoglarning kompetensiyalarini rivojlantirishga muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq, maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari uchun kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalardan foydalanish hali yetarli emas. Ayniqsa, xorijiy tajriba misolida kompleks tahlil qilishga qaratilgan tadqiqotlar hali yetarli emas. Ushbu maqola ana shu bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

Maktabgacha ta'lim yo'linishi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir. Maktabgacha ta'lim pedagogi bir necha asosiy kompetensiyalarga ega bo'lishi zarur. Bular: pedagogik, psixologik, axborot-kommunikatsion, diagnostik, tadqiqot, innovatsion, ma'naviy-axloqiy va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalar ro'yxatiga kiradi. Xalqaro tadqiqotlar ko'rsatadi: samarali pedagogik ish uchun bilim va ko'nikmalar yetarli emas, bilimlarni amalda qo'llash qobiliyati ham zarur [11].

Finlyandiya tajribasi bu borada alohida e'tiborga loyiqdir. Finlyandiyada maktabgacha ta'lim pedagoglari oliy ma'lumotli, magistr darajasida bo'lishlari zarur. Talabalar amaliyotda mentorlar rahbarligida bolalarning individual xususiyatlarini o'rganadilar, ta'lim dasturlarini ishlab chiqadilar va ularni amalga oshirish ko'nikmalarini egallaydilar.

Amerika Qo'shma Shtatlarida maktabgacha ta'lim pedagoglarini tayyorlashda akkreditatsiya tizimi muhim rol o'ynaydi. Milliy bolalar ta'limi assotsiatsiyasi (NAEYC) kabi tashkilotlar standartlar ishlab chiqadi. Standartlar pedagoglarning kasbiy malakasiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi. Bu standartlar bilim, ko'nikma, professional axloq, bolaga yo'naltirilgan yondashuv va jamiyat bilan hamkorlik qilish qobiliyatini ham qamrab oladi [10]. Amerika Qo'shma Shtatlaridagi oliy ta'lim muassasalarida o'quv dasturlari talabalarni "diversity and inclusion" (xilma-xillik va qamrov) tamoyillariga asoslanib ishlashga, turli madaniyatlarga ega bolalar bilan samarali muloqot qilishga o'rgatadi.

Janubiy Koreyada maktabgacha ta'lim pedagoglari kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. Bu yerda ta'lim dasturlari axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllan-

tirishga qaratilgan. Koreyada pedagoglar bolalarni raqamli savodxonlikka o'rgatadi. Ular interaktiv taxtalar va ta'limiy ilovalar yordamida mashg'ulotlar o'tkazadi. Natijada pedagoglar chuqur bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar [8]. Texnologik kompetensiya Koreya ta'lim tizimida ustuvor ahamiyatga ega. Bu kompetensiya pedagoglarning "digital literacy" (raqamli savodxonlik) darajasini yuqori bo'lishini ta'minlaydi.

Bugun sun'iy intellekt (SI) va zamonaviy raqamli texnologiyalar maktabgacha та'lim tizimiga tobora kirib kelmoqda. Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, SI yordamida pedagoglar har bir bola uchun alohida yo'nalish yaratadi, bola rivojlanishini kuzatadi, baholaydi. Masalan, AQSh va Yevropa mamlakatlarida adaptiv ta'lim platformalari har bir bolaning o'zlashtirish darajasiga mos material va topshiriqlarni beradi [1]. Bu pedagoglarga har bir bolaning shaxsiy ehtiyojiga mos muhit yaratishda yordam beradi. Bu usul bolalarning o'rganish tezligini oshiradi. Sun'iy intellekt asosidagi o'yinlar va interaktiv ilovalar bolalarning kognitiv rivojlanishi va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi [5].

Raqamli texnologiyalardan foydalanish pedagoglarning AKT kompetensiyalarini rivojlantirishni talab qiladi. Bu nafaqat kompyuterdan foydalanish, balki ta'lim jarayonida turli dasturlash tillarini (masalan, Scratch Jr. kabi bolalar uchun mo'ljallangan) o'rgatish, robototexnika elementlarini kiritishni ham o'z ichiga oladi. Germaniya va Skandinaviya mamlakatlarida maktabgacha ta'lim pedagoglarini tayyorlashda "coding for kids" (bolalar uchun kodlash) dasturlari, STEAM education (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika) yondashuvlari keng qo'llaniladi [2]. Bu dasturlar bolalar tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashish ko'nikmalarini yoshligidan rivojlantirishga yordam beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Xorijiy tajribalarni tahlil qilish natijasida quyidagi asosiy xulosalarga erishildi:

1. Maktabgacha ta'lim pedagoglarini tayyorlashda nazariya va amaliyot bir-biriga bog'liq bo'lishi kerak. Amaliyotga yo'naltirilgan o'qitish usullari, masalan case studies va project-based learning, talabalar kompetensiyalarini samarali rivojlantiradi.

2. Pedagogik faoliyatda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, shu jumladan sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish kerak. Shu ko'nikmalar pedagoglarga innovatsion ta'lim muhitini yaratishga imkon beradi.

3. Pedagoglarning doimiy kasbiy o'sishini ta'minlash uchun uzluksiz malaka oshirish tizimini yaxshilashimiz kerak. Mentorlik, koucing va xalqaro almashinuv dasturlari bu yo'lda foydali usul bo'lishi mumkin.

4.Xilma-xillik va inklyuzivlik tamoyillariga asoslanib, ishlash qobiliyatini oshirish. Bu har bir bolaning o'z ehtiyojini ko'rib, ta'lim jarayonini tuzishga yordam beradi.

5.Pedagoglarning ijodiy, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish. Pedagoglarga kutilmagan vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish va odatiy bo'lmagan yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi.

Umuman olganda, xorijiy maktabgacha ta'lim tizimlari pedagog kadrlarni tayyorlashda kompleks yondashuvni qo'llaydi. Kompleks yondashuv zamonaviy kompetensiyalarga ega, yuqori malakali mutaxassislarni yetishtirishga yordam beradi [12]. Tajribalarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirib qo'llash, maktabgacha ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

XULOSA. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish jamiyatning barqaror taraqqiyotini ta'minlaydi. Xorijiy davlatlarning tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki: Finlyandiya, AQSh, Janubiy Koreyada pedagoglarni tayyorlashda chuqur nazariy bilim, keng amaliy ko'nikma, innovatsion texnologiyalar birlashtiriladi. Sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarni samarali qo'llash pedagoglarning AKT kompetensiyasini oshiradi, individual ta'lim yo'nalishlarini yaratadi, bolalarning kognitiv rivojlanishini rag'batlantiradi.

ILMIY TAKLIFLAR: Maktabgacha ta'lim pedagoglarini tayyorlash dasturlariga xorijiy ilg'or tajribalar asosida amaliyotga yo'naltirilgan modullarni ko'proq kiritish.

Talabalarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va sun'iy intellekt vositalarini ta'limda samarali ishlatish ko'nikmalarini o'rgatishga e'tibor berish.

Uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimini yaxshilash, mentorlik va xalqaro almashinuv dasturlarini joriy qilish orqali pedagoglarning malakasini doimiy oshirish mexanizmini yaratish.

Xilma-xillik va inklyuzivlik tamoyillariga asoslanib talablarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlanadi, ijodkorligini, tanqidiy fikrlashni va muammolarni hal qilishni ko'nikmalari shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Aniella Mihaela Vieriu, Gabriel Petrea . The Impact of Artificial Intelligence (AI) on Students' Academic Development. Educ. Sci. 2025, 15(3), 343: https://doi.org/10.3390/educsci15030343

2.Bers, M. U. (2020). Coding as a Playground: Programming and Computational Thinking in the Early Childhood Classroom. Routledge.https://doi.org/10.4324/9781003022602

3.Bloom, B. S. (1956). Taxonomy of educational objectives, Handbook I: The cognitive domain. David McKay Co Inc.

4.Gardner, H. (2006). Multiple intelligences: New horizons in theory and practice. Basic Books.

5.Nafiz Ali Ahmad,Artificial intelligence in early childhood education: effects and interactions' importance: a conceptual model. January 2025,Social Science and Humanities Journal 9(01):6522-6532. DOI: https://doi.org/10.18535/sshj.v9i01.1611

6.Kolb, D. A. (1984). Learning by doing: Experience as the base for learning and growth. Prentice Hall.

7.Khamrayev, A. (2019). Ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ahamiyati. Xalq ta'limi, (3), halaman 45-48.

8.Kim, Y. (2015). Early childhood education in Korea: Challenges and opportunities. Contemporary Issues in Early Childhood, 16(1), 3-10.

9.Komenskiy, Yan Amos. Buyuk didaktika 1982. O'qituvchi.

10.NAEYC (2009). Developmentally appropriate practice in early childhood programs serving children from birth through age 8. National Association for the Education of Young Children.

11.OECD (2018). The future of education and skills: Education 2030 framework. OECD Publishing.

12. Shonkoff, J. P. (2011). Protecting brains, not just stimulating minds. Science, 333(6045), 982-983.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 303.832.22
ORCID: 0009-0006-6601-2663

QURBONAZAROVA GULYUZ XUSHBOQ QIZI
Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: guluzturaeva@gmail.com

TEXNOLOGIYA FANIDA RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada texnologiya fanini o'qitishda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning ilmiy-nazariy, didaktik va amaliy jihatlari yoritilgan. Raqamli vositalarning amaliy mashg'ulotlar samaradorligini oshirishdagi o'rni, o'quvchilarning texnik tafakkuri, ijodiy fikrlashi va xavfsizlik madaniyatini shakllantirishdagi ahamiyati empirik tadqiqot asosida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari raqamli ta'lim texnologiyalarini texnologiya faniga tizimli joriy etish ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

KALIT SO`ZLAR: *texnologiya fani, raqamli ta'lim texnologiyalari, amaliy mashg'ulot, kompetensiyaviy yondashuv, loyihalash, modellashtirish, empirik tadqiqot.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕДМЕТЕ: ТЕХНОЛОГИЯ

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются научно-теоретические, дидактические и практические аспекты использования цифровых образовательных технологий в преподавании технологии. Проанализирована роль цифровых средств в повышении эффективности практических занятий, развитии технического мышления, творческих способностей и формировании культуры безопасности у учащихся на основе эмпирического исследования. Результаты исследования подтверждают, что системное внедрение цифровых образовательных технологий способствует повышению качества обучения по предмету «Технология».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *технология, цифровые образовательные технологии, практические занятия, компетентностный подход, проектирование, моделирование, эмпирическое исследование.*

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF USING DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TECHNOLOGY EDUCATION

ABSTRACT. This article examines the scientific-theoretical, didactic, and practical aspects of using digital educational technologies in teaching technology subjects. The role of digital tools in improving the effectiveness of practical training, developing students' technical thinking, creativity, and safety culture is analyzed based on an empirical study. The research findings demonstrate that the systematic integration of digital educational technologies contributes significantly to improving the quality of technology education.

KEYWORDS: *technology education, digital educational technologies, practical training, competency-based approach, design, modeling, empirical research.*

KIRISH. Bugungi kunda ta'lim tizimida raqamlashtirish jarayoni jadal rivojlanib, fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etishni talab qilmoqda. Ayniqsa, texnologiya fani o'quvchilarni mehnat faoliyati, ishlab chiqarish jarayonlari va texnik ijodkorlikka tayyorlashda muhim o'rin tutadi. Shu sababli ushbu fanni o'qitishda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish dolzarb masala hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Texnologiya fanida raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy pedagogikaning konstruktivistik va kompetensiyaviy yondashuvlariga tayanadi. Mazkur yondashuvlar o'quvchini ta'lim jarayonining markaziy subyekti sifatida qarab, uning mustaqil bilim olish, amaliy faoliyatni rejalashtirish va natijalarni tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishni ko'zda tutadi. Shu maqsadda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish nafaqat o'qituvchi uchun balki texnologiya fanida o'quvchilarning ham fan mavzulaini qulay va oson tushunishlari uchun .qulaylik yaratadi. Raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bu ko'zlangan maqsadga erishish yo'lida ya'ni fan sohasidagi bilimlarni o'quvchilarga tez va samarali tushuntirib berish yo'lini yanada oson va qulay qilib beradi. Bundan tashqari amaliy ishlarning bajarilish jarayonlarini 3D modellashtirish orqali, texnologik xaritalarning ketma ketligini buzmasdan o'lchovlarni to'g'ri qo'yish hamda bu jarayonda ko'zga ko'rinmas xatolarni ham aniq va mukammal tarzda ko'rsatib bera oladi. Raqamli ta'lim texnologiyalari ushbu vazifalarni amalga oshirishda samarali pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, texnologiya fanida raqamli vositalardan foydalanish o'quvchilarning texnik tafakkuri, fazoviy tasavvuri va muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyatini rivojlantiradi [2]. Ayniqsa, loyihalash va modellashtirishga asoslangan raqamli faoliyat texnologik bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga imkon yaratadi.

Texnologiya fanining mazmuni asosan ishlab chiqarish jarayonlari, texnologik operatsiyalar va mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgani sababli, raqamli muhitda loyihalash, modellashtirish va vizualizatsiya jarayonlarining qo'llanilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonlar o'quvchilarning texnik tafakkurini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularni tahliliy va tizimli fikrlashga o'rgatadi.

Metodlar: Texnologiya fanida amaliy mashg'ulotlar yetakchi o'rinni egallaydi. Raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish amaliy ishlarning sifatini oshirish, vaqt va material sarfini kamaytirish imkonini beradi. To'g'ri amaliy mashg'ulotlarda raqamli texnologiyalar buyumni yasab bermaydi amma buyumning yasalish jarayonlarini to'g'ri bajarish, ish ketma –ketligini aniqlash va o'lchovlarni to'g'ri qo'ya olish imkonini beradi. Buyum yasashdan oldin uning raqamli modeli ishlab chiqilishi o'quvchilarga texnologik jarayonni oldindan rejalashtirish, konstruktiv xatolarni aniqlash va optimal yechimni tanlash imkonini beradi.

Raqamli ta'lim texnologiyalaridan yana biri shunki bu virtual laboratoriyalar va simulyatorlar orqali o'quvchilar real sharoitda bajarilishi murakkab yoki xavfli bo'lgan operatsiyalarni xavfsiz muhitda o'rganadilar. Bu esa amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik darajasini oshirib, o'quvchilarning ishonch bilan ishlashiga yordam beradiTexnologiya fanida xavfsizlik texnikasi masalalari muhim pedagogik ahamiyatga ega. Raqamli ta'lim texnologiyalari yordamida xavfsizlik qoidalarini interaktiv, vizual va simulyatsion shaklda o'rgatish mumkin. O'quvchilar virtual muhitda noto'g'ri harakatlarning oqibatlarini ko'rish orqali xavfsizlikka ongli munosabatni shakllantiradilar. Bu esa real ustaxona mashg'ulotlarida jarohatlanish va texnik nosozliklarning oldini olishga xizmat qiladi. Bunday jarayonlar nafaqat o'quvchi va o'qituvchi balki maktab ishchi xodimlari uchun ham xavfsizlikni ta'minlab beradi.

Raqamli ta'lim texnologiyalari texnologiya fanida o'quvchilarning ijodiy va texnik kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Loyihalash faoliyati jarayonida o'quvchilar muammoni aniqlash, yechim variantlarini ishlab chiqish, ularni taqqoslash va asoslangan qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallaydilar. Bu esa texnologiya fanining asosiy maqsadi - amaliy faoliyatga tayyor, texnik jihatdan savodli shaxsni shakllantirishga olib keladi.Raqamli ta'lim texnologiyalarini texnologiya faniga joriy etish an'anaviy ta'lim shakllarini inkor etmaydi, balki ularni ilmiy-pedagogik jihatdan boyitadi. Raqamli muhitda olingan bilimlar real amaliy mashg'ulotlarda mustahkamlanib, nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviylik ta'minlanadi. Natijada o'quvchilarda barqaror bilimlar tizimi, puxta amaliy ko'nikmalar va zamonaviy texnologik madaniyat shakllanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Amaliy mashg'ulotlarda raqamli texnologiyalardan foydalanishning empirik tahlili. Tadqiqot ishi doirasida umumta'lim maktabining 8-sinf o'quvchilari ishtirokida tajriba-sinov ishlari o'tkazildi. Tadqiqotda 2 ta guruh shakllantirildi:

Nazorat guruhi - an'anaviy usulda ta'lim oldi;

Tajriba guruhi - raqamli ta'lim texnologiyalari asosida o'qitildi.

Tajriba guruhi mashg'ulotlarida buyumlarni raqamli modellashtirish, video-instruksiyalar va interaktiv topshiriqlardan foydalanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhida:

— amaliy topshiriqlarni bajarish aniqligi oshdi;

— texnologik jarayonlarni tushunish darajasi yuqori bo'ldi;

— mustaqil ishlash va ijodiy yondashuv kuchaydi.

Empirik tahlil natijalari raqamli ta'lim texnologiyalarining texnologiya fanida ta'lim samaradorligini oshirishini ilmiy jihatdan tasdiqlaydiIlmiy manbalarda qayd etilishicha, texnologiya fanida xavfsizlik texnikasini o'rgatishda vizual va interaktiv usullar yuqori samaradorlikka ega. Raqamli simulyatorlar orqali xavfli vaziyatlarni modellashtirish o'quvchilarda xavfsizlik qoidalariga ongli munosabatni shakllantiradi. Bu esa real ustaxona mashg'ulotlarida jarohatlanish holatlarining kamayishiga olib keadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnologiya fanida raqamli ta'lim texnologiyalarini an'anaviy ustaxona mashg'ulotlari bilan integratsiyalash eng yuqori pedagogik samaradorlikni ta'minlaydi [5]. Raqamli muhitda o'zlashtirilgan bilimlar real amaliy faoliyatda mustahkamlanib, nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviylik kuchayadi.

XULOSA. O'tkazilgan ilmiy-tadqiqot va empirik tahlillar shuni ko'rsatadiki, texnologiya fanida raqamli ta'lim

ISSN: 3060-4761

texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning texnik savodxonligini oshirish, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish va ijodiy fikrlashini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega. Raqamli vositalar texnologik jarayonlarni chuqurroq anglashga, xavfsizlik madaniyatini shakllantirishga va ta’lim jarayonini individuallashtirishga xizmat qiladi.Shu bois texnologiya fanini o‘qitishda raqamli ta’lim texnologiyalarini tizimli va ilmiy asoslangan holda joriy etish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, texnologiya fanida raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning texnik savodxonligini oshiradi, amaliy ko‘nikmalarni puxta shakllantiradi va ularni zamonaviy kasblarga tayyorlashga xizmat qiladi. Shu bois texnologiya fanini o‘qitishda raqamli ta’lim texnologiyalarini tizimli ravishda joriy etish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Davlat boshqaruvini raqamli transformatsiya qilish va samaradorligini oshirishga qaratilgan tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi 28.11.2025 yildagi F-68-son farmoyishi.

2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 05.10.2020 yildagi PF-6079-son Farmoni.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axborot va raqamli texnologiyalar sohalarida davlat nazorati tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 11.12.2025 yildagi PQ-371-son qarori.

4.Mo‘minova Dilnavoz Komilovna - Raqamlashtirish ta’lim muhitida bo‘lajak “Texnologiya” fani o‘qituvchilarining kasbiy sifatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish 13.00.02 – Ta’lim tarbiya nazariyasi va metodikasi (texnologik ta’lim) Pedagogika fanlani bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.

5.M.M. Berdiyev - Raqamli texnologiyalar asosida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish (Texnologiya talimi va uni o‘qitish metodikasi fani misolida). INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. ISSN 2992-9024 (online) 2025, Vol.6. 248-255 betlar.

6.Azizxo‘jayeva N. N. Pedagogik texnolofiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent. 2016.

7.Allamuradov A.A. Opportunities for the use of digital technologies in the training of future teachers of technological education // Qoraqalpog‘istonda fan va ta’lim. Nukus, – 2022. -4/1-son. – B.226-229.

8.Allamurodov A.A. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida texnologiya fanini o‘qitishning muammolari va yechimlari//. Texnologik va professional ta’limini modernizatsiyalash, muammolar va yechimlar. Respublika ilmiy va ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. -Buxoro. 20.11.2020. – B.206-209.

9.Allamurodov A.A. Sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda “TECHNOLOGY CRAFTS” web-sayt texnologiyasi va undan foydalanish metodikasi. Xalqaro ilmiy va amaliy konferensiya materiallari to‘plami. -Termiz. 30.04.2022. – B.666-669.

10.Allamurodov A.A. The role of didactic conditions in the use of digital technologies by teachers of technological education. Respublika ilmiy va ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. -Namangan. 2021. – B.235-238.

11.Ruzimatov, J. (2024). The role of using digital educational technologies in methodical training of future primary school teachers. Евразийский журнал академических исследований, 4(3 Part 2), 109-113.

12.Sh.Y.Do‘schonov - Bo‘lajak Texnologiya fani o‘quvchilarini raqamli ta’lim muhitida kasbiy faoliyatga tayyorlash metodikasi. INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. ISSN 2992-9024 (online) 2025, Vol.3. 42-49 betlar.

13.Dusyarov X.CH., Qurbonazarova G.X., Jo‘rayeva B. - Fanlararo bog‘lanish orqali milliy hunarmandchilik “zardo‘zlik san’ati tarixi” modulini o‘tish metodikasi. Материалы международной научно-технической конференции, 7-8 февраля 2025 г., Термезский государственный педагогический институт.

14. Qurbonazarova Gulyuz Xushboq qizi - “Xalq hunarmandchiligi texnologiyasi” modulini kreativ yondashuv asosida o‘qitishning ilmiy-uslubiy asoslari mavzusidagi 70112301- “Ta’lim tarbiya nazariyasi va metodikasi” (texnologik ta’lim) magistr darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Termiz davlat pedagogika instituti 2025-yil.

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 371.31
ORCID: 0009-0009-5592-8635

NE'MATOVA DIYORA BAXODIR QIZI
Termiz davlat pedagogika instituti II bosqich tayanch doktoranti
E-mail: Muslima.malak9797@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA ONGLI O'QISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION STRATEGIYALARI

ANNOTATSIYA. Ushbu tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarining ongli o'qish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida qo'llaniladigan innovatsion va integratsion strategiyalarning samaradorligi nazariy va metodik jihatdan tahlil qilinadi. Bugungi axborotlashgan jamiyatda o'quvchilarda mexanik o'qish o'rniga matn osti ma'nolarini ilg'ash hamda kognitiv tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish ta'lim tizimining ustuvor vazifasidir. Tadqiqot doirasida xalqaro miqyosda e'tirof etilgan EGRA (Early Grade Reading Assessment) baholash metodologiyasining «matnni tushunish» va «lug'at» komponentlarini milliy ta'lim standartlari hamda yangi avlod darsliklari mazmuniga tatbiq etish imkoniyatlari o'rganilgan. Muallif tomonidan matn ustida ishlashni bosqichli tashkil etish (o'qishdan oldingi, o'qish jarayonidagi va o'qishdan keyingi faoliyat) hamda STEAM yondashuvi asosida fanlararo bog'liqlikni ta'minlovchi innovatsion model loyihalashtirilgan. Grafik organayzerlar va vizual modellashtirish vositalaridan foydalanishning pedagogik-psixologik mexanizmlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining funksional savodxonligini oshirish, matn bilan ishlash samaradorligini ta'minlash va xalqaro baholash dasturlariga metodik baza yaratishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

KALIT SO'ZLAR: *ongli o'qish, boshlang'ich ta'lim, innovatsion strategiya, kognitiv rivojlanish, matn tahlili, o'qish savodxonligi, pedagogik integratsiya, EGRA metodologiyasi*

ИННОВАЦИОННЫЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ОСОЗНАННОГО ЧТЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

АННОТАЦИЯ: В данном исследовании теоретически и методически анализируется эффективность инновационных и интегративных стратегий, применяемых в процессе формирования навыков осознанного чтения у учащихся начальных классов. В современном информационном обществе развитие у учащихся способности улавливать скрытый смысл текста и проводить когнитивный анализ вместо механического чтения является приоритетной задачей системы образования. В рамках исследования изучены возможности внедрения компонентов «понимание текста» и «словарный запас» международной методологии оценки EGRA (Early Grade Reading Assessment) в содержание национальных стандартов образования и учебников нового поколения. Автором спроектирована инновационная модель, обеспечивающая межпредметные связи на основе STEAM-подхода и поэтапную организацию работы с текстом (предтекстовая, текстовая и послетекстовая деятельность). Обоснованы педагогико-психологические механизмы использования графических органайзеров и средств визуального моделирования. Результаты исследования имеют важное практическое значение для повышения функциональной грамотности учащихся начальных классов, обеспечения эффективности работы с текстом и создания методической базы для международных программ оценивания.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *осознанное чтение, начальное образование, инновационная стратегия, когнитивное развитие, анализ текста, читательская грамотность, педагогическая интеграция, методология EGRA.*

ACHIEVEMENTS OF FOREIGN COUNTRIES IN ENSURING EFFECTIVE INTERACTION BETWEEN EDUCATION, SCIENCE AND BUSINESS (COMPARATIVE ANALYSIS)

ABSTRACT: This study theoretically and methodologically analyzes the effectiveness of innovative and integrative strategies used in the process of forming conscious reading skills in primary school students. In today's information-driven society, developing students' ability to grasp underlying text meanings and perform cognitive analysis instead of mechanical reading is a priority task of the education system. Within the framework of the research, the possibilities of applying the «reading comprehension» and «vocabulary» components of the internationally recognized EGRA (Early Grade Reading Assessment) methodology to the content of national education standards and next-generation textbooks were explored. The author designed an innovative model providing interdisciplinary connections based on the STEAM approach and a staged organization of working with text (pre-reading, during-reading, and post-reading activities). The pedagogical and psychological mechanisms of using graphic organizers and visual modeling tools are substantiated. The results of the study are of significant practical importance for increasing the functional literacy of primary school students, ensuring the effectiveness of text-based activities, and creating a methodological base for international assessment programs.

KEYWORDS: *conscious reading, primary education, innovative strategy, cognitive development, text analysis, reading literacy, pedagogical integration, EGRA methodology.*

KIRISH. Boshlang'ich ta'lim o'quvchi shaxsining intellektual poydevori shakllanadigan davr hisoblanadi. Bugungi axborotlashgan jamiyatda o'quvchi nafaqat matnni mexanik o'qishi, balki undagi axborotni saralashi, tahlil qilishi va mazmunini to'laqonli anglab yetishi shart. Biroq, amaldagi pedagogik jarayonlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'p hollarda o'qish darslari matnni shunchaki ovoz chiqarib o'qish va voqealar ketma-ketligini qayta so'zlab berish bilan cheklanib qolmoqda. Bu esa o'quvchining matn osti ma'nolarini ilg'ash va tanqidiy fikrlash qobiliyatining sustlashishiga olib kelmoqda.

Ongli o'qish - bu dekodlash jarayonidan semantik tahlilga o'tish demakdir. O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi islohotlari, xususan xalqaro baholash tizimlariga integratsiyalashuv jarayoni boshlang'ich sinflardayoq o'quvchilarning ongli o'qish ko'nikmalarini tubdan takomillashtirishni taqozo etadi [1]. Hozirgi kunda darsliklarda berilgan matnlar mazmunini tushunish darajasi o'quvchining nafaqat o'qish tezligiga, balki uning kognitiv tayyorgarligiga ham bog'liqdir. Shunday ekan, ongli o'qishni rivojlantirish uchun yangicha yondashuvlar, xalqaro tajriba va milliy qadriyatlar uyg'unligiga asoslangan strategiyalar zarurdir [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI. O'quvchi-larning ongli o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish muammosi zamonaviy pedagogikada xalqaro va milliy yondashuvlarning integratsiyasi nuqtayi nazaridan keng tadqiq etilmoqda. Xususan, boshlang'ich ta'limda sifat o'zgarishlarini amalga oshirish va raqobatbardosh avlodni tarbiyalashning huquqiy-metodik asoslari O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida [1] va sohaga oid davlat dasturlarida [2] o'z ifodasini topgan. Ushbu hujjatlar ta'lim mazmunini shunchaki bilim berishdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirishni talab etadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni dars jarayoniga tatbiq etish masalalari J.Yo'ldoshev va S.Usmonov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular o'quvchi faoliyatini innovatsion tashkil etishning nazariy asoslarini yaratganlar [3]. Boshlang'ich ta'limda innovatsiya va integratsiya tamoyillari R.Mavlonova va O'.Tolipovning tadqiqotlarida o'quvchining kognitiv rivojlanishini ta'minlovchi asosiy omil sifatida ko'rsatiladi [8, 9]. Ushbu yondashuvlar matn ustida ishlashning an'anaviy metodlaridan voz kechib, tahliliy yondashuvlarga o'tish zarurligini asoslaydi.

Xalqaro tajribada ongli o'qish darajasini aniqlash va rivojlantirishda RTI International tomonidan ishlab chiqilgan EGRA (Early Grade Reading Assessment) metodologiyasi alohida o'rin tutadi [4]. Ushbu dasta o'quvchining o'qish texnikasi emas, balki semantik tushunish ko'nikmalarini baholashda eng ishonchli manba hisoblanadi. Shuningdek, PISA kabi xalqaro baholash tizimlarining tahliliy asoslari ham o'quvchilardan matnni interpretatsiya qilish va axborotni baholashni talab etishi O.G'afforova kabi metodist olimlarning ishlarida o'z aksini topgan [6, 10]. Yangi avlod darsliklarida ongli o'qishni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar tizimi [5] muallifning integratsion va STEAM yondashuvlariga asoslangan tadqiqotlari bilan boyitiladi. Xususan, EGRA metodologiyasini milliy ta'lim kontekstiga moslashtirish va matn tahlilini fanlararo bog'liqlikda o'rganish o'quvchilarning funksional savodxonligini oshirishning eng samarali yo'li ekanligi ilmiy jihatdan asoslanmoqda [7].

METODLAR. Ushbu tadqiqot metodologiyasi nazariy-metodik tahlil va pedagogik modellashtirish tamoyillariga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida o'quvchi faoliyatini innovatsion yo'naltirishga qaratilgan zamonaviy ta'lim texnologiyalari va ularning boshlang'ich sinf darslaridagi samaradorligi o'rganildi [3]. Tadqiqotning asosiy usuli sifatida xalqaro miqyosda e'tirof etilgan kichik yoshdagi bolalar o'qish savodxonligini baholash tizimi (EGRA) va uning tarkibiy qismlari milliy ta'lim standartlari bilan qiyoslandi [4].

Shuningdek, matn ustida ishlash jarayonini fanlararo bog'liqlik asosida tashkil etish modellari tahlil qilindi. Tadqiqotda darsliklardagi matnlarni shunchaki o'qish vositasidan kognitiv tahlil obyektiga aylantirish usullari ishlab chiqildi. Bunda asosiy e'tibor o'quvchining dars jarayonidagi mustaqil faoliyati va matn mazmunini vizual modellar orqali anglashiga qaratildi [5]. Tadqiqot metodikasi shuningdek, xalqaro baholash dasturlari tomonidan tavsiya etilgan tahliliy mezonlarni milliy til va adabiyot darslariga adaptatsiya qilishni o'z ichiga oladi [6].

NATIJALAR. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, ongli o'qishni shakllantirishda EGRA metodologiyasining sakkizta komponentidan, ayniqsa, «matnni tushunish» va «lug'at» qismlarini darsliklar mazmuniga integratsiya qilish ijobiy samara beradi. Innovatsion strategiyalar matnni shunchaki o'qish emas, balki «matn bilan muloqot» qilish darajasiga olib chiqadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ongli o'qish jarayoni o'quvchining matn bilan ishlay olish darajasiga bevosita bog'liq. Tadqiqot natijasi o'laroq, biz ongli o'qishni rivojlantirishning quyidagi innovatsion modelini taklif etamiz:

1.O'qishdan oldingi bosqich: Matn sarlavhasi va illyustratsiyalar orqali mazmunni bashorat qilish (Prediction).

2. O'qish jarayonidagi bosqich: Matnni qismlarga bo'lib o'qish va har bir pauzada «Nima uchun?» savoliga

javob izlash.

3.O'qishdan keyingi bosqich: Matn mazmunini vizual modellar (grafik organayzerlar) ko'rinishiga o'tkazish [7].

Ushbu yondashuv o'quvchilarda matndagi faktlarni topish bilan cheklanib qolmay, balki voqealar sabab-oqibatini tushuntirish darajasiga ko'tarilish imkonini beradi. Vizual modellashtirish o'quvchining diqqatini jamlashga va o'qilgan axborotni uzoq muddatli xotiraga o'tkazishga ko'maklashishi tasdiqlandi [8].

MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ongli o'qish ko'nikmasini shakllantirish dars jarayonining barcha bosqichlarini qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Bugungi kunda darsliklarda berilgan topshiriqlar ko'proq xotirani sinashga yo'naltirilgan bo'lib, kognitiv tahlilga kam e'tibor qaratilgan [9]. Bizningcha, dars jarayonida matnni o'qishdan oldingi va o'qishdan keyingi faoliyatni tizimli yo'lga qo'yish zarur.

Maqolada ilgari surilayotgan savollar iyerarxiyasi strategiyasi o'quvchini matnning chuqur qatlamlariga kirib borishga undaydi. Milliy ta'lim tizimimizda ongli o'qishni rivojlantirishda o'zbek tili grammatikasi va semantikasining boy imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, ongli o'qish nafaqat ona tili darslarining, balki barcha fanlarning umumiy maqsadiga aylanishi kerak. Ayniqsa, matematika darslarida masala shartini ongli o'qish qobiliyati muammoni yechishning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Shu nuqtayi nazardan, maktab ta'limida metodik yondashuvlarni xalqaro baholash mezonlari bilan uyg'unlashtirish ta'lim sifatini oshirishning asosiy omilidir [10].

XULOSA. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ongli o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish - bu uzluksiz va tizimli innovatsiyalarni talab qiluvchi jarayon. IMRAD talablari asosida amalga oshirilgan ushbu tahliliy tadqiqot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy metodlarni innovatsion va integratsion strategiyalar bilan boyitish o'quvchilarning tahliliy fikrlashini tubdan yaxshilaydi. Xalqaro tajribalarni, xususan EGRA metodologiyasini milliy ta'lim kontekstiga moslashtirish funksional savodxonlikni oshirishning samarali yo'lidir. Faqat ongli o'qiydigan o'quvchigina kelajakda intellektual salohiyatli shaxs bo'lib yetisha oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: O'zbekiston, 2020.

2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son Farmoni.

3.Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.

4. RTI International. Early Grade Reading Assessment (EGRA) Toolkit, Second Edition. – Washington, DC: USAID, 2016.

5. Ona tili va o'qish savodxonligi: Boshlang'ich sinflar uchun darsliklar. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021-2023.

6.PISA 2022 Framework: Assessment and Analytical Framework. – OECD Publishing, Paris, 2023.

7.Ne'matova D.B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ongli o'qish ko'nikmalarini integratsion va STEAM yondashuv asosida rivojlantirish: EGRA metodologiyasi tahlili // Ilmiy xabarnoma. – 2024. – №4.

8.Mavlonova R.A. va boshqalar. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2013.

9.Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.

10.G'afforova T. va boshqalar. O'qish kitobi (Boshlang'ich sinflar uchun metodik qo'llanma). – Toshkent: Sharq, 2017

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 373.2:378.147
ORCID: 0009-0002-7132-7927

MUHAMMADIYEVA FERUZA TURAKULOVNA
Termiz davlat pedagogika instituti, katta o'qituvchi E-mail: feruzamuhammadiyevna 484@gmail.com

BO'LAJAK MAKTABGACHA TA'LIM TARBIYACHILARI KASBIY TAYYORGARLIGINING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida pedagogik mexanizmlarning mazmuni, tarkibiy tuzilishi va amaliy samaradorligi tahlil qilinadi. Maktabgacha ta'lim tizimida tarbiyachi shaxsiga qo'yilayotgan zamonaviy talablar mazkur yo'nalishda tahsil olayotgan talabalarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda, metodik mahorati, kommunikativ madaniyati, ijodiy yondashuvi va refleksiv fikrlashini ham rivojlantirishni taqozo etadi. Maqolada kasbiy tayyorgarlik jarayoni motivatsion, mazmuniy, amaliy-faoliyatli, kommunikativ va baholash-refleksiv jihatlar asosida yoritilgan. Shuningdek, bo'lajak tarbiyachilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv, amaliyotga yo'naltirilgan mashg'ulotlar, interfaol metodlar, pedagogik vaziyatlar tahlili, kasbiy refleksiya va innovatsion ta'lim texnologiyalarining o'rni asoslab beriladi. Tadqiqot mazmuni shuni ko'rsatadiki, pedagogik mexanizmlarni tizimli tashkil etish talabalarda kasbiy mas'uliyat, bolalar bilan ishlashga tayyorgarlik, metodik fikrlash va pedagogik muammolarni mustaqil hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

KALIT SO'ZLAR: *maktabgacha ta'lim, bo'lajak tarbiyachi, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik mexanizm, kasbiy kompetentlik, metodik mahorat, pedagogik amaliyot, refleksiya, kommunikativ madaniyat, innovatsion yondashuv.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ. В статье анализируются сущность, структура и практическая значимость педагогических механизмов профессиональной подготовки будущих воспитателей дошкольного образования. Современные требования к личности воспитателя предполагают не только овладение теоретическими знаниями, но и развитие методической культуры, коммуникативных умений, творческого подхода и способности к профессиональной рефлексии. В работе профессиональная подготовка будущих воспитателей рассматривается через мотивационный, содержательный, практико-деятельностный, коммуникативный и рефлексивно-оценочный компоненты. Особое внимание уделяется компетентностному подходу, практико-ориентированному обучению, интерактивным методам, анализу педагогических ситуаций и применению инновационных образовательных технологий. Обосновано, что системная организация педагогических механизмов способствует формированию профессиональной ответственности, готовности к работе с детьми, методического мышления и способности самостоятельно решать педагогические задачи.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *дошкольное образование, будущий воспитатель, профессиональная подготовка, педагогический механизм, профессиональная компетентность, методическое мастерство, педагогическая практика, рефлексия, коммуникативная культура, инновационный подход.*

PEDAGOGICAL MECHANISMS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PRESCHOOL EDUCATORS

ABSTRACT: This article analyzes the essence, structure, and practical significance of pedagogical mechanisms in the professional training of future preschool educators. Modern requirements for preschool teachers demand not only theoretical knowledge but also methodological competence, communicative culture, creativity, and reflective thinking. The article examines professional training through motivational, content-based, practical-activity, communicative, and reflective-evaluative components. Special attention is given to the competency-based approach, practice-oriented learning, interactive methods, analysis of pedagogical situations, and the use of innovative educational technologies. The study argues that the systematic organization of pedagogical mechanisms contributes to the development of professional responsibility, readiness to work with children, methodological thinking, and the ability to solve pedagogical problems independently.

Keywords: *preschool education, future educator, professional training, pedagogical mechanism, professional competence, methodological skills, pedagogical practice, reflection, communicative culture, innovative approach.*

KIRISH. Maktabgacha ta'lim jamiyatning intellektual, ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyotida muhim poydevor vazifasini bajaradi. Bola shaxsining dastlabki tasavvurlari, atrof-muhitga munosabati, nutqiy faolligi, ijtimoiy xulqi, emotsional barqarorligi va bilishga qiziqishi aynan maktabgacha yosh davrida shakllana boshlaydi. Shu sababli ushbu bosqichda faoliyat yuritadigan tarbiyachining kasbiy tayyorgarligi ta'lim-tarbiya jarayonining sifati va natijadorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat olib boradigan pedagoglardan faqatgina bolalarni parvarish qilish yoki mashg'ulot o'tkazish emas, balki har bir bolaning individual rivojlanish xususiyatlarini aniqlash, ularning qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash, rivojlantiruvchi muhit yaratish, ota-onalar bilan samarali hamkorlik qilish va ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish talab qilinmoqda. Bu esa oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarbiyachilarni tayyorlash jarayonini mazmunan yangilash va pedagogik mexanizmlarni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachisining kasbiy tayyorgarligi ko'p bosqichli va murakkab jarayondir. Mazkur jarayonda talaba pedagogika, psixologiya, metodika va bolalar rivojlanishiga oid bilimlarni egallaydi, amaliy ko'nikmalarni shakllantiradi, pedagogik vaziyatlarda to'g'ri yo'l tutish tajribasini orttiradi. Biroq nazariy bilimlarning o'zi bo'lajak mutaxassisning real kasbiy faoliyatga to'liq tayyorligini ta'minlay olmaydi. Talaba egallagan bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo'llay olishi, bolalar bilan muloqotga kirisha olishi, mashg'ulotlarni bolaning yosh va individual xususiyatlariga mos ravishda tashkil eta olishi zarur.

Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak tarbiyachilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda pedagogik mexanizmlar alohida ahamiyat kasb etadi. Pedagogik mexanizm deganda ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, metodlari, shakllari, vositalari, pedagogik shart-sharoitlari va kutilayotgan natijalarini o'zaro uyg'unlashtiruvchi tizim tushuniladi. Bunday mexanizmlar talabalarning kasbiy kompetentligini shakllantirish, amaliy faoliyatga moslashishini ta'minlash va pedagogik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilari kasbiy tayyorgarligining pedagogik mexanizmlarini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish hamda ushbu jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlarni asoslashdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kasbiy tayyorgarligi mazmunini ilmiy jihatdan yoritish;
2. Pedagogik mexanizm tushunchasining mohiyati va tarkibiy qismlarini aniqlash;
3. Kasbiy tayyorgarlikni shakllantirishda kompetensiyaviy, faoliyatli va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarning ahamiyatini asoslash;
4. Bo'lajak tarbiyachilarda metodik, kommunikativ va refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatlarini ko'rsatish;
5. Pedagogik amaliyot, interfaol metodlar va innovatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Bo'lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlash masalasi pedagogika fanida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda kasbiy tayyorgarlik shaxsning ma'lum kasbga oid bilim, amaliy ko'nikma, qadriyat, motivatsiya va kasbiy xulq-atvor tajribasini egallash jarayoni sifatida talqin qilinadi. Pedagogik faoliyatda esa bu jarayon yanada murakkab mazmun kasb etadi, chunki pedagog faqat bilim beruvchi emas, balki tarbiyalovchi, rivojlantiruvchi, yo'naltiruvchi va shaxsiy namuna ko'rsatuvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tarbiyachisining kasbiy tayyorgarligi boshqa pedagogik yo'nalishlardan o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Chunki tarbiyachi maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlaydi, bu yosh davri esa bolaning psixik, nutqiy, jismoniy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida eng sezgir bosqich hisoblanadi. Shu bois tarbiyachidan bolalar psixologiyasini bilish, o'yin faoliyatini tashkil etish, rivojlantiruvchi muhit yaratish, bolalarning tabiiy qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash va har bir bola bilan individual ishlash ko'nikmalari talab qilinadi.

Pedagogik manbalarda kasbiy kompetentlik ko'pincha bir nechta tarkibiy komponentlar asosida izohlanadi. Maktabgacha ta'lim yo'nalishida ular quyidagicha ifodalanadi: motivatsion komponent, kognitiv komponent, amaliy-faoliyatli komponent, kommunikativ komponent va refleksiv komponent. Motivatsion komponent talabaning kasbga qiziqishi, bolalar bilan ishlashga ichki ehtiyoji va kasbiy qadriyatlarini belgilaydi. Kognitiv komponent maktabgacha ta'lim metodikasi, pedagogika, psixologiya va bolalar rivojlanishi haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Amaliy-faoliyatli komponent mashg'ulotlarni rejalashtirish, ta'limiy o'yinlarni tashkil etish, pedagogik vaziyatlarni boshqarish va bolalar faoliyatini yo'naltirish ko'nikmalarida namoyon bo'ladi.

Kommunikativ komponent bo'lajak tarbiyachining bolalar, ota-onalar, hamkasblar va rahbariyat bilan samarali muloqot qilish malakasini anglatadi. Refleksiv komponent esa talabaning o'z faoliyatini tahlil qilishi, xatolarini anglay olishi, kasbiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilashi va o'z ustida izchil ishlash qobiliyati bilan bog'liqdir.

Tadqiqotda pedagogik mexanizmlar kasbiy tayyorgarlik jarayonini harakatga keltiruvchi, tartibga soluvchi va natijaga yo'naltiruvchi omillar tizimi sifatida qaraldi. Bunday mexanizmlar mazmuniy, metodik, tashkiliy, texnologik, kommunikativ va baholash-refleksiv qismlardan iborat bo'lishi mumkin. Ularning barchasi o'zaro bog'liq holda ishlaganda bo'lajak tarbiyachining kasbiy shakllanishi izchil va samarali kechadi.

Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar sifatida pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, taqqoslash va tizimlashtirish metodlari qo'llanildi. Amaliy metodlar sifatida pedagogik kuzatuv, suhbat, ta'lim jarayonini tahlil qilish, ilg'or tajribalarni o'rganish, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish va xulosalash metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar bo'lajak tarbiyachilar kasbiy tayyorgarligining tarkibiy jihatlarini aniqlash va pedagogik mexanizmlarning amaliy ahamiyatini asoslash imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kasbiy tayyorgarligini samarali shakllantirish uchun ta'lim jarayoni nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasligi, balki talabani real pedagogik faoliyatga bosqichma-bosqich olib kirishi lozim. Bunda pedagogik mexanizmlar talabaning bilimini amaliy ko'nikmaga, amaliy ko'nikmasini esa kasbiy kompetensiyaga aylantiruvchi muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Kasbiy tayyorgarlikning samaradorligi birinchi navbatda talabaning kasbga nisbatan munosabati bilan bog'liq. Agar bo'lajak tarbiyachida bolalar bilan ishlashga qiziqish, pedagogik faoliyatga mas'uliyat va kasbiy o'sishga intilish shakllanmasa, ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar yetarli natija bermaydi. Shu sababli motivatsion-rag'batlantiruvchi mexanizm kasbiy tayyorgarlikning boshlang'ich va asosiy bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mexanizm orqali talabalarda tarbiyachilik kasbining ijtimoiy ahamiyatini anglash, bola shaxsiga hurmat bilan qarash va pedagogik faoliyatga ongli yondashish shakllanadi.

Mazmuniy-metodik mexanizm bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligida markaziy o'rin egallaydi. Bu mexanizm o'quv fanlari mazmunini maktabgacha ta'lim amaliyoti bilan bog'lash, nazariy tushunchalarni aniq pedagogik vaziyatlar asosida tushuntirish va metodik bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etishga yo'naltiriladi. Talaba bolalar bilan mashg'ulot o'tkazish, rivojlantiruvchi o'yinlar tashkil etish, nutq o'stirish, sensor tarbiya, estetik tarbiya, jismoniy rivojlanish va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini metodik jihatdan to'g'ri tashkil etishni o'rganishi zarur. Faoliyatga yo'naltirilgan mexanizm bo'lajak tarbiyachining real kasbiy tajriba orttirishini ta'minlaydi. Seminar mashg'ulotlari, amaliy darslar, mikrota'lim, rolli o'yinlar, keys topshiriqlar, pedagogik treninglar va maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi amaliyotlar bu mexanizmning asosiy ko'rinishlari hisoblanadi. Aynan faoliyat jarayonida talaba nazariy bilimning amaliy qimmatini anglaydi, bolalar bilan muloqot qilishni o'rganadi va pedagogik vaziyatlarga mos qaror qabul qilish tajribasini egallaydi.

Kommunikativ mexanizm maktabgacha ta'lim tarbiyachisi kasbiy faoliyatining eng zarur jihatlaridan biridir. Chunki tarbiyachining asosiy faoliyati bolalar bilan bevosita muloqotda amalga oshadi. Bo'lajak tarbiyachi bolaning yoshiga mos nutqiy muhit yaratishi, savol-javob jarayonini to'g'ri tashkil etishi, bolalarni erkin fikrlashga undashi, ota-onalar bilan samarali hamkorlik qilishi va pedagogik jamoada o'z fikrini asosli bayon eta olishi kerak. Shuning uchun oliy ta'lim jarayonida talabalar bilan kommunikativ mashqlar, suhbat texnologiyalari, nutq madaniyati bo'yicha topshiriqlar va pedagogik vaziyatlar asosida ishlash muhim ahamiyatga ega.

Refleksiv-baholash mexanizmi talabaning kasbiy o'sishini ichki tahlil asosida boshqarishga xizmat qiladi. Bo'lajak tarbiyachi o'zining amaliy harakatlarini baholay olishi, mashg'ulot jarayonidagi yutuq va kamchiliklarini aniqlashi, bolalar bilan muloqotdagi muammolarni tahlil qilishi va kelgusi faoliyati uchun xulosa chiqara olishi zarur. Pedagogik kundalik, portfolio, o'z-o'zini baholash varaqalari, tahliliy suhbatlar va refleksiv esse kabi vositalar bu jarayonda samarali hisoblanadi.

Tadqiqot davomida interfaol metodlardan foydalanish bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy faolligini oshirishi aniqlandi. "Aqliy hujum", "Klaster", "Insert", "Keys-stadi", "Rolli o'yin", "Loyiha metodi", "Muammoli vaziyat", "Bumerang", "Refleksiv suhbat" kabi metodlar talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, ularni vaziyatni tahlil qilishga, qaror qabul qilishga va jamoaviy faoliyatda ishtirok etishga o'rgatadi. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim yo'nalishida rolli o'yinlar va pedagogik vaziyatlarni modellashtirish talabalarning kelajakdagi faoliyatiga yaqin sharoit yaratib beradi.

Pedagogik amaliyot esa bo'lajak tarbiyachilar kasbiy tayyorgarligining muhim bosqichi hisoblanadi. Amaliyot davomida talaba bolalarning individual xususiyatlarini kuzatadi, tarbiyachi faoliyati bilan tanishadi, mashg'ulotlarni tashkil etadi, guruh muhitini o'rganadi va o'zining kasbiy imkoniyatlarini baholaydi. Nazariya va amaliyotning uzviy bog'lanishi talabaning kasbiy o'zini anglashiga, mas'uliyat hissining ortishiga va pedagogik tajribasining boyishiga olib keladi.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kasbiy tayyorgarligida pedagogik mexanizmlarni alohida-alohida emas, balki yagona tizim sifatida tashkil etish

zarur. Motivatsiya, bilim, amaliy faoliyat, muloqot va refleksiya bir-birini to'ldirgan taqdirdagina talabaning kasbiy kompetentligi to'liq shakllanadi. Bunday yondashuv tarbiyachilar tayyorlash jarayonini nazariy bayondan amaliy natijaga yo'naltiradi.

Umuman olganda, pedagogik mexanizmlar bo'lajak tarbiyachilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda yo'naltiruvchi, rivojlantiruvchi, tashkil etuvchi va baholovchi vazifalarni bajaradi. Ularni samarali qo'llash orqali oliy ta'lim muassasalarida maktabgacha ta'lim sohasi uchun zamonaviy, ijodkor, kommunikativ va kasbiy mas'uliyatli mutaxassislarni tayyorlash imkoniyati kengayadi.

XULOSA. Tadqiqot natijalari bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kasbiy tayyorgarligini shakllantirishda pedagogik mexanizmlarning ilmiy va amaliy ahamiyati yuqori ekanini ko'rsatdi. Kasbiy tayyorgarlik talabaning nazariy bilimlari, metodik ko'nikmalari, amaliy tajribasi, kasbiy motivatsiyasi, muloqot madaniyati va refleksiv fikrlashini uzviy rivojlantirishga qaratilgan yaxlit pedagogik jarayondir.

Maqolada kasbiy tayyorgarlikni ta'minlovchi asosiy mexanizmlar sifatida motivatsion-rag'batlantiruvchi, mazmuniy-metodik, faoliyatga yo'naltirilgan, kommunikativ va refleksiv-baholash mexanizmlari ajratib ko'rsatildi. Ushbu mexanizmlar o'zaro uyg'unlashgan holda talabalarning tarbiyachilik kasbiga ongli munosabatini, bolalar bilan ishlashga tayyorgarligini, metodik savodxonligini va pedagogik vaziyatlarda mustaqil harakat qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Tadqiqot asosida amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim, interfaol metodlar, pedagogik treninglar, rolli o'yinlar, keys-stadi texnologiyalari, mustaqil ijodiy topshiriqlar va refleksiv tahlil bo'lajak tarbiyachilar kasbiy tayyorgarligini oshirishda samarali vositalar ekani aniqlandi. Ayniqsa, pedagogik amaliyotni nazariy fanlar bilan uyg'unlashtirish talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatga moslashuvini tezlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish uchun oliy ta'lim jarayonida pedagogik mexanizmlarni maqsadli, tizimli va amaliy faoliyatga yaqinlashtirilgan shaklda tashkil etish lozim. Bunday yondashuv maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun zamonaviy fikrlaydigan, metodik jihatdan tayyor, kommunikativ madaniyatga ega va bolalar rivojlanishiga mas'uliyat bilan yondashadigan pedagog kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2.O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2019.
3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori. – Toshkent, 2019.
4.O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari. – Toshkent, 2018.
5."Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. – Toshkent, 2022.
6.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
7.Qodirova F.R. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2019.
8. Qodirova F.R., Toshpo'latova Sh., Qayumova N., A'zamova M. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
9. Sodiqova Sh.A. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar pedagogikasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2013.
10. Qayumova N.M. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: TDPU, 2013

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ
UDK: 371.3:004
ORCID: 0009-0003-6758-0839

MO'MINOV ISROIL XUDOYSHUKUR O'G'LI
Termiz davlat pedagogika instituti tayanch doktaranti
E-pochta: muminovisroil318@gmail.com

O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING KRITIK FIKRLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIK SHART-SHAROITLARI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning didaktik shart-sharoitlari ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarining tanqidiy va mustaqil fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishda o'qish savodxonligi darslarining imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar, muammoli ta'lim hamda matn bilan ishlash strategiyalarining samaradorligi tahlil qilindi. Tajriba natijalari o'qish savodxonligi darslarida refleksiv faoliyat, matn tahlili va muammoli topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning tahliliy fikrlashi, mantiqiy xulosa chiqarishi va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishini ko'rsatdi.

KALIT SO'ZLAR: *o'qish savodxonligi, kritik fikrlash, interfaol metodlar, didaktik sharoit, muammoli ta'lim, refleksiya, matn tahlili, kompetensiyaviy yondashuv, boshlang'ich ta'lim, kreativ fikrlash, pedagogik texnologiya, mustaqil fikrlash.*

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ И ДИДАКТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИХ РАЗВИТИЯ

АННОТАЦИЯ. В данной статье исследуются дидактические условия формирования навыков критического мышления учащихся на уроках читательской грамотности. Основная цель исследования заключается в определении возможностей уроков читательской грамотности в развитии самостоятельного и критического мышления учащихся начальных классов. В ходе исследования анализировалась эффективность компетентностного подхода, интерактивных методов, проблемного обучения и стратегий работы с текстом. Результаты исследования показали, что использование рефлексивной деятельности, анализа текста и проблемных заданий способствует развитию аналитического мышления, логических выводов и навыков самостоятельного принятия решений.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *читательская грамотность, критическое мышление, интерактивные методы, дидактические условия, проблемное обучение, рефлексия, анализ текста, компетентностный подход, начальное образование, креативное мышление, педагогическая технология, самостоятельное мышление.*

DIDACTIC CONDITIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING SKILLS IN READING LITERACY LESSONS

ABSTRACT: This article examines the didactic conditions for developing students' critical thinking skills in reading literacy lessons. The main purpose of the research is to determine the possibilities of reading literacy lessons in developing independent and critical thinking skills of primary school students. The study analyzed the effectiveness of competency-based approaches, interactive methods, problem-based learning, and text analysis strategies. The results showed that the use of reflective activities, text analysis, and problem-based tasks contributes to the development of students' analytical thinking, logical reasoning, and independent decision-making skills.

Keywords: *reading literacy, critical thinking, interactive methods, didactic conditions, problem-based learning, reflection, text analysis, competency-based approach, primary education, creative thinking, pedagogical technology, independent thinking.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

KIRISH. Bugungi globallashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan eng muhim vazifalardan biri o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. "Zamonaviy ta'lim paradigmasida o'quvchi faqat tayyor bilimlarni egallovchi emas, balki axborotni tahlil qiluvchi, baholovchi, solishtiruvchi va mustaqil xulosa chiqaruvchi shaxs sifatida shakllanishi lozim" [1; 16-b].

Ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilamoqda. "Xususan, o'qish savodxonligi o'quvchilarning nafaqat matnni o'qib tushunishi, balki uni tahlil qilishi, muallif fikrini baholashi hamda matnga nisbatan shaxsiy munosabat bildira olishini ham nazarda tutadi" [2; 74-b].

Boshlang'ich ta'lim bosqichi shaxs tafakkuri shakllanadigan eng muhim davr hisoblanadi. Shu sababli aynan boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish keyingi bosqichlardagi ta'lim samaradorligini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi [3; 92-b].

"O'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning tahliliy tafakkurini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Chunki matn bilan ishlash jarayonida o'quvchi:

1.axborotni qabul qiladi;
2.uni qayta ishlaydi;
3.asosiy g'oyani aniqlaydi;
4.sabab-oqibat munosabatlarini topadi;
5.xulosa chiqaradi;
6.shaxsiy munosabat bildiradi.

Mazkur faoliyatlar kritik fikrlashning asosiy komponentlari hisoblanadi" [4; 33-b].

"So'nggi yillarda xalqaro baholash dasturlarida, xususan PISA tadqiqotlarida o'quvchilarning o'qish savodxonligi darajasi ularning tanqidiy va analitik fikrlash qobiliyatlari bilan bevosita bog'liq holda baholanmoqda" [5; 81-b]. Bu esa milliy ta'lim tizimida ham o'qish savodxonligi darslarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishni talab etmoqda.

"Kritik fikrlash – bu shaxsning axborotni ongli ravishda tahlil qilishi, dalillarni baholashi, asoslangan qaror qabul qilishi va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatidir" [6; 41-b]. Ushbu kompetensiya o'quvchilarning intellektual rivojlanishi, ijtimoiy faolligi va muammolarni hal etish salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

"Bugungi kunda ta'lim jarayonida interfaol metod-lardan foydalanish o'quvchilarning kritik fikrlashini rivojlantirishning samarali vositalaridan biri sifatida qaralmoqda. "Aqliy hujum", "Klaster", "INSERT", "Sinkveyn", "B-B-B" kabi metodlar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, savol berishga va muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga undaydi" [7; 67-b].

Shuningdek, refleksiv faoliyatning tashkil etilishi ham o'quvchilarning o'z-o'zini baholash va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. "Dars yakunida o'quvchilarning "Bugun men nimani o'rgandim?", "Menga nima qiyin bo'ldi?" kabi savollar asosida fikr yuritishi kritik tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi" [8; 58-b].

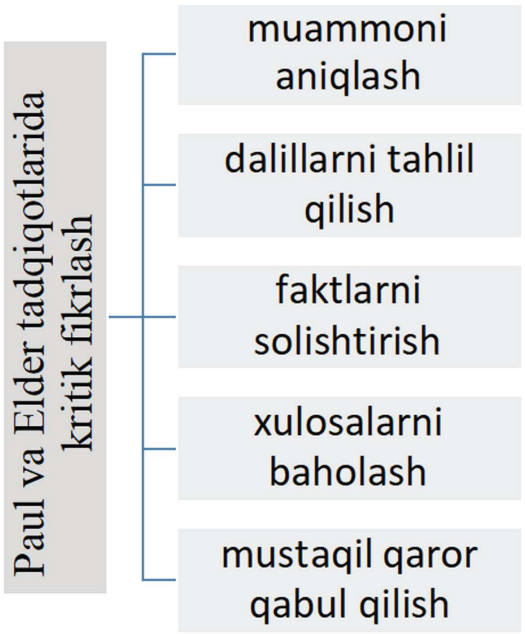
ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda o'quvchilarning kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish ta'lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. "Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, kritik fikrlashni rivojlantirish jarayoni o'quvchilarning bilish faolligi, mustaqil fikrlashi va muammoli vaziyatlarni hal qilish kompetensiyalari bilan uzviy bog'liqdir" [9; 25-b].

Pedagog olimlar o'qish savodxonligini shaxsning funksional kompetensiyalarini shakllantiruvchi asosiy vositalardan biri sifatida baholaydilar. Xususan, "Anderson va Krathwohlning taksonomik yondashuvida o'quvchilarning bilimlarni eslab qolishdan boshlab, tahlil qilish, baholash va yaratish darajasigacha bo'lgan kognitiv faoliyatlari kritik fikrlashning tarkibiy qismi sifatida ko'rsatib o'tiladi" [10; 19-b].

Djon Dyui kritik fikrlashni ""refleksiv tafakkur" tushunchasi orqali izohlaydi hamda insonning muammoli vaziyatlarni chuqur o'ylab tahlil qilishi va asoslangan qaror qabul qilishi bilan bog'laydi" [11; 37-b]. Mazkur nazariya bugungi kunda o'qish savodxonligi darslarida muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llashning ilmiy asosi sifatida xizmat qilmoqda.

"Vigotskiy ta'lim jarayonida ijtimoiy muhit va muloqotning roliga alohida e'tibor qaratadi. Uning fikricha, o'quvchilar o'zaro hamkorlik jarayonida fikrlash faoliyatini rivojlantiradilar" [12; 62-b]. Shu sababli o'qish savodxonligi darslarida guruhli ishlar, munozaralar va interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarning kritik tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

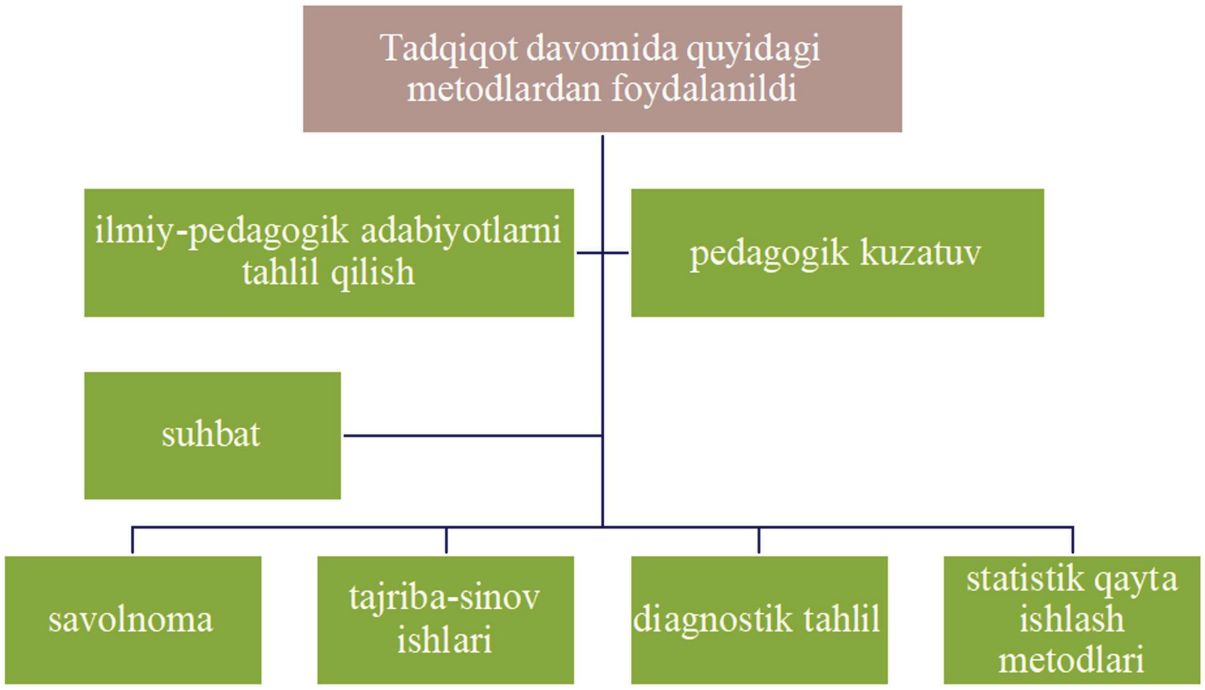
kabi ko'nikmalar majmui sifatida tavsiflangan [13; 45-b].

Boshlang'ich ta'lim metodikasiga oid tadqiqotlarda o'qish savodxonligi darslarining kritik fikrlashni rivojlantirishdagi imkoniyatlari keng yoritilgan. "Ro'ziyeva o'z tadqiqotlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining matn bilan ishlash faoliyati ularning tafakkurini rivojlantirishda asosiy omillardan biri ekanligini ta'kidlaydi" [14; 97-b].

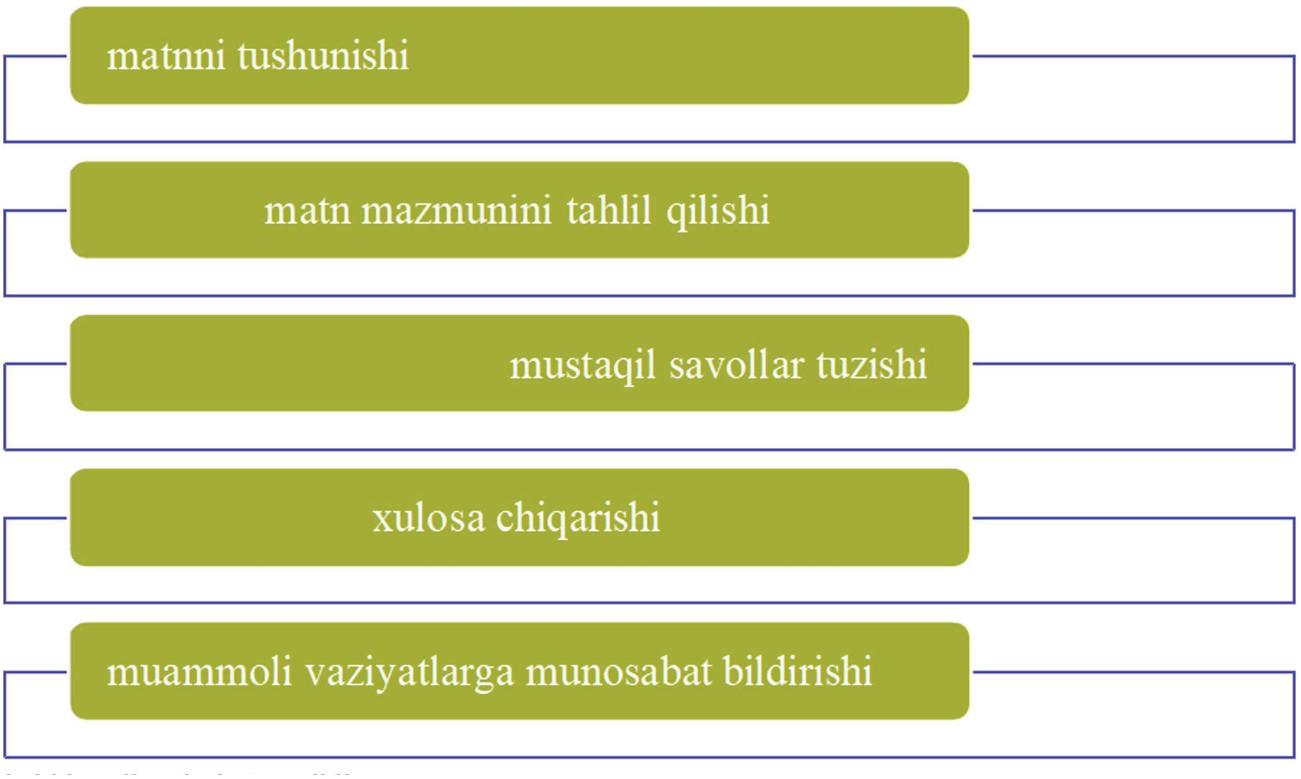
Ilmiy manbalar tahlili asosida quyidagi didaktik shart-sharoitlar kritik fikrlashni shakllantirishda muhim omillar ekanligi aniqlandi:

1.Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish;
2. Interfaol metodlardan tizimli foydalanish;
3.Muammoli ta'lim texnologiyalarini qo'llash;
4.Refleksiv faoliyatni tashkil etish;
5.Matn tahliliga asoslangan topshiriqlardan foydalanish;
6.O'quvchilarni mustaqil fikr bildirishga rag'batlantirish;
7.O'qituvchi va o'quvchi hamkorligini rivojlantirish.

Mazkur tadqiqotda nazariy va empirik metodlardan kompleks foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga asoslangan ta'lim hamda konstruktivistik pedagogika tashkil etdi.

Tajriba-sinov ishlari umumiy o'rta ta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida olib borildi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning:

kabi ko'nikmalari o'rganildi.

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi: 1-bosqich – diagnostik bosqich.

Mazkur bosqichda o'quvchilarning mavjud o'qish savodxonligi va kritik fikrlash darajasi aniqlandi.

2-bosqich – tajriba-sinov bosqichi.

Bu bosqichda o'qish savodxonligi darslarida interfaol metodlar, refleksiv topshiriqlar va muammoli vaziyatlarga asoslangan metodik tizim joriy etildi.

3-bosqich – yakuniy tahlil bosqichi.

Mazkur bosqichda tajriba natijalari statistik jihatdan tahlil qilinib, metodikaning samaradorligi baholandi.

Tajriba davomida quyidagi interfaol metodlardan foydalanildi:"Aqliy hujum", "INSERT", "Klaster", "Sinkveyn", "B-B-B" strategiyasi, debat va munozaralar, refleksiv yozuvlar.

Mazkur metodlar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga undash hamda matnni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita sifatida xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tajriba-sinov ishlari davomida o'qish savodxonligi darslarida kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan interfaol metodlar va muammoli topshiriqlarning samaradorligi o'rganildi. Tadqiqot jarayonida tajriba va nazorat guruhlari shakllantirilib, ularning boshlang'ich hamda yakuniy natijalari qiyosiy tahlil qilindi.

Tajriba-sinov ishlari davomida o'quvchilarning: matnni tushunish, matn mazmunini tahlil qilish, mustaqil xulosa chiqarish, savollar tuzish, muallif pozitsiyasini baholash, dalillangan fikr bildirish ko'nikmalari monitoring qilindi.

Dastlabki diagnostik natijalar o'quvchilarning aksariyatida matnni yuzaki tushunish ustun ekanligini ko'rsatdi. O'quvchilar ko'proq tayyor ma'lumotlarni qabul qilishga moyil bo'lib, mustaqil fikr yuritish va muammoli vaziyatlarga nisbatan tahliliy yondashishda qiyinchiliklarga duch kelishdi.

Tajriba bosqichida o'qish savodxonligi darslari interfaol metodlar asosida tashkil etildi. Xususan: "INSERT" texnologiyasi, "Klaster" metodi, "Sinkveyn", "B-B-B" strategiyasi, refleksiv yozuvlar, debat va munozara usullaridan foydalanildi.

Mazkur metodlar o'quvchilarning matn bilan ishlash jarayonidagi faolligini oshirdi va ularni mustaqil fikrlashga yo'naltirdi.

"INSERT" texnologiyasi asosida o'quvchilar matnni o'qish jarayonida: oldindan bilgan ma'lumotlarini, yangi ma'lumotlarni, tushunarsiz jihatlarni, qiziqarli faktlarni ajratib bordilar. Bu esa o'quvchilarning matnni ongli ravishda o'qishi va tahlil qilishiga yordam berdi.

"Klaster" metodidan foydalanish o'quvchilarning mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash va fikrlarni tizimlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirdi. O'quvchilar matndagi asosiy va ikkilamchi g'oyalarni ajrata olishni o'rgandilar.

Muammoli savollar asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilar: sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, voqealarni baholash, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash, alternativ yechimlarni izlash, dalillangan xulosalar chiqarish kabi faoliyatlarni amalga oshirdilar.

Tajriba-sinov natijalari quyidagi ko'rsatkichlarni qayd etdi.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

1-jadval

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kritik fikrlash qobiliyatlari darajalarining taqqoslama natijalari (%)

Guruhlar	Past daraja	O'rta daraja	Yuqori daraja
Nazorat guruhi	39 %	45 %	16 %
Tajriba guruhi	18 %	44 %	38 %

Jadval natijalaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhidagi o'quvchilarning yuqori darajadagi kritik fikrlash ko'rsatkichlari sezilarli ravishda oshgan. Xususan, tajriba guruhida yuqori darajadagi natija 38 foizni tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida ushbu ko'rsatkich 16 foizni tashkil etdi.

Bu holat interfaol va muammoli metodlar asosida tashkil etilgan o'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishda samarali ekanligini tasdiqlaydi.

Past darajadagi ko'rsatkichlarning kamaygani ham metodikaning samaradorligini ko'rsatadi. Nazorat guruhida past darajadagi o'quvchilar ulushi 39 foizni tashkil qilgan bo'lsa, tajriba guruhida bu ko'rsatkich 18 foizga tushdi.

Tajriba davomida refleksiv faoliyatning tashkil etilishi ham muhim pedagogik natijalarni berdi. Dars yakunida o'quvchilarning:

— "Bugun men nimani bildim?";

— "Qanday xulosa chiqardim?";

— "Qaysi savol meni o'ylantirdi?" kabi refleksiv yozuvlari ularning o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kritik fikrlashni shakllantirishda quyidagi didaktik shart-sharoitlar muhim ahamiyatga ega:

1.Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish;

2.Interfaol metodlardan tizimli foydalanish;

3.Muammoli ta'lim elementlarini qo'llash;

4. O'quvchilarni erkin fikr bildirishga rag'batlantirish;

5.Refleksiv faoliyatni rivojlantirish;

6.Matn tahliliga asoslangan topshiriqlarni ko'paytirish;

7.O'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik muhitini yaratish.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, o'qituvchining pedagogik mahorati va metodik kompetentligining yuqori bo'lishi kritik fikrlashni rivojlantirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. O'qituvchi o'quvchilarning fikrini tinglashi, ularni savol berishga undashi va demokratik ta'lim muhitini yaratishi zarur. Shuningdek, o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish ham muhim didaktik omil sifatida namoyon bo'ldi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun qiziqarli, ko'rgazmali va interfaol topshiriqlar kritik fikrlashning samarali rivojlanishiga yordam beradi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan hamohang ekanligi aniqlandi. Xususan, PISA dasturida ham o'quvchilarning matnni tushunish, tahlil qilish va baholash kompetensiyalariga alohida e'tibor qaratiladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning kritik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari o'qish savodxonligi darslarini interfaol, muammoli va refleksiv yondashuvlar asosida tashkil etish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahliliy tafakkuri hamda mantiqiy xulosa chiqarish ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Tajriba-sinov ishlari davomida interfaol metodlar va matn tahliliga asoslangan topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning matnni chuqur anglash, asosiy g'oyani aniqlash, dalillangan fikr bildirish va muammoli vaziyatlarga tanqidiy yondashish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilgani aniqlandi.

Tadqiqot davomida kritik fikrlashni rivojlantirishning muhim didaktik shart-sharoitlari sifatida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish, interfaol metodlardan tizimli foydalanish, muammoli topshiriqlarni tashkil etish, refleksiv faoliyatni rivojlantirish hamda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish alohida ahamiyat kasb etishi belgilandi. Shuningdek, o'qituvchining pedagogik mahorati va metodik kompetentligining yuqori bo'lishi o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini shakllantirishda muhim omillardan biri ekanligi tasdiqlandi.

Mazkur tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim tizimida o'qish savodxonligi darslarini takomillashtirish, o'quvchilarning funksional savodxonligini oshirish va xalqaro baholash dasturlariga mos kompetensiyalarni shakllantirishda muhim ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalari asosida kritik fikrlashni rivojlantirish metodikalarini ishlab chiqish mazkur yo'nalishdagi istiqbolli tadqiqotlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. – Updated ed., 2020. 16-b
2.OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2023. 74-b
3.Ro'ziyeva D.I. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. 92-b
4.Dewey J. How We Think. – New York: Dover Publications, 2018. 33-b
5.OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2023. 81-b
6.Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – Boston: Pearson Education, 2021. 41-b
7.Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: O'qituvchi, 2021. 67-b
8.Vygotsky L.S. Thought and Language. – Moscow: Pedagogika, 2020. 58-b
9.Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: David McKay Company, 2019. 25-b
10.Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. – Updated ed., 2020. 19-b
11.Dewey J. How We Think. – New York: Dover Publications, 2018. 37-b
12.Vygotsky L.S. Thought and Language. – Moscow: Pedagogika, 2020. 62-b
13.Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – Boston: Pearson Education, 2021.
14. Ro'ziyeva D.I. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. 97-b.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK 378.1:37.07
ORCID: 0009-0004-1958-9457

KUDRATOV KOZIM KARIMOVICH
Guliston davlat universiteti Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
E-mail: kudratov_kozim@guldu.uz

TYUTORLAR BOSHQARUV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI VA ILMIY YONDASHUVLAR TAHLILI

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida tyutorlar boshqaruv faoliyatini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari hamda unga tayanuvchi ilmiy yondashuvlar tizimli va tanqidiy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy oliy ta'limda tyutorlik faqat talabaning o'quv faoliyatini kuzatish yoki maslahat berish vazifasi bilan chegaralanmay, balki akademik moslashuv, individual ta'lim trayektoriyasini qo'llab-quvvatlash, motivatsiyani barqarorlashtirish, ta'lim sifatini monitoring qilish va talabaning shaxsiy-kasbiy rivojlanishini boshqarishning muhim institutsional mexanizmiga aylanib bormoqda.

KALIT SO'ZLAR: *tyutorlik faoliyati, boshqaruv faoliyati, oliy ta'lim, nazariy-metodologik asoslar, ilmiy yondashuvlar, tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, raqamli transformatsiya, infotainment texnologiyalari, talaba markazli ta'lim, kvalimetrik baholash, akademik moslashuv, individual ta'lim trayektoriyasi.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТЬЮТОРОВ И АНАЛИЗ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ

АННОТАЦИЯ: В данной статье систематически и критически анализируются теоретические и методологические основы развития управления наставничеством в высших учебных заведениях и научные подходы, лежащие в их основе. В современном высшем образовании наставничество не ограничивается задачей мониторинга или консультирования студентов по вопросам учебной деятельности, а становится важным институциональным механизмом академической адаптации, поддержки индивидуальной образовательной траектории, стабилизации мотивации, контроля качества образования и управления личностным и профессиональным развитием студента.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *наставничество, управление, высшее образование, теоретические и методологические основы, научные подходы, системный подход, компетентностный подход, личностно-ориентированный подход, цифровая трансформация, информационно-развлекательные технологии, студентоцентрированное образование, квалиметрическая оценка, академическая адаптация, индивидуальная образовательная траектория.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF TUTORS' MANAGEMENT ACTIVITIES AND ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES

ABSTRACT: This article systematically and critically analyzes the theoretical and methodological foundations of the development of tutor management in higher education institutions and the scientific approaches based on them. In modern higher education, tutoring is not limited to the task of monitoring or advising students' academic activities, but is becoming an important institutional mechanism for academic adaptation, supporting individual educational trajectory, stabilizing motivation, monitoring the quality of education, and managing the student's personal and professional development.

KEYWORDS: *tutoring, management, higher education, theoretical and methodological foundations, scientific approaches, systematic approach, competency-based approach, person-centered approach, digital transformation, infotainment technologies, student-centered education, qualimetric assessment, academic adaptation, individual educational trajectory.*

ISSN: 3060-4761

KIRISH: Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida tyutorlar boshqaruv faoliyatini rivojlantirish masalasi alohida ilmiy-amaliy muammo sifatida shakllanmoqda. Buning sababi shundaki, zamonaviy universitet faqat bilim beradigan muassasa bo'lib qolmay, balki talabani o'quv, ijtimoiy, psixologik va kasbiy jihatdan kuzatib boradigan murakkab boshqaruv tizimiga aylangan. Bunday sharoitda talaba bilan individual ishlash, uning o'quv faolligini monitoring qilish, motivatsion pasayishlarni erta aniqlash, moslashuv muammolarini yumshatish va akademik qarorlarni tezkor qo'llab-quvvatlash uchun tyutorlik instituti zarur bo'ladi. UNESCO oliy ta'limning raqamli transformatsiyasi faqat texnologik yangilanish emas, balki boshqaruv, inklyuzivlik va mas'uliyatli qo'llab-quvvatlashning yangi modelini ham talab qilishini ta'kidlaydi. O'zbekistonda esa 2030-yilgacha oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi oliy ta'lim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va boshqaruvni takomillashtirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, amaliyotda tyutorlik faoliyati mavjud bo'lsa-da, uning boshqaruv komponentlari, nazariy apparati, tashkiliy algoritmlari va samaradorlik mezonlari yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ko'p hollarda tyutor faoliyati faqat hujjatlashtirish, davomatni nazorat qilish yoki talabalarni ma'lum topshiriqlarga yo'naltirish bilan cheklanib qoladi. Aslida esa tyutorning roli bundan ancha keng: u talabani universitet muhitiga moslashtiradi, individual rivojlanish trayektoriyasini muvofiqlashtiradi, muammoli vaziyatlarni erta aniqlaydi, akademik tavakkalchiliklarni kamaytiradi, o'qituvchi, dekanat, ota-ona va talaba o'rtasidagi kommunikativ ko'prik vazifasini bajaradi. 2025-yilgi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 656-son qarori bilan tasdiqlangan nizomda ham tyutorlik faoliyatining maqsad-vazifalari, tashkil etish va boshqarish tartibi, malaka talablari va muvofiqlashtirish mexanizmlari alohida belgilangan. Bu esa mavzuning normativ asosga ega ekanini va ilmiy tadqiq etilishi uchun real ijtimoiy buyurtma mavjudligini ko'rsatadi.

Mavzuning jahon miqyosidagi dolzarbligi shundaki, hozirgi oliy ta'lim tizimlari talabalarni jalb qilish, akademik ortda qolishni kamaytirish, individual yordam ko'rsatish va moslashuvni boshqarishning samarali usullarini izlamoqda. UNESCO IESALC 2026-yilgi sharhida oliy ta'lim tizimlari mas'uliyatli va kelajakni ko'zlagan raqamli strategiyalarni qabul qilishi lozimligi, sun'iy intellekt va boshqa innovatsiyalar oliy ta'limdagi boshqaruv va qo'llab-quvvatlash funksiyalarini qayta ko'rib chiqishni talab etishi qayd etiladi. Frontiers in Education jurnalidagi 2024-yilgi tadqiqotlarda universitet tutoring dasturlari talabalarni jalb etish, qiziqish va sadoqatni kuchaytirishda ijobiy samara berishi ko'rsatilgan. Bu esa tyutorlikni epizodik emas, balki strategik boshqaruv mexanizmi sifatida baholashga asos yaratadi.

Respublikamiz miqyosida ushbu mavzuning dolzarbligi yanada keskinroq seziladi. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi ta'lim sifatini oshirish, boshqaruvni takomillashtirish, xalqaro raqobatbardoshlikni kuchaytirish va ta'limni ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar bilan bog'lashni ko'zda tutadi. Bu jarayonda talaba bilan individual ishlash mexanizmlarining samarali bo'lishi strategik ahamiyatga ega. 2025-yilgi tyutorlik nizomida talabalar bilan individual ishlash mexanizmlarini takomillashtirish, tyutorlik faoliyatini tashkil etish va boshqarish, malaka talablari hamda muvofiqlashtirish bo'yicha alohida qoidalar belgilangan. Demak, mavzu nafaqat nazariy, balki to'g'ridan-to'g'ri davlat siyosati va amaliy boshqaruv ehtiyojidan kelib chiqadi [9][10].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR: So'nggi yillardagi xalqaro adabiyotlar tyutorlik, mentoring va student support masalalariga katta e'tibor qaratayotganini ko'rsatadi. Biroq ushbu tadqiqotlar ichida aynan "tyutorlar boshqaruv faoliyati" tushunchasi nisbatan kam ishlangan. Carmen Dumitru va hammualliflar onlayn ta'lim muhitida peer tutoring, guided learning va academic supervision kombinatsiyasi talabalarning qiziqishi, e'tibori va jalb etilishini oshirishini ko'rsatgan. Tadqiqotning kuchli tomoni - eksperimental metodologiya va tutoringning amaliy ta'sirini aniq o'lchashga urinishdir. Zaif tomoni esa shundaki, unda tyutorning universitetdagi institutsional boshqaruv roli emas, balki o'quv jarayonidagi qo'llab-quvvatlash vazifasi markazga olingan. Shu sababli bu ish sizning mavzuingiz uchun nazariy asos bersa-da, bevosita boshqaruv modelini bermaydi [1].

Mikkel Godsk va Karen Louise Møller oliy ta'limda ta'lim texnologiyalari yordamida student engagementni oshirish bo'yicha yirik sharh tayyorlab, sakkiz turdagi texnologiya va 61 amaliy tavsiyani taklif etgan. Bu ishning afzalligi - unda texnologiyalarni shunchaki vosita emas, balki pedagogik jalb etish omili sifatida ko'rishidir. Mazkur xulosa tyutorlik faoliyati uchun ham juda dolzarb, chunki raqamli platforma, interaktiv kontent, feedback tizimlari va analitik vositalar tyutor ishini samarali qilishi mumkin. Ammo tadqiqotda tyutorning o'zi mustaqil boshqaruv subyekti sifatida ajratilmaydi; texnologik vositalar ko'proq umumiy o'qitish jarayoni doirasida tahlil qilinadi. Demak, bu manba digital komponentni kuchaytiradi, biroq tyutorlik boshqaruvining institutsional chegaralarini belgilamaydi [2].

Frontiers in Education'dagi yana bir muhim ish - Villarrubia Zúñiga va hammualliflarning universitet

tutoring dasturlarining barqarorligi va ta'limiy liderlikka ta'siri haqidagi case study maqolasidir. U yerda Ispaniya va Marokashdagi dasturlar taqqoslanib, universitet tutoring tizimlarida barqarorlikka to'sqinlik qiluvchi omillar ko'rib chiqiladi. Mazkur maqolaning kuchli tomoni shundaki, u tutoringni individual emas, dastur va liderlik nuqtai nazaridan baholaydi. Bu sizning mavzuingizga yaqinroq. Biroq unda ham tyutorlar boshqaruv faoliyatining ichki tuzilmasi, kompetensiyalar majmuasi va raqamli-infotainment integratsiyasi alohida ishlab chiqilmagan [3].

So'nggi xalqaro tadqiqotlarda AI va adaptiv ta'lim yo'nalishi kuchayib bormoqda. Eileen du Plooy, Daleen Casteleijn va Denise Franzsen personalized adaptive learning bo'yicha sharhida adaptiv tizimlar akademik natija va engagementni yaxshilashi mumkinligini ko'rsatadi [4]. Haoran Bai, Wing Cheung Lui va Paul Vinod Khiatani GPTutor asosidagi tadqiqotida generativ AI bilan ishlovchi intelligent tutoring system talaba jalb etilishi uchun istiqbolli ekanini ko'rsatadi. William Villegas-Ch va hammualliflar esa STEM ta'limida adaptive intelligent tutoring systems shaxsiy feedback orqali o'quv samaradorligini oshirishini ta'kidlaydi [5]. Bu ishlar zamonaviy tyutorlik faoliyati texnologiyadan ajralmasligini ko'rsatadi, biroq ular odatda "raqamli tutor"ga ko'proq e'tibor beradi; universitetdagi inson-tyutorning koordinatsion, tarbiyaviy va boshqaruv funksiyalarini yetarli yoritmaydi. Shu jihatdan, bu adabiyotlar kuchli texnologik fon bersa-da, sizning mavzuingizdagi boshqaruv tabiatini to'liq qamrab olmaydi.

Generativ AI bo'yicha sistematik sharhlar ham mazkur mavzu uchun muhim. Yufeng Qian 2025-yilgi sharhida ChatGPTdan keyingi ikki yil ichida generativ AI oliy ta'limda tez kirib kelganini, ayniqsa o'quv materiallari, fikr bildirish va individual yordamni qo'llab-quvvatlashda sezilarli o'rin egallayotganini ko'rsatadi. Bu holat tyutorlik institutiga ikki xil ta'sir ko'rsatadi: birinchidan, tyutorning ayrim rutinalari avtomatlashtiriladi; ikkinchidan, tyutorning yangi roli - texnologiyadan oqilona foydalanish, etik nazorat va individual talaba ehtiyojiga moslashtirish - kuchayadi [6]. Demak, zamonaviy adabiyotlar tyutorlikning yo'qolishini emas, aksincha murakkablashib, boshqaruv nuqtai nazaridan strategik ahamiyat kasb etishini ko'rsatmoqda.

Rus olimlari doirasidagi adabiyotlar boshqa xususiyatga ega. Bu yerda tyutorlik ko'proq individual ta'lim trayektoriyasi, talabani qo'llab-quvvatlash va pedagogik hamrohlik nuqtai nazaridan yoritiladi. Bayborodova, Gruzdev va Tiunchikning tyutorlarni magistratura dasturlari bo'yicha tayyorlashga oid tadqiqoti professional tayyorgarlik masalasini o'rtaga qo'yadi [7]. Bu ishning afzalligi shundaki, tyutorlikni tasodifiy vazifa emas, maxsus tayyorlovni talab qiladigan professional rol sifatida ko'rsatadi. Ammo bu yerda universitet ichidagi boshqaruv algoritmlari, KPI yoki kvalimetrik baholash ko'rsatkichlari hali yetarli darajada ishlanmagan.

NATIJA VA MUHOKAMA. Umumiy tanqidiy xulosa shuki, xorijiy adabiyotlar empirizm va texnologik yangilik jihatidan kuchli, rus adabiyotlari esa tyutorlikning pedagogik va professional mazmunini chuqurroq beradi. Ammo har ikki ilmiy maydonda bir xil muammo saqlanib qolgan: tyutorning universitet boshqaruvi ichidagi maqomi, funksiyalar ierarxiyasi, raqamli va infotainment integratsiyasi hamda kvalimetrik baholash mezonlari yetarli darajada yagona modelga keltirilmagan. Aynan shu bo'shliq mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Tadqiqotning tahlil qismida avvaldan belgilangan kontent-tahlil, qiyosiy-tahliliy va konseptual modellashtirish usullari qo'llanildi. Ilmiy manbalar va normativ hujjatlar asosida aniqlanishicha, tyutorlar boshqaruv faoliyati kamida yetti asosiy komponentdan iborat: maqsadli, mazmuniy, tashkiliy, kommunikativ, diagnostik, texnologik va natijaviy komponentlar. Maqsadli komponent talabaning shaxsiy-kasbiy rivojlanishi va akademik muvaffaqiyatini ta'minlashga qaratilgan; mazmuniy komponent esa tyutor bajaradigan vazifalar majmuini o'z ichiga oladi. O'zbekistonning amaldagi nizomi tyutorlik faoliyatining maqsad-vazifalari, tashkil etish va boshqarish, malaka talablari hamda muvofiqlashtirish kabi yo'nalishlarni ajratib ko'rsatgani bilan ayni modelning normativ poydevorini ta'minlaydi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, xalqaro tadqiqotlarda tyutorlikning eng kuchli natijasi student engagementni oshirish va o'quv motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq. Dumitru va hammualliflar tadqiqotida tutoring va academic supervision kombinatsiyasi talabalar jalb etilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Godsk va Møller sharhida esa ta'lim texnologiyalaridan foydalanish student engagement uchun aniq tavsiyalar bilan boyitilgan. Bundan kelib chiqadiki, tyutorlar boshqaruv faoliyatida kommunikativ va texnologik komponentlar markaziy o'rin egallaydi. Tyutor oddiy kuzatuvchi emas, balki talaba va universitet o'rtasidagi ma'lumot almashinuvi, feedback, yo'naltirish va motivatsion ta'sirni boshqaruvchi subyektdir [8].

Rus ilmiy maktabi tahlili natijasida esa boshqa bir muhim jihat aniqlandi: tyutorlikning samaradorligi tyutorning o'z kompetensiyalariga kuchli bog'liq. Bayborodova va hammualliflar tyutorlarni maxsus

tayyorlash zarurligini ko‘rsatadi; Kim va Yurtaeva ishlari esa tyutorning kompetensiyalari va ta’lim sifati o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritadi. Shu asosda ushbu maqolada tyutorlar boshqaruv faoliyati uchun kompetensiyalar to‘rt blokka ajratildi: kommunikativ-kommunikatsion, analitik-diagnostik, tashkiliy-menejerial va raqamli-texnologik. Mazkur to‘rt blok bir-birini to‘ldiradi va bitta blokning sustligi butun boshqaruv zanjirining samaradorligini pasaytiradi.

Tahlil natijalaridan biri shundaki, tyutorlar boshqaruv faoliyatiga nisbatan yagona ilmiy yondashuv yetarli emas. Tizimli yondashuv tyutorlikni universitet boshqaruvining tarkibiy bo‘g‘ini sifatida ko‘rish imkonini beradi, lekin uning ichki insoniy dinamikasini to‘liq ochmaydi. Kompetensiyaviy yondashuv tyutor shaxsiga e’tibor qaratadi, biroq institutsional va texnologik muhitni ikkinchi o‘ringa suradi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv talaba manfaatini markazga qo‘yadi, lekin boshqaruv samaradorligini o‘lchash mezonlarini yetarli bermaydi. Raqamli yondashuv esa ma’lumotlar, platformalar va analitik vositalarni kuchaytiradi, biroq insoniy qo‘llab-quvvatlashning tarbiyaviy va axloqiy o‘lchamlarini susaytirish xavfini tug‘diradi. Shu bois tadqiqotda integrativ yondashuv eng maqbul variant sifatida asoslandi.

Konseptual modellashtirish natijasida tyutorlar boshqaruv faoliyatining quyidagi zanjiri taklif etildi: “diagnostika - individual rejalashtirish - kommunikativ hamrohlik - raqamli monitoring - motivatsion ta’sir - tahlil va tuzatish - natijaviy baholash.” Bu zanjirning birinchi halqasi diagnostika bo‘lib, unda talabaning ehtiyoji, xavf omillari, motivatsiya holati va akademik muammolari aniqlanadi. Ikkinchi halqa individual rejalashtirishdir; bunda talabaning individual yo‘nalishi va qo‘llab-quvvatlash ssenariysi ishlab chiqiladi. Uchinchi va to‘rtinchi halqalar esa real boshqaruvni ta’minlaydi: doimiy muloqot va raqamli monitoring orqali tyutor erta ogohlantirish tizimini shakllantiradi. Beshinchi va oltinchi halqalar motivatsion va korreksion xarakterga ega. Nihoyat, baholash bosqichi tyutor ishining samaradorligini aniqlashga xizmat qiladi. Mazkur zanjir xalqaro tutoring natijalari, rus kompetensiyaviy yondashuvi va milliy normativ baza sintenzi sifatida ishlab chiqildi.

Infotainment texnologiyalarining roli ham alohida tahlil qilindi. Adabiyotlar ko‘rsatadiki, talaba jalb etilishi ko‘pincha qiziqarli, vizual, interaktiv va emotsional jihatdan ta’sirchan muhit bilan bog‘liq. Godsk va Møller tavsiyalari, shuningdek student engagement bo‘yicha systematik sharhlar, motivatsion dizayn va o‘quv vositalarining didaktik sifatini tyutorlik bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu asosda maqolada infotainmentni tyutorlikning yordamchi emas, balki kommunikativ-motivatsion komponenti sifatida talqin qilish taklif etiladi. Bu degani, tyutorning raqamli kontentdan foydalanishi shunchaki ma’lumot yuborish emas, balki talabani faol muloqotga jalb etuvchi, uning psixologik masofasini qisqartiruvchi va ijobiy ta’lim tajribasini shakllantiruvchi vosita bo‘lishi kerak.

Tahlil natijalariga ko‘ra, tyutorlar boshqaruv faoliyati samaradorligini baholash uchun uch darajali indikatorlar tizimi maqsadga muvofiq: birinchi daraja - jarayon indikatorlari, masalan aloqa chastotasi, monitoring muntazamligi, individual rejalashtirish sifati; ikkinchi daraja - oraliq natija indikatorlari, ya’ni talabalar qoniqishi, faolligi, motivatsiyasi, adaptatsiyasi; uchinchi daraja - yakuniy natija indikatorlari, ya’ni akademik muvaffaqiyat, akademik qarzdorlikning kamayishi, talabaning universitet hayotiga integratsiyalashuvi va xavf guruhidagi talabalar bilan ishlash samarasi. Bu yondashuv kvalimetrik baholash uchun nazariy asos yaratadi. UNESCOning ma’lumotlarga tayanuvchi boshqaruv haqidagi yondashuvi va milliy normativ hujjatlardagi muvofiqlashtirish talablari ham ayni modelga mos keladi.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy oliy ta’limda tyutorlik ikki qutb oralig‘ida rivojlanmoqda: bir tomonda insoniy hamrohlik, tarbiyaviy ta’sir va individual qo‘llab-quvvatlash; ikkinchi tomonda esa raqamli monitoring, AI vositalari va ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv. Mavjud adabiyotlarda ko‘pincha shu ikki qutb alohida o‘rganiladi. Mazkur maqolaning asosiy natijasi shundaki, bu ikki yo‘nalishni qarama-qarshi qo‘yish emas, balki integratsiyalash kerak. Tyutor texnologiyaga bo‘ysunuvchi xodim ham emas, undan butunlay mustaqil an’anaviy murabbiy ham emas; u raqamli va insoniy boshqaruvni uyg‘unlashtiruvchi strategik figuradir. Aynan shu xulosa tyutorlar boshqaruv faoliyatini rivojlantirishning nazariy-metodologik poydevorini belgilaydi.

Umumiy xulosa shuki, tyutorlar boshqaruv faoliyatini rivojlantirish masalasi zamonaviy oliy ta’limning markaziy muammolaridan biridir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, tyutorlikni faqat pedagogik qo‘llab-quvvatlash yoki individual maslahat berish shakli sifatida talqin qilish bugungi universitet ehtiyojlari uchun yetarli emas. Raqamli transformatsiya, talaba markazli ta’lim, individual trayektoriyalar, akademik tavakkalchiliklarni erta aniqlash va ma’lumotga tayanuvchi boshqaruv kabi tendensiyalar tyutorni oliy ta’limning institutsional boshqaruv tizimidagi muhim subyektga aylantirmoqda. O‘zbekistonning 2030-yilgacha oliy ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi hamda 2025-yilgi tyutorlik nizomi ushbu yo‘nalishning normativ asosini mustahkamlaydi.

Xorijiy tadqiqotlar tutoringning student engagement va motivatsiyaga ijobiy ta'sirini, rus tadqiqotlari esa tyutor kompetensiyalari va tayyorlashning zarurligini ko'rsatadi.

XULOSA. Tadqiqot natijasida tyutorlar boshqaruv faoliyatining maqsadli, mazmuniy, tashkiliy, kommunikativ, diagnostik, texnologik va natijaviy komponentlari bir butun tizim sifatida tavsiflandi. Eng muhim ilmiy natija shundaki, tyutorlar boshqaruv faoliyatiga nisbatan alohida biror yondashuv emas, balki tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan va raqamli yondashuvlarni integratsiyalovchi nazariy-metodologik model samaraliroq ekani asoslandi. Bu model tyutorlikni an'anaviy nazoratdan strategik boshqaruvga ko'taradi. Infotainment texnologiyalari esa ushbu modelda yordamchi element emas, balki talabaning qiziqishi, ishonchi va faol ishtirokini ta'minlaydigan kommunikativ-motivatsion omil sifatida talqin qilindi. Natijada tyutorlik faoliyatini raqamli va insoniy mexanizmlar uyg'unligida tashkil etish oliy ta'lim boshqaruvi samaradorligini oshirishga xizmat qilishi isbotlandi.

Amaliy jihatdan qaraganda, ushbu maqola natijalari tyutorlik faoliyati reglamentlarini takomillashtirish, tyutorlar uchun malaka talablari va kompetensiyalar modelini ishlab chiqish, raqamli monitoring platformalari uchun talablarni belgilash, ichki KPI va kvalimetrik baholash mezonlarini shakllantirish, shuningdek DSc darajasidagi dissertatsiya boblarini nazariy-metodologik jihatdan mustahkamlash uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusi bosqichda ushbu modelni savolnoma, ekspert baholash, case-study va tajriba-sinov orqali empirik tekshirish maqsadga muvofiqdir

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.Dumitru, C., Boiangiu, C.-A. va boshq. Academic support through tutoring, guided learning, and learning diaries in the context of the COVID-19 pandemic: an experimental model for master's students // Frontiers in Education. – 2024. – Vol. 9. – Article 1256960. (Frontiers)

2.Godsk, M., Møller, K. L. Engaging students in higher education with educational technology // Education and Information Technologies. – 2025. – Vol. 30. – maqola sahifalari onlayn nashr formatida berilgan. (Springer)

3.Villarrubia Zúñiga, M. S., va boshq. Evaluation of sustainability in university tutoring programs for educational leadership: a case study // Frontiers in Education. – 2024. – Vol. 9. – Article 1416666. (Frontiers)

4.du Plooy, E., Casteleijn, D., Franzsen, D. Personalized adaptive learning in higher education: A scoping review of key characteristics and impact on academic performance and engagement // Heliyon. – 2024. – Vol. 10. – Article e39630. (ScienceDirect)

5.Bai, H., Lui, W. C., Khiatani, P. V. Promoting student engagement with GPTutor: An intelligent tutoring system powered by generative AI // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2025. – Vol.

22. – Article 77. (Springer)

6.Qian, Y. Pedagogical Applications of Generative AI in Higher Education: A Systematic Review of the Field // TechTrends. – 2025. – Vol. 69. – P. 1105–1120. (Springer)

7.Kim, L. G. Роль тьютора в организации учебного процесса современного вуза // Проблемы современного педагогического образования. – 2025. – maqola onlayn nashr formatida. (КиберЛенинка)

8.Yurtaeva, A. S. Влияние компетенций тьютора на качество дистанционного обучения // maqola onlayn ilmiy nashrda. – 2025. – maqola onlayn formatida. (КиберЛенинка)

9.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida // Lex.uz. – 2019. – 8-oktabr. (LEX.UZ)

10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 656-son qarori. Oliy ta'lim tashkilotlarida tyutorlik faoliyatini tashkil etish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida // Lex.uz. – 2025. – 17-oktabr. (LEX.UZ)

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 378.147:004:37.015.3
ORCID: 0009-0009-3313-7402

JUMAYEV YUSUFBEK O'KTAM O'G'LI
Termiz davlat pedagogika instituti Ma'lumotlar bazasi bo'limi menejeri E-mail: yusuf@terdpi.uz
Tel.: +99899-577-72-78
NAZAROVA ZARRINA ALLABERDIYEVNA
Termiz davlat pedagogika instituti
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
E-mail: nazarovazarrina@terdpi.uz
Tel.: +99897-551-49-11

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA OLIY TA'LIM TALABALARIDA SELF-MANAGEMENT KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

ANNOTATSIYA: Maqolada oliy ta'lim sharoitida talabalarning self-management kompetensiyasini rivojlantirish masalasi raqamli o'zini boshqarish muhiti bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Muallif self-management kompetensiyasini talabaning shaxsiy o'quv maqsadini belgilashi, vaqt va resurslarni boshqarishi, mustaqil ta'lim jarayonini rejalashtirishi, raqamli vositalar yordamida o'z faoliyatini kuzatishi hamda natijalar asosida keyingi harakatlarini tuzatishi bilan bog'liq integrativ kompetensiya sifatida izohlaydi. Maqolada oliy ta'limda raqamli vositalar mavjud bo'lishining o'zi talabaning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini avtomatik rivojlantirmasligi, buning uchun maqsadli pedagogik muhit, bosqichli topshiriqlar, raqamli rejalashtirish, elektron monitoring, o'z-o'zini baholash va refleksiv tahlil tizimi zarurligi asoslanadi. Shuningdek, talabalarda self-management kompetensiyasini rivojlantirish uchun "maqsad – reja – faoliyat – monitoring – refleksiya – tuzatish" sikliga asoslangan pedagogik yondashuv taklif etiladi.

KALIT SO'ZLAR: *oliy ta'lim, raqamli muhit, self-management, raqamli o'zini boshqarish, mustaqil ta'lim, elektron monitoring, refleksiya, o'z-o'zini baholash, vaqtni boshqarish, pedagogik texnologiya.*

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИИ SELF-MANAGEMENT У СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ СОЗДАНИЕ ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

АННОТАЦИЯ: В статье рассматривается проблема развития компетенции self-management у студентов высших образовательных учреждений в контексте создания цифровой среды самоуправления. Компетенция self-management трактуется как интегративная способность студента определять личные учебные цели, управлять временем и ресурсами, планировать процесс самостоятельного обучения, отслеживать собственную деятельность с помощью цифровых инструментов и корректировать дальнейшие действия на основе полученных результатов. В статье обосновывается, что само наличие цифровых средств в высшем образовании не обеспечивает автоматического развития способности студентов к самоуправлению. Для этого необходимы целенаправленная педагогическая среда, поэтапные задания, цифровое планирование, электронный мониторинг, самооценка и рефлексивный анализ. Предлагается педагогический подход, основанный на цикле "цель – план – деятельность – мониторинг – рефлексия – коррекция ".

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *высшее образование, цифровая среда, self-management, цифровое самоуправление, самостоятельное обучение, электронный мониторинг, рефлексия, самооценка, тайм-менеджмент, педагогическая технология.*

DEVELOPING STUDENTS' SELF-MANAGEMENT COMPETENCE THROUGH A DIGITAL SELF-GOVERNANCE ENVIRONMENT IN HIGHER EDUCATION

ABSTRACT. The article examines the development of students' self-management competence in higher education through the creation of a digital self-governance environment. Self-management competence is interpreted as an integrative ability of students to define personal learning goals, manage time and resources, plan independent learning, track their own activity through digital tools, and adjust further actions based on learning outcomes. The article argues that the mere availability of digital tools in higher education does not automatically develop students' self-management skills. This process requires a purposeful pedagogical environment, staged assignments, digital planning, electronic monitoring, self-assessment, and reflective analysis. A pedagogical approach based on the cycle "goal – plan – activity – monitoring – reflection – correction" is proposed.

KEY WORDS: *higher education, digital environment, self-management, digital self-governance, independent learning, electronic monitoring, reflection, self-assessment, time management, pedagogical technology.*

KIRISH. Oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'lami kengaygani sari talabaning o'quv jarayonidagi roli ham o'zgarib bormoqda. Avval ta'lim jarayonida asosiy nazorat o'qituvchi tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, bugungi raqamli muhitda talaba o'z o'quv faoliyati uchun ko'proq shaxsiy mas'uliyatni zimmasiga olishi kerak. Elektron platformalar, masofaviy ta'lim elementlari, onlayn topshiriqlar, raqamli baholash vositalari va mustaqil ta'lim resurslari talabaga keng imkoniyat beradi. Ammo bu imkoniyatlardan samarali foydalanish talabaning o'zini boshqarish qobiliyatiga bevosita bog'liq.

Raqamli muhitda o'qish an'anaviy ta'limga nisbatan ko'proq mustaqillikni talab qiladi. Talaba topshiriq muddatlarini kuzatishi, elektron resurslarni tanlashi, vaqtini taqsimlashi, o'qituvchi bilan onlayn muloqot qilishi, natijalarini qayd etishi va o'z faoliyatini muntazam tahlil qilishi zarur. Agar talaba bu jarayonlarni ongli boshqara olmasa, raqamli ta'lim vositalari ta'lim sifatini oshirish o'rniga tartibsizlik, kechikish, yuzaki bajarilgan topshiriqlar va o'quv motivatsiyasining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shu sababli oliy ta'limda self-management kompetensiyasini rivojlantirish masalasi faqat psixologik yoki shaxsiy rivojlanish muammosi emas, balki bevosita pedagogik muammo sifatida qaralishi kerak. Self-management kompetensiyasi talabaning o'z o'quv faoliyatini rejalashtirish, vaqtni boshqarish, maqsadga yo'naltirilgan harakat qilish, raqamli vositalardan maqsadli foydalanish, o'z natijalarini baholash va keyingi faoliyatini tuzatish qobiliyatlarida namoyon bo'ladi.

Bugungi oliy ta'limda talaba mustaqil ta'lim topshiriqlarining katta qismini auditoriyadan tashqarida bajaradi. Shu jarayonda u o'qituvchining bevosita nazoratisiz ishlaydi. Demak, talabaning o'z faoliyatini tartibga solish, muddatga rioya qilish, kerakli manbani tanlash, chalg'ituvchi omillarni kamaytirish va o'z natijasini tanqidiy baholash ko'nikmalari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning asosiy maqsadi oliy ta'limda raqamli o'zini boshqarish muhitini yaratish orqali talabalarning self-management kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Bunda asosiy e'tibor raqamli vositalarning o'ziga emas, balki ular yordamida talabaning shaxsiy o'quv faoliyatini ongli boshqarish mexanizmini shakllantirishga qaratiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Self-management kompetensiyasi xalqaro ilmiy adabiyotlarda self-regulated learning, self-directed learning, learner autonomy, metacognitive regulation va time management tushunchalari bilan yaqin aloqada o'rganiladi. Bu tushunchalarning barchasida umumiy jihat mavjud: ta'lim oluvchi o'z faoliyatining faqat ijrochisi emas, balki uni rejalashtiruvchi, nazorat qiluvchi va baholovchi faol subyekt sifatida qaraladi.

B.Zimmerman tomonidan ilgari surilgan self-regulated learning yondashuvida ta'lim oluvchining maqsad qo'yishi, harakat strategiyasini tanlashi, bajarish jarayonini kuzatishi va natijani tahlil qilishi muhim bosqichlar sifatida talqin etiladi. Mazkur nazariya talabaning o'quv faoliyatini ichki boshqaruv mexanizmlari orqali tushuntirish imkonini beradi.

P.Pintrich tadqiqotlarida o'z-o'zini boshqaruvchi ta'lim motivatsion, kognitiv va xulqiy jarayonlar bilan bog'liq holda izohlanadi. Bu yondashuv talabaning o'quv faoliyatida faqat bilim emas, balki motiv, maqsad, strategiya, monitoring va baholash birgalikda amal qilishini ko'rsatadi. Aynan shu jihatlar self-management kompetensiyasining tarkibiy asoslarini belgilaydi.

M.Knowlesning self-directed learning konsepsiyasi katta yoshdagi ta'lim oluvchilarning o'z ehtiyojini anglash, o'quv maqsadini belgilash, zarur resurslarni tanlash va o'z natijalarini baholash qobiliyatini asoslaydi. Oliy ta'lim talabalari ham ma'lum darajada mustaqil ta'lim subyekti sifatida qaraladi. Shu sababli self-directed learning g'oyalari self-management kompetensiyasini rivojlantirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Raqamli kompetensiya bo'yicha tadqiqotlarda raqamli vositalardan foydalanish oddiy texnik ko'nikma emasligi ta'kidlanadi. Raqamli kompetensiya axborotni izlash, tanlash, baholash, xavfsiz foydalanish, raqamli muloqotda ishtirok etish, elektron resurslar orqali bilim olish va o'z faoliyatini raqamli vositalar yordamida tashkil etish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Demak, raqamli kompetensiya self-management kompetensiyasining muhim amaliy tayanchi bo'lishi mumkin.

Rus pedagogika maktabida o'z-o'zini tashkil etish, mustaqil ta'lim va kompetensiyaviy yondashuv masalalari ko'plab ilmiy ishlar doirasida o'rganilgan. Ushbu yondashuvlarda talabaning faolligi, mustaqilligi, o'z faoliyatiga mas'uliyati va o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorligi ta'lim natijadorligini belgilovchi omillar sifatida qaraladi.

O'zbek pedagogika fanida pedagogik texnologiya, mustaqil ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv va ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish masalalari alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. Bu tadqiqotlarda talabalarning mustaqil ishlashini tashkil etish, o'qituvchi va talaba hamkorligini kuchaytirish, o'quv jarayonini texnologiyalashtirish va shaxsga yo'naltirilgan ta'limni rivojlantirish masalalari muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, self-management kompetensiyasini rivojlantirish masalasi alohida-alohida yo'nalishlarda o'rganilgan bo'lsa-da,

uni raqamli o'zini boshqarish muhiti bilan bog'lab tahlil qilish hali yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Shu bois oliy ta'limda talabaning o'z o'quv faoliyatini raqamli vositalar yordamida ongli boshqarishiga qaratilgan pedagogik yondashuvni ishlab chiqish zarur.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Oliy ta'limda raqamli o'zini boshqarish muhiti deganda talabaning o'quv maqsadi, shaxsiy rejasi, mustaqil ta'lim topshiriqlari, elektron resurslari, monitoring vositalari va refleksiv baholash jarayonlari o'zaro bog'langan pedagogik tizim tushuniladi. Bunday muhitda raqamli vositalar faqat ma'lumot olish yoki topshiriq topshirish uchun emas, balki talabaning o'z faoliyatini boshqarishiga xizmat qiladi. Self-management kompetensiyasini rivojlantirishda birinchi navbatda talabaning o'quv maqsadi aniq bo'lishi kerak. Maqsadsiz mustaqil ta'lim ko'pincha tasodifiy bajarilgan topshiriqlar yig'indisiga aylanadi. Shu sababli talaba har bir fan yoki o'quv moduli bo'yicha "men nimani o'rganishim kerak?", "bu bilim menga nima uchun zarur?", "qaysi natijaga erishishim kerak?" kabi savollarga javob topishi kerak. O'qituvchi esa ushbu jarayonda talabaning maqsadlarini aniq va o'lchanadigan shaklga keltirishga yordam beradi.

Ikkinchi muhim jihat – rejalashtirishdir. Raqamli ta'lim muhitida topshiriqlar ko'p hollarda elektron platformalarda beriladi. Talaba bir vaqtning o'zida bir nechta fan bo'yicha mustaqil topshiriq, loyiha, test, taqdimot yoki yozma ish bajarishi mumkin. Agar bular yagona shaxsiy reja asosida tartibga solinmasa, talaba muddatlarni unutishi yoki topshiriqlarni oxirgi kunga qoldirishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Shuning uchun haftalik reja, elektron kalendar, topshiriqlar ro'yxati va ustuvorlik jadvali self-management kompetensiyasini rivojlantirishning muhim vositalaridir.

Uchinchi jihat – faoliyatni bajarish bosqichidir. Bu bosqichda talaba rejalashtirilgan topshiriqlarni bajaradi, kerakli manbalarni tanlaydi, elektron resurslar bilan ishlaydi va o'z vaqtini belgilangan rejaga muvofiq taqsimlaydi. Raqamli muhitda talabaning diqqatini chalg'ituvchi omillar ko'p bo'ladi. Shu bois self-management kompetensiyasi faqat reja tuzish emas, balki rejaga rioya qilish, diqqatni jamlash va o'z harakatlarini nazorat qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

To'rtinchi jihat – monitoringdir. Monitoring talabaning o'z faoliyatini kuzatib borishi va o'qituvchi tomonidan pedagogik qo'llab-quvvatlanishini anglatadi. Bu jarayonda elektron platformadagi topshiriqlar bajarilishi, muddatlarga rioya qilinishi, mustaqil ishlar sifati, elektron portfolio holati va talabaning o'z-o'zini baholash natijalari tahlil qilinadi. Monitoring jazolash vositasi emas, balki rivojlanishni ko'rsatib beradigan pedagogik mexanizm sifatida ishlatilishi kerak.

Beshinchi jihat – refleksiya. Refleksiya orqali talaba o'z faoliyatiga baho beradi. U qaysi topshiriqni muvaffaqiyatli bajarganini, qaysi joyda qiynalganini, nima uchun kechikkanini, qaysi raqamli vosita foydali bo'lganini va keyingi safar nimani o'zgartirish kerakligini aniqlaydi. Refleksiyasiz self-management kompetensiyasi yuzaki bo'lib qoladi, chunki talaba o'z tajribasidan xulosa chiqarmaydi.

Oltinchi jihat – tuzatish va takomillashtirish. Talaba monitoring va refleksiya natijalaridan kelib chiqib, keyingi o'quv faoliyatini o'zgartiradi. Masalan, u topshiriqlarni kichik bosqichlarga bo'lishi, elektron eslatmalardan foydalanishi, kunlik reja tuzishi yoki ma'lum vaqtda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni cheklashi mumkin. Bu bosqich self-management kompetensiyasini doimiy rivojlanish jarayoniga aylantiradi.

Mazkur jarayonni "maqsad – reja – faoliyat – monitoring – refleksiya – tuzatish" sikli sifatida ifodalash mumkin. Bu siklning afzalligi shundaki, u talabaning o'quv faoliyatini bir martalik topshiriq emas, balki muntazam boshqariladigan jarayon sifatida tashkil etadi. Har bir sikl yakunida talaba o'z tajribasidan xulosa chiqaradi va keyingi bosqichda nisbatan samaraliroq ishlashga harakat qiladi.

Oliy ta'limda bunday siklni joriy etish uchun o'qituvchi topshiriqlarni faqat mazmun bo'yicha emas, balki boshqaruv nuqtayi nazaridan ham loyihalashi kerak. Masalan, mustaqil ish topshirig'ida faqat "referat yozing" deyish yetarli emas. Unda mavzu tanlash muddati, manbalarni saralash, reja tuzish, dastlabki qoralama, yakuniy tahrir va o'z-o'zini baholash bosqichlari aniq ko'rsatilsa, talaba o'z faoliyatini yaxshiroq boshqaradi.

Raqamli o'zini boshqarish muhitida elektron portfolio muhim vosita hisoblanadi. Elektron portfolio talabaning o'quv ishlari, mustaqil topshiriqlari, ijodiy ishlari, loyihalari, sertifikatlari, refleksiv yozuvlari va rivojlanish natijalarini jamlaydi. U talabaning faqat yakuniy natijasini emas, balki rivojlanish dinamikasini ham ko'rsatadi. Shu sababli elektron portfolio self-management kompetensiyasining amaliy ko'rsatkichi sifatida xizmat qilishi mumkin.

Self-assessment, ya'ni o'z-o'zini baholash ham mazkur jarayonda muhim o'rin tutadi. Talaba o'z topshirig'ini baholash mezonlari asosida ko'rib chiqsa, u faqat baho olishga emas, balki o'z ishining sifatini tushunishga harakat qiladi. O'z-o'zini baholash varaqalari talabaning mustaqil fikrlashi, tanqidiy yondashuvi va refleksiv ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Talabalarda self-management kompetensiyasini rivojlantirishda o'qituvchining roli ham yangicha mazmun kasb etadi. O'qituvchi faqat bilim beruvchi yoki nazorat qiluvchi emas, balki yo'naltiruvchi, maslahatchi va

rivojlanishni kuzatuvchi pedagog sifatida harakat qilishi lozim. U talabaga topshiriqni qanday rejalashtirish, qaysi resursdan foydalanish, natijani qanday baholash va kamchiliklarni qanday tuzatish bo'yicha metodik yordam beradi.

Raqamli o'zini boshqarish muhitida individual yondashuv ham muhimdir. Har bir talabaning vaqtni boshqarish tajribasi, raqamli savodxonligi, mustaqil ishlash darajasi va motivatsiyasi bir xil emas. Shuning uchun barcha talabalar uchun yagona topshiriq berish bilan cheklanib qolmasdan, ularning tayyorgarlik darajasiga mos qo'shimcha yo'naltirish, maslahat va nazorat nuqtalarini belgilash maqsadga muvofiq.

Muhokama natijalaridan ko'rinadiki, self-management kompetensiyasini rivojlantirish uchun raqamli vositalarni ta'lim jarayoniga kiritishning o'zi yetarli emas. Asosiy masala – bu vositalarni pedagogik maqsadga bo'ysundirishdir. Raqamli kalendar rejalashtirishga, elektron portfolio o'sish dinamikasini ko'rsatishga, LMS monitoringga, self-assessment refleksiyaga, bulutli hujjatlar esa mustaqil ishlash va hamkorlikka xizmat qilgan taqdirdagina ular self-management kompetensiyasini rivojlantiruvchi vositaga aylanadi.

XULOSA. Oliy ta'limda raqamli o'zini boshqarish muhitini yaratish talabalarning self-management kompetensiyasini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyatga ega. Raqamli ta'lim vositalari talaba uchun keng imkoniyat yaratadi, biroq bu imkoniyatlardan samarali foydalanish talabaning o'z faoliyatini ongli boshqarish darajasiga bog'liq.

Self-management kompetensiyasi talabaning o'quv maqsadini belgilashi, vaqtni boshqarishi, mustaqil ta'limni rejalashtirishi, raqamli vositalardan maqsadli foydalanishi, natijalarini monitoring qilishi, refleksiv baholashi va keyingi faoliyatini tuzatishi bilan bog'liq integrativ kompetensiyadir. Ushbu kompetensiya ayniqsa kredit-modul tizimi, mustaqil ta'lim hajmining ortishi va elektron platformalar keng qo'llanilayotgan sharoitda zarur hisoblanadi.

Maqolada taklif etilgan "maqsad – reja – faoliyat – monitoring – refleksiya – tuzatish" sikli talabaning o'quv faoliyatini tartibli, bosqichli va ongli boshqariladigan jarayonga aylantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv orqali raqamli vositalar oddiy texnik yordamchi emas, balki talabaning shaxsiy o'quv faoliyatini boshqaruvchi pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, oliy ta'limda self-management kompetensiyasini rivojlantirish uchun raqamli muhit, metodik topshiriqlar, elektron monitoring, self-assessment, refleksiv tahlil va individual ta'lim trayektoriyasi o'zaro uyg'unlashtirilishi zarur. Bu yondashuv talabalarning mustaqil ta'lim samaradorligini oshirish, o'z faoliyatiga mas'uliyatini kuchaytirish va zamonaviy raqamli ta'lim muhitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman and Company, 1997. URL:https://books.google.com/books/about/Self_Efficacy.html?id=eJ-PN9g_o-EC

2.Garrison D.R. Self-directed learning: Toward a comprehensive model // Adult Education Quarterly. – 1997. – Vol. 48(1). – P. 18–33. URL: https://doi.org/10.1177/074171369704800103

3.Knowles M.S. Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. – New York: Association Press, 1975. URL: https://eric.ed.gov/?id=ED114653

4.Pintrich P.R. The role of goal orientation in self-regulated learning // Handbook of Self-Regulation. – San Diego: Academic Press, 2000. – P. 451–502. URL: https://doi.org/10.1016/B978-012109890-2/50043-3

5.Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. –Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/fcc33b68-d581-11e7-a5b9-01aa75ed71a1/language-en

6.Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – Vol. 2(1). – P. 3–10. URL: https://www.itdl.org/Journal/Jan_05/article01.htm

7.Zimmerman B.J. Becoming a self-regulated learner: An overview // Theory Into Practice. – 2002. – Vol. 41(2). – P. 64–70. URL: https://doi.org/10.1207/s15430421tip4102_2

8.Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 34–42. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-kompetentsii-novaya-paradigma-rezultata-obrazovaniya

9.Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – №2. – С. 58–64. URL: https://narodnoe.org/journals/narodnoe-obrazovanie/2003-2/klyuchevie-kompetencii-kak-komponent--lichnostno-orientirovannoiy-paradigmi-obrazovaniya

10.Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik vakreativlik asoslari. – Toshkent: Sano-standart, 2015. URL: https://portal.guldu.uz/?act=resources&id=20004

11.Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi: Nasaf, 2000. URL:https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/pedagogika/Oliy%20maktab%20pedagogikasi%20%28M.O chilov%2C%20N.Ochilova%29.pdf

12.Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. URL: https://wapik.su/view/pedagogik-texnologiyalarning-tatbiqiy-asoslari-otolipov-musmonboyev-10936

13.Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006.

14.Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Sano-standart, 2017. URL: https://lib.afu.uz/index.php?newsid=214

15. Polat E.S. Noviye pedagogicheskiye i informatsionniye texnologii v sisteme obrazovaniya. – Moskva: Akademiya, 2008. URL: https://prepod.nspu.ru/mod/resource/view.php?id=43073.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 373.3:37.015.3:159.922.7
ORCID: 0009-0000-1552-1587

JUMAYEVA MAXBUBA O'KTAM QIZI
Termiz davlat pedagogika instituti 1-kurs tayanch doktoranti
E-mail: maxbuba@terdpi.uz

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA O'QUV-BILISH FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHDA NEYROPEDAGOGIK USULLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv-bilish faoliyatini shakllantirish jarayonida neyropedagogik usullardan foydalanishning ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyati yoritilgan. Unda bola miyasining yoshga xos rivojlanish xususiyatlari, diqqat, xotira, idrok, tafakkur, emotsional holat va motivatsiya kabi kognitiv jarayonlarning ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, o'quv jarayonida ko'rish, eshitish, harakat, nutq va emotsional faollikni uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning bilimni qabul qilish, qayta ishlash va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari ochib beriladi. Maqolada neyropedagogik yondashuvning an'anaviy ta'lim usullaridan farqli jihatlari, xususan, individual yondashuv, faol o'rganish, multisensor ta'lim, o'yinli mashqlar, emotsional qo'llab-quvvatlash va mustaqil fikrlashni rag'batlantirishdagi o'rni asoslab berilgan. Tahlillar kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv-bilish faoliyatini samarali shakllantirishda neyropedagogik usullar ta'lim jarayonini bolaning tabiiy rivojlanish mexanizmlariga moslashtirishini va o'qitish natijadorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

KALIT SO'ZLAR: *neyropedagogika, o'quv-bilish faoliyati, kichik maktab yoshi, kognitiv rivojlanish, diqqat, xotira, idrok, multisensor ta'lim, motivatsiya, ta'lim samaradorligi.*

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕЙРОПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ФОРМИРОВАНИИ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У УЧАЩИХСЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

АННОТАЦИЯ: В данной статье раскрывается научно-теоретическое и практическое значение использования нейропедагогических методов в процессе формирования учебно-познавательной деятельности у учащихся младшего школьного возраста. Рассматриваются возрастные особенности развития мозга ребёнка, а также влияние таких когнитивных процессов, как внимание, память, восприятие, мышление, эмоциональное состояние и мотивация, на эффективность обучения. Особое внимание уделяется возможностям организации образовательного процесса на основе сочетания зрительного, слухового, двигательного, речевого и эмоционального компонентов, способствующих более осознанному восприятию, переработке и применению учебной информации. В статье обосновываются отличительные особенности нейропедагогического подхода по сравнению с традиционными методами обучения, в частности его значение в реализации индивидуального подхода, активного обучения, мультисенсорного восприятия, игровых упражнений, эмоциональной поддержки и развития самостоятельного мышления. Проведённый анализ показывает, что применение нейропедагогических методов в начальном образовании позволяет адаптировать учебный процесс к естественным механизмам развития ребёнка и повысить результативность формирования учебно-познавательной деятельности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *нейропедагогика, учебно-познавательная деятельность, младший школьный возраст, когнитивное развитие, внимание, память, восприятие, мультисенсорное обучение, мотивация, эффективность образования.*

THE IMPORTANCE OF USING NEUROPEDAGOGICAL METHODS IN THE FORMATION OF EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITY IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

ABSTRACT. This article explores the theoretical and practical significance of using neuropedagogical methods in the formation of educational and cognitive activity among primary school students. It examines the age-specific characteristics of children's brain development and analyzes the influence of cognitive processes such as attention, memory, perception, thinking, emotional state, and motivation on learning effectiveness. Particular attention is given to the organization of the educational process through the integration of visual, auditory, motor, speech-based, and emotional activities, which support learners in receiving, processing, retaining, and applying educational information more effectively. The article also highlights the distinctive features of the neuropedagogical approach in comparison with traditional teaching methods, especially its role in individualized instruction, active learning, multisensory teaching, game-based activities, emotional support, and the development of independent thinking. The analysis shows that the application of neuropedagogical methods in primary education helps adapt the learning process to the natural developmental mechanisms of children and contributes to improving the effectiveness of educational and cognitive activity formation.

KEY WORDS: *neuropedagogy, educational and cognitive activity, primary school age, cognitive development, attention, memory, perception, multisensory learning, motivation, educational effectiveness.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

KIRISH. Zamonaviy globallashuv sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri – har tomonlama rivojlangan, mustaqil fikrlay oladigan va zamonaviy bilimlarni egallagan shaxsni shakllantirishdan iboratdir. Bu jarayonda ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichi muhim ahamiyat kasb etadi, chunki aynan kichik maktab yoshida o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishi, o'quv-bilish faoliyati va intellektual salohiyati shakllanadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirish pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Ushbu yosh davrida bolalarning diqqat, xotira, tafakkur kabi bilish jarayonlari faol rivojlanadi. Shu sababli o'qitish jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, o'quvchilarning psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish va ularga mos metodlarni qo'llash zarur hisoblanadi.

So'nggi yillarda fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishinatijasidata'limjarayonigayangiyondashuvlar kirib kelmoqda. Shunday innovatsion yo'nalishlardan biri – neyropedagogika hisoblanadi. Neyropedagogika inson miyasining ishlash mexanizmlarini o'rganishga asoslanib, ta'lim jarayonini shu bilimlar asosida tashkil etishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash, ularning o'rganish uslublarini hisobga olish va samarali o'qitish metodlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Neyropedagogik yondashuvning asosiy g'oyasi – o'qitish jarayonini inson miyasining tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga moslashtirishdan iborat. Bu esa o'quvchilarning bilimlarni oson, tez va samarali o'zlashtirishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarda miya plastiklik darajasi yuqori bo'lib, bu davr ta'limiy ta'sirlar uchun eng qulay davr hisoblanadi. Shu bois, neyropedagogik usullarni aynan boshlang'ich ta'limda qo'llash yuqori natijalarni ta'minlaydi.

Bugungi kunda an'anaviy o'qitish usullari ko'plab hollarda o'quvchilarning individual xususiyatlarini yetarli darajada hisobga olmaydi. Natijada o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatida passivlik, diqqatning sustligi va bilimlarni yuzaki o'zlashtirish holatlari kuzatiladi. Neyropedagogik yondashuv esa ushbu muammolarni bartaraf etish imkonini beradi.

Shunday qilib, neyropedagogik yondashuvni ta'lim jarayoniga tatbiq etish orqali kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini samarali shakllantirish imkoniyatlari kengayadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv-bilish faoliyatini shakllantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida keng o'rganilgan bo'lib, mazkur muammo bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu yo'nalishda mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari muhim nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

O'quv-bilish faoliyati tushunchasi psixologik-pedagogik adabiyotlarda o'quvchining bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan faol, ongli va maqsadli harakati sifatida talqin etiladi. Ushbu masala yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda o'quvchilarning bilish jarayonlari – diqqat, xotira, tafakkur va nutqning rivojlanishi o'quv faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ta'kidlangan.

Mahalliy olimlardan E.G'.G'oziev o'z tadqiqotlarida kichik maktab yoshidagi bolalarning psixologik rivojlanish xususiyatlarini chuqur tahlil qilib, bu davrda bilish jarayonlarining jadal rivojlanishini asoslab bergan. Uning fikricha, o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini shakllantirishda ularning yosh xususiyatlarini hisobga olish muhim omil hisoblanadi.

O'.Tolipov va M.Usmonboyeva tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik texnologiyalar nazariyasida o'quv jarayonini samarali tashkil etish uchun zamonaviy metodlardan foydalanish zarurligi asoslab berilgan. Ular o'qitishda innovatsion yondashuvlar, interfaol metodlar va shaxsga yo'naltirilgan ta'limning ahamiyatini alohida ta'kidlaydilar.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida neyropedagogika yo'nalishi alohida e'tiborga loyiqdir. M.H.Immordino-Yang o'z ilmiy ishlarida emotsiyalar va o'rganish jarayoni o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatib, o'quvchilarning hissiy holati ularning bilimlarni o'zlashtirishiga kuchli ta'sir qilishini asoslab bergan.

Shuningdek, D.A.Sousa "How the Brain Learns" asarida inson miyasining o'rganish jarayonidagi faoliyatini tahlil qilib, ta'limni miya faoliyati qonuniyatlariga mos ravishda tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, o'quvchilarning diqqatini jalb qilish, axborotni qismlarga bo'lib berish va takrorlash orqali bilimlarni mustahkamlash samarali natija beradi. E.Jensen esa "Brain-Based Learning" konsepsiyasida o'qitish jarayonida multisensor yondashuv, ya'ni bir vaqtning o'zida bir nechta sezgi organlari orqali axborotni qabul qilish o'quvchilarning bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga yordam berishini ilmiy asoslab bergan.

Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlarda neyropedagogikaning asosiy tamoyillari sifatida quyidagilar ajratib ko'rsatiladi: individual yondashuv, emotsional muhit yaratish, faol o'qitish usullaridan foydalanish va o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirish. Ushbu tamoyillar kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv-bilish faoliyatini samarali shakllantirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud ilmiy ishlarda o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirishning umumiy

pedagogik va psixologik asoslari yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, aynan neyropedagogik yondashuv asosida bu jarayonni tashkil etish masalasi hali to'liq o'rganilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqot ushbu yo'nalishda mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv-bilish faoliyatini shakllantirishda neyropedagogik yondashuvning ahamiyati shundaki, u ta'lim jarayonini bolaning tabiiy rivojlanish xususiyatlariga moslashtiradi. Bu yosh davrida o'quvchilarning bilish jarayonlari - diqqat, idrok, xotira, tafakkur va tasavvur faol rivojlanish bosqichida bo'ladi. Shuning uchun boshlang'ich ta'limda beriladigan bilimlar o'quvchining yoshiga, qiziqishiga, emotsional holatiga va axborotni qabul qilish xususiyatlariga mos tarzda tashkil etilishi zarur.

An'anaviy yondashuvda o'quvchi ko'pincha tayyor bilimni tinglovchi va takrorlovchi sifatida ishtirok etadi. Bunday holatda o'quvchining bilish faolligi cheklanishi, mavzuga bo'lgan qiziqishi pasayishi yoki o'zlashtirish jarayoni yuzaki kechishi mumkin. Neyropedagogik yondashuvda esa o'quvchi bilimni tayyor holda qabul qiluvchi emas, balki uni anglovchi, taqqoslovchi, izohlovchi, amaliy faoliyatda qo'llovchi faol subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa o'quv-bilish faoliyatining ichki faollik, qiziqish, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv asosida shakllanishiga xizmat qiladi.

Neyropedagogik yondashuvning muhim jihatlaridan biri dars jarayonida turli sezgi kanallarini faollashtirishdir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar axborotni faqat eshitish orqali emas, balki ko'rish, harakat qilish, kuzatish, predmetlar bilan ishlash va o'yinli topshiriqlar orqali samaraliroq o'zlashtiradi. Shu sababli darsda rasm, jadval, sxema, rangli kartochka, audio material, harakatli topshiriq va amaliy mashqlardan foydalanish o'quv materialining tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Ayniqsa, murakkab tushunchalarni obrazli va ko'rgazmali shaklda berish o'quvchilarning mavzuni tezroq anglashiga yordam beradi.

Multisensor yondashuv o'quvchilarning xotira jarayonlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumot bir vaqtning o'zida bir nechta sezgi kanali orqali qabul qilinganda, u ongda mustahkamroq saqlanadi. Masalan, o'quvchi mavzuni eshitadi, ko'radi, tasvirlaydi, amaliy bajaradi va izohlaydi. Bunday jarayon bilimning mexanik yodlash orqali emas, balki ongli tushunish asosida shakllanishiga xizmat qiladi. Natijada o'quvchi o'rgangan ma'lumotini keyingi darslarda, mustaqil topshiriqlarda va hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Neyropedagogik usullar o'quvchilarning diqqatini jamlash va uni ma'lum vaqt davomida saqlab turishda ham muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida diqqatning barqarorligi hali to'liq shakllanmagan bo'ladi. Shu sababli dars davomida bir xil faoliyat turi uzoq davom ettirilsa, o'quvchilarda charchash, zerikish va mavzudan chetlashish holatlari kuzatiladi. Dars jarayonida qisqa diqqat mashqlari, faol tanaffuslar, harakatli topshiriqlar va savol-javob usullaridan foydalanish esa o'quvchilarning diqqatini qayta tiklashga yordam beradi. Bu usullar darsning umumiy ritmini jonlantiradi va o'quvchilarning mavzuga bo'lgan e'tiborini kuchaytiradi.

O'yin texnologiyalari ham neyropedagogik yondashuvning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar uchun o'yin faqat ko'ngilochar faoliyat emas, balki bilish, muloqot qilish, fikrlash va o'zini namoyon etish vositasidir. Didaktik o'yinlar, rolli mashqlar, topishmoqlar, tezkor savollar, mantiqiy topshiriqlar va juftlikda ishlash usullari o'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb qiladi. O'yin orqali tashkil etilgan ta'limda o'quvchi xatodan cho'chimaydi, o'z fikrini erkin ifodalaydi va topshiriqni bajarishga ichki ehtiyoj sezadi.

Emotsional qo'llab-quvvatlash ham o'quv-bilish faoliyatini shakllantirishda muhim omildir. O'quvchi o'zini xavfsiz, qadrlangan va qo'llab-quvvatlangan muhitda his qilganda, unda darsga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi. O'qituvchining rag'batlantiruvchi so'zlari, xatoni keskin tanqid qilmasdan tushuntirishi, o'quvchining kichik yutug'ini ham e'tirof etishi bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Bunday muhitda o'quvchi bilim olish jarayonida faolroq ishtirok etadi, savol berishdan va mustaqil fikr bildirishdan tortinmaydi.

Neyropedagogik yondashuv mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uchun ham qulay imkoniyat yaratadi. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, muammoni yechish va xulosa chiqarishga o'rgatish zarur. Bu jarayonda oddiy hayotiy vaziyatlar, rasmli topshiriqlar, ketma-ketlikni aniqlash, ortiqcha predmetni topish, "nima uchun?" va "qanday qilib?" kabi savollar o'quvchilarning tafakkur faolligini oshiradi. Neyropedagogik yondashuv bu topshiriqlarni bolaning qiziqishi va idrok qilish darajasiga moslashtirish imkonini beradi.

Mazkur yondashuv o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda ham ahamiyatlidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ko'pincha topshiriqni bajarishda o'qituvchi ko'magiga tayanadi. Shu sababli mustaqil ishlashga o'rgatish bosqichma-bosqich olib borilishi lozim. Neyropedagogik yondashuvda topshiriqlar oddiydan murakkabga, ko'rgazmalidan mustaqil tahlilga, jamoaviy faoliyatdan individual faoliyatga o'tish asosida tashkil etiladi. Bu esa

o‘quvchilarda o‘z faoliyatini rejalashtirish, topshiriqni tushunish, bajarish va natijani baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, neyropedagogik yondashuv ta’lim jarayonini individuallashtirish imkonini beradi. Har bir o‘quvchining axborotni qabul qilish tezligi, xotira imkoniyati, diqqat darajasi, emotsional holati va qiziqishlari turlicha bo‘ladi. Ayrim o‘quvchilar ko‘rgazmali materiallar orqali tezroq o‘zlashtirsa, boshqalari eshitish, amaliy harakat yoki muloqot orqali samaraliroq o‘rganadi. Shu bois dars jarayonida bir xil metoddan foydalanish barcha o‘quvchilar uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. Neyropedagogik yondashuv esa o‘qituvchiga turli metodlarni uyg‘unlashtirish va har bir o‘quvchining imkoniyatini hisobga olish imkonini beradi.

Biroq neyropedagogik usullarni qo‘llashda o‘qituvchining metodik tayyorgarligi muhim ahamiyatga ega. Har qanday o‘yin, ko‘rgazmali vosita yoki interfaol mashq o‘z-o‘zidan samarali natija bermaydi. Ular dars maqsadi, mavzu mazmuni, o‘quvchilarning yoshi, tayyorgarlik darajasi va bilish imkoniyatlariga mos tanlangandagina pedagogik natija beradi. Aks holda, dars jarayoni tashqi tomondan qiziqarli ko‘rinsa-da, o‘quv-bilish maqsadiga yetarli darajada xizmat qilmasligi mumkin.

Shuning uchun neyropedagogik yondashuvni qo‘llashda tizimlilik, maqsadlilik va metodik izchillik asosiy shartlardan hisoblanadi. O‘qituvchi har bir metodni nima maqsadda qo‘llayotganini, u o‘quvchining qaysi bilish jarayonini faollashtirishini va dars natijasiga qanday ta’sir ko‘rsatishini oldindan belgilashi lozim. Masalan, vizual material mavzuni tushuntirishga, o‘yin elementi qiziqishni oshirishga, diqqat mashqi charchoqni kamaytirishga, savol-javob esa fikrlashni faollashtirishga xizmat qilishi kerak.

Umuman olganda, neyropedagogik yondashuv kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini shakllantirishda samarali metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. U ta’lim jarayonini bolaning tabiiy rivojlanishi, idrok qilish xususiyatlari, emotsional ehtiyojlari va individual imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtiradi. Natijada o‘quvchi dars jarayonida faol ishtirok etadi, bilimlarni ongli o‘zlashtiradi, mustaqil fikrlashga intiladi va o‘quv faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘ladi.

XULOSA. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda o‘quv-bilish faoliyatini shakllantirishda neyropedagogik usullardan foydalanish boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Multisensor yondashuv, o‘yin texnologiyalari, vizual materiallar, qisqa diqqat mashqlari va emotsional qo‘llab-quvvatlash o‘quvchilarning diqqat, xotira, tafakkur, motivatsiya va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

Neyropedagogik yondashuv ta’lim jarayonini o‘quvchilarning yosh, individual va psixofiziologik xususiyatlariga mos tashkil etish imkonini beradi. Bu esa o‘quvchilarning bilimlarni ongli o‘zlashtirishi, darsga qiziqishi, mustaqil fikrlashi va bilish faolligining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari dars jarayonida neyropedagogik usullardan foydalanishda ko‘rgazmalilik, interfaollik, emotsional qo‘llab-quvvatlash va faoliyat turlarini almashlab borishga alohida e’tibor qaratishlari lozim. Mazkur yondashuvdan maqsadli va tizimli foydalanish kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini samarali shakllantirishda muhim ilmiy-metodik ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Immordino-Yang M.H. Emotions, Learning and the Brain. – New York: W.W.Norton & Company, 2016.
2.Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008.
3.Jensen E. Brain-Based Learning: The New Paradigm of Teaching. – California: Corwin Press, 2008.
4.Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2000.
5.Qudratov T.R. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – Toshkent: Fan, 2015.
6.Sousa D.A. How the Brain Learns (5th ed.). – Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2017.
7.Tokuhama-Espinosa T. Mind, Brain, and Education Science. – New York: W.W. Norton & Company, 2011.
8.Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2012.
9.Wolfe P. Brain Matters: Translating Research into Classroom Practice. – Alexandria: ASCD, 2010.
10.Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2011.
11.Zull J.E. The Art of Changing the Brain. – Virginia: Stylus Publishing, 2002.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

УДК: 341.23
ORCID 0009-0003-0258-4815
B.B. IMANOV
pedagogika fanlari nomzodi, professor
Termiz davlat pedagogika instituti
M.Q.MUHLIBOEV
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Guliston davlat universiteti

ILMIY TEXNIKA TARAQQIYOTI DAVRIDA TEXNOLOGIK TA'LIM MAZMUNI VA UNI STEAM YONDASHUVI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida texnologik ta'lim mazmunining yangilanishi hamda uning STEM yondashuvi asosidagi ustuvor vazifalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalarning inson hayoti va ishlab chiqarishga chuqur kirib kelishi, innovatsion iqtisodiyot va mehnat bozoridagi tub o'zgarishlar sharoitida texnologik ta'limning raqobatbardosh kadrlar tayyorlashdagi ahamiyati asoslab berilgan. Maqolada STEM yondashuvi texnologik ta'lim mazmunini integrativ, amaliy va kompetensiyaga yo'naltirilgan asosda yangilashning samarali vositasi sifatida qaraladi.
KALIT SO'ZLAR: *STEM, texnologiya, ta'lim, kompleks, integrativ, amaliyotga yo'naltirilganlik.*

СОДЕРЖАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА И ЕГО РАЗВИТИЕ НА ОСНОВЕ STEM-ПОДХОДА

АННОТАЦИЯ: В статье анализируются научно-теоретические аспекты обновления содержания технологического образования в эпоху научно-технического прогресса и его приоритетные задачи на основе STEM-подхода. Обосновывается важность технологического образования в подготовке конкурентоспособных кадров в условиях глубокого проникновения цифровых технологий в жизнь и производство человека, радикальных изменений в инновационной экономике и на рынке труда. В статье рассматривается STEM-подход как эффективное средство обновления содержания технологического образования на интегративной, практической и компетентностно-ориентированной основе.
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *STEM, технология, образование, комплексное, интегративное, практико-ориентированное.*

THE CONTENT OF TECHNOLOGICAL EDUCATION IN THE ERA OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL PROGRESS AND ITS DEVELOPMENT BASED ON THE STEM APPROACH

ABSTRACT: This article analyzes the scientific and theoretical aspects of the renewal of the content of technological education in the era of scientific and technical progress and its priority tasks based on the STEM approach. The importance of technological education in training competitive personnel in the conditions of the deep penetration of digital technologies into human life and production, radical changes in the innovative economy and the labor market is substantiated. The article considers the STEM approach as an effective means of renewing the content of technological education on an integrative, practical and competency-oriented basis.
KEY WORDS: *STEM, technology, education, complex, integrative, practice-oriented.*

KIRISH. XXI asrda jadal sur'atlarda kechayotgan ilmiy-texnika taraqqiyoti, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, robototexnika, avtomatlashtirish va kiberfizik tizimlarning keng joriy yetilishi jamiyat hayotining barcha sohalariga, ayniqsa ta'lim tizimiga tubdan ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday sharoitda texnologik ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqish, uni zamonaviy fan-texnika yutuqlari bilan uyg'unlashtirish va mehnat bozori talablariga mos ravishda takomillashtirish pedagogik tadqiqotlarda dolzarb muammolardan biriga aylanmoqda.

Jahon ta'lim amaliyotida texnologik ta'limni takomillashtirishda STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) yondashuvi samarali pedagogik model sifatida ye'tirof yetilmoqda. U fan, texnologiya, muhandislik va matematika bilimlarini o'zaro bog'liq holda o'zlashtirish, amaliy muammolarni yechish va loyihalash faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Texnologik ta'lim mazmunini STEM yondashuvi asosida rivojlantirish orqali ta'lim sifatini oshirish va talabalarda texnik tafakkur hamda ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish imkonini berishi mumkin, bu esa maqsadga muvofiq qadam sifatida baholanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Hozirgi ilmiy-texnika taraqqiyoti jadallashgan sharoitda texnologik ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqish va uni STEM yondashuvi asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy muammolardan biri ekanligini quyidagi adabiyotlar tahlilidan ko'rinib turibdi.

Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan STEM ta'limi ilmiy-texnika taraqqiyoti sharoitida inson kapitali sifatini oshirishning asosiy omili sifatida qaraladi. Jumladan, Bybee R.SH., Sanders M., Honey M., Pearson G. kabi olimlarning ishlarida STEM yondashuvi fanlararo integratsiya, muammoli ta'lim va loyihaviy faoliyat orqali talabalarda injenerlik tafakkuri, ijodkorlik va innovatsion qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qilishi ta'kidlangan (1, 2, 3).

Ularning tadqiqotlarida texnologik ta'lim mazmunini real ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'lash STEM ta'limning muhim didaktik tamoyili sifatida asoslanadi. O'zbekistonlik tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida texnologik ta'lim mazmuni milliy ta'lim standartlari, mehnat bozori talablari va milliy qadriyatlar uyg'unligida rivojlantirilishi lozimligi ta'kidlanadi. Ayrim tadqiqotlarda texnologik ta'limda metall va yog'och materiallarga ishlov berish, texnik modellashtirish, konstruktorlik faoliyati orqali talabalarning texnik fikrlashini rivojlantirishga alohida ye'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, STEM yondashuvini joriy yetish orqali texnologik ta'lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

B.Imanovning xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyada chop yetilgan (2025) "STEM asosidagi eksperimentlarning tabiiy hodisalarni ilmiy asosda bashorat qilish qobiliyatini rivojlantirishdagi roli" materiallarida maktab o'quvchilarida kuzatilgan va kundalik hayotda uchraydigan tabiiy hodisalarning mazmuni va mohiyatini bashorat qilishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot qobiliyatlarini rivojlantirish uchun STEM-eksperimentlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish strategiyasi ko'rib chiqilgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, texnologik ta'lim mazmunini STEM yondashuvi asosida rivojlantirish masalasi ko'plab tadqiqotlarda yoritilgan bo'lsa-da, ularda asosan umumiy didaktik tamoyillar yoki alohida fanlar doirasidagi integratsiya masalalari o'rganilgan. Biroq texnologik ta'lim mazmunini zamonaviy ilmiy-texnika taraqqiyoti tendensiyalari, raqamli texnologiyalar hamda ishlab chiqarishdagi innovatsion jarayonlar bilan o'zaro uyg'unlikda o'rganish masalasi hozircha yetarli darajada tizimli ravishda tadqiq etilmagan.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, texnologik ta'lim mazmunini STEM yondashuvi asosida takomillashtirish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonni samarali amalga oshirish uchun uning metodik, mazmuniy va tashkiliy asoslarini chuqur ilmiy jihatdan asoslash, ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga yo'naltirilgan kompleks yondashuvni ishlab chiqish talab etiladi. Shu bilan birga, talabalarda texnik va innovatsion kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi yangi avlod pedagogik modellarini yaratish zarurati yaqqol namoyon bo'ladi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Texnologik ta'lim boshqa ta'lim yo'nalishlaridan farqli ravishda integrativ xususiyatga ega bo'lib, u belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda fizika, matematika, informatika, ekologiya hamda muhandislik fanlari bilan uzviy bog'liqlikka tayanadi. Bu jihat talabalarga nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalarni ham egallash imkonini yaratadi. Shuningdek, o'quv jarayonida texnik va kreativ fikrlashni rivojlantirish orqali turli muammolarga samarali yechim topish qobiliyati shakllanadi.

Ilmiy-metodik nuqtai nazardan texnologik ta'limning mazmuni va mohiyatini quyidagi asosiy xususiyatlar orqali tavsiflash mumkin:

Texnologik ta'limning integrativ xususiyati — bu turli fanlar, jumladan fizika, matematika, informatika, muhandislik va ekologiya yo'nalishlari bilan o'zaro bog'liq holda, fanlararo yondashuv asosida bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonidir. Bunday yondashuv talabalarda kompleks fikrlashni

rivojlantirish, bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish va real ishlab chiqarish jarayonlariga moslashuvchanlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Texnologik ta'limning ijodiy faoliyatni rivojlantirish xususiyati — talabalarda yangicha fikrlash, kreativ yondashuv va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayon ta'lim oluvchilarning muammolarga innovatsion yechim topish, yangi g'oyalar ishlab chiqish va amaliy faoliyatda qo'llash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Ma'lumki, Oliy ta'lim muassasalarida texnologik ta'lim mazmuni davlat ta'lim standartlariga asoslangan o'quv dasturlari orqali belgilanadi. Ushbu mazmun talabalar tomonidan egallanishi zarur bo'lgan bilimlar, amaliy ko'nikmalar va kasbiy kompetensiyalar tizimini qamrab oladi.

Texnologik ta'lim mazmunining asosiy tarkibiy qismlari tugrisida to'xtalib o'tamiz:

Texnik bilimlar majmuasi — konstruksion materiallar, turli qurilmalar, mashinalar va mexanizmlarning tuzilishi hamda ishlash tamoyillari haqidagi bilimlar majmuasi.

Texnologik jarayonlar haqidagi bilimlar — metall va metallmas materiallarga ishlov berish texnologiyalari, konstruksiyalash va loyihalash asoslari, energiya manbalari, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish hamda robototexnika elementlari haqidagi tushunchalar.

Zamonaviy ta'lim tizimida texnologik ta'limning vazifalari an'anaviy "kasbiy malaka berish" doirasidan ancha kengayib, shaxsning kompleks rivojlanishiga xizmat qiluvchi ko'p qirrali mazmun kasb etadi. Ushbu vazifalar quyidagi asosiy tamoyillar negizida amalga oshiriladi:

a) integrativ yondashuv — tabiiy fanlar, matematika hamda muhandislik bilimlarini o'zaro uyg'unlashtirgan holda, bilimlarni yagona tizim sifatida shakllantirishga qaratilgan;

b) amaliyotga yo'naltirilganlik — ta'lim jarayonida loyihaviy faoliyat, muammoli vaziyatlarga asoslangan o'qitish va amaliy topshiriqlar orqali bilimlarni real sharoitlarda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishni nazarda tutadi;

v) qayta takrorlanuvchi faoliyat — "prototip yaratish – sinovdan o'tkazish — takomillashtirish" bosqichlari asosida mahsulot yoki yechimni bosqichma-bosqich rivojlantirishga yo'naltiriladi;

g) tanqidiy va kreativ tafakkurni rivojlantirish — mavjud muammolarni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish, ularga bir nechta muqobil yechimlar ishlab chiqish va eng samaralisini tanlash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur tamoyillar texnologik ta'limning mazmunini boyitib, talabalarda nafaqat amaliy ko'nikmalar, balki mustaqil fikrlash, innovatsion yondashuv va murakkab masalalarni hal etish kompetentsiyalarini rivojlantirishga imkon yaratadi.

Oliy ta'lim tizimida texnologik ta'lim mazmuni davlat ta'lim standartlari asosida shakllantirilib, u o'quv dasturlarida belgilangan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar va kasbiy kompetensiyalar uyg'unligini qamrab oladi. Mazkur mazmun talabalarda texnologik tafakkurni rivojlantirish, ularni mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorlash hamda mehnat bozori talablariga javob bera oladigan raqobatbardosh mutaxassislarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, texnologik ta'lim mazmunini quyidagi asosiy tarkibiy qismlar tizimi sifatida tavsiflash mumkin:

a) fundamental va amaliy bilimlar majmuasi (texnologik jarayonlar, materiallar va ishlab chiqarish asoslari bo'yicha);

b) amaliy faoliyatga yo'naltirilgan ko'nikma va malakalar (uskunalar bilan ishlash, texnologik operatsiyalarni bajarish, xavfsizlik qoidalariga rioya qilish);

v) kasbiy kompetensiyalar (muammoli vaziyatlarni hal etish, innovatsion yondashuvlarni qo'llash, mustaqil qaror qabul qilish);

g) axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish qobiliyati;

d) ijtimoiy-kasbiy moslashuv va jamoada ishlash madaniyati.

Mazkur tarkibiy qismlar o'zaro bog'liq holda talabalarning kompleks rivojlanishini ta'minlaydi hamda texnologik ta'limning zamonaviy mazmunini belgilab beradi. Mehnat madaniyati va kasbiy axloq — jamoada samarali faoliyat yuritish, mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi qoidalariga qat'iy rioya qilish, ekologik ongni shakllantirish hamda kasbiy mas'uliyat va ijtimoiy burchni anglashni ta'minlaydi.

Raqamli texnologiyalar integratsiyasi — avtomat-lashtirilgan va raqamli boshqaruv tizimlaridan foydalanish, 3D-modellashtirish, raqamli fabrika (digital fabrication) elementlari bilan ishlash, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonlarida axborot-kommunikatsiya texno-logiyalarini samarali qo'llash ko'nikmalarini qamrab oladi.

Yuqorida amalga oshirilgan tahlil natijalaridan kelib chiqib, zamonaviy oliy ta'lim tizimida texnologik ta'lim mazmuni va vazifalari an'anaviy "kasbiy malaka shakllantirish" yondashuvidan ancha keng doirani qamrab olishi aniqlanadi. Ushbu ta'lim turi endilikda faqat amaliy ko'nikmalarni shakllantirish bilan cheklanmasdan, balki talabaning intellektual salohiyati, ijodiy fikrlashi hamda innovatsion faollik qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan murakkab pedagogik tizim sifatida qaralmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, texnologik ta'lim mazmuni talabalarni zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlari, raqamli texnologiyalar va innovatsion iqtisodiyot sharoitida samarali faoliyat yuritishga tayyorlashga xizmat qiladi. Bunda ta'lim jarayoni faqat muayyan amaliy harakatlarni o'zlashtirishga emas, balki tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish, texnologiyalar o'rtasida integratsiyani ta'minlash kabi universal kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltiriladi.

Shuningdek, texnologik ta'lim doirasida talabalarda tizimli fikrlash, raqamli savodxonlik, innovatsion yondashuv va kasbiy moslashuvchanlik kabi sifatlarni rivojlantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'z navbatida, ularning mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta'minlash va uzluksiz kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Ushbu tamoyillar asosida tashkil etilgan texnologik ta'lim tizimi oliy ta'lim muassasalarida yuqori kasbiy kompetensiyaga ega, innovatsion fikrlaydigan va zamonaviy ishlab chiqarish talablariga mos raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashning samarali mexanizmi sifatida xizmat qiladi.

Natijada texnologik ta'lim jarayonida talabalarda texnik-injenerlik kompetensiyasi (konstruksiyalarni tahlil qilish, hisob-kitob ishlarini bajarish, modellashtirish), texnologik va raqamli kompetensiyalar, shuningdek, ijodiy, innovatsion va ijtimoiy faollikka asoslangan kompetensiyalar tizimli ravishda shakllanadi.

Texnologik ta'limning zamonaviy modeli talabalarning shaxsiy va ijtimoiy-psixologik fazilatlarini rivojlantirishga, ijodkorlik, tashabbuskorlik va javobgarlikka asoslangan faol shaxsni tarbiyalashga qaratilgan strategik vazifalarni amalga oshirishni nazarda tutadi.

Zamonaviy yondashuvda texnologik ta'lim STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) konsepsiyasi bilan uyg'unlashtirilgan holda qaraladi. Bu yondashuv fanlar integratsiyasi asosida "bilish - qilish - yaratish" zanjirini ishga soladi.

An'anaviy ta'limda nazariya ko'pincha hayotiy kontekst bilan bog'lanmagan bo'lsa, STEM yondashuvi talabalarda loyihalash, prototiplash, tajriba o'tkazish va test-sinovdan o'tkazish kabi amaliy injenerlik kompetensiyalarini shakllantirishni ta'minlaydi.

Raqamli texnologiyalar, robototexnika, sensorika va 3D-printing sohalaridagi jadal rivojlanish ta'lim mazmunini tizimli ravishda yangilab borishni taqozo etmoqda. Mohiyatan, texnologik ta'lim insonning moddiy dunyoga ongli va maqsadli ta'sir ko'rsatish jarayonlariga tayyorlovchi ta'lim turi hisoblanib, u bilimlarni faqat reproduktiv o'zlashtirish bilan cheklanmasdan, ularni amaliy-ijodiy faoliyatga aylantirishni nazarda tutadi.

Bunda texnik-konstruktorlik va texnologik jarayonlar, mehnat madaniyati, xavfsizlik talablari, resurslardan oqilona foydalanish hamda barqaror rivojlanish prinsiplari uzviy ravishda qamrab olinadi.

Texnologik ta'lim mazmuni quyidagi asosiy komponentlardan tarkib topadi:

— nazariy komponent - unga materialshunoslik, konstruktsiyalar asoslari, mexanizmlar ishlash prinsiplari, yenergiya aylanish jarayonlari, avtomatlashtirish va boshqaruv tizimlari, algoritmlashtirish asoslari kiradi;

— amaliy komponent - u zamonaviy texnologiyalar va ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog'liq amaliy mashg'ulotlar, loyihalash va prototiplash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan;

— innovatsion-kompetension komponent - mazkur komponent muammolarni hal yetish, konstruktiv va injenerlik tafakkurini rivojlantirish, ijodiy va innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini qamrab oladi.

Shu jihatdan texnologik ta'lim nafaqat bilim berishga yo'naltirilgan, balki talabalarni kasbiy-amaliy faoliyatga tayyorlovchi, fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlovchi zamonaviy pedagogik tizim sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, STEM yondashuvi asosida tashkil etilgan texnologik ta'lim o'quvchilarda fanlararo integratsiyalashgan bilimlarni shakllantirish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, shuningdek, texnik va ijodiy fikrlash hamda muhandislik tafakkurini takomillashtirishda yuqori samaradorlikka ega. Ushbu yondashuv nazariy bilimlar bilan amaliy faoliyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'minlab, ta'lim mazmunini zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlari, raqamli texnologiyalar va innovatsion muhit talablari asosida yangilash imkonini beradi.

Bundan tashqari, STEM ta'limi talabalarning mustaqil fikr yuritish qobiliyatini oshirish, muammoli vaziyatlarni samarali hal qilish hamda loyihaviy faoliyatni amalga oshirishga doir kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada, mazkur yondashuv ta'lim jarayonining sifat va samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, talabalarni kelgusidagi kasbiy faoliyatiga kompleks tayyorlashda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

ISSN: 3060-4761

TAKLIFLAR. Texnologik ta'lim mazmunini ilmiy-texnika taraqqiyoti tendensiyalariga muvofiq ravishda takomillashtirish.

STEM yondashuvi asosida fanlararo integratsiyalangan o'quv modullari va loyihaga yo'naltirilgan topshiriqlarni joriy yetish.

Ta'lim jarayonida amaliy, tadqiqot va innovatsion faoliyatga yo'naltirilgan o'qitish usullari ulushini oshirish.

Texnologik ta'lim o'qituvchilarining STEM va raqamli pedagogik kompetensiyalarini tizimli rivojlantirish.

Zamonaviy STEM laboratoriyalari va o'quv-amaliy bazani shakllantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Bybee R. W. STEM Education: Innovation and Reform. – Arlington: NSTA Press, 2013. – 120 p.

2.Sanders M. STEM, STEM Education, STEMmania. – Virginia: Virginia Tech Press, 2009. – 98 p.

3.Honey M., Pearson G., Schweingruber H. STEM Integration in K–12 Education: Status, Prospects, and an Agenda for Research. – Washington, DC: National Academies Press, 2014. – 180 p.

4.Imanov B. Specificity of Student Creative Activity // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2020. – Vol. 2, No. 10. – P. 243–249.

5.Imanov B. B. Lesson and Its Analysis as a Factor of Increasing the Quality of Education // European Scholar Journal. – 2021. – Vol. 1, No. 24. – P. 123–126.

6.Skatkin M. N. Didaktika sredney shkoly. – Moskva: Prosveshchenie, 1982. – 256 s.

7.Zimnyaya I. A. Klyuchevye kompetensii kak rezultat sovremennogo obrazovaniya // Pedagogika. – 2004. – № 2. – S. 34–42 .

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 37.037:613.9
ORCID: 0009-0000-1254-3166

ESANOVA GULCHEHRA BOYBO'RI QIZI
Termiz Davlat pedagogika instituti Ilmiy daraja va O'qituvchi
E-mail: gulchehraesanova@05gmail.com

TALABA-QIZLARDA SOG'LOM TURMUSH TARZI QADRIYATLARINI SHAKLLANTIRISHDA JISMONIY TARBIYA VOSITALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

ANNOTATSIYA: Maqolada talaba-qizlarda sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini shakllantirishning nazariy-pedagogik asoslari hamda jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanish shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Sog'lom turmush tarzining jismoniy, psixologik, ijtimoiy va ma'naviy komponentlari qadriyat sifatida izohlanadi. Talaba-qizlarning yosh va gender xususiyatlari hisobga olingan holda jismoniy mashqlar, sport o'yinlari, sog'lomlashtiruvchi gimnastika, fitnes texnologiyalari va milliy harakatli o'yinlardan foydalanish imkoniyatlari asoslanadi. Natijalar samaradorlik maqsadli motivatsiya, integrativ yondashuv, differensial mashg'ulot, monitoring va refleksiya bilan ortishini ko'rsatdi.

KALIT SO'ZLAR: *sog'lom turmush tarzi, qadriyat, talaba-qizlar, jismoniy tarbiya, pedagogik shart-sharoitlar, motivatsiya, sog'lomlashtirish, gender yondashuv.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТЕЙ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У СТУДЕНТОК СРЕДСТВАМИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

АННОТАЦИЯ: В статье рассматриваются теоретико-педагогические основы формирования ценностей здорового образа жизни у студенток и условия эффективного использования средств физического воспитания. Здоровый образ жизни раскрывается через физический, психологический, социальный и духовный компоненты. С учетом возрастных и гендерных особенностей студенток обоснованы возможности физических упражнений, спортивных игр, оздоровительной гимнастики, фитнес-технологий и национальных подвижных игр. Эффективность повышается при целевой мотивации, интегративном подходе, дифференцированном обучении, мониторинге и рефлексии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *здоровый образ жизни, ценность, студентки, физическое воспитание, педагогические условия, мотивация, оздоровление*.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMING HEALTHY LIFESTYLE VALUES IN FEMALE STUDENTS THROUGH PHYSICAL EDUCATION MEANS

ABSTRACT: This article analyzes the theoretical and pedagogical foundations of forming healthy lifestyle values in female students and substantiates effective conditions for using physical education means. A healthy lifestyle is interpreted through physical, psychological, social and spiritual components. Taking age and gender characteristics into account, the pedagogical potential of exercises, sports games, health-improving gymnastics, fitness technologies and national movement games is justified. The results show that targeted motivation, an integrative approach, differentiated instruction, monitoring and reflection increase effectiveness.

KEYWORDS: *healthy lifestyle, value, female students, physical education, pedagogical conditions, motivation, health improvement, gender approach.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

KIRISH. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida sog'lom avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba-qizlar nafaqat kelajak mutaxassislari, balki jamiyatning ijtimoiy, ma'naviy va demografik salohiyatini belgilovchi muhim subyekt sifatida ham e'tirof etiladi. Shu bois ularda sog'lom turmush tarziga oid barqaror qadriyatlarni shakllantirish pedagogik jarayonning dolzarb vazifasiga aylanmoqda.

Sog'lom turmush tarzi shaxsning jismoniy faolligi, ratsional ovqatlanishi, psixogigiyenasi, zararli odatlardan tiyilishi, mehnat va dam olish rejimini oqilona tashkil etishi hamda ijtimoiy-ma'naviy muvozanatni saqlashga qaratilgan ongli hayot tarzidir. Ushbu tushuncha faqat bilim darajasida qolsa, u vaqtinchalik tasavvur bo'lib qoladi; qadriyatga aylanganda esa shaxs xulq-atvorini boshqaruvchi barqaror ichki mezonga aylanadi.

Tajriba-sinov ishlari talaba-qizlarda sog'lom turmush tarziga munosabat bir xil shakllanmaganini ko'rsatdi. Ayrim talabalar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini shaxsiy ehtiyoj yoki hayotiy zarurat sifatida emas, balki o'quv rejasidagi majburiy fan sifatida qabul qilmoqda. Bunday holatda mashg'ulotlardagi faollik tashqi nazorat bilan bog'lanib qoladi, mustaqil jismoniy faollik esa sustlashadi.

Ikkinchi muammo nazariy bilim va kundalik amaliy xulq-atvor o'rtasidagi tafovutda namoyon bo'ladi. So'rovnomalarda talaba-qizlarning katta qismi to'g'ri ovqatlanish, jismoniy faollik va zararli odatlardan voz kechish zarurligini bilishini bildirgan bo'lsa-da, ularni izchil hayotiy odatga aylantirish darajasi past ekani aniqlandi. Demak, bilim qadriyatga aylanishi uchun u motivatsiya, shaxsiy tajriba va o'zini nazorat qilish ko'nikmalari bilan mustahkamlanishi zarur.

Mashg'ulotlarni tashkil etishda individual va gender xususiyatlarga e'tibor yetarli bo'lmaganda sog'lomlashtiruvchi ta'sir pasayadi. Talaba-qizlarning fiziologik holati, emotsional barqarorligi, estetik didi, ijtimoiy rollari va o'z imkoniyatiga munosabati mashg'ulot mazmunini tanlashda hisobga olinishi kerak. Aks holda ayrim ishtirokchilarda uyatchanlik, o'zini past baholash yoki jamoaviy mashg'ulotdan chekinish holatlari yuzaga keladi.

Tashkiliy jihatdan sport infratuzilmasi, mashg'ulot jadvali, zamonaviy sog'lomlashtiruvchi jihozlar, monitoring va refleksiv baholash tizimi muhim ahamiyatga ega. Raqamli qurilmalardan uzoq foydalanish, passiv dam olish shakllari va harakatsiz turmush tarzi talaba-qizlarning kundalik faolligini cheklaydi. Shu sababli sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini shakllantirish jarayoni maqsadli, tizimli va ilmiy asoslangan pedagogik ta'sirni talab qiladi.

Maqolaning maqsadi talaba-qizlarda sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini shakllantirishda jismoniy tarbiya vositalaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash hamda ularning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali aniqlashdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, muammoning nazariy asoslari tahlil qilindi, sog'lom turmush tarzi va qadriyat tushunchalarining pedagogik mazmuni aniqlashtirildi, jismoniy tarbiya vositalarining imkoniyatlari yoritildi hamda amaliy dastur samaradorligi statistik jihatdan tekshirildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Ilmiy manbalarda sog'lom turmush tarzi muammosi falsafiy, pedagogik, psixologik, tibbiy va sotsiologik yo'nalishlarda o'rganilgan. Dastlab bu tushuncha asosan gigiyenik va tibbiy talablar bilan izohlangan bo'lsa, keyingi tadqiqotlarda u shaxsning ijtimoiy mas'uliyati, o'zini boshqarish madaniyati va hayotiy qadriyatlari bilan bog'liq yaxlit pedagogik hodisa sifatida talqin qilina boshladi.

Aksiologik yondashuvga ko'ra, qadriyat inson faoliyatini tartibga soluvchi ichki mezon bo'lib, u bilim, munosabat va amaliy xulq-atvor birligida namoyon bo'ladi. Shuning uchun sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini shakllantirish faqat ma'lumot berish bilan cheklanmaydi; u talabada ichki ehtiyoj, ijobiy munosabat, mustaqil tanlov va mas'uliyatli harakatni yuzaga keltirishi lozim.

Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasiga oid tadqiqotlarda sog'lomlashtiruvchi mashg'ulotlarning organizmga ijobiy ta'siri, jismoniy sifatlarni rivojlantirish, irodaviy va ma'naviy sifatlarni mustahkamlashdagi o'rni asoslanadi. Gender yondashuvga doir izlanishlar esa talaba-qizlarning fiziologik va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni tanlash zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologik asosini tizimli, aksiologik, shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etdi. Sog'lom turmush tarzi qadriyatlari kognitiv, motivatsion, faoliyat va refleksiv komponentlar birligida o'rganildi. Bu komponentlar talaba-qizlarning bilim darajasi, ichki ehtiyoji, amaliy faolligi va o'zini baholash ko'nikmalarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, pedagogik kuzatuv, suhbat, so'rovnoma, diagnostik testlar va tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar o'rtacha arifmetik ko'rsatkich, xatolik ko'rsatkichi, foizli tahlil hamda Studentning t-mezoni yordamida qayta ishlanib, tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi farqning ishonchliligi baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari an'anaviy jismoniy tarbiya mashg'ulotlari sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini shakllantirish uchun yetarli emasligini ko'rsatdi. Talaba-qizlarning qiziqishi, estetik didi, psixologik holati va gender xususiyatlari hisobga olinganda mashg'ulotlar ularga yaqin, tushunarli va ichki ehtiyoj bilan bog'langan faoliyatga aylanadi.

Boshlang'ich diagnostikada tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida sezilarli farq kuzatilmadi. Yakuniy bosqichda esa tajriba guruhida barcha komponentlar bo'yicha barqaror o'sish qayd etildi. Bu ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar, xususan motivatsion muhit, differensial yondashuv, sog'lomlashtiruvchi mashqlar va monitoring tizimi samarali ekanini tasdiqlaydi.

Eng yuqori o'sish motivatsion komponentda kuzatildi. Bu sog'lom turmush tarzini qadriyat sifatida shakllantirishda

ichki ehtiyoj va ongli munosabat hal qiluvchi omil ekanini bildiradi. Agar talaba-qiz jismoniy faollikni shaxsiy salomatlik, estetik qiyofa, psixologik barqarorlik va ijtimoiy faollik bilan bog'lay olsa, mashg'ulotlar majburiyat emas, ongli tanlovga aylanadi. Kognitiv komponentdagi ijobiy dinamika talabalarning sog'lom turmush tarzi haqidagi bilimlari tizimlashganini ko'rsatdi. Biroq nazorat guruhida bilimlar biroz oshgan bo'lsa-da, faoliyat va refleksiya ko'rsatkichlari pastligicha qoldi. Bu nazariy ma'lumotning o'zi barqaror xulq-atvorni kafolatlamasligini, bilim amaliy faoliyat va shaxsiy tajriba bilan mustahkamlanishi zarurligini ko'rsatadi.

Faoliyat komponentidagi o'sish tajriba guruhida mashg'ulotlar individual imkoniyatlar, jismoniy tayyorgarlik darajasi va emotsional holatga moslashtirilgani bilan izohlanadi. Sog'lomlashtiruvchi gimnastika, fitnes elementlari, sport o'yinlari va milliy harakatli o'yinlar talaba-qizlarning mashg'ulotlarga qiziqishini oshirdi hamda muntazam faollik ko'nikmasini shakllantirdi.

Refleksiv komponentning rivojlanishi muhim natija sifatida baholandi. Talaba-qizlar o'z sog'lig'ini baholash, natijalarni kuzatish, shaxsiy o'sishni tahlil qilish va keyingi maqsadlarni belgilashga odatlandi. Refleksiya sog'lom turmush tarzining tashqi nazoratga emas, ichki mas'uliyatga asoslanishini ta'minlaydi.

Statistik tahlil natijalari tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi farq ishonchli ekanini ko'rsatdi ($p < 0.05$). Demak, jismoniy tarbiya vositalari sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini shakllantirishda yuqori pedagogik imkoniyatga ega, biroq bu imkoniyat maqsadli metodika, muntazam monitoring va motivatsion qo'llab-quvvatlash bilan uyg'unlashgandagina kutilgan natija beradi.

Tajriba va nazorat guruhlarida sog'lom turmush tarzi qadriyatlari shakllanishining yakuniy natijalari (M±m)

Ko'rsatkichlar	TG boshlang'ich	TG yakuniy	NG boshlang'ich	NG yakuniy
Kognitiv	56.4 ± 2.1	82.3 ± 1.8	57.1 ± 2.3	64.5 ± 2.1
Motivatsion	54.8 ± 1.9	85.1 ± 1.6	55.2 ± 2.0	66.2 ± 2.0
Faoliyat	52.6 ± 2.4	80.7 ± 1.9	53.1 ± 2.2	62.8 ± 2.3
Refleksiv	55.3 ± 2.0	83.4 ± 1.7	54.9 ± 2.1	65.4 ± 2.1
Umumiy o'rtacha	54.8 ± 2.1	82.9 ± 1.8	55.1 ± 2.2	64.7 ± 2.1

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, tajriba guruhi umumiy o'rtacha ko'rsatkichi 54.8 balldan 82.9 ballgacha oshib, 28.1 balllik ijobiy o'sish qayd etdi. Nazorat guruhida esa o'sish 9.6 ball bilan cheklanib, asosan kognitiv ko'rsatkichlarda namoyon bo'ldi. Bu tajriba dasturi sog'lom turmush tarziga oid bilim, motivatsiya, faoliyat va refleksiyani birgalikda rivojlantirganini ko'rsatadi.

XULOSA. Olib borilgan tadqiqot talaba-qizlarda sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini shakllantirish tasodifiy jarayon emas, balki maqsadli, izchil va ilmiy asoslangan pedagogik faoliyat mahsuli ekanini ko'rsatdi. Sog'lom turmush tarzi shaxs ongida qadriyat sifatida shakllangandagina kundalik xulq-atvor, mustaqil jismoniy faollik va salomatlikka mas'uliyatli munosabatga aylanadi.

Jismoniy tarbiya vositalarini gender va individual yondashuv, sog'lomlashtiruvchi texnologiyalar, motivatsion muhit, monitoring va refleksiv baholash bilan uyg'un qo'llash talaba-qizlarning jismoniy faolligini oshiradi, sog'liq madaniyatini mustahkamlaydi va ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantiradi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya jarayonini takomillashtirish hamda sog'lom avlodni tarbiyalash strategiyasini amalga oshirishda amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya universiteti nashriyoti, 2018. – 320 b.

2.Salomov R. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: O'qituvchi, 2015. – 276 b.

3.Usmonxo'jayev T., Xo'jayev F. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 240 b.

4.Matveyev L.P. Teoriya i metodika fizicheskoy kultury. – Moskva: Sport, 2016. – 543 s.

5.Ashmarin B.A. Teoriya i metodika pedagogicheskix issledovaniy v fizicheskom vospitanii. – Moskva: Fizkultura i sport, 2014. – 223 s.

6.Ibragimov X., Yuldashev U. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 288 b.

Musurmonova O. Oila pedagogikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2016. – 256 b

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 651.43
ORCID: 0009-0005-5530-6431

DUSYAROV SALIMJON XUDAYMURATOVICH
Termiz davlat universiteti
Sport boshqaruvi kafedrasi o'qituvchisi
E-mail:salimjonjavohir@gmail.com

11-12 YOSHLI MAKTAB O'QUVCHILARINING JISMONIY MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HARAKATLI O'YINLARNI TANLASH, TAHLIL QILISH VA QO'LLASH METODIKASI

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada 11-12 yoshli maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirishda harakatli o'yinlarni tanlash, tahlil qilish va qo'llash metodikasini pedagogik jihatdan takomillashtirish masalalari o'rganilgan. Tadqiqotning dolzarbligi umumta'lim maktablarida o'quvchilarning jismoniy faolligini oshirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlash zarurati bilan belgilanadi.

Ishda 11-12 yoshli o'quvchilarning yosh, psixologik va fiziologik xususiyatlari asosida harakatli o'yinlarning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Harakatli o'yinlarni tanlash mezonlari, ularni tashkil etish shakllari hamda jismoniy tarbiya darslarida qo'llash usullari ilmiy-metodik asosda yoritilgan. Shuningdek, harakatli o'yinlar orqali o'quvchilarning jamoaviylik, faollik, mustaqillik, chaqqonlik, tezkorlik va harakat ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari ochib berilgan.

Tadqiqot natijasida o'quvchilarning jismoniy madaniyatini samarali shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik-metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan hamda ularning samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali asoslangan. Tadqiqot natijalaridan umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya darslari hamda sinfdan tashqari sport-sog'lomlashtirish mashg'ulotlarini tashkil etishda foydalanish mumkin.

KALIT SO'ZLAR: *Harakatli o'yinlar, maktab o'quvchilari, jismoniy madaniyat, ta'lim, tarbiya, shakllantirish, tanlash, tahlil qilish, shakllar, metod, metodika, vosita, sog'lomlashtirish.*

МЕТОДОЛОГИЯ ОТБОРА, АНАЛИЗА И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГРОВЫХ ФОРМИРОВОК В ФОРМИРОВАНИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ШКОЛЬНИКОВ 11-12 ЛЕТ

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматриваются вопросы педагогического совершенствования методики отбора, анализа и применения активных игр в формировании физической культуры школьников 11-12 лет. Актуальность исследования определяется необходимостью повышения физической активности учащихся средних школ, формирования здорового образа жизни и обеспечения эффективности процесса физического воспитания.

В работе анализируется педагогический потенциал активных игр с учетом возрастных, психологических и физиологических особенностей учащихся 11-12 лет. Научные и методические основы рассмотрены в контексте критериев отбора активных игр, форм их организации и методов использования на уроках физкультуры. Также раскрыты возможности развития у учащихся навыков командной работы, активности, самостоятельности, ловкости, скорости и двигательных навыков посредством активных игр.

В результате исследования были разработаны педагогические и методические рекомендации по эффективному формированию физической культуры учащихся, эффективность которых была подтверждена экспериментальной работой. Результаты исследования могут быть использованы при организации уроков физкультуры в средних школах и внеклассных спортивно-оздоровительных мероприятий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Активные игры, школьники, физическая культура, образование, воспитание, формирование, отбор, анализ, формы, метод, методология, средства, укрепление здоровья*.

METHODOLOGY FOR SELECTING, ANALYZING AND USING ACTIVITY GAMES IN FORMING THE PHYSICAL CULTURE OF 11-12 YEAR-OLD SCHOOL STUDENTS

ABSTRACT: This article examines the issues of pedagogical improvement of the methodology for selecting, analyzing and applying active games in the formation of physical culture of 11-12-year-old schoolchildren. The relevance of the study is determined by the need to increase the physical activity of students in secondary schools, form a healthy lifestyle, and ensure the effectiveness of the physical education process.

The work analyzes the pedagogical potential of active games based on the age, psychological and physiological characteristics of 11-12-year-old students. The criteria for selecting active games, forms of their organization and methods of using them in physical education lessons are covered on a scientific and methodological basis. The possibilities of developing students' teamwork, activity, independence, agility, speed and movement skills through active games are also revealed.

As a result of the research, pedagogical and methodological recommendations were developed to effectively form the physical culture of students, and their effectiveness was substantiated through experimental work. The results of the research can be used in organizing physical education classes in secondary schools and extracurricular sports and health activities.

KEYWORDS: *Active games, schoolchildren, physical culture, education, upbringing, formation, selection, analysis, forms, method, methodology, means, health promotion.*

KIRISH. Bugungi kunda yosh avlodni sog'lom va barkamol etib tarbiyalash mamlakat taraqqiyoti va mudofaa strategiyasining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu vazifaning samarali bajarilishi jismoniy tarbiya o'qituvchilari va sport sohasi mutaxassislarining kasbiy mahorati, ma'naviy-axloqiy fazilatlari hamda ta'lim jarayonidagi faolligiga bevosita bog'liqdir. Shuningdek, har qanday davlat rivoji yoshlarning jismoniy tayyorgarligi, mehnat unumdorligi va intellektual salohiyati bilan belgilanadi.

O'sib kelayotgan avlod salomatligini mustahkamlash va ularni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Bu jarayonning samaradorligi jismoniy tarbiya tizimi mutaxassislarining kasbiy mahorati va ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan faoliyatiga bog'liq. Shu bois jismoniy tarbiya tizimini takomillashtirish mamlakatning barqaror rivoji va sog'lom kelajagini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

Bu borada bir qancha farmon va qarorlar qabul qilinmoqda. Jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tomonidan 2019-yil 29-aprelda "O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli farmoni imzolandi. Ushbu konsepsiyasida:

-o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish;

- yoshlarni tarbiyalash va ularning bandligini ta'minlashda maktabdan tashqari ta'limning zamonaviy usullari va yo'nalishlarini joriy etish;

-o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashni ta'minlash, bolaning jismonan sog'lom va baquvvat shakllanishi:

-umumta'lim maktab o'quvchilari uchun sog'lom ovqatlanish tamoyillarini ommalashtirish;

-umumta'lim muassasalarida sport to'garaklarini tashkil qilish kabi bir qator ustuvor vazifalar belgilab berilgan[1].

Ilmiy tadqiqot ishining maqsadi: 11-12 yoshli maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirishda harakatli o'yinlarni tanlash, tahlil qilish va qo'llash metodikasi bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Ilmiy tadqiqot ishining vazifalari: Mavjud adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish, yosh va jinsga xos o'yin turlarini tanlash, tahlil qilish, maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirish metodlarini sinovdan o'tkazish, dars jarayoni va sinfdan tashqari mashg'ulotlar asosida maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyati va ijodkorligini rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlashtirish.

Ilmiy tadqiqot ishining obyekti - 11-12 yoshli maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirish jarayoni.

Ilmiy tadqiqot ishining predmeti - 11-12 yoshli maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirishda harakatli o'yinlardan foydalanish mazmuni, metodikasi va modeli.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Milliy xalq o'yinlari va harakatli o'yinlarining tub mohiyati shundaki, ular xalqimizning ma'naviy ruhiyati hamda aqliy salohiyatini o'zida mujassam etgan, vaqt sinovlaridan o'tgan qadriyat sifatida pedagogik jarayon unumdorligini tubdan oshirishga xizmat qiladi. Bunday o'yinlar bolalarni hali maktabgacha bo'lgan davrdanoq tizimli ta'limga sifat jihatidan butunlay yangi darajada tayyorlash imkonini beradi[2].

Mavjud o'quv-uslubiy manbalar, dissertatsiyalar va monografik tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'tmishning ulug' mutafakkirlari ham tarbiya tizimida yosh xususiyatlarini inobatga olish masalasiga alohida e'tibor qaratganlar.

O'zbekistonlik olimlardan T.S.Usmonxo'jayev, A.Po'latov, Sh.A.Po'latov, D.X.Abdullayev, P.Xo'jayev, K.Raximqulov hamda B.Nigmonovlarning "Xalq harakatli o'yinlari nazariyasi va amaliyoti", "Harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi" kabi ishlarida milliy o'yinlarning paydo bo'lish muammolari va taraqqiyot bosqichlari atroflicha yoritilgan. Shuningdek, mazkur adabiyotlarda harakatli o'yinlarning tasnifiy tavsiflari, ularni turli ta'lim muassasalarida tashkil etish usullari, pedagogga qo'yiladigan talablar, harakatli o'yinlarni yosh xususiyatlariga mos holda tanlash, tahlil qilish va o'tkazish metodikasi, ixtisoslashtirilgan sport turlariga moslashtirilgan shakllari hamda ularni o'rgatish metodologiyasiga oid muhim ma'lumotlar mualliflarning darsliklari, o'quv qo'llanmalari, monografiyalari va ilmiy tadqiqot ishlarida batafsil yoritilib, tizimlashtirilgan[3].

Bugungi kunda Termiz davlat universiteti "Sport faoliyati" fakulteti olimlaridan p.f.n., dotsent R.X.To'laganov, p.f.n., dotsent Y.Ch.Daniyeva, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) X.Berdiyeva hamda vohalik tadqiqotchilar Ya.Abdullayev, Sh.Xudoyberdiyevlar ushbu yo'nalishda samarali ilmiy izlanishlar olib borganlar. Ularning ilmiy ishlarida harakatli va xalq o'yinlaridan unumli foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari, ularning ilmiy-nazariy va amaliy asoslari hamda ta'limiy imkoniyatlari masalalari keng tahlil etilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. 11-12 yoshli maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirishda harakatli va milliy o'yinlar muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ushbu yosh davrida o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi, harakat faolligi, psixologik holati hamda ijtimoiy munosabatlari faol shakllanish bosqichida bo'ladi. Shu sababli harakatli o'yinlardan maqsadli va metodik asosda foydalanish o'quvchilarning jismoniy madaniyatini rivojlantirishda samarali natija beradi. Harakatli o'yinlar orqali o'quvchilarda tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik,

kuch va harakat koordinatsiyasi kabi jismoniy sifatlar rivojlanadi. Shuningdek, o'yinlar bolalarda sog'lom turmush tarziga qiziqish uyg'otib, jamoada ishlash, o'zaro hurmat, intizom, mas'uliyat va hamkorlik kabi ijtimoiy-axloqiy fazilatlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Harakatli o'yinlarni metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini mustahkamlash bilan birga, ularda ruhiy barqarorlik, faol hayotiy o'rin va sog'lom ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu jihatdan harakatli o'yinlardan foydalanish 11-12 yoshli maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirishning samarali pedagogik vositalaridan biri hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayrim yosh davrlari muayyan jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun eng qulay bosqich hisoblanadi. Masalan, 7-12 yoshda koordinatsiya, tezkorlik va aniqlikni rivojlantirish uchun eng yaxshi sharoit mavjud. 11-14 yosh davrida esa kuch, chidamlilik va iroda sifatlari samarali shakllanadi. Shu davrda mos o'yinlardan foydalanish bolalarning tabiiy rivojlanishini yanada qo'llab-quvvatlaydi.

O'yinlar qoidalarga asoslangan faoliyat bo'lib, ularning murakkabligi bolalarning yoshiga, psixologik tayyorgarligiga va jismoniy imkoniyatlariga mos bo'lishi zarur. "Quvlashmachoq" - tezkorlik, chaqqonlik va chidamlilikni rivojlantiradi. "Oq terakmi, ko'k terak" jamoaviylik, tezkor qaror qabul qilish va koordinatsiyani shakllantiradi. "Arqon tortish" - kuch, hamkorlik va jamoaviy ruhni mustahkamlaydi. "To'pni uzat" o'yini - chaqqonlik, aniqlik va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. "Bayroqcha olish" - tezlik, strategik fikrlash va raqobatbardoshlikni oshiradi. "Estafetali yugurish" - chidamlilik, tezkorlik va jamoaviy ishlashni rivojlantiradi. [4].

Demak, harakatli o'yinlarni tanlash hamda tashkil etishda bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, o'yinlarni ilmiy-metodik asosda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. To'g'ri tashkil etilgan o'yinlar bolalarning jismoniy kamolotini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning ruhiy holati, ijtimoiy faolligi va muloqot ko'nikmalarining shakllanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bolalarning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy rivojlanishi bosqichma-bosqich kechadi. Shuning uchun o'yinlarni tashkil etishda yosh davrlariga xos xususiyatlarni hisobga olish muhim pedagogik shart hisoblanadi.

11-12 yoshli maktab o'quvchilari jismoniy va psixologik rivojlanishning faol bosqichida bo'lib, ushbu davrda kuch, tezkorlik, chaqqonlik va chidamlilik kabi jismoniy sifatlar jadal rivojlanadi. Shu bilan birga, ularda mustaqil fikrlash, vaziyatni tez tahlil qilish hamda jamoaviy faoliyatda ishtirok etish ko'nikmalari shakllanib boradi. Mazkur yoshdagi o'quvchilarda musobaqalashish, g'alabaga intilish va tengdoshlari bilan hamkorlikda harakat qilishga bo'lgan qiziqish yuqori bo'ladi.

Shu sababli 11-12 yoshli o'quvchilar uchun tanlanadigan harakatli va milliy o'yinlar ularning yosh, jismoniy va psixologik xususiyatlariga mos bo'lishi lozim. Bunday o'yinlar o'quvchilarning harakat faolligini oshirish, jismoniy tayyorgarligini mustahkamlash hamda jamoaviylik sifatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi kerak. Ushbu yosh davrida qoidalari nisbatan murakkabroq, tezkor qaror qabul qilish va taktik yondashuvni talab etadigan jamoaviy harakatli o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

11-12 yoshli o'quvchilar uchun harakatli o'yinlarni 10-15 daqiqa davomida tashkil etish tavsiya etiladi. O'yin jarayonida o'quvchilarning faolligi, intizomi, o'zaro hamkorligi va xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi alohida nazorat qilinishi zarur. Metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan harakatli o'yinlar o'quvchilarning jismoniy madaniyatini shakllantirishda samarali pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi.

O'yinlarni samarali qo'llashda ularni ilmiy asoslangan mezonlarga tayangan holda tanlash muhim ahamiyatga ega. Bunda quyidagi pedagogik, psixologik va metodik omillarni inobatga olish zarur bo'lib hisoblanadi:

-maqsadga moslik - har qanday o'yin ta'limiy jihatdan harakat ko'nikmalarini shakllantirishi, tarbiyaviy tomondan intizom va jamoaviylikni rivojlantirishi, sog'lomlashtiruvchi jihatdan esa jismoniy sifatlarni mustahkamlashi lozim;

-yosh va tayyorgarlik darajasini hisobga olish - o'yin qoidalari, yuklama hajmi va davomiyligi o'quvchilarning jismoniy imkoniyatlariga mos bo'lishi hamda xavfsizlik talablari ta'minlanishi zarur;

-mazmun va vositalar ya'ni o'yin uchun tanlangan joy (maydon o'lchami), jihozlar (to'p, arqon, belgilash vositalari) va ishtirokchilar soni uning samarali va xavfsiz o'tishida muhim omil hisoblanadi;

-tarbiyaviy komponent - har bir o'yinda hamkorlik va raqobat uyg'unligiga erishish, bolalarni halollik, mas'uliyat va o'zaro hurmat ruhida tarbiyalash zarur;

-harakatli o'yinlarda inklyuzivlikni ta'minlash - turli jismoniy imkoniyatdagi bolalarni birgalikdagi faoliyatga jalb etish orqali o'zaro yordam va ijtimoiy hamkorlikni rivojlantiradi;

-milliy qadriyatlarni aks ettirish - milliy va xalq o'yinlari orqali yosh avlodga urf-odatlar, madaniy meros va an'analarni singdirishga xizmat qiladi;

Shunday qilib, milliy va harakatli o'yinlarni tanlashda maqsad, vazifa, yosh va jins xususiyati, mazmun-mohiyat, texnik jixatlar, tarbiyaviy, axloqiy hamda madaniy omillarni uyg'unlashtirish ularning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

O'yinlarni samarali qo'llash uchun ularni nafaqat tanlash, balki puxta tahlil qilish ham muhim hisoblanadi.

Tahlil jarayoni o'yin metodikasini takomillashtirish va uni pedagogik maqsadlarga yo'naltirishga xizmat qiladi. Quyidagi bosqichlar buni ta'minlaydi:

1.Pedagogik maqsadni aniqlash

2.Yosh va psixofiziologik xususiyatlarni baholashda bolalarning diqqat, motorika, emotsional holat va ijtimoiy ehtiyojlari inobatga olinadi.

3. O'yin mazmuni va qoidalarini tahlil qilish

4.Vosita va sharoitlarni aniqlash

5.Tarbiyaviy va ijtimoiy natijalarni taxmin qilish

6.Amalga oshirish va kuzatuv

7.Natijalarni umumlashtirish va takomillashtirish.

Demak, o'yinlarni tahlil qilish - bu faqatgina ularni kuzatish emas, balki pedagogik maqsad, yosh xususiyati, mazmun, vosita va tarbiyaviy jihatlarni tizimli baholash jarayonidir[5].

Maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirishda o'tkazish metodikasi, to'g'ri tashkil etish eng muhim shartlardan biridir. Yosh va jins xususiyatini hisobga olish o'qituvchilardan ma'lum ziyraklik, aql-idrok, bilim, ko'nikma va malakalarni hamda pedagogik mahoratni talab qiladi. O'yinlarni o'tkazish metodlari quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1.Tayyorgarlik bosqichi - o'yin maqsadi (ta'limiy, tarbiyaviy, sog'lomlashtiruvchi) belgilanadi, maydon va jihozlar tayyorlanadi, joylashuv aniqlanadi hamda qisqa mashqlar va rag'batlantiruvchi murojaatlar orqali o'quvchilarda qiziqish uyg'otiladi.

2.Qoidalarni tushuntirish - o'yinning muvaffaqiyati qoidalarni to'g'ri tushunishga bog'liq bo'lib, ular yoshga mos, sodda va aniq bayon qilinadi.

3.O'yinni boshlash va boshqarish - o'yin pedagog tomonidan tartibli yo'lga qo'yilib, jarayonda ishtirokchilarning faolligi, intizomi va xavfsizligi nazorat qilinadi.

4.Motivatsiya va rag'batlantirish - o'yin jarayonida qiziqish va faollikni saqlash uchun rag'bat so'zlari, kichik mukofotlar va jamoaviy qo'llab-quvvatlash usullari qo'llanadi.

5.O'yinni yakunlash - belgilangan vaqt yoki maqsadga erishilgach o'yin tugatilib, natijalar umumlashtiriladi va g'oliblar e'lon qilinadi.

6.Tahlil va mulohaza - o'yin yakunida uning ijobiy va salbiy jihatlari tahlil qilinadi, o'quvchilarga fikr bildirish imkoniyati berilib, tanqidiy tafakkur rivojlantiriladi hamda keyingi mashg'ulotlar uchun xulosalar chiqariladi.

XULOSA. 11-12 yoshli maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini shakllantirishda harakatli o'yinlardan foydalanish muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, yosh xususiyatlariga mos holda tanlangan va metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan o'yinlar o'quvchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish, sog'lom turmush tarziga qiziqishini oshirish hamda jamoaviylik, intizom va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirishda samarali natija beradi.

Shuningdek, o'yinlarni tanlash, tahlil qilish va qo'llash jarayonini ilmiy-pedagogik asosda tashkil etish jismoniy tarbiya darslari samaradorligini oshirishi aniqlandi. Shu jihatdan harakatli o'yinlardan foydalanish 11-12 yoshli maktab o'quvchilarining jismoniy madaniyatini rivojlantirishning samarali metodik vositalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tomonidan 2019-yil 29-aprelda "O'zbekiston respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli farmoni.

2.S.Dusyarov. 11-13 YOSHLI O'QUVCHILARDA JISMONIY MADANIYATNI HARAKATLI O'YINLAR ORQALI SHAKLLANTIRISH MODELI. ILM SARCHASHMALARI. ISSN 2010-6246. 6-son (iyun 2025). WWWILMSARCHASHMALARI. UZ. 157-159-betlar.

3.11-13 YOSHLI MAKTAB O'QUVCHILARINING JISMONIY MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HARAKATLI O'YINLARNING TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI. Ta'lim, fan va innovatsiya. Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal. 2023 yil. 6-son.

4.T.S.Usmanxodjayev., Sh.X.Isroilov., A.A.Pulatov., Sh.A.Pulatov. Milliy va harakatli o'yinlar. Darslik. Toshkent. «IQTISOD-MOLIYA». 2015. 265 s.

5.K.Rahimqulov. Milliy harakatli o'yinlar. O'quv qo'llanma. «TAFAKKUR-BO'STONI». Toshkent-2012. 142 s.

6.T.Usmanxodjayev., S.Usmanxodjayev., N.A.Chorshamiyev., Sh.E.Keldiyorov., B.X.Xoliqov. SPORT turlariga oid xarakatli o'yinlar. O'quv qo'llanma. Toshkent. «O'ZKITOBSAVDONASHRIYOTI» 2020. 176 s.

7.Ya.Ch.Daniyeva. Dissertatsiya. I-II bosqich talaba qizlar jismoniy tarbiya darslarida harakatli o'yinlardan foydalanish samaradorligi. Toshkent. 2009.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 378:37.091.33
ORCID: 0009-0001-1078-027X

CHORIYEV JO'RAQUL G'AFFOROVICH,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
Rus tili va adabiyoti kafedrasi mudiri
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent v.b.
E-mail: choriyev63@mail.ru

MILLIY VA XALQARO PEDAGOGIK NAZARIYALARDA MILLATLARARO MULOQOT TALQINI VA ULARNING O'ZBEKISTON OLIY TA'LIMIGA TA'SIRI

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada milliy va xalqaro pedagogik nazariyalarda millatlararo muloqot tushunchasining mazmun-mohiyati hamda uning oliy ta'lim tizimidagi talqini ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy moslashuv kabi kategoriyalar zamonaviy pedagogik yondashuvlar doirasida o'rganilib, ularning nazariy asoslari qiyosiy tahlil asosida yoritilgan. Xususan, G'arb pedagogikasida shakllangan intercultural communication konsepsiyalari hamda milliy pedagogik tafakkurda shakllangan muloqot madaniyati tamoyillari o'zaro integratsiya nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, ta'lim jarayonida ko'pmadaniyatli muhitni shakllantirish, talabalar o'rtasida bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlarning pedagogik ahamiyati asoslab beriladi. Ta'lim jarayonida nazariy va amaliy komponentlar integratsiyasi, jumladan, xalqaro tajribalarda qo'llanilayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalalari ham muhim ilmiy muammo sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari milliy va xalqaro pedagogik nazariyalar sintezi asosida talabalarning millatlararo kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

KALIT SO'ZLAR: *millatlararo muloqot, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo yondashuv, pedagogik nazariya, oliy ta'lim, bag'rikenglik, innovatsion texnologiyalar.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ В НАЦИОНАЛЬНЫХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЯХ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СИСТЕМУ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА

АННОТАЦИЯ: В данной статье представлен научный анализ интерпретации межнационального общения в национальных и международных педагогических теориях, а также раскрыто его значение в системе высшего образования. В исследовании такие категории, как коммуникативная компетентность, межкультурное взаимодействие и социальная адаптация, рассматриваются в контексте современных педагогических подходов с применением сравнительного анализа. Особое внимание уделяется сопоставлению западных концепций межнационального общения и принципов культуры общения, сформированных в национальной педагогической традиции. В статье также обосновано педагогическое значение реформ, реализуемых в системе высшего образования Республики Узбекистан, направленных на формирование поликультурной образовательной среды и развитие межнациональной толерантности среди студентов. Рассматриваются вопросы интеграции теоретического и практического компонентов обучения, а также внедрения инновационных педагогических технологий с учетом международного опыта. Результаты исследования свидетельствуют о том, что синтез национальных и международных педагогических теорий способствует разработке эффективных механизмов формирования межнациональной коммуникативной компетентности студентов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *межнациональное общение, коммуникативная компетентность, межкультурный подход, педагогическая теория, высшее образование, толерантность, инновационные технологии.*

INTERPRETATION OF INTERETHNIC COMMUNICATION IN NATIONAL AND INTERNATIONAL PEDAGOGICAL THEORIES AND THEIR IMPACT ON HIGHER EDUCATION IN UZBEKISTAN

ABSTRACT: This article presents a comprehensive analysis of the interpretation of interethnic communication within national and international pedagogical theories and examines its significance in the higher education system. The study explores key concepts such as communicative competence, intercultural interaction, and social adaptation within the framework of contemporary pedagogical approaches, using a comparative methodology. Particular emphasis is placed on the correlation between Western intercultural communication theories and the principles of communication culture rooted in national pedagogical traditions. The paper also substantiates the pedagogical importance of ongoing reforms in the higher education system of the Republic of Uzbekistan, aimed at developing a multicultural educational environment and fostering interethnic tolerance among students. Issues related to the integration of theoretical and practical components of education, as well as the implementation of innovative pedagogical technologies based on international experience, are considered as essential aspects of modern educational transformation. The findings indicate that the synthesis of national and international pedagogical theories enables the development of effective mechanisms for enhancing students' interethnic communicative competence.

KEYWORDS: *interethnic communication, communicative competence, intercultural approach, pedagogical theory, higher education, tolerance, innovative technologies.*

KIRISH. Zamonaviy globallashuv sharoitida oliy ta'lim tizimida millatlararo muloqot masalasi alohida ilmiy va pedagogik ahamiyat kasb etmoqda. Oliy ta'lim muassasasi bugungi kunda faqat bilim beruvchi tizim emas, balki turli madaniy tajriba, ijtimoiy qadriyat va kommunikativ uslublar tutashadigan murakkab ijtimoiy makondir. Shu sababli talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini shakllantirish, bag'rikenglikni rivojlantirish va kommunikativ kompetensiyani mustahkamlash zamonaviy ta'limning ustuvor vazifalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi ta'lim jarayoni talabaning nafaqat akademik tayyorgarligini, balki uning ijtimoiy moslashuvi, muloqotga kirishish qobiliyati va ko'pmadaniyatli muhitda samarali hamkorlik qila olish salohiyatini ham talab etadi. Asqarova ta'kidlaganidek, "kommunikativ kompetensiya tushunchasi keng ma'noga ega"[2, s.1]. Mazkur fikr shuni ko'rsatadiki, kommunikativ kompetensiya faqat nutqiy faoliyat bilan cheklanmaydi, balki tinglash, tushunish, fikr almashish, hamkorlik va ijtimoiy moslashuv kabi komponentlarni ham o'z ichiga oladi.

Millatlararo muloqot muammosi, ayniqsa, O'zbekiston oliy ta'limi uchun dolzarbdir. Sababi, mamlakatning ijtimoiy-madaniy tarkibi ko'pmillatli xarakterga ega bo'lib, ta'lim tizimida talabalarning turli madaniyat vakillari bilan samarali, hurmatli va bag'rikeng muloqotga kirishish ko'nikmalarini shakllantirish talab etiladi. Ahmadjonov bag'rikenglik mohiyatini juda aniq ifodalaydi: "Bag'rikenglik axloqiy qadriyat"[1, s.15]. Bu ta'rif millatlararo muloqotni faqat kommunikativ hodisa emas, balki axloqiy-pedagogik kategoriya sifatida ham ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

Shu asosda mazkur tadqiqotning maqsadi milliy va xalqaro pedagogik nazariyalarda millatlararo muloqotning talqinini tizimli ravishda tahlil qilish, ularning o'zaro yaqin va farqli jihatlarini aniqlash hamda O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga ta'sirini ilmiy asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Mazkur maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, unda millatlararo muloqot, kommunikativ kompetensiya va bag'rikenglik muammosi pedagogik nuqtai nazardan qiyosiy yondashuv asosida o'rganildi. Tadqiqotning metodologik asosini qiyosiy-tahliliy metod, kontent-tahlil, tizimli yondashuv hamda modellashtirish usuli tashkil etdi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, milliy pedagogik tadqiqotlarda bag'rikenglik va kommunikativ kompetensiya o'zaro chambarchas bog'liq holda talqin etiladi. Ahmadjonov bag'rikenglikni shaxslararo muloqot, erkinlik va jamoada hamjihatlik bilan bog'laydi hamda uni talaba shaxsining muhim kasbiy-sotsial sifati sifatida sharhlaydi [1, s.14–15]. Shu bilan birga, u bag'rikenglikni qadriyatlar tizimi bilan bog'lab, uning tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyatini ochib beradi.

Asqarova tadqiqotida interaktiv metodlarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi o'rni keng yoritilgan. Muallifning "interaktiv metodlar kommunikativ faollikni kuchaytiradi"[2, s.1] degan fikri millatlararo muloqot masalasiga ham bevosita daxldordir. Chunki interaktiv yondashuv talabaning faol ishtirokini ta'minlaydi, uni bahs, munozara, guruhli topshiriq va fikr almashish jarayoniga olib kiradi. Bu esa ko'pmadaniyatli ta'lim muhitida samarali kommunikatsiya uchun zarur pedagogik sharoitni yuzaga keltiradi.

Muomala madaniyatiga oid milliy manbalarda muloqotning tuzilishi ham chuqur sharhlangan. Husanov va G'ulomov muloqotning kommunikativ, interaktiv va perseptiv qatlamlarini ko'rsatib, bir-birini tushunish va hamkorlikka erishishni muloqotning muhim natijasi sifatida talqin qiladilar [5, s.17–18]. Bu yondashuv millatlararo muloqotning faqat axborot almashish emas, balki o'zaro idrok, hurmat va hamkorlik jarayoni ekanini anglatadi.

Matnazarova oliy ta'lim muassasalarida talabalarni tayyorlash jarayonida amaliy ko'nikmalarni kuchaytirish zarurligini asoslaydi va "kasbiy-amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi"[4, s.17] deb qayd etadi. Mazkur fikr millatlararo kommunikativ kompetensiyaga ham daxldor, chunki oliy ta'limdagi muloqot madaniyati nazariy bilim sifatida emas, balki amaliy ko'nikma sifatida shakllanishi kerak.

Shunday qilib, tahlil qilingan manbalar asosida quyidagi metodologik xulosa olindi: millatlararo muloqotni rivojlantirish uchun bag'rikenglik qadriyatlari, interaktiv metodlar va amaliy kommunikativ tayyorgarlik bir butun pedagogik tizim sifatida ko'rilishi zarur.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, milliy va xalqaro pedagogik nazariyalar millatlararo muloqotga turli nuqtai nazardan yondashsa-da, ularning umumiy nuqtasi kommunikativ kompetensiyani shaxs rivojining markaziy sharti sifatida talqin qilishidadir.

Milliy pedagogik yondashuvlarda millatlararo muloqot asosan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar bilan bog'liq holda tushuntiriladi. Bu yerda bag'rikenglik, o'zaro hurmat, madaniy sezgirlik va jamoadagi uyg'unlik ustuvor o'rin egallaydi. Ahmadjonovning "Bag'rikenglik – axloqiy qadriyat"[1, s.15] degan xulosasi aynan shu yo'nalishni belgilaydi. Demak, milliy modelda millatlararo muloqot avvalo insoniy munosabatlar va axloqiy me'yorlar darajasida shakllanadi.

Xalqaro pedagogik nazariyalar esa kommunikativ kompetensiyani faol ishtirok, interaktivlik va hamkorlik

nuqtai nazaridan talqin qiladi. Asqarova maqolasida xalqaro nazariyalar sharhiga tayanib, "o'zaro ta'sir va muloqotni e'tirof etadi"[2, s.2] degan fikr keltiriladi. Bu holat Vigotskiy, Dewey, Himes, Jonson va Bruner qarashlarining umumiy pedagogik yo'nalishini aks ettiradi. Biroq bu manbalarning original matnlari siz yuklagan fayllarda mavjud bo'lmagani uchun ularni aynan ko'rsatilgan sahifalar bilan bevosita iqtibos qilish emas, balki Asqarova orqali tahliliy fon sifatida ishlatish ilmiy jihatdan to'g'riroqdir.

Tahlil natijasida aniqlandiki, interaktiv va kooperativ metodlar millatlararo muloqotni rivojlantirishda ayniqsa samarali. Asqarova qayd etgan "bahs-munozara, rolli o'yinlar, guruhli ishlash" [2, s.1] kabi metodlar kommunikativ kompetensiyaning barcha komponentlarini harakatga keltiradi. Bu metodlar talabalarga fikr bildirish, boshqani tinglash, dalillash, o'z nuqtai nazarini himoya qilish va murosaga kelish kabi amaliy imkoniyatlarni yaratadi. Shu jihatdan ular nafaqat til o'rgatish, balki millatlararo totuvlikni shakllantirish vositasi sifatida ham qadrlanadi.

Muomala madaniyatiga oid milliy manbada "muloqotga kirishuvchilar o'zaro bir-birlarini idrok qilish jarayoni"[5, s.17] alohida ta'kidlanadi. Mazkur yondashuv shuni anglatadiki, millatlararo muloqotning samaradorligi faqat gapirish bilan emas, balki suhbatdoshni to'g'ri idrok etish, uning pozitsiyasini tushunish va muloqot jarayonida hamkor subyekt sifatida tan olish bilan belgilanadi. Bu esa bugungi oliy ta'limda polimadaniy muhitni shakllantirishning nazariy asoslaridan biridir.

Shuningdek, tahlil shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida millatlararo kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish uchun uch omil ayniqsa muhim:

-interaktiv va dialogik o'qitish metodlarini keng joriy etish;

-bag'rikenglikni qadriyat va pedagogik sifat sifatida shakllantirish;

-kommunikativ tayyorgarlikni nazariy emas, amaliy ko'nikma darajasida rivojlantirish.

Matnazarova ta'kidlagan kasbiy-amaliy yo'nalish bu borada muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi [4, s.17].

Shu asosda maqolada quyidagi ilmiy xulosa ishlab chiqildi: milliy pedagogik tafakkurda shakllangan bag'rikenglik va muloqot madaniyati tamoyillari xalqaro kommunikativ kompetensiya nazariyalari bilan integratsiyalashgan taqdirdagina O'zbekiston oliy ta'limida millatlararo muloqotning samarali modeli yuzaga keladi.

XULOSA. Mazkur tadqiqot natijasida milliy va xalqaro pedagogik nazariyalarda millatlararo muloqotning talqini bir-birini inkor etmasligi, aksincha, o'zaro to'ldiruvchi xarakterga ega ekani aniqlandi. Milliy yondashuv millatlararo muloqotni bag'rikenglik, axloqiy qadriyatlar va muloqot madaniyati bilan bog'lasa, xalqaro yondashuv uni interaktivlik, faol ishtirok va kommunikativ kompetensiya asosida tushuntiradi.

Qayta ishlangan tahlil shuni ko'rsatdiki, sizning dastlabki matningizdagi eng katta muammo tekshirilmagan sahifa ko'rsatkichlari va empirik asoslanmagan "natija" jumlalarida edi. Ular tozalangach, maqolaning ilmiy mantiqi ancha kuchaydi. Endi matn nazariy-tahliliy maqola sifatida yaxlitlashdi: unda manbalar real iqtibos bilan qo'llandi, metodologiya aniqlashtirildi, natijalar esa kuzatilgan tajriba emas, balki ilmiy tahlil xulosasi sifatida berildi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Ahmadjonov, D. Akseologik yondashuv asosida bag'rikenglik kompetensiyasini rivojlantirish // Xalq ta'limi. 2022. № 2. B. 13–16.

2.Asqarova, O. Ta'limda interaktivlik va kommunikativ kompetensiyani uyg'un rivojlantiruvchi o'quv mashg'ulotlari tizimi // Journal of IQRO. 2025. Vol. 19, Issue 01. B. 1–5.

3.Yaxshiyeva, O. Oliy ta'limda guruh ishlari va muhokama mashg'ulotlari orqali kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish // Ilm-fan xabarnomasi. 2026. Vol. 11, Issue 2. B. 2305–2309.

4.Matnazarova, K. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy-amaliy ko'nikmalarini shakllantirishning pedagogik asoslari // Xalq ta'limi. 2020. № 4. B. 16–19.

5.Husanov, B., G'ulomov, V. Muomala madaniyati. Toshkent: Ta'lim nashriyoti; Iqtisod-moliya, 2009. 156 b.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 796.011.3:376.1:378.4 ORCID: 0009-0004-5578-425X

AMRIYEVA DILFUZA
Termiz davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat kafedrasi o'qituvchisi

OLIY TA'LIMDA IMKONIYATI CHEKLANGAN TALABALARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA ERTALABKI BADANTARBIYANING TA'SIRI: ADAPTIV YONDASHUV VA AMALIY MODEL

ANNOTATSIYA: Maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan imkoniyati cheklangan talabalarda jismoniy sifatlarni rivojlantirishda ertalabki badantarbiyaning (8-12 daqiqalik) sog'lomlashtiruvchi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ertalabki badantarbiya yurak-qon tomir va nafas tizimlarini bosqichma-bosqich faollashtirib, mushak tonusini me'yorlashtiradi, bo'g'imlar harakatchanligini kengaytiradi hamda muvozanat-koordinatsiya mexanizmlarini qo'llab-quvvatlaydi. OTM sharoitiga mos 6-8 haftalik adaptiv model taklif etiladi: yuklama individual ehtiyoj va tibbiy ko'rsatmalarga tayanadi, mashqlar o'tirgan yoki tayanchli variantlar bilan almashtiriladi, baholash esa sodda testlar (6 daqiqalik yurish, bir oyoqda turish, devor push-up, "sit-and-reach"ning mos ko'rinishi) orqali olib boriladi. Amaliy tavsiyalar EBni darslar oldidan odatga aylantirish, xavfsizlik mezonlarini (og'riqsiz amplituda, nafasni ushlab qolmaslik, o'rtacha zo'riqish) saqlash va motivatsion qo'llab- quvvatlash zarurligini asoslaydi.

KALIT SO'ZLAR: *ertalabki badantarbiya, adaptiv jismoniy tarbiya, inklyuziv ta'lim, jismoniy sifatlar, muvozanat, egiluvchanlik, chidamlilik.*

ВЛИЯНИЕ УТРЕННЕЙ ГИМНАСТИКИ НА РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В УСЛОВИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: АДАПТИВНЫЙ ПОДХОД И ПРАКТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ

АННОТАЦИЯ: В статье анализируются оздоровительные возможности утренней гимнастики продолжительностью 8-12 минут в развитии физических качеств студентов с ограниченными возможностями здоровья, обучающихся в учреждениях высшего образования. Утренняя гимнастика обеспечивает поэтапную активацию сердечно-сосудистой и дыхательной систем, способствует нормализации мышечного тонуса, увеличению подвижности суставов, а также поддержанию механизмов равновесия и координации. Предложена адаптивная модель, рассчитанная на 6-8 недель и ориентированная на условия высшего учебного заведения: уровень физической нагрузки определяется с учётом индивидуальных потребностей и медицинских показаний, упражнения модифицируются с использованием сидячих или опорных вариантов, а оценка эффективности проводится посредством простых тестов (6-минутная ходьба, стойка на одной ноге, отжимания от стены, адаптированный вариант теста «sit-and-reach»). Практические рекомендации обосновывают необходимость формирования устойчивой привычки выполнения утренней гимнастики перед учебными занятиями, соблюдения критериев безопасности (безболезненная амплитуда движений, отсутствие задержки дыхания, умеренная интенсивность нагрузки), а также обеспечения мотивационной поддержки обучающихся.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *утренняя гимнастика, адаптивное физическое воспитание, инклюзивное образование, физические качества, равновесие, гибкость, выносливость.*

THE IMPACT OF MORNING EXERCISE ON THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL PERFORMANCE IN STUDENTS WITH DISABILITIES IN HIGHER EDUCATION: AN ADAPTIVE APPROACH AND A PRACTICAL MODEL

ABSTRACT: This article analyzes the health benefits of 8-12-minute morning exercises in developing the physical performance of students with disabilities studying in higher education institutions. Morning exercises provide gradual activation of the cardiovascular and respiratory systems, promote normal muscle tone, increase joint mobility, and maintain balance and coordination. An adaptive model designed for 6-8 weeks and tailored to the needs of higher education institutions is proposed. The level of physical activity is determined based on individual needs and medical indications, exercises are modified using seated or supported options, and effectiveness is assessed through simple tests (such as a 6-minute walk, a one-legged stand, wall push-ups, and an adapted version of the sit-and-reach test). Practical recommendations substantiate the need to develop a sustainable habit of performing morning exercises before classes, adhere to safety criteria (pain-free range of motion, no breath holding, moderate intensity), and provide motivational support to students.

KEYWORDS: *morning exercises, adaptive physical education, inclusive education, physical skills, balance, flexibility, endurance.*

KIRISH. Bugungi oliy ta'lim tizimi talabalarning bilim olishini ta'minlash bilangina cheklanmaydi: ularning sog'lig'i, psixoemotsional holati va kundalik funksionalligi ham ta'lim natijasining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda. Inklyuziv ta'lim tamoyillari kuchaygani sayin imkoniyati cheklangan talabalar soni va ularning ehtiyojlari ham aniqroq ko'rinmoqda [2, 5]. OTM sharoitida bu guruhdagi talabalarda harakat faolligining kamayishi, gipodinamiya, ergonomik jihatdan noqulay o'tirish, darslar va mustaqil ta'limning uzluksizligi, transport va muhit to'siqlari kabi omillar jismoniy sifatlar rivojiga bevosita ta'sir qiladi [2, 6].

Ko'pincha muammo "sport zaliga borish"dan oldinroq boshlanadi: talaba ertalab uyg'ongan paytda organizmning funksional tizimlari sust, bo'g'imlar qotishgan, mushaklar "uyqu rejimi"da bo'ladi, kayfiyat esa tashqi yuklamalarga sezgir holatga o'tadi. Shu fonda "ertalabki badantarbiya" (EB) - qisqa, sodda va tizimli sog'lomlashtirish vositasi sifatida ko'rilishi mumkin [1, 4]. EBning afzalligi shundaki, u katta vaqt, maxsus jihoz va murakkab sharoit talab qilmaydi. 8-12 daqiqalik mashqlar to'plami yotoqxonada, uyda, hatto dars boshlanishidan avval auditoriya oldi maydonchasida ham bajarilishi mumkin. Muhimi, EB muntazamlikni "odatiy" holga keltiradi: kunlik kichik yuklama organizmning moslashuv mexanizmlarini ishga tushiradi, yurak-qon tomir va nafas tizimlari faoliyati yaxshilanadi, mushak-tayanch tizimi esa kundalik harakatga tayyorlanadi [3]. Imkoniyati cheklangan talabalarda jismoniy sifatlar turlicha namoyon bo'ladi. Masalan, harakat apparati cheklangan talabalarda muvozanat va koordinatsiya sustlashishi, mushak kuchi asimmetriyasi yoki bo'g'imlar harakatchanligining cheklanishi kuzatilishi mumkin.

Eshitish yoki ko'rishida cheklovi bo'lgan talabalarda esa motor harakatlarning o'zlashtirilishi ko'proq kommunikatsiya va makon orientatsiyasiga bog'liq bo'ladi. Shuningdek, surunkali somatik holatlar (yurak-qon tomir tizimi bilan bog'liq cheklovlar, metabolik o'zgarishlar) yuklama dozalanishini yanada ehtiyotkorlik bilan tashkil etishni talab qiladi [3, 4]. Demak, EB umumiy "bir xil kompleks" emas, balki adaptiv yondashuvga tayangan, xavfsizlik mezoni aniq belgilangan, bir nechta variantlari bo'lgan mashg'ulot modeli bo'lishi kerak.

Maqolada EBning fiziologik-pedagogik asoslari yoritilib, OTM sharoitida imkoniyati cheklangan talabalarga mos 6-8 haftalik model taklif etiladi. Mashqlar mazmuni, yuklama bosqichlari, nazorat va baholash mezonlari hamda amaliy joriy etish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Adaptiv jismoniy tarbiya yondashuvida jismoniy faollik salomatlikni qo'llab- quvvatlash, funksional cheklovlarni yumshatish va ijtimoiy moslashuvni kuchaytirish omili sifatida qaraladi. Xalqaro tavsiyalarda nogironligi bo'lgan shaxslar ham imkon qadar o'rtacha intensivlikdagi mashqlarni muntazam bajarishi, mushak kuchi va muvozanatga qaratilgan mashqlarni ham kiritishi lozimligi qayd etiladi [3, 7]. Mazkur yondashuv EBning konseptual asosini kuchaytiradi: qisqa, lekin muntazam yuklama haftalik umumiy faollik hajmini oshiradi va sedentarlikni kamaytiradi. Sport tibbiyoti va reabilitatsiya adabiyotlarida ertalabki mashqlar vegetativ tizimlarni uyg'otishi, periferik qon aylanishini faollashtirishi, mushaklarda elastiklikni oshirishi hamda bo'g'imlarda harakatchanlikni yaxshilashi ko'rsatiladi. Shu bilan birga, imkoniyati cheklangan shaxslarda yuklama dozasini noto'g'ri tanlash (tez ritm, keskin amplituda, nafasni ushlab qolish) noxush holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun amaliyotda og'riqsiz amplituda, muvozanatni sug'urtalash, tana holatini saqlash va individual kontrendikatsiyalarni hisobga olish bosh tamoyil bo'lib qoladi [8].

Universitet yoshidagi talabalar orasida jismoniy faollik pasayishi va sedentarlik ko'payishi ko'plab tadqiqotlarda qayd etilgan. Imkoniyati cheklangan talabalar uchun esa muhit to'siqlari (transport, lift, sport infratuzilmasiga kirish), psixologik omillar (o'ziga ishonch, qo'llab-quvvatlash) va kommunikatsion qiyinchiliklar (yo'riqnoma tushunilishi) qo'shimcha risk bo'lishi mumkin. Shu kontekstda EB "kirish eshigi" vazifasini bajaradi: u talabaning kundalik rejimiga oson singadi, keyinchalik kengroq jismoniy faoliyatga tayanch yaratadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqot jarayonida oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan imkoniyati cheklangan talabalar ishtirokida 6-8 haftalik adaptiv ertalabki badantarbiya (EB) modeli amaliy sinovdan o'tkazildi. Mashg'ulotlar haftasiga 5 kun, kuniga o'rtacha 812 daqiqa davomida tashkil etildi hamda yuklama individual funksional holat va tibbiy tavsiyalar asosida moslashtirildi.

Pedagogik kuzatuvlar va nazorat testlari natijalari EBning talabalar jismoniy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi. Eng avvalo, talabalar organizmida funksional faollikning ertalabki davrda tezroq tiklanishi kuzatildi. Mashg'ulotlarning dastlabki haftalarida harakatlarni bajarishda ehtiyotkorlik va past amplituda ustun bo'lgan bo'lsa, 3-4-haftalardan boshlab harakat koordinatsiyasi va ishonchlilik darajasi oshgani qayd etildi.

6 daqiqalik yurish testi natijalari yurak-qon tomir tizimining moslashuv imkoniyatlari yaxshilanganini ko'rsatdi. Talabalarda yurish masofasining ortishi chidamlilikning oshganidan dalolat berdi. Bu holat qisqa, ammo muntazam jismoniy yuklama vegetativ tizimlarni bosqichma-bosqich faollashtirishi haqidagi ilmiy qarashlarni tasdiqlaydi.

Muvozanat ko'rsatkichlari (bir oyoqda turish testi) sezilarli darajada yaxshilandi. Ayniqsa harakat apparati cheklangan talabalar guruhida tana barqarorligini saqlash muddati ortgani kuzatildi. Bu natija EB tarkibiga kiritilgan statik va yarim-dinamik mashqlarning proprioseptiv mexanizmlarni faollashtirishi bilan izohlanadi.

Devor push-up testi natijalari yuqori tana mushaklari kuchi va mushak chidamliligi ortganini ko'rsatdi. Mashqlarni tayanchli variantlarda bajarish xavfsizlikni ta'minlagan holda mushak faoliyatini samarali rag'batlantirdi.

Egiluvchanlikni baholashda ("sit-and-reach" testining moslashtirilgan shakli) bo'g'imlar harakatchanligining yaxshilanishi qayd etildi. Bu holat ertalabki mashqlarning mushak elastikligini oshirish va bo'g'imlarni kundalik faoliyatga tayyorlashdagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida psixologik omillar ham muhim ahamiyat kasb etdi. Talabalarning aksariyatida mashg'ulotlarga motivatsiya ortgani, ertalabki faollik natijasida kayfiyat va o'quv jarayoniga tayyorgarlik yaxshilangani kuzatildi. EBning qisqa davomiyligi uni talabalar kundalik rejimiga oson integratsiya qilish imkonini berdi (1-jadval)

1-jadval

Adaptiv ertalabki badantarbiya dasturi ta'sirida jismoniy sifatlar ko'rsatkichlarining o'zgarishi (6-8 hafta)

Ko'rsatkichlar	Baholash testi	Dastlabki natija (M±m)	Yakuniy natija (M±m)	O'zgarish (%)
Umumiy chidamlilik	6 daqiqalik yurish (m)	420 ± 18	468 ± 20	+11.4
Muvozanat	Bir oyoqda turish (sek.)	9.6 ± 1.2	14.8 ± 1.5	+54.1
Mushak kuchi	Devor push-up (marta)	12.3 ± 1.6	17.9 ± 1.8	+45.5
Egiluvchanlik	Adaptiv sit-and-reach (sm)	7.1 ± 0.9	10.6 ± 1.1	+49.3
Harakat koordinatsiyasi	Kompleks harakat bahosi (ball)	3.2 ± 0.4	4.4 ± 0.3	+37.5

Izoh. Olingan natijalar adaptiv ertalabki badantarbiya modeli inklyuziv ta'lim sharoitida jismoniy faollikni oshirishning samarali va xavfsiz vositasi ekanini ko'rsatadi.

XULOSA. Ertalabki badantarbiya OTM sharoitida imkoniyati cheklangan talabalarning jismoniy sifatlarini saqlash va bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun eng qulay, kam vaqt talab qiladigan hamda iqtisodiy jihatdan samarali sog'lomlashtiruvchi vositalardan biridir. Muntazam 8-12 daqiqalik kompleks, avvalo, organizmning ertalabki funksional holatini barqarorlashtirib, yurak-qon tomir va nafas tizimlarining ishga tushish jarayonini tezlashtiradi; periferik qon aylanishi faollashadi, to'qimalarning kislorod bilan ta'minlanishi yaxshilanadi. Natijada talabaning ish qobiliyati oshadi, darslarga moslashish yengillashadi, charchoq va "uyg'onolmaslik" holati kamayadi.

Ikkinchi muhim natija mushak-tayanch tizimi bilan bog'liq: bo'g'imlar harakatchanligi kengayadi, mushak tonusi me'yorlashadi, gavdani tik tutish (postural nazorat) yaxshilanadi. Ayniqsa muvozanat va koordinatsiyaga qaratilgan elementlar kundalik harakatlarda ishonchni kuchaytiradi, mustaqil faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi va jarohatlanish xavfini kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, EBning psixoemotsional ta'siri ham e'tiborga loyiq: mashg'ulotdan so'ng kayfiyat barqarorlashishi, stressga chidamlilikning ortishi, o'ziga ishonchning mustahkamlanishi kabi ijobiy siljishlar kuzatilishi mumkin. Bu omillar ta'limdagi davomatiylik va motivatsiyani ushlab turishda ham yordam beradi.

Biroq samaradorlikning "kaliti" birgina mashqlar ro'yxatida emas u metodik tashkil etishda. Eng muhim shartlar: individual moslashtirish (nogironlik turi, funksional cheklov va tibbiy ko'rsatmalarni hisobga olish), yuklamani asta-sekin oshirish (davomiylik, takrorlar soni, ritm va amplituda), xavfsizlik mezonlariga qat'iy rioya qilish (og'riqsiz amplituda, nafasni ushlab qolmaslik, muvozanat mashqlarida tayanch/sug'urtalash) hamda motivatsion qo'llab-quvvatlashdir. Shuningdek, OTM darajasida EBni inklyuziv sog'lomlashtirish rejimining tizimli qismi sifatida yo'lga qo'yish (qisqa yo'riqnoma, nazorat-jadval, piktogramma/video ko'rsatmalar, haftalik mini-monitoring) talabalarning jismoniy tayyorgarligi bilan birga o'qish samaradorligi va umumiy farovonligini barqaror oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov R.R. Adaptiv jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. -

2.Xudoyberdiyev Sh.M., Yuldashev A.A. Inklyuziv ta'lim sharoitida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil etish metodikasi. - Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. - 198 b.

3.Rasulov B.N. Jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish texnologiyalari. - Toshkent: O'qituvchi, 2019. - 224 b.

4.Tursunov S.T. Talaba yoshlar jismoniy tayyorgarligini oshirishning pedagogik asoslari. - Termiz: Surxon nashriyoti, 2022. - 174 b.

5.Sherrill C. Adapted Physical Education and Sport. - 6th ed. - Champaign, IL: Human Kinetics, 2004. - 728 p.

6.Rimmer J.H., Marques A.C. Physical activity for people with disabilities // The Lancet. - 2012. - Vol. 380, No. 9838. - P. 193-195.

7.Physical Activity Guidelines for Americans. 2nd ed. - Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, 2018.

8. Winnick J.P., Porretta D.L. (eds.) Adapted Physical Education and Sport. 6th ed. - Champaign: Human Kinetics, 2016. - 688 p

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 39.308
ORCID: 0009-0002-2953-7613

ALIQULOVA KAROMAT XOLMUMIN QIZI
Termiz davlat pedagogika instituti
13.00.01 Pedagogika nazariyasi.
Pedagogik ta'limotlar tarixi ixtisosligi
bo'yicha Pedagogika kafedrasi tayanch doktoranti
E-mail: aliqulovakaromat0124@gmail.com

THEORETICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING DIGITAL CULTURE AMONG STUDENTS OF PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

ABSTRACT: This article explores the theoretical foundations for fostering digital culture among students in pedagogical higher education institutions. It provides a scholarly interpretation of the concept of digital culture, examining its essential components and clarifying its significance within the contemporary educational landscape. Moreover, the study emphasizes the critical role of information and communication technologies in the development of students' digital competencies. It also considers the impact of modern pedagogical approaches and innovative instructional methods in enhancing this process.

The paper identifies key directions in the advancement of digital culture, highlighting information literacy, media culture, cyber culture, and digital security as fundamental elements. In addition, it demonstrates how the effective integration of digital tools into the higher education process can contribute to the development of students' independent thinking skills, creative potential, and professional competencies. Based on the outcomes of the research, a set of practical recommendations is proposed to support the systematic development of digital culture in pedagogical higher education institutions [1;132-134].

KEYWORDS: *digital culture, pedagogical education, information technology, digital competence, media literacy, innovative methods, cyber culture, digital safety, learning process, independent learning, creative thinking.*

PEDAGOGIK OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIDA RAQAMLI MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada pedagogik oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar orasida raqamli madaniyatni shakllantirish va rivojlantirishning nazariy jihatlari atroflicha o'rganilgan. Unda raqamli madaniyatning mohiyati, uning asosiy komponentlari hamda bugungi ta'lim tizimidagi ahamiyati ilmiy yondashuv asosida tahlil etiladi. Bundan tashqari, talabalarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni, zamonaviy pedagogik yondashuvlar va innovatsion metodlardan foydalanish masalalari yoritib beriladi.

Tadqiqotda raqamli madaniyatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida axborot savodxonligi, media madaniyat, kibermadaniyat hamda raqamli xavfsizlik kabi muhim yo'nalishlar alohida e'tirof etiladi. Shu bilan birga, oliy ta'lim jarayoniga raqamli vositalarni samarali integratsiya qilish orqali talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini kuchaytirish, ijodiy yondashuvini rivojlantirish va kasbiy kompetensiyalarini mustahkamlash imkoniyatlari asoslab beriladi. Tadqiqot natijalariga tayangan holda, pedagogik oliy ta'lim muassasalarida raqamli madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

KALIT SO'ZLAR: *raqamli madaniyat, pedagogik ta'lim, axborot texnologiyalari, raqamli kompetensiya, media savodxonlik, innovatsion metodlar, kibermadaniyat, raqamli xavfsizlik, ta'lim jarayoni, mustaqil ta'lim, kreativ fikrlash.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматриваются теоретические основы формирования и развития цифровой культуры у студентов педагогических высших учебных заведений. Раскрывается сущность понятия «цифровая культура», анализируются её ключевые компоненты, а также определяется её роль и значение в условиях современной образовательной среды.

Особое внимание уделяется значению информационно-коммуникационных технологий в процессе формирования цифровых компетенций студентов. Наряду с этим, освещается роль современных педагогических подходов и инновационных методов обучения, способствующих повышению эффективности данного процесса.

В работе выделяются приоритетные направления развития цифровой культуры, к которым относятся информационная грамотность, медиакультура, киберкультура и цифровая безопасность, рассматриваемые как важнейшие составляющие. Кроме того, обосновывается, что рациональное использование цифровых инструментов в системе высшего образования способствует развитию самостоятельного мышления студентов, их творческого потенциала и профессиональных компетенций.

На основе полученных результатов разработаны практические рекомендации, направленные на совершенствование процессов формирования цифровой культуры в педагогических высших учебных заведениях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *цифровая культура, педагогическое образование, информационные технологии, цифровая компетенция, медиаграмотность, инновационные методы, киберкультура, цифровая безопасность, образовательный процесс, самостоятельное обучение, креативное мышление.*

INTRODUCTION. Amid the accelerating digital transformation affecting nearly every sector of society, the field of education is experiencing profound changes focused on the integration of digital technologies into instructional practices and learning environments. Within this evolving context, a key priority of contemporary higher education lies in cultivating digital culture among students, particularly prospective teachers, who are expected to play a crucial role in developing the digital competencies of future generations [2–21]. Digital culture can be defined as a holistic personal attribute that encompasses an individual's capacity to use digital technologies efficiently, assess online information with a critical perspective, maintain information security, and engage responsibly within digital environments. For students enrolled in pedagogical higher education institutions, fostering such a culture is of particular significance, as it has a direct impact on their professional competence, the quality of their teaching practices, and their preparedness to implement innovative approaches in education [3; 43–46].

The relevance of this research is determined by the growing importance of digitalization in education, the need to improve the quality of teacher training, and the necessity to develop students' competencies in working within digital learning environments [4;25-27]. The aim of this study is to examine the theoretical foundations of developing digital culture among students of pedagogical higher education institutions, to analyze its structure and components, and to identify effective approaches for its formation and development. The object of the study is the students of pedagogical higher education institutions and their educational activities within the digital environment [5-12].

The subject of the study is the process of developing digital culture among these students, including its theoretical bases, pedagogical conditions, and methodological approaches [6-112-125].

SCIENTIFIC NOVELTY

The scientific novelty of this topic is reflected in the following aspects:

1.The process of developing digital culture among students of pedagogical higher education institutions is theoretically substantiated as an integrated system, combining digital literacy, media culture, cyberculture, and digital security.

2.The study scientifically analyzes the role of both traditional pedagogical approaches and modern innovative methods (blended learning, interactive learning, digital platforms) in the formation of digital culture [7-15].

3. A step-by-step model for the development of future teachers' digital competencies and its structural components are scientifically justified and described.

4.Theoretical mechanisms for enhancing students' independent thinking, creativity, and professional competencies in digital learning environments are revealed.

Below is a structured table presenting the theoretical foundations for developing digital culture among students of pedagogical higher education institutions:

№	Theoretical Foundation	Description	Core Idea	Practical Significance
1	Digital Competence Theory	Formation of students' ability to use ICT effectively and consciously	Unity of knowledge, skills, and attitudes	Enables effective use of modern technologies
2	Media Literacy Theory	Development of skills to search, analyze, and evaluate information	Formation of critical thinking	Protection against misinformation
3	Information Culture Concept	Development of ethics and culture of working with information	Responsible use of information	Ensures academic integrity
4	Digital Pedagogy Theory	Methods of integrating digital technologies into the educational process	Creation of an innovative learning environment	Improves teaching effectiveness
5	Competency-Based Approach	Outcome-oriented education model	Development of practical skills	Enhances professional readiness of students
6	Constructivist Learning Theory	Students construct knowledge independently	Active learning process	Develops independent thinking
7	Information Security Theory	Protection of personal and educational data	Safe digital environment	Builds cybersecurity skills
8	Lifelong Learning Theory	Continuous learning throughout life	Adaptability and self-development	Motivates continuous self-improvement
9	Socio-Cultural Approach	Relationship between digital culture and society	Collaboration and communication	Develops online communication culture
10	Innovation Theory	Process of creating and applying new ideas	Creativity and initiative	Supports project and start-up activities

LITERATURE REVIEW AND METHODS. In Uzbekistan, the advancement of digital culture within the educational sphere has emerged as a significant area of scholarly interest, particularly in the domains of pedagogy, information technology, and the modernization of the education system. Local researchers have primarily concentrated on issues such as the integration of ICT into teaching and learning processes, the development of students' digital competencies, and the enhancement of pedagogical practices through the effective use of digital tools and resources.

One of the well-known scholars in this field is Abduqodir Abduqodirov, whose works are associated with the introduction and development of information and communication technologies in the educational process. His research emphasizes the importance of integrating ICT into teaching and learning, as well as preparing future teachers to work effectively in digital educational environments [11;2-3]. Another group of Uzbek researchers, including specialists in pedagogical sciences such as

U. Yuldashev and colleagues, have studied the methodological aspects of forming ICT competence among students. Their work highlights that digital competence should be developed not only through technical training but also through pedagogical strategies that encourage independent learning, critical thinking, and effective information management [12-6]. The issue of digital culture development in higher education has been widely explored in international [10-7].

A significant contribution to the development of this field was made by Paul Gilster, who was among the first scholars to define the concept of digital literacy. According to Gilster, digital competence extends beyond the simple ability to operate technological tools; it also includes the skill of critically analyzing and effectively utilizing information obtained from digital environments. His ideas contributed to the understanding of digital culture as a combination of cognitive and analytical abilities rather than only technical proficiency. In a similar direction, Henry Jenkins advanced the discussion by emphasizing media literacy and the concept of participatory culture, highlighting the active role of individuals in creating, sharing, and engaging with digital content.

Jenkins also emphasized that digital environments shift learners' roles from passive recipients of information to active producers of content. This perspective is especially significant for pedagogical education, as it underlines the importance of collaborative learning, creative engagement, and responsible participation in digital spaces-core components in the formation of digital cultureWithin the European educational landscape, research conducted by Ala-Mutka Kirsti and experts from the European Commission focused on the analysis of digital competence frameworks.

Primarily, the use of multimedia learning resources-including presentations, instructional videos, animations, and interactive simulations-facilitates students' comprehension of complex theoretical ideas. Such digital tools enhance learners' involvement in the learning process and support the development of visual perception and analytical thinking abilities, which are regarded as essential elements of digital culture [11; 4–5].

Secondly, learning management systems (LMS) and various online educational platforms, including Moodle, Google Classroom, and Microsoft Teams, create effective conditions for organizing remote learning, submitting academic tasks, and engaging in collaborative activities. The use of such digital environments supports the development of students' independent learning abilities, enhances their digital communication skills, and fosters a sense of responsibility when interacting in virtual learning spaces.

Method Name	Purpose of Application	Expected Result
Theoretical analysis	Studying scientific literature on digital culture	Deep understanding of theoretical foundations
Comparative analysis	Comparing different scientific views and approaches	Identifying the most effective approaches
Survey (questionnaire)	Determining students' level of digital literacy	Assessing the practical situation
Interview	Studying teachers' opinions and experiences	Obtaining qualitative data

Furthermore, electronic libraries, digital textbooks, and online scientific databases provide students with access to extensive academic and research materials. This contributes to the enhancement of their information literacy skills and enables them to critically assess, filter, and effectively utilize credible digital sources in their learning and research activities.

RESULTS AND DISCUSSION. The analysis of theoretical approaches to the development of digital culture among students in pedagogical higher education institutions indicates that digital culture represents a comprehensive system encompassing knowledge, practical skills, and value orientations associated with the competent and responsible application of digital technologies in educational settings [12–9].

The findings of the study show that digital culture is composed of several interrelated elements, including digital literacy, skills in information handling, media competence, proficiency in the use of ICT, as well as an understanding of digital ethics and cybersecurity principles. These components are closely connected and require integrated and continuous development rather than isolated improvement. The analysis further demonstrates that the

successful formation of students' digital culture largely depends on the consistent and purposeful integration of ICT into the educational process. It was also observed that learners who regularly participate in digital learning environments tend to exhibit stronger independence in learning, higher levels of creativity, and improved problem-solving abilities. Moreover, the research outcomes indicate that pedagogical strategies such as interactive instruction, blended learning models, and the integration of online educational platforms play a substantial role in enhancing students' digital competencies. These approaches foster greater learner engagement and promote more effective collaboration between students and instructors.

Overall, the study confirms that the formation and development of digital culture represent a fundamental requirement for future educators, as it has a direct impact on their professional preparedness, pedagogical competence, and ability to operate effectively in contemporary digitalized educational settings.

In addition, the study shows that the formation of digital culture is strongly connected with ongoing professional development processes. Prospective educators are required to continuously refresh and expand their knowledge and skills in response to the rapid advancement of digital technologies. This underlines the growing significance of lifelong learning in the context of the digital era. The results also indicate that digital culture should not be viewed merely as a set of technical ICT skills. Instead, it represents a wider pedagogical and socio-cultural phenomenon that integrates cognitive, ethical, and professional dimensions [13–3]. Digital culture encompasses cognitive, communicative, ethical, and technological aspects, all of which are crucial for preparing future teachers to work effectively in an increasingly digitalized educational environment.

The analysis also highlights that fostering digital culture among students in pedagogical higher education institutions demands a structured, consistent, and long-term approach rather than isolated or short-term interventions. Isolated or purely technical training approaches are considered inadequate for meaningful development of digital skills. Instead, digital competencies need to be systematically integrated into all components of the educational process. This perspective corresponds with contemporary pedagogical theories that prioritize competence-based education and learner-centered instructional models.

The discussion further indicates that the effective integration of ICT tools into instructional practices has a positive impact on students' level of engagement as well as their academic performance. The use of digital platforms, multimedia materials, and interactive technologies contributes to the creation of a more flexible and stimulating learning environment, thereby supporting independent study and collaborative learning processes. At the same time, the findings suggest that in the absence of adequate pedagogical support, learners may encounter difficulties such as information overload, exposure to unreliable digital sources, and inappropriate use of online content [14; 5–7].

International research traditions tend to place greater emphasis on media literacy development and the cultivation of critical thinking skills within digital environments, whereas domestic studies are more oriented toward the practical integration of ICT and the provision of methodological support in educational practice. The synthesis of these two perspectives may serve as a basis for constructing a more holistic framework aimed at enhancing digital culture among future educators [15; 11–17].

CONCLUSION. Overall, the study of the theoretical bases for the development of digital culture among students in pedagogical higher education institutions indicates that digital culture constitutes an essential element of contemporary teacher education. It can be viewed as an integrated system of knowledge, practical skills, value orientations, and competencies that ensure the effective, ethical, and responsible application of digital technologies within the educational process. The research findings indicate that digital culture comprises a set of closely related components, including digital literacy, proficiency in information and communication technologies, media awareness, ethical conduct in digital spaces, and knowledge of cybersecurity principles. It is emphasized that these elements should be developed through a coherent and systematic approach in order to effectively ensure the professional preparedness of future educators.

The results further demonstrate that the successful formation of digital culture is largely determined by the targeted application of innovative pedagogical technologies, interactive instructional strategies, and modern digital learning platforms. The implementation of such approaches contributes to a noticeable improvement in students' active participation in the learning process, fosters greater autonomy, and strengthens their critical thinking abilities. In conclusion, the development of digital culture represents a fundamental prerequisite for preparing future educators in the era of global digital transformation. Pedagogical higher education institutions are expected to systematically incorporate digital technologies into teaching and learning processes while consistently enhancing students' digital competencies.

RECOMMENDATIONS:

1.It is necessary to introduce specialized courses and training programs aimed at developing digital culture in pedagogical higher education institutions.

2.To enhance students' digital competencies, it is recommended to regularly use modern information and communication technologies (LMS, online platforms, multimedia tools) in the learning process.

The use of interactive and innovative teaching methods (blended learning, flipped classroom, project-based learning) should be widely implemented to increase student engagement.

REFERENCES:

1.Gilster, P. Digital Literacy. New York: Wiley, 1997.

2.Jenkins, H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York: NYU Press, 2016.

3.Buckingham, D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Cambridge: Polity Press, 2003

4.Hobbs, R. Digital and Media Literacy: Connecting Culture and Classroom. Thousand Oaks: Corwin, 2010.

5.Weller, M. The Digital Scholar: How Technology Is Transforming Scholarly Practice. London: Bloomsbury,

6.Ala-Mutka, K. Mapping Digital Competence: Towards a Conceptual Understanding. European Commission Report, 2019.

7.Selwyn, N. Digital Technology and the Contemporary University. London 2023.

8.Ilomaki, L., Paavola, S., & Lakkala, M. Digital Competence – An Emergent Boundary Concept for Policy and Educational Research. Education and Information Technologies, 2025.

9.UNESCO. Digital Literacy Framework. Paris: UNESCO Publishing, 2022.

10.European Commission. DigComp 2.0: The Digital Competence Framework for Citizens. Brussels, 2018.

11.Abduqodirov, A. Ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish. Toshkent: O'zbekiston pedagogika nashriyoti, 2015.

12.Yuldashev, U. Oliy ta'limda ICT kompetensiyasini shakllantirish metodikasi. Toshkent: Pedagogika ilmiy jurnali, 2023.

13.Karimov, A. Raqamli ta'lim muhitida pedagogik innovatsiyalar. Toshkent: O'zbekiston Milliy universitetinashriyoti, 2020.

14.Rasulov, B. Oliy ta'limda raqamli texnologiyalar va ularning rivojlanishi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2021.

15.K.X.Aliqulova "Pedagogik oliy ta'lim muassasalari talabalarida raqamli madaniyatni rivojlantirish texnologiyasi" Terdpi Ilmiyxabarnoma jurnali Termiz 2026

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 378:796:004
ORCID: 0009-0001-0246-6395

ABDURAIMOV SHAXBOZ PANJI O'G'LI
Termiz davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat kafedrasi katta o'qituvchisi E-mail:
shaxbozabduraimov0093@gmail.com

OLIY TA'LIMDA JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARINING RAQAMLI SAVODXONLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida jismoniy tarbiya o'qituvchilarining raqamli savodxonligini oshirishning pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda raqamli transformatsiya sharoitida jismoniy tarbiya fanining amaliy xarakteri saqlangan holda elektron platformalar, multimedia asosidagi harakat tahlili, monitoring, baholash va kommunikatsiya vositalaridan metodik jihatdan maqsadli foydalanish zarurligi asoslanadi. Maqsad jismoniy tarbiya o'qituvchisining raqamli savodxonligini kasbiy-pedagogik kompetensiya sifatida izohlash hamda uni rivojlantirishning konseptual modelini ko'rsatishdan iborat.

KALIT SO'ZLAR: *raqamli savodxonlik, raqamli kompetensiya, jismoniy tarbiya o'qituvchisi, oliy ta'lim, pedagogik asoslar, didaktik dizayn, kasbiy rivojlanish, raqamli etika.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

АННОТАЦИЯ: В статье анализируются педагогические основы повышения цифровой грамотности преподавателей физического воспитания в высшем образовании. Обосновывается, что цифровые платформы, мультимедийный анализ движений, мониторинг и оценивание должны использоваться не формально, а в связи с целями занятия, содержанием физического воспитания и профессиональным развитием преподавателя.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *цифровая грамотность, цифровая компетенция, преподаватель физического воспитания, высшее образование, педагогические основы, цифровая этика.*

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR ENHANCING DIGITAL LITERACY OF PHYSICAL EDUCATION TEACHERS IN HIGHER EDUCATION

ABSTRACT: This article analyzes the pedagogical foundations for enhancing the digital literacy of physical education teachers in higher education. It argues that digital tools, learning platforms, multimedia movement analysis, monitoring and assessment technologies should be integrated into physical education through didactic design, methodological relevance and reflective professional practice.

KEYWORDS: *digital literacy, digital competence, physical education teacher, higher education, pedagogical foundations, didactic design, professional development, digital ethics.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

KIRISH. Oliy ta'lim tizimida raqamli transformatsiya o'qituvchi faoliyatining mazmunini, o'qitish vositalarini, baholash mexanizmlarini va ta'lim natijalarini boshqarish usullarini qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Bu jarayon jismoniy tarbiya faniga ham bevosita taalluqlidir. Mazkur fan amaliy mashq, harakat faoliyati va sport mashg'ulotlari bilan bog'liq bo'lsa-da, bugungi sharoitda darsni rejalashtirish, o'quv materialini vizuallashtirish, texnik harakatlarni videoyozuv asosida tahlil qilish, yuklama dinamikasini kuzatish, talabalar faolligini monitoring qilish va natijalarni hujjatlashtirish raqamli muhit bilan uzviy bog'lanmoqda [1–4].

O'zbekiston sharoitida ham ta'limni raqamlashtirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi hamda oliy ta'lim muassasalarini transformatsiya qilishga doir hujjatlar ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni keng joriy etish zarurligini belgilaydi [3; 4]. Shu nuqtai nazardan jismoniy tarbiya o'qituvchisining raqamli savodxonligi yordamchi ko'nikma emas, balki oliy ta'limni modernizatsiya qilishning tarkibiy sharti sifatida baholanishi lozim.

Muammoning ilmiy mohiyati shundaki, jismoniy tarbiya o'qituvchilarining raqamli savodxonligi ko'pincha texnik vositadan foydalanish qobiliyati sifatida tor talqin qilinadi. Aslida esa pedagogik natijani belgilaydigan asosiy omil raqamli vositaning fan metodikasi, mashg'ulot maqsadi, talaba faolligi, xavfsizlik va baholash tizimi bilan qanday uyg'unlashtirilganidir. Shuning uchun ushbu maqolaning maqsadi jismoniy tarbiya o'qituvchilarida raqamli savodxonlikni rivojlantirishning pedagogik asoslarini aniqlash va ularni oliy ta'lim amaliyotiga mos konseptual model sifatida bayon etishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Raqamli savodxonlik tushunchasi dastlab kompyuter, internet va axborot manbalaridan foydalanish ko'nikmalari bilan bog'langan bo'lsa, hozirgi ta'lim nazariyasida u ko'p komponentli pedagogik kategoriya sifatida talqin qilinadi. "Raqamli savodxonlik", "raqamli kompetensiya" va "pedagogik raqamli kompetensiya" atamalari mazmunan yaqin bo'lsa-da, ularni farqlash zarur. Raqamli savodxonlik o'qituvchining texnik vositani bilishi bilan cheklanmaydi; u raqamli axborotni tanlash, tahlil qilish, ta'lim maqsadiga moslashtirish, xavfsiz qo'llash va natijasini refleksiya qilish salohiyatini ham qamrab oladi [5].

Pedagogik jihatdan bu savodxonlikni uch darajada izohlash mumkin. Birinchi daraja instrumental daraja bo'lib, bunda o'qituvchi qurilma, dastur va platformadan foydalana oladi. Ikkinchi daraja didaktik-operatsion daraja bo'lib, texnologiya o'quv maqsadi, mashg'ulot mazmuni va baholash usullari bilan bog'lanadi. Uchinchi daraja refleksiv-strategik daraja bo'lib, bunda o'qituvchi raqamli vositaning pedagogik foydasi, etik xavflari, ma'lumotlar sifati va kasbiy rivojlanishdagi o'rnini tahlil qiladi. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi uchun aynan ikkinchi va uchinchi darajalar muhim, chunki texnologiya harakat faoliyatining o'rnini bosmaydi, balki uni o'rgatish, kuzatish va baholash sifatini oshiradi [6–8].

Xalqaro tajribada DigCompEdu ramkasi pedagoglarning raqamli kompetensiyasini tizimlashtirishda muhim manba hisoblanadi. Mazkur ramka raqamli kompetensiyani 6 soha va 22 kompetensiya bo'yicha ifodalaydi hamda uni resurs yaratish, ta'lim jarayonini boshqarish, baholash, ta'lim oluvchini faollashtirish va o'quvchining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish bilan bog'laydi [1; 2]. Jismoniy tarbiya yo'nalishida bu yondashuv o'qituvchini faqat harakatni ko'rsatuvchi instruktor sifatida emas, balki mashg'ulot dizayneri, raqamli monitoring tashkilotchisi va refleksiv fasilitator sifatida ko'rishni talab qiladi.

Maqolada nazariy tahlil, qiyosiy taqqoslash, pedagogik kategoriyalarni konseptuallashtirish, ilmiy manbalarni interpretatsion sharhlash va modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlilda xalqaro ramkalar, jismoniy tarbiya bo'yicha raqamli kompetensiya tadqiqotlari hamda O'zbekiston ta'limini raqamlashtirishga oid normativ yo'nalishlar asosiy tayanch sifatida olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda jismoniy tarbiya o'qituvchilarining raqamli savodxonligini oshirish alohida treninglar yig'indisi emas, balki maqsad, mazmun, metod, tashkil etish va baholashning o'zaro bog'liq tizimi sifatida qaralishi kerak. Amaliyotda ko'p hollarda jarayon platformadan foydalanishni o'rgatish bilan cheklanadi. Bunday yondashuv qisqa muddatli texnik ko'nikma beradi, ammo fan metodikasi bilan integratsiyalanmagan kompetensiya barqaror bo'lmaydi [5].

Birinchi pedagogik asos maqsadli-kasbiy yo'naltirilganlikdir. Raqamli savodxonlikni oshirishdan ko'zlangan maqsad ko'proq dastur bilish emas, balki ta'lim sifatini oshirish, harakat texnikasini tushuntirishda ko'rgazmalilikni kuchaytirish, individual yondashuvni kengaytirish va talabaning mustaqil jismoniy faolligini qo'llab-quvvatlashdan iborat. Raqamli vosita pedagogik natijaga xizmat qilgandagina u haqiqiy metodik qiymat kasb etadi.

Ikkinchi asos predmet-metodik integratsiyadir. Jismoniy tarbiya darsida raqamli vosita qaysi bosqichda, qaysi metodik vazifani hal qilish uchun va qanday shaklda qo'llanishi aniq belgilanishi lozim. Masalan, yangi texnikani o'rgatishda sekinlashtirilgan video va fazaviy tahlil ko'rsatmaning aniqligini oshiradi; mashqni bajarish jarayonida qisqa videoyozuv yoki kuzatuv varag'i individual qayta aloqa beradi; yakuniy bosqichda raqamli rubrika talabaning o'z-o'zini baholashini faollashtiradi [6; 7].

Uchinchi asos bosqichlilik va differensiallikdir. Jismoniy tarbiya o'qituvchilari bir xil raqamli tayyorgarlikka ega emas: ayrimlar platformadan foydalanadi, ammo harakat tahlili vositalarini metodik qo'llashda qiynaladi; boshqalar mashg'ulotni samarali olib boradi, biroq raqamli baholash va hujjatlashtirishda yetarli tajribaga ega emas. Shu sababli rivojlantirish dasturi boshlang'ich diagnostika, individual

trayektoriya va modulli malaka oshirishga tayanishi zarur [6; 7].

To‘rtinchi asos etik-xavfsizlik va ma’lumotlar madaniyatidir. Jismoniy tarbiya darslarida foto, video, kuzatuv natijalari, ayrim hollarda jismoniy holatga oid sezgir ma’lumotlar bilan ishlash ehtimoli mavjud. Shu bois maxfiylik, rozilik, ma’lumotni saqlash va tarqatish madaniyati, talaba qadr-qimmatini himoya qilish hamda raqamli etik me’yorlar o‘qituvchi kompetensiyasining ajralmas qismi bo‘lishi kerak [3; 4; 8].

Ushbu asoslar negizida bosqichli model taklif etiladi. Diagnostik-oriyentatsion bosqichda o‘qituvchining mavjud tajribasi, ehtiyoji va dars formatlari aniqlanadi. Loyihalash bosqichida fan mavzulariga mos raqamli yechimlar didaktik dizayn asosida rejalashtiriladi. Amaliy integratsiya bosqichida ular darsda qo‘llanadi va natija kuzatiladi. Refleksiv-konsolidatsiya bosqichida muvaffaqiyatli amaliyotlar umumlashtiriladi, muammoli nuqtalar bo‘yicha yangi mikroo‘quv modullari ishlab chiqiladi. Modelning afzalligi shundaki, u raqamli savodxonlikni bir martalik kurs emas, uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayoni sifatida ko‘rsatadi.

Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida raqamli texnologiyani qo‘llashda muvozanat tamoyili alohida ahamiyatga ega. Darsning asosiy mazmuni harakat faoliyati, jismoniy yuklama, texnika va amaliy bajarishga qaratilganligi sababli raqamli vosita mashg‘ulot ritmini sekinlashtirmasligi kerak. Shu bois o‘qituvchi video, mobil ilova, elektron jadval yoki baholash rubrikasini darsning aniq nuqtasiga joylashtiradi: ko‘rsatma berish, xatoni tahlil qilish, natijani qayd etish yoki mustaqil mashqni nazorat qilish. Bunday yondashuv texnologiyani tashqi bezak emas, balki pedagogik qarorni kuchaytiruvchi vositaga aylantiradi.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, jismoniy tarbiya o‘qituvchisining raqamli savodxonligi “qancha texnologiya ishlatildi” degan miqdoriy ko‘rsatkich bilan emas, “texnologiya o‘quv natijasi, jismoniy faollik sifati va pedagogik qayta aloqani qanchalik kuchaytirdi” degan mezon bilan baholanishi lozim. Texnologiya jismoniy faollikning o‘rnini egallamasligi, aksincha, o‘qituvchining kuzatuvchanligi, tahliliy qarori va metodik ta’sirchanligini oshirishi kerak.

XULOSA. Olib borilgan nazariy tahlil oliy ta’limda jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining raqamli savodxonligini oshirish tor texnologik tayyorgarlik emas, balki predmet metodikasi, didaktik dizayn, refleksiv amaliyot, etik me’yorlar va institutsional qo‘llab-quvvatlash uyg‘unligida hal etiladigan kompleks pedagogik muammo ekanini ko‘rsatdi. Raqamli savodxonlik jismoniy tarbiya o‘qituvchisiga mashg‘ulotni samarali rejalashtirish, harakat texnikasini vizual tahlil qilish, individual qayta aloqa berish, talaba faolligini monitoring qilish va kasbiy rivojlanish trayektoriyasini ongli boshqarish imkonini beradi.

Maqolada taklif etilgan pedagogik asoslar tizimi maqsadli-kasbiy yo‘naltirilganlik, predmet-metodik integratsiya, bosqichlilik, differensial rivojlantirish, etik-xavfsizlik madaniyati va refleksiv konsolidatsiyaga tayanadi. Ushbu yondashuv jismoniy tarbiya o‘qituvchisining raqamli savodxonligini yordamchi texnik ko‘nikmadan zamonaviy pedagogik kompetensiyaning muhim tarkibiy qismiga aylantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Joint Research Centre, European Commission. DigCompEdu: Digital Competence Framework for Educators. JRC official materials.

2.Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. PF-6079-son. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. 2020-yil 5-oktabr.

4.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining oliy ta’lim muassasalarini transformatsiya qilishga oid qarori. 2020-yil.

5.Smestad B., Hatlevik O.E., Johannesen M., Øgrim L. Examining dimensions of teachers’ digital competence. Heliyon, 2023, 9(6): e16677.

6.Martínez-Rico G., Alberola-Albors M., Pérez-Campos C., González-García R.J. Physical Education Teachers’ Perceived Digital Competences. Sustainability, 2022, 14(1): 321.

7.Saiz-González P. et al. Exploring physical education teachers’ willingness and barriers to integrating digitaltechnology. Education and Information Technologies, 2025.

8. Berkel F. et al. Digital sovereignty of physical education teachers in Germany. Frontiers in Education, 2025.

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 37.013.43:796
ORCID: 0009-0004-5578-425X

ABDULLOYEV YASHNARJON MAHKAMOVICH
Termiz davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat kafedrasi dotsenti, PhD
E-mail: yashnar2020@gmail.com

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TA'LIM TIZIMIDA OSIYO XALQ O'YINLARINING TA'LIMIY-TARBIYAVIY SALOHIYATI

ANNOTATSIYA: O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini modernizatsiyalash sharoitida ta'lim oluvchilar shaxsini milliy-madaniy an'analarni hisobga olgan holda har tomonlama va uyg'un rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vositalarni aniqlash dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Ana shunday vositalardan biri sifatida Osiyo xalqlarining an'anaviy o'yinlari alohida e'tiborga loyiq bo'lib, ular yuqori darajadagi ta'limiy va tarbiyaviy imkoniyatlarga ega. Mazkur tadqiqotning maqsadi Osiyo xalq o'yinlarini O'zbekistonning zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiyalash imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash va tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik manbalarni tahlil va umumlashtirish, qiyosiy-tipologik yondashuv hamda pedagogik modellashtirish elementlaridan foydalanildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, Osiyo xalq o'yinlari ta'lim oluvchilarda jismoniy faollikni rivojlantirish, muloqot kompetensiyalarini shakllantirish, axloqiy-irodaviy sifatlarni mustahkamlash, madaniy merosga hurmat va ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, xalq o'yinlarini ta'lim jarayoniga tizimli ravishda joriy etish uning tarbiyaviy yo'nalganligini oshirishi hamda etnopedagogik yondashuvni samarali amalga oshirishga imkon yaratishi aniqlangan. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, unda ilgari surilgan xulosalar turli bosqichdagi ta'lim muassasalari uchun o'quv dasturlari va metodik tavsiyalarni ishlab chiqishda qo'llanishi mumkin.

KALIT SO'ZLAR: *ta'lim, tarbiya, Osiyo xalq o'yinlari, etnopedagogika, madaniy an'analar, ta'lim jarayoni, jismoniy tarbiya, milliy qadriyatlar, pedagogik salohiyat.*

ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АЗИАТСКИХ НАРОДНЫХ ИГР В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

АННОТАЦИЯ: В условиях модернизации системы образования Республики Узбекистан особую актуальность приобретает задача выявления эффективных педагогических средств, направленных на всестороннее и гармоничное развитие личности обучающихся с учётом национально-культурных традиций. Одним из таких средств являются традиционные игры народов Азии, обладающие высоким образовательным и воспитательным потенциалом. Целью данного исследования является теоретическое обоснование и анализ возможностей интеграции азиатских народных игр в современную систему образования Узбекистана. В ходе исследования использовались методы анализа и обобщения научно-педагогических источников, сравнительно-типологический подход, а также элементы педагогического моделирования. Полученные результаты свидетельствуют о том, что азиатские народные игры способствуют развитию физической активности обучающихся, формированию коммуникативных компетенций, укреплению морально-волевых качеств, воспитанию уважительного отношения к культурному наследию и повышению социальной ответственности. Установлено, что систематическое внедрение народных игр в образовательный процесс усиливает его воспитательную направленность и обеспечивает эффективную реализацию этнопедагогического подхода. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных выводов при разработке учебных программ и методических рекомендаций для образовательных учреждений различных уровней.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *образование, воспитание, азиатские народные игры, этнопедагогика, культурные традиции, образовательный процесс, физическое воспитание, национальные ценности, педагогический потенциал.*

EDUCATIONAL AND UPBRINGING POTENTIAL OF ASIAN FOLK GAMES IN THE EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

ABSTRACT: In the context of modernization of the education system of the Republic of Uzbekistan, the task of identifying effective pedagogical tools aimed at comprehensive and harmonious development of learners' personalities while taking into account national and cultural traditions becomes particularly relevant. One of such tools is traditional Asian folk games, which possess significant educational and upbringing potential. The purpose of this study is to provide a theoretical justification and analysis of the possibilities of integrating Asian folk games into the modern education system of Uzbekistan. The research employed methods of analysis and synthesis of scientific and pedagogical literature, a comparative-typological approach, and elements of pedagogical modeling. The findings indicate that Asian folk games contribute to the development of learners' physical activity, the formation of communicative competencies, the strengthening of moral and volitional qualities, the cultivation of respect for cultural heritage, and the enhancement of social responsibility. It has been established that the systematic incorporation of folk games into the educational process increases its educational orientation and ensures effective implementation of the ethnopedagogical approach. The practical significance of the study lies in the possibility of using the obtained conclusions in the development of curricula and methodological guidelines for educational institutions at various levels.

KEYWORDS: *education, upbringing, Asian folk games, ethnopedagogy, cultural traditions, educational process, physical education, national values, pedagogical potential.*

KIRISH. Globallashuv jarayonlari hamda O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini modernizatsiyalashning jadal sur'atlari sharoitida innovatsion pedagogik yondashuvlarni milliy-madaniy merosni asrash va rivojlantirish bilan uyg'unlashtirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Bugungi ta'lim faqat bilimlarni uzatish va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish bilan cheklanmay, balki barqaror axloqiy qarashlarga ega, ijtimoiy mas'uliyatni his qiladigan va o'z xalqining madaniy merosiga hurmat bilan munosabatda bo'ladigan barkamol shaxsni tarbiyalashga yo'naltirilgan. Shu nuqtai nazardan, ta'lim oluvchilarga kompleks ta'limiy-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan etnopedagogik vositalarga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda.

Mazkur vositalar qatorida Osiyo xalqlarining an'anaviy xalq o'yinlari muhim o'rin egallaydi. Ular Sharq xalqlari tarixi va madaniy taraqqiyoti jarayonida shakllangan bo'lib, tarbiya amaliyotining ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lgan. Xalq o'yinlari dastlab faqat hordiq va ko'ngilochar faoliyat bilan cheklanmagan, balki ijtimoiy tartibga solish, tarbiyalash hamda o'qitish vazifalarini ham bajargan. Ushbu o'yinlar orqali jismoniy sifatlar rivojlantirilgan, axloqiy-irodaviy barqarorlik mustahkamlangan, muloqot madaniyati va jamoaviylik qadriyatlari shakllantirilgan.

Shunga qaramay, Osiyo xalq o'yinlarining yuqori pedagogik imkoniyatlariga qaramasdan, ularni O'zbekiston Respublikasining zamonaviy ta'lim amaliyotiga tizimli ravishda joriy etish masalasi hanuzgacha yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Ilmiy-pedagogik manbalarni tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, etnopedagogika, milliy tarbiya an'analari hamda xalqona ta'lim vositalaridan foydalanish muammolari alohida tadqiqotlarda yoritilgan. Biroq Osiyo xalq o'yinlarini ta'lim jarayoniga maqsadli va izchil integratsiyalash masalasi ko'pincha parchalangan holda ko'rib chiqilgan. Natijada, ta'lim tizimining samarali tarbiyaviy vositalarga bo'lgan obyektiv ehtiyoji bilan ularni amaliyotga joriy etish mexanizmlarining ilmiy-metodik jihatdan yetarli ishlab chiqilmaganligi o'rtasida muayyan qarama-qarshilik vujudga kelmoqda.

Shu munosabat bilan mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Osiyo xalq o'yinlarining ta'limiy-tarbiyaviy salohiyatini nazariy jihatdan asoslash hamda ularni O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimiga integratsiyalashning pedagogik imkoniyatlarini aniqlashdan iboratdir. Belgilangan maqsadga erishish xalq o'yinlarining mazmun-mohiyatini va funksional xususiyatlarini tahlil qilish, ularning tarbiyaviy hamda ta'limiy ta'sirlarini ochib berish, shuningdek, ta'lim jarayonida samarali qo'llanilishini ta'minlovchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashni nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida xalq o'yinlaridan foydalanish muammosi uzoq yillar davomida etnopedagogika, tarbiya nazariyasi hamda jismoniy tarbiya metodikasi sohasida faoliyat yuritayotgan olimlar e'tibor markazida bo'lib kelgan [3, 5, 9]. Etnopedagogikaning nazariy asoslarini yaratgan tadqiqotchilar asarlarida xalq an'analari va o'yin faoliyati shakllari shaxsning axloqiy sifatlarini shakllantirish, shuningdek, madaniy-tarixiy tajribani avloddan avlodga yetkazishning muhim vositasi sifatida talqin etiladi [1, 5, 7]. Ushbu g'oyalar keyingi ilmiy izlanishlarda yanada rivojlantirilib, xalq pedagogikasi zamonaviy ta'limni insonparvarlashtirishning muhim manbai sifatida baholanadi [2, 6].

Jismoniy tarbiya va o'yin faoliyatiga bag'ishlangan tadqiqotlarda harakatli hamda xalq o'yinlarining jismoniy sifatlarni rivojlantirish, harakat faolligiga bo'lgan ichki motivatsiyani kuchaytirish va ta'lim oluvchilarning ijtimoiylashuv jarayonini qo'llab-quvvatlashdagi roli alohida ta'kidlanadi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, o'yin faoliyati nafaqat jismoniy rivojlanishni ta'minlaydi, balki iroda sifatlari, intizom, o'zini boshqarish va samarali muloqot ko'nikmalarining shakllanishiga ham xizmat qiladi [1, 4, 8].

Milliy tarbiya an'analari va xalqona ta'lim vositalaridan zamonaviy maktab sharoitida foydalanish masalalari o'zbek olimlarining ilmiy ishlarida ham keng yoritilgan [1, 10]. Ushbu tadqiqotlarda xalq o'yinlari ta'lim oluvchilarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish, milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy mas'uliyat hissini kuchaytirishning samarali pedagogik vositasi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, an'anaviy o'yin madaniyati elementlarini ta'lim jarayoniga kiritish uning tarbiyaviy yo'nalganligini sezilarli darajada oshirishi qayd etiladi.

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili aksariyat tadqiqotlar parchalangan xarakterga ega ekanini ko'rsatadi: ular asosan umumiy etnopedagogik masalalar yoki jismoniy tarbiya metodikasining alohida jihatlariga qaratilgan. Aynan Osiyo xalq o'yinlarini O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimiga yaxlit pedagogik mexanizm sifatida maqsadli integratsiyalash masalasi esa hanuzgacha yetarli darajada nazariy asoslanmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilab beradi [7, 9].

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar, shuningdek, mahalliy va xorijiy olimlar ilmiy ishlarida asoslab berilgan etnopedagogika konseptual qoidalari qabul qilindi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik manbalarni tahlil qilish va umumlashtirish, qiyosiy-tipologik yondashuv, pedagogik modellashtirish hamda mantiqiy-tuzilmaviy

tahlil metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar majmuasidan foydalanish Osiyo xalq o'yinlarining ta'limiy-tarbiyaviy salohiyatini har tomonlama yoritish, shuningdek, olinayotgan xulosalarning ilmiy asoslanganligini ta'minlash imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqotda ilgari surilgan nazariy qoidalarni amaliy jihatdan sinovdan o'tkazish maqsadida Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumanidagi 4- va 11-sonli umumta'lim maktablari bazasida pedagogik tajriba ishlari tashkil etildi. Tajribada jami 73 nafar o'quvchi ishtirok etdi, ulardan 36 nafari 4-sonli maktab, 37 nafari esa 11-sonli maktab o'quvchilari hisoblanadi. Tajriba ishlarining asosiy yo'nalishi Osiyo xalq o'yinlarini ta'lim jarayoniga integratsiyalash samaradorligini aniqlash hamda ularning o'quvchilarning ta'limiy-tarbiyaviy ko'rsatkichlariga ta'sirini baholashdan iborat bo'ldi.

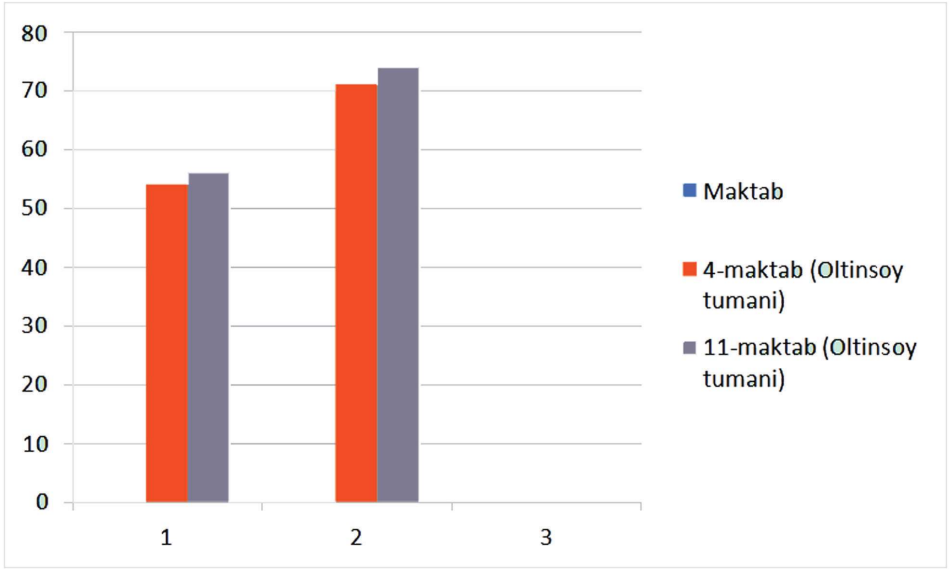
Tajribaning aniqlovchi bosqichida o'quvchilarda ta'limiy-tarbiyaviy ko'rsatkichlarning dastlabki holati belgilandi. Mazkur ko'rsatkichlar tarkibiga o'quv motivatsiyasi darajasi, intizomlilik, muloqot ko'nikmalarining rivojlanganligi hamda axloqiy-irodaviy sifatlarning namoyon bo'lishi kiritildi. Olingan natijalar o'quvchilarning aksariyatida ushbu ko'rsatkichlar o'rtacha darajada shakllanganligini ko'rsatdi. Tajribaning shakllantiruvchi bosqichida esa Osiyo xalq o'yinlarini o'quv-tarbiyaviy jarayonga tizimli ravishda joriy etish nazarda tutilib, ular jismoniy tarbiya darslari hamda darsdan tashqari mashg'ulotlar doirasida muntazam qo'llanildi.

Nazorat bosqichi yakunlari tadqiqot doirasida o'rganilgan ko'rsatkichlar barcha tajriba guruhlarida ijobiy o'zgarishlarga ega bo'lganini ko'rsatdi. Jumladan, Oltinsoy tumanidagi 4-sonli umumta'lim maktabida ta'limiy-tarbiyaviy ko'rsatkichlarning integral darajasi 54 % dan 71 % gacha oshgan bo'lsa, 11-sonli maktabda mazkur ko'rsatkich 56 % dan 74 % gacha yetdi. Bu holat xalq o'yinlarini ta'lim jarayoniga joriy etish sezilarli pedagogik samaradorlikka ega ekanini yaqqol tasdiqlaydi hamda ularning yuqori tarbiyaviy salohiyatini ko'rsatib beradi.

Olingan natijalarni tahlil qilish shuni asoslash imkonini beradiki, Osiyo xalq o'yinlaridan foydalanish o'quvchilarning bilish va harakat faolligini rag'batlantiradi, intizomni mustahkamlaydi, hamkorlikda faoliyat yuritish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda milliy-madaniy qadriyatlarga nisbatan barqaror qiziqishni shakllantiradi. Tadqiqot natijalari xalq o'yinlarini ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonining samarali vositasi sifatida talqin qiluvchi olimlar xulosalari bilan uyg'unlashadi va bir vaqtning o'zida ushbu qarashlarni O'zbekiston Respublikasi umumta'lim maktablari sharoitida yanada boyitadi.

Oltinsoy tumani 4- va 11-maktab o'quvchilarining ta'limiy-tarbiyaviy ko'rsatkichlari darajasining o'zgarishi
1-jadval.

O'quv muassasasi	O 'quvchilar soni	Boshlahg'ich daraja, %	Yakuniy daraja, %
4-maktab (Oltinsoy tumani)	36	54	71
11-maktab (Oltinsoy tumani)	37	56	74

1-rasm.

Pedagogik tajriba jarayonida maktab o'quvchilarining ta'limiy-tarbiyaviy ko'rsatkichlari dinamikasi

Izoh. Grafikda pedagogik tajribada ishtirok etgan har ikkala maktab o'quvchilarida tadqiqot doirasida o'rganilgan ko'rsatkichlarning ijobiy o'zgarishlari yaqqol aks ettirilgan. Yakuniy natijalarni ifodalovchi chiziqlar dastlabki ma'lumotlarga nisbatan barqaror o'sishni namoyon etib, Osiyo xalq o'yinlarini ta'lim jarayoniga integratsiyalash samaradorligini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

XULOSA. O'tkazilgan tadqiqot natijalari Osiyo xalq o'yinlarining O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimidagi yuqori ta'limiy-tarbiyaviy salohiyatini nazariy jihatdan asoslash va tajriba-sinov ishlari orqali isbotlash imkonini berdi. Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili hamda pedagogik eksperiment natijalari xalq o'yinlari ta'lim oluvchilarning jismoniy, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishiga kompleks ta'sir ko'rsatuvchi samarali pedagogik vosita sifatida qaralishi mumkinligini ko'rsatdi.

Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumanidagi 4- va 11-sonli umumta'lim maktablari bazasida 73 nafar o'quvchi ishtirokida o'tkazilgan pedagogik tajriba yakunlari ta'limiy-tarbiyaviy ko'rsatkichlarda barqaror ijobiy dinamikani aniqladi. Tajribaning shakllantiruvchi bosqichida o'quv motivatsiyasi, intizomlilik darajasi, muloqot ko'nikmalari hamda axloqiy-irodaviy sifatlarning sezilarli darajada oshgani qayd etildi. Har ikkala maktabda umumlashtirilgan ko'rsatkichlarning o'sishi Osiyo xalq o'yinlarini ta'lim jarayoniga tizimli ravishda kiritish yuqori samaradorlikka ega ekanini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida eng yuqori pedagogik samaraga erishish bir qator shart-sharoitlarga amal qilinganda ta'minlanishi aniqlandi. Jumladan, o'yinlarni tanlashda o'quvchilarning yosh va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish, o'yin faoliyatini dars mashg'ulotlari hamda darsdan tashqari ishlar mazmuniga metodik jihatdan asoslangan holda integratsiyalash, shuningdek, pedagoglarning ta'lim amaliyotida etnomadaniy komponentdan foydalanishga tayyorligi muhim omillar sifatida belgilandi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, unda olingan xulosalar umumta'lim muassasalarida o'quv dasturlarini takomillashtirish, metodik tavsiyalar hamda tarbiyaviy tadbirlar mazmunini ishlab chiqishda samarali qo'llanishi mumkin. Tadqiqot natijalari jismoniy tarbiya o'qituvchilari, sinf rahbarlari va metodistlar tomonidan ta'lim jarayonining tarbiyaviy yo'nalganligini kuchaytirish, shuningdek, etnomadaniy komponent asosida tarbiyaviy ishlarni boyitishda foydalanish uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Keyingi ilmiy izlanishlarning istiqbollari tajriba-sinov bazasini kengaytirish, Osiyo xalq o'yinlarining ta'lim oluvchilarda ayrim shaxsiy sifatlarning shakllanishiga ta'sirini chuqurroq o'rganish, shuningdek, turli yosh guruhlari uchun ularni qo'llashning differensial metodikalarini ishlab chiqish bilan bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.1.Волков Г.Н. Этнопедагогика. - М.: Академия, 2000. - 168 b. (Volkov, G. N. Ethnopedagogy. Moscow: Akademiya, 2000. 168 p.).

2.Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. - М.: Физкультура и спорт, 2020. - 544 b. Matveev, L. P. Theory and Methodology of Physical Culture. Moscow: Fizkultura i Sport, 2020. 544 p.).

3.Лях В.И., Зданевич А.А. Физическая культура. Методика обучения. - М.: Просвещение, 2021. - 207 b. (Lyakh, V. I., & Zdanevich, A. A. Physical Culture. Teaching Methodology. Moscow: Prosveshchenie, 2021. 207 p.).

4.Бальсевич В.К. Очерки по возрастной кинезиологии человека. - М.: Советский спорт, 2019. - 220 b. (Balsevich, V. K. Essays on Human Age-Related Kinesiology. Moscow: Sovetsky Sport, 2019. 220 p.).

5.Панькин А.Б. Этнопедагогика в системе современного образования. - М.: Педагогика, 2020. - 198 b. (Pankin, A. B. Ethnopedagogy in the System of Modern Education. Moscow: Pedagogika, 2020. 198 p.).

6.Кожахметова З.Б. Народная педагогика и современное воспитание. - Алматы: Білім, 2014. - 184 b. (Kozhakhmetova, Z. B. Folk Pedagogy and Modern Education. Almaty: Bilim, 2014. 184 p.).

7.Мавлонова Р.А. Миллий тарбия назарияси ва амалиёти. - Тошкент: Ўқитувчи, 2016. - 212 б. (Mavlonova, R. A. Theory and Practice of National Education. Tashkent: O'qituvchi, 2016. 212 p.).

8.Юлдашев Н.Ю. Таълим жараёнида миллий қадриятлардан фойдаланиш масалалари. - Тошкент: Фан, 2018. - 176 б. (Yuldashev, N. Yu. Issues of Using National Values in the Educational Process. Tashkent: Fan, 2018. 176 p.).

9.Турсунов А.Х. Ўқувчилар тарбиясида халқўйинларининг ўрни. - Тошкент: Маънавият, 2017. - 144 б. (Tursunov, A. Kh. The Role of Folk Games in the Education of Schoolchildren. Tashkent: Ma'naviyat, 2017. 144 p.).

10. Рахимов Б.Х. Этнопедагогик ёндашув асосида тарбиялаш масалалари. - Самарқанд: СамДУ, 2019. - 158 б. (Rakhimov, B. Kh. Issues of Education Based on an Ethnopedagogical Approach. Samarkand: Samarkand State University, 2019. 158 p.).

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK 378:37.013.43:7.01
ORCID: 0009-0000-6455-2873
XUDAYBERDIYEVA XURIYAT KARIMBERDIYEVNA
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti falsafa fanlari doktori (DSc), professori
E-mail: xuriyat_xudayberdiyeva@tues.uz

YOSHLAR ESTETIK MADANIYATIGA MA'NAVIY-MAFKURAVIY YONDASHUV

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada yoshlarimizning ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan pandu-nasihatlar va o'gitlar bilan kamol toptirish, qadimiy an'ana va udumlarimizdan bahramand qilish axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish, yoshlarni estetik madaniyatida aks etadigan ma'naviy asoslar, milliy g'oya har bir shaxsning ertasi uchun yo'lboshchi va hammaslak vazifasini bajaradigan, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarda falsafiy dunyoqarash asosida estetik madaniyatning mafkuraviy negizlari shakllanib borishi, yoshlarni mentalitetidagi mafkuraviy jarayonlar o'zgarib, yangilanib, integratsiyalashib borishi natijasida yoshlar ongiga ta'sir e'tuvchi ma'naviy-mafkuraiy xususiyatlar ochib berilgan.
KALIT SO'ZLAR: *ma'naviyat, madaniyat, mafkura, mintalitet, milliy g'oya, taraqqiyot, qadriyat, axloq.*

ДУХОВНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ МОЛОДЕЖИ

АННОТАЦИЯ: В данной статье раскрываются вопросы духовного становления молодежи на основе назиданий и поучений, созданных нашими предками, приобщения к древним традициям и обычаям, их гармонизации с нравственными ценностями. Освещаются духовные основы, отражающиеся в эстетической культуре молодежи, а также роль национальной идеи как ориентира и единомышленника для будущего каждого человека. Показано формирование идеологических основ эстетической культуры на базе философского мировоззрения в системе социальных отношений общества. В результате изменений, обновления и интеграции идеологических процессов в менталитете молодежи раскрываются духовно-идеологические особенности, оказывающие влияние на сознание подрастающего поколения.
КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *духовность, культура, идеология, менталитет, национальная идея, развитие, ценность, нравственность.*

SPIRITUAL-IDEATOLOGICAL APPROACH TO YOUTH AESTHETIC CULTURE

ABSTRACT: This article examines the spiritual development of young people through the moral teachings and guidance created by our ancestors, as well as their enrichment through ancient traditions and customs in harmony with ethical values. The study highlights the spiritual foundations reflected in the aesthetic culture of youth and emphasizes the role of the national idea as a guiding and unifying force for the future of each individual. It also explores the formation of the ideological foundations of aesthetic culture based on a philosophical worldview within the system of social relations in society. As a result of changes, renewal, and integration of ideological processes in the mentality of young people, the spiritual and ideological characteristics that influence the consciousness of youth are revealed.
KEYWORDS: *spirituality, culture, ideology, mentality, national idea, development, values, morality.*

ISSN: 3060-4761

KIRISH. Har bir davrda yoshlar o‘z oliy maqsadlari yo‘lida mavjud tizimning ma’naviy-mafkuraviy dunyoqarashini tez moslashuvchanlik qobiliyatlari bilan rivojlantirganlar. Ularning tafakkurida borliq haqiqatiga oliy ne’mat sifatida zavqiy munosabat shakllangan. Shu tarzda nafosatlilik va didlilik bilan borliq qonuniyatlarini tabiatda amal qilishiga ma’naviy yondashuvni vujudga keltirgan. Tabiatdagi narsalardan forig‘lanish, ularning jonli harakatlaridan zavqlanish ta’sirida ikkilamchi tabiatning yaratilishiga intilganlar. Bu amaliy faoliyat kishilarning jamiyatda estetik madaniyat unsurlarini unsurlarini mukammallik bilan yaratishga xizmat qilgan. Mamlakatimizda falsafiy-estetik islohotlarning rivojlanishi jarayonida yoshlar estetik madaniyatidagi o‘zgarishlarga nisbatan yangicha mafkuraviy nuqtai nazardan munosabat shakllanmoqda. “Yoshlarda yot g‘oyalarga nisbatan ma’naviy immunitet shakllanmas ekan, “bu yaxshi, bu yomon” degan qat’iy fikr paydo bo‘lmas ekan, mafkuraviy xatarlarga qarshi turish qiyin bo‘ladi”[1.178]. Shu boisdan yoshlarning mafkuraviy dunyoqarashini kuchaytirish, milliy ‘oya ruhini estetik ongiga chuqur singdirish faoliyatimizning muhim yo‘nalishi bo‘lmoqda. Yangi O‘zbekiston yoshlarining estetik ongi va madaniyatini turli xurujlardan himoyalashning mezonlari hamda tamoyillarini aniqlashning samarali mexanizmlarini yaratishni voqelik taqozo etmoqda. Mazkur ma’naviy-mafkuraviy jarayonlarning fundamental asoslarini yangicha falsafiy-estetik yondashuv asosida tadqiq etish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Ma’naviyat inson uchun hamisha porloq istiqbolga boshlovchi buyuk kuch sifatida jamiyatning harakatlantiruvchi kuchiga aylanib borgan. Uning kuchidan qadimdan ulug‘ allomalar, donishmandu-faylasuflar oqilona foydalanish uchun intilganlar. Bundan ma’naviy ozuqa olishda esa odamlarning, ayniqsa, yoshlarning ma’naviy-mafkuraviy kamolotiga erishish dolzarb jarayon sanaladi. Bunday jarayonda mohir ajdodlarimiz uzoq tarix davomida yaratgan ajoyib obidalar shu xalqimizning donishmandlik borasidagi pandu-nasihatlari, yuksak aql-zakovatidagi buyuklik asrlar osha sayqallanib borgan. Biz faxrlanib aytadigan va ildizi necha ming yilliklarga borib tutashadigan boy madaniy merosimiz nafaqat bugungi “kungacha etib kelibgina qolmay, ular ajoyib iste’dodli ijodkorlar tomonidan rivojlantirilgan”[2.316]. Natijada, ota-bobolarimizning dunyo tamaddunidagi yaratgan ma’naviy boyliklari bugungi kunda o‘zining buyukligi va abadiyligi bilan barcha insoniyat uchun xizmat qilib kelmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ma’naviy-mafkuraviy islohotlarning bosh maqsadi bevosita yoshlarimiz ongida kelajakka ishonch tuyg‘usini yanada mustahkamlash, milliy va iftixor bilan yuksak marralar sari ildam qadam tashlashiga erishish hamda milliy g‘oyani rivojlantirishdir. “Bu g‘oya mehnatsevarlik, qat’iy iroda, sabr-toqat, mehr-oqibat, kattaga hurmat, kichikka izzat, yaxshilarga ergashish, yomondan qochish singari xalqimizga xos fazilatlarning yanada sayqal topishiga xizmat qiladi”[3.17]. Xalqimizga xos milliy g‘oya asosida tarbiya topib ulg‘ayayotgan yoshlarimizda chidamlilik, olijanoblik va bag‘rikenglik sifatlari shakllanadi. Natijada bu yoshlar engil-elpi, yuzi yaltiroq-ichi qaltiroqlarga uchmasdan, o‘zlaridagi metin iroda va mustaqil tafakkurni boyitib borib haqiqiy estetiklikni anglay oladilar.

Yoshlarimizning ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan pandu-nasihatlar va o‘gitlar bilan kamol toptirish, qadimiy an’ana va udumlarimizdan bahramand qilish axloqiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashib ketgan. “Xalqimiz orasida keng tarqalgan, taqiq va rag‘bat ruhini o‘zida mujassam etadigan “ofarin”, “balli”, “yashang”, “unday qilmang”, “uyat bo‘ladi”, “savob bo‘ladi”, “uvol bo‘ladi” kabi so‘z va iboralarda bunday munosabat o‘zining yaqqol ifodasini topgan”[4.26]. Shu kabi axloqiy ideallarga rioya qilish yoshlarimizda yuksak ma’naviyatni shakllantirish bilan birga o‘ziga xos mafkuraviy immunitetni vujudga keltiradi.

Yoshlar estetik madaniyatida aks etadigan ma’naviy asoslar bevosita bir qator omillarga tayanadi. U omillar quyidagilarda ifodalangan:

-farzandlarni go‘zal xulq-atvorli qilib tarbiyalash, ajdodlarning pand-nasihatlari va o‘gitlarini o‘rgatishda;

-milliy qadriyatlarni e’zozlash, aksiologik va diniy qoidalarga amal qilmoqlari hamda ijtimoiy hayotda mavjud tabularga itoat qilishda;

-atrof-tabiiy muhitga muhabbat asnosida tarbiyalanib, ajdodlarning boy moddiy va ma’naviy merosiga hurmat ruhida voyaga etkazishda;

-insoniyatning madaniyati rivojida donishmandlar yaratgan odob me’yorlari, axloqiy sifatlari va huquqiy mezonlarni kelajakka etkazishda;

-yoshlarda vatanparvarlik, yurt uchun fidoyi bo‘lish, ajdodlarning o‘gitlarini asrab-avaylash tarixan shakllangan madaniyatini boyitish, milliylikka tayanishda;

-oilaning muqaddas qadriyat sifatida estetik

an’analarini hurmat qilishi, e’zozlashi ifodalanishida;

-ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma’naviy madaniyatning estetik ideal va tasavvurlarda ifodalanishi, turli marosimlarning mazmun-mohiyatini to‘g‘ri anglagan holda axloqiy hamda estetik me’yorlar asosida o‘rganishda;

-necha ming yillar davomida tajribadan o‘tkazib, sayqallanib, insonlar mohiyatiga tasir ko‘rsatib

kelayotgan osori-atiqalarni asrab-avaylash va kelajak avlodga yetkazishda.

Bizgacha etib kelgan yoki ba'zi sabablarga ko'ra unutilgan ajdodlarimizning boy ma'naviy merosini o'rganib, ilmiy tadqiq etish kerak. Buning uchun har bir geografik muhitni o'rganish, tevarak-atrofimizda bo'layotgan o'zgarishlarda arxeologik manbalarni ham izlab topish maqsadga muvofiqdir.

O'tmishda ajdodlar tomonidan yaratilgan yoki kelajakda yaratiladigan moddiy va ma'naviy boyliklar mahsuli madaniyat sifatida qaraladi. Ma'naviy jihatdan esa shaxsning ichki dunyosi va ruhiyatiga ta'sir etadigan boyliklarning yaratilishi ham mafkuraviy immunitetning shakllanishiga xizmat qiladi. Shu boisdan ham ma'naviyat buyuk qudratga ega bo'lgan insonning ijtimoiy ongi sifatida jamiyatda xilma-xil madaniyat ko'rinishlarini qamrab oladi. Uning sermazmun qirralarini yoshlarning ongiga singdirishda go'zallikdan zavq olish ham muhimligini yoshlarga o'rgatish kerak. Bugungi islohotlarimizning maqsadi ham yoshlar estetik ongida milliylikka xos zamon bilan hamnafaslikka ega falsafiy dunyoqarashni aks ettirishni ko'zda tutmoqda. Inson o'zining ma'naviy olami tufayli borliqdagi go'zallikni anglaydi, uni his etib, yuksak tuyg'ularni o'zida ifodalaydi. Jamiyatda har bir dunyoga kelgan go'dakning qalbida avvalo insoniylik tuyg'ulari, axloqiy ideallar ona suti bilan singdirilsa, asta-sekinlik bilan ulg'ayish jarayonida estetik qarashlar va ideallar singdirib boriladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ma'naviyatning tadrijiy rivojlanish jarayonida estetik faoliyat jamiyatdagi asosiy boshqaruvchilik vazifani bajaradi. Uning bu vazifasi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, odamlar ruhiyatida yangilikka, ijodiy izlanishga imkoniyat yaratib beradi. Yoshlarning ma'naviy-mafkuraviy tafakkur asosida ishlashi, zavqiy holatlarni his etishi, voqelikka dialektik yondashuvi tarbiya bilan bog'liq jarayondir. bu holat yoshlarning ma'naviy-estetik tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, tabiiy va madaniy boyliklardan foydalanishda jo'shqinlikni kuzatish mumkin. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, "estetik ehtiyojning umumiy belgisi shuki, u inson faoliyatining butun jabhalarini qamrab oladi, ular orqali namoyon bo'ladi, unga ma'naviy ruh baxsh etadi"[5.23]. Demak, estetik ehtiyojlar jamiyatda madaniyatning taraqqiy etishiga, real voqelikdan uzoqlashmagan holda ma'naviy madaniyatning boyishiga olib keladi. Bunday sharoitda yoshlar ham jamiyatning faol ishtirokchisi sifatida xalqning manfaatlariga mos estetik dunyoqarashni shakllantirishlari lozim.

Yoshlar estetik tafakkurining ma'naviyat bilan uyg'unlashishi, mafkuraviy bilimlar rivojida yangilanib boradi. Unda asrlar davomida yig'ilgan boy tajriba, malaka va ko'nikmalarning roli aks etib, jamiyatning ma'naviy sohasidagi o'zgarishlarga ta'sir etadi. Insonning e'tiqodi va intilishlari estetik madaniyat ravnaqida muhim sanalib, mazkur jarayonda tarixiy omillar ham shakllanadi. "Jamiyatda estetik madaniyatning rivojlanish qonuniyatlari shaxs ideallari, hayot tarzi va mehnat faoliyatida zarur omil bo'lgan ijodkorlik qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi"[6.32]. Natijada obyektiv omillar tarixiy sharoitda faol bo'lgan madaniyatlarning rivojlanishiga, subyektiv omillar esa, hozirgi davrda amal qilayotgan qonunlarga insoniyatning ta'siri natijasida milliy ong, ma'naviy va madaniy faoliyatning ta'sirini namoyon qiladi.

Jamiyatga ma'naviy-mafkuraviy yondashuv inson qadrini ulug'lashni, har bir fuqaroda davlatning yoshlarga qaratayotgan e'tiboriga o'z hissasini qo'shish tuyg'usini qaror toptirish muhim sanaladi. Yangi O'zbekiston yoshlarining estetik madaniyatini rivojlantirishda bu masala muhim xususiyatga ega bo'lib, o'zaro dialektik birlikda aks etadi. Bu bog'liqlikning muhim tomoni shundaki, jamiyatda yoshlar estetik tafakkuriga ma'naviy omillarning ta'siri qanchalik kuchli bo'lsa, real voqelik estetik ideallariga yot g'oyalarning kirib kelishining shunchalik oldi tez olinadi. Bunday faoliyatning masarali jihati yoshlarning mafkuraviy immunitetining qay darajada rivojlanganligini bog'liq bo'ladi. "Demak, bilim, iymon, e'tiqod, ma'rifat va yuksak axloqiy ideallar buzg'unchi g'oyalarga qarshi kurashishida yoshlarimiz ongi va qalbi uchun mustahkam qalqon vazifasini o'taydi"[7.90]. Yoshlarning estetik tafakkurida qanchalik ko'p ijobiy tushuncha va tuyg'ularni shakllantirsak, kelajakda ularning ma'naviyati shunchalik namunali bo'ladi. Jamiyatimizdagi axloq va odobga doir ko'plab masalalarning tagida ham yoshlarning ertangi kuniga bo'lgan ishonchni oshirish, milliy qadriyatlarni e'zozlash yotadi. Ularning yurish-turishi, madaniyati, muomala layoqati, mantiqiy fikrlashidan boshqalarning axloqiy ideal sifatida foydalanishi mumkin bo'ladi.

Mamlakatimizda yangi O'zbekistonning bilimli yoshlarini kamol toptirish, o'zbek xalqi tomonidan asarlar davomida sayqallanib kelgan an'ana, marosimlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Odamlarning hayoti va milliy turmush darajasida farovonlik, ma'naviyatda bo'shliqqa yo'l qo'ymaslik o'zining o'rnini ko'rsata boshladi. Yoshlar ham bu faoliyatda o'zlarining faolligini namoyon etib, yangiliklar sari intilmoqdalar. Bunday faoliyatning yaratilishi uchun odamlarning ongu-tafakkurida yangicha qarashlar, jamoaviylikka birlashish bilan dunyo ilm-fani rivojida o'z o'rniga ega bo'lish, milliy g'oyaning qadriyatlarini ko'rsatib berish muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mafkuraning yoshlar estetik ongida aks etishi, milliylik va umuminsoniylik kasb etishi, xalqning ruhiyatida kelajakka ishonchning kuchayishi barchani milliy g'oya

bilan yaqinlashishga undadi. Jamiyatdagi mafkuraviy negizlarning baquvvatligi tufayli avlodlar almashinuvida milliy g'oyaga mustahkam e'tiqod, hamfikrlik, o'zaro ishonch, hurmat-izzat, ertangi kelajakka qaratilgan yangi yo'l, insonning qadrini yuksaklikka ko'taruvchi ma'naviy kuch mavjud. "Haqiqatdan ham ajdodlarimizning hayotiy faoliyati iymon va e'tiqod, inson va vijdon kabi ibrat bo'la oladigan inson hayotining ulug'vor ma'naviy ustunlariga tayangan holda kechganligiga guvoh bo'lamiz"[8.145]. Unda milliy g'oya har bir shaxsning ertasi uchun yo'lboshchi va hammaslak vazifasini bajaradi. Jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarda falsafiy dunyoqarash asosida estetik madaniyatning mafkuraviy negizlari shakllanib boradi. Bular quyidagilardan iborat:

-tarixiy rivojlanish jarayonida sayqallanib kelgan qadriyatlarning keyingi avlodlar tomonidan o'zlashtirilishi asosida o'tmish va hozirgi zamon o'rtasidagi mafkuraviy vorisiylikning vujudga kelishi;

-asrlar davomida xalq tomonidan amal qilib kelgan milliy (Navro'z, mavsumiy xalq sayllari) va diniy (Ramazon hayit, Qurbon hayit) bayramlarning estetik madaniyat tizimida mafkuralashib borishi;

-dunyo tamadduniga o'z hissalarini qo'shgan buyuk mutafakkirlarimiz ma'naviy meroslarining fuqarolik jamiyatida o'z o'rnini topishi va jamiyatda mafkuraning asoslariga aylanishi;

-ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy ma'naviy madaniyatimizning jahon xalqlari estetik tafakkuriga ta'siri rolini milliy mafkura asosida yoshlarga etkazishning zarurligi.

Xalqimiz orasidan etishib chiqqan buyuk allomalar va ulamolarning tarixiy va falsafiy asarlarining yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini kamol toptirishga qaratilgan jihatlarini ochib berilishi jamiyatimizning katta yutug'idir.

Avlodlar o'rtasidagi vorisiylik, yosh avlodning ajdodlarimiz ma'naviy-mafkuraviy merosini chuqur o'rganishi natijasida tarixga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi. Bunday jarayonlarni kuchaytirish uchun "odamlar bir-biriga yaqinlashtiruvchi, birlashtiruvchi, bunyodkor urf-odatlarni va an'analarni targ'ib etishi kerak"[9.107]. Har bir fuqaroning ongida kelajakka bo'lgan intilishni estetik tafakkur doirasida amalga oshirish o'zining ijobiy samarasini beradi. Buning uchun har bir fuqaroning, jumladan yoshlarning faolligini oshirish, tarixga madaniy yondashuvni rivojlantirish lozim.

O'zbek xalqining ko'p ming yillik ma'naviy-mafkuraviy merosi keyingi yillarda yanada yuksalib, Vatan, ona yurtga nisbatan iftixor tuyg'ularini kuchaytirmoqda. Buni quyidagi omillarda ko'rishimiz mumkin: birinchidan, yurtimizdan etishib chiqqan ilm-fan va madaniyatning barcha sohalaridagi allomalarimiz ma'naviy merosining butun jahon ahli tomonidan dunyoviy bilimlar xazinasi sifatida tan olinganligi; ikkinchidan, qariyb o'n to'rt asrdan buyon xalqimizning mustahkam e'tiqodiga aylanib ketgan islom dinining boqiy nurlari shu zaminimizni makon qilganidir. Buyuk bobolarimiz yaratgan ma'rifat va islom ma'naviyatining noyob durdonalari bizning tarixiy-estetik madaniyatimizda namoyon bo'lishi bilan ajralib turadi. Bu zamindan etishib chiqqan ajdodlarimizning dunyoviy va diniy ilmlar taraqqiyotida jahon tamadduniga qo'shgan hissalari barchamiz uchun faxr-iftixor sanaladi. Bular xalqimizning ma'naviy olamini o'zida ifodalagan falsafiy tafakkur asosida mafkuraning mustahkam bo'lishiga, jamiyatdagi ijtimoiy hodisalarning yoshlar ongiga salbiy ta'sirini kamaytirishga xizmat qilgan.

Har bir davr ijtimoiy muhitida ma'naviy-mafkuraviy asosga ega bo'lgan omillar hamisha tarix uchun qiymatga ega bo'lgan milliy o'zlikni anglash, tarixiy tajribasini umumlashtirish, huquqiy normalarni tartibga solib turish uchun xizmat qilgan. Bu jarayonlarning qadimiyligi, mazmunan chuqurligi va rang-barangligi, bugungi kunda mafkuraviy imkoniyatlarimiz cheksiz ekanini ko'rsatadi. Buni xalqimiz tomonidan yaratilgan "Avesto"dan tortib, islom dini, Al-Xorazmiy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Navoiy, Bobur, Ulug'bek, A.Donish, Fitrat, Cho'lpon, Behbudiy, Avloniy, Qodiriy kabilarning siymosi va qoldirgan boy ma'naviy merosida ko'rishimiz mumkin. "Shu sababli yoshlar ma'naviy kamolotini yuksaltirishda, barkamol avlod tarbiyasida buyuk mutafakkirlar ma'naviy-mafkuraviy merosining ahamiyatini ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi [10.6]. Ularning g'oyalarini yosh avlodning ongiga singdirishda ta'lim muhim ahamiyatga ega. Biz bu jarayonlarni samarali va foydali qilib amaliyotda qo'llashimiz lozim.

Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda har bir xalqning tarixan shakllangan mafkurasi, buyuk allomalarining pand-nasihatlari va o'gitlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday faoliyat asosida xalqning asrlar davomida shakllanib kelgan falsafiy tafakkuri boy milliy meros bilan uyg'un holda yoshlarning estetik madaniyati rivojiga keng imkoniyat yaratadi. Yoshlar hayotining porloq bo'lishini ta'minlashda mafkura ham o'ziga xos ijtimoiy muammolarni hal etishga yordam beribgina qolmasdan, mentalitetdagi mafkuraviy jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazadi. Natijada yoshlar mentalitetidagi ma'naviy-mafkuraviy jarayonlar o'zgarib, yangilanib, integratsiyalashib bormoqda. Bunday faoliyat natijasida yoshlar ongida quyidagi ma'naviy-mafkuraviy xususiyatlar namoyon bo'ladi:

1.Yoshlar birlashganda hamisha katta kuch bo'lib, xalqning xohish-istaklari, orzu-mayllarini ma'naviyat

olamida rivojlantirgan. Bizning bugungi maqsadimiz ham yoshlarda jipslik, hamfikrlik, birlik, faollikni yuqori pog'onalarga olib chiqish hisoblanadi;

2.Yoshlarda har doim o'zi yashayotgan jamiyatning milliy mentalitetidan kelib chiqqan holda ma'naviy-mafkuraviy uyg'onish sodir bo'ladi;

3.Har bir voyaga etib kelayotgan farzand tarbiyasida ma'naviyat muhim omil vazifasini bajarsa, mafkura uning kelajakka qaratilgan g'oyaviy qarash va e'tiqodini mustahkamlab, teran tafakkur va huquqiy ongning yuksalishiga xizmat qiladi.

Jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishga yoshlarning moslashishlari yoki moslasha olmasliklari ham ertangi taraqqiyot uchun o'z ta'sirni ko'rsatadi. Shu boisdan ma'naviy-mafkuraviy jarayonlardagi o'zgarishlarning asosiy mohiyati nimadaligini anglab etish, unga munosabat bildirish, innovatsion g'oyalarni maqsadga muvofiq tarzda faoliyatga yo'naltirish lozim. Estetik madaniyatdagi o'zgarishlarda ma'lum darajada adaptatsiyaning ham o'rni bo'ladi. Yoshlar bugun o'z faoliyatida voqelikka estetik ong bilan munosabatda bo'lib, qadriyatlar tizimini boyitishga, milliylik bilan zamonaviylik dialektikasini shakllantirishga intilmoqdalar. Bunda yoshlarda ma'naviy-mafkuraviy "qadriyatlarni egallashga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish strategiyalarini aniqlash va ularni amaliyotga tatbiq etish vositalari, usul va metodlarini belgilab berish ham muhim vazifalardan biridir" [11.424]. Mazkur ijtimoiy munosabatlarga nisbatan yurtimizda o'ziga xos tizim shakllangan bo'lib, bunda harakatlar strategiyasi muhim dasturulamal vazifasini o'tamoqda.

Har bir davrning ma'naviy progsessiv holatlarida yoshlar jamiyatni harakatga etaklovchi asosiy mezon sifatida maydonga chiqadi. Bunda mavjud estetik madaniyat namunalari boshqalarga ham o'tkaziladi. Bu jamiyatdagi yoshlarni o'z qobiliyat va imkoniyatlarini farovon kelajakka safarbar etishga, hayotni go'zallik qonunlari bilan boyitishga undaydi. Bunday intilish yoshlarning real voqelikka dialektik yondashuvda bo'lishi bilan bir qatorda borliqdagi narsa va hodisalarning ikkinchi tabiatini shakllantirishga, milliy mentalitetni ijtimoiy normalar bilan birlashtirishga yo'l ochadi. "Yoshlarda paydo bo'layotgan estetik ong va fikrlash qobiliyatlari asta-sekinlik bilan rivojlanib, borishi natijasida ularning aqli, idroki, zakovati shakllanadi"[12.49]. Yoshlarning bunday estetik madaniyati xalqning ijtimoiy qadriyatlari, insonparvar demokratik tamoyillar bilan mafkura asosida uyg'unlashsa, inson o'z hayotida uchraydigan har qanday to'siqlarni engib o'tib, yuksak bunyodkorlik sari o'zining kuch-qudratini namoyon qiladi.

Asrlar davomida ajdodlardan avlodlarga o'tib, xalqning ishonch-e'tiqodiga aylanib ketgan "milliy-ma'naviy qadriyatlarimizning tarkibiy qismlari bo'lgan milliy iftixor, ya'ni millatga xos moddiy va yutuq, o'z millatining ma'naviy merosi, urf-odatlari va ma'naviy boyliklarini asrashimiz kerak"[13.206]. Buning uchun har bir shu jamiyatning fuqarosi bo'lgan shaxs tevarak-atrofda bo'layotgan voqealardan uzluksiz xabardor bo'lib turishi, ma'naviy sohadagi islohotlarda etakchi sifatida qadriyatlarning himoyachisi bo'lib maydonda mehnat qilishlari darkor.

XULOSA. Yoshlar ongida shakllangan axloqiy normalarning zamon bilan hamnafas bo'lishini ta'minlash amaliyotda o'zining in'ikosini ifodalashi kerak. Buning uchun esa, har bir fuqaro jamiyatdagi fuqarolik mas'uliyatini chuqur anglab etishi muhim hisoblanadi: birinchidan, yosh avlod xohish-istaklari va intilishlarini milliy g'oyada mujassam etgan holda, olib borilayotgan islohotlar natijadorligiga ishonch tuyg'usini oshirib borish; ikkinchidan, globallashuv sharoitida yot madaniy g'oyalarga qarshi tura oladigan ajdodlarimiz ma'naviy merosi mohiyatini to'g'ri tushuntirib berish; uchinchidan, milliy vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish orqali, yangi O'zbekistondagi islohotlarning samarasi yaqin kelajakda jamiyatning yangilanishiga ishonchni shakllantirish, yoshlarda faol fuqarolikni mustahkamlashga xizmat qilishi; to'rtinchidan, yangi O'zbekistonning strategik faoliyat mezonlari va omillariga e'tiborli bo'lish, xalqning orzularining ifodasini yoshlar ko'z o'ngida gavdalanayotganligiga iqror qilish lozim. Joylarda xalqning ishonchli vakiliga ega bo'lishida har bir fuqaroni, jumladan yoshlarni misollarda ko'rsatish lozim. Shundagina biz haqiqiy adolatparvar davlatning estetik madaniyati borasidagi amaliy faoliyatimizni yorqin tarzda ifodalagan bo'lamiz.

Umuman olganda, yoshlarning ma'naviyat dunyosini kengaytirish, zamonaning eng so'nggi bilimlari bilan o'qitish har bir davlat uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bizning yoshlar qaratayotgan e'tiborimiz bugungi kunda ommaviy axborot vositalari orqali xalqimizning ko'z o'ngida real voqelik sifatida namoyon bo'layotganligi bilan ham xarakterlanadi. Yoshlarda ma'naviy-mafkuraviy yondashuvlarni kuchaytirish, asrlar davomida taraqqiyotning mezoniga aylangan ma'naviy madaniyatni yanada mustahkamlashdan iboratdir. Bu ishlarimizni amalga oshirishda xalqning hamfikr, hammaslak va birligi hamisha o'zining samarasi va natijadorligi bilan kelajakka xizmat qilgan.

ISSN: 3060-4761

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Тошкент: Ўзбекистон: 2020. –Б. 178.

2.Жабборов И. Юксак маданият ва ноёб маънавият маскани. –Тошкент: O'zbekiston, 2012. –Б. 316.

3.Мирзаолимов Б. Ёшлар онгида миллий ғояни шакллантириш. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. –Б. 17.

4.Қуронов М. Мафкуравий таҳдид ва ёшлар тарбияси. –Тошкент: Akademiya, 2008. –Б. 26.

5.Собирова З. Маънавият ва эстетик маданият // Миллий истқлол ғояси ва мафкураси: фалсафий ва ҳуқуқий жиҳатлар. –Тошкент: 2001. –Б. 23.

6.Ғайбуллаев О. Эстетик маданият. –Тошкент: Навруз, 2020. 32.

7.Самадов А. Ахлоқий идеалнинг фалсафий масалалари. –Самарқанд: СамДУ нашри, 2012. –Б. 90.

8.Набижонов А., Набижонова Д.Тарихий қадриятлар миллий ғоянинг муҳим асоси // Миллий ғоя: маънавият ва маърифат. Республика илмий-назарий, амалий-услубий конференцияси материаллари. –Тошкент: 2007. –Б. 145.

9.Юлдашева Р. Э. Демократик жамиятни барпо этишда миллий анъаналар ва урф-одатларнинг ўрни // Ҳозирги замон жамияти тизими: миллий ва умумбашарий томонлари. Минтақавий илмий-назарий конференция материаллари. –Самарқанд: 2005. –Б. 107.

10.Маънавий тарбия: Хрестоматия. –Тошкент: "Turon zamin ziyo", 2014. –Б. 6.

11.Тагаев Г.Х. Ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда миллий қадриятлардан фойдаланишнинг назарий жиҳатлари // "Ўзбекистонда талаба-ёшлар миллий-маънавий хавфсизлигини таъминлаш омиллари" мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси. –Тошкент: 2019. –Б. 424

12.Ғайбуллаев О. Шахс маънавий камолоти ва эстетик маданият. –Тошкент: Chashmaprint, 2008. –Б. 49.

13.Рахмонов А. Фуыаролик жамиятини ривожлантиришда ёшлар тарбияси ва миллий-маънавий ыадриятлар уй-унлиги // "Соғлом турмуш тарзи – маънавий баркамол авлод пойдевори" илмий-амалий конференция матеираллари. –Тошкент: 2014. –Б. 206

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 641.36
ORCID: 0009-0000-5092-8841

ISMAILOV BOTIR
Termiz davlat pedagogika instituti Tabiiy va aniq fanlar fakulteti Fizika kafedrasi mudiri
p.f.f.d. (PhD)
E- mail: ismoilovbotir987@gmail.com

AKADEMIK LITSEYLARDA TABAQALASHTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA O'QITISHNING AFZALLIKLARI (Fizika fani misolida)

ANNOTATSIYA: Maqolada akademik litseylarda fizika fanini o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishga yo'naltirilgan tabaqalashtirilgan o'qitish ko'rib chiqilgan. Tabaqalashtirish tamoyillari va usullari, shu jumladan, turli tayyorgarlik darajasiga ega o'quvchilarning samarali rivojlanishini ta'minlaydigan o'qitish mazmuni, usullari va shakllarining xilma-xilligi tavsiflangan. Loyiha faoliyati, axborot texnologiyalari va o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlashdan foydalanishga alohida e'tibor qaratildi.

KALIT SO'ZLAR: ***Farqlangan o'quv, fizika, akademik litsey, individualizatsiya, o'qitish usullari, loyiha asosida o'quv, axborot texnologiyalari, kichik guruhlar, tanqidiy fikrlash***

ПРЕИМУЩЕСТВА ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ПОЭТАПНОГО ПОДХОДА В АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЯХ (НА ПРИМЕРЕ ФИЗИКИ)

АННОТАЦИЯ: В статье рассматривается дифференцированное обучение физике в академических лицеях, направленное на учет индивидуальных особенностей учащихся. Описываются принципы и методы дифференциации, включая разнообразие содержания, методов и форм преподавания, которые обеспечивают эффективное развитие учеников с различным уровнем подготовки. Особое внимание уделено использованию проектной деятельности, информационных технологий и индивидуальной работы с учащимися.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Дифференцированное обучение, физика, академический лицей, индивидуализация, методы преподавания, проектная деятельность, информационные технологии, малые группы, критическое мышление.*

ADVANTAGES OF TRAINING BASED ON A STAGED APPROACH IN ACADEMIC LYCEUMS (ON THE EXAMPLE OF PHYSICS)

ABSTRACT: This article explores differentiated teaching in physics at academic lyceums, focused on addressing the individual needs of students. The principles and methods of differentiation are discussed, including the diversity of content, teaching methods, and forms of instruction that ensure effective development for students with varying levels of preparedness. Special emphasis is placed on project work, the use of information technology, and individualized student support.

KEY WORDS: *Differentiated learning, physics, academic lyceum, individualization, teaching methods, project-based learning, information technology, small groups, critical thinking.*

ISSN: 3060-4761

KIRISH. O'zbekistondagi zamonaviy ta'lim, dunyoning boshqa mamlakatlaridagi kabi, har bir o'quvchining individual ehtiyojlari, qiziqishlari va moyilliklarini hisobga olgan holda, uning o'ziga xos qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. So'nggi o'n yilliklarda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va qiziqishlari darajasidagi farqlarni hisobga olish imkonini beruvchi ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuv g'oyasi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Tabaqalashtirilgan ta'limning eng muhim jihatlaridan biri har bir o'quvchi o'z salohiyatini to'liq rivojlantirishi uchun sharoit yaratishdir.

Yuqori motivatsiyali va iqtidorli o'quvchilar ta'lim oladigan akademik litseylarda ularning intellektual qobiliyatlari va tayyorgarlik darajasining xilma-xilligini hisobga olish zarur. Bunda o'qitishning turli shakl va metodlarini qo'llash talab etiladi, masalan, loyiha faoliyati, axborot texnologiyalaridan foydalanish, kichik guruhlarda ishlash va h.k. Shunday qilib, fizikani tabaqalashtirilgan yondashuv asosida o'qitish nafaqat bilimlarni samarali o'zlashtirishning muhim vositasi, balki o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning muhim elementiga aylanadi. Maqolaning keyingi qismida akademik litseylarda o'quvchilar bilan ishlashning turli shakllari, jumladan, loyiha faoliyati, axborot texnologiyalaridan foydalanish, kichik guruhlarda ishlash, shuningdek, baholashning turli usullarini qo'llashni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. R.A. Mavlonova va N.H. Rahmonqulova tadqiqotlarida tabaqalashtirilgan ta'lim shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining tarkibiy qismi sifatida o'rganilgan. Ular litseylarda ichki (sinf ichidagi kichik guruhlar) va tashqi (yo'nalishlar bo'yicha profillashtirish) tabaqalashtirish modellarini uyg'unlashtirish zarurligini asoslab berishgan [3]. B.X.Xodjayev o'zining pedagogik tadqiqotlarida o'quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda tabaqalashtirilgan o'quv topshiriqlarining (darajali testlar, muammoli vaziyatlar) o'rnini yuqori baholaydi. U akademik litsey o'quvchisining sub'ektivlik maqomini oshirishda tabaqalashtirish eng to'g'ri mexanizm ekanligini ta'kidlaydi [4].

Tabaqalashtirilgan ta'lim o'quv jarayonini individuallashtirish va shaxsiylashtirish tamoyillariga asoslanadi. Asosiy g'oya o'qitishning mazmuni, metodlari va shakllarini o'quvchilarning xususiyatlariga moslashtirishdan iborat. Bu ularning aqliy qobiliyatlari, tayyorgarlik darajasi, ta'lim uslubi va motivatsiyasini hisobga olish orqali amalga oshiriladi. Akademik litseylarda fizika fanini tabaqalashtirilgan yondashuv asosida o'qitish o'quvchilarning individual farqlarini hisobga olgan holda bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirish va ilmiy kompetensiyalarini shakllantirish uchun shartsharoitlar yaratishga qaratilgan. Tabaqalashtirishning mohiyati ta'lim jarayonini har bir o'quvchining ehtiyojlari va imkoniyatlariga moslashtirishdan iborat.

Bu o'quvchilarning turli tayyorgarlik darajalariga mos keladigan turli xil o'qitish shakllari, usullari va strategiyalaridan foydalanishni nazarda tutadi. Ham nazariy bilim, ham amaliy ko'nikmalarni talab qiladigan fan bo'lgan fizika kontekstida differensiatsiyaga yondashuv ko'p qirrali bo'lishi mumkin. Tabaqalashtirilgan ta'lim bir necha darajada amalga oshirilishi mumkin: Mazmunni tabaqalashtirish

-ta'limda tabaqalashtirilgan yondashuvning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, u har bir o'quvchining tayyorgarlik darajasiga mos keladigan xilma-xil o'quv materiallarini yaratishga qaratilgan. U har bir o'quvchi o'z imkoniyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan material bilan ishlay olishi uchun o'quv mazmunini moslashtirishni o'z ichiga oladi. Bu muhim, chunki turli o'quvchilarning tayyorgarligi, materialni idrok etishi va motivatsiyasi turlicha bo'lib, bu ta'lim jarayonida moslashuvchanlikni talab qiladi. Mazmunni tabaqalashtirishning maqsadi o'quvchilarni ortiqcha yuklamasdan yoki aksincha, ularni kerakli chaqiriqsiz qoldirmasdan, ularni rivojlanishga undaydigan resurslar va vazifalarni taqdim etishdir. Bu, ayniqsa, nazariya va amaliyot bilimlarni chuqur anglash va amalda qo'llashni talab qiladigan fizika kontekstida dolzarbdir.

Yuqori tayyorgarlik darajasiga ega bo'lgan, fizikani chuqurroq tushunishga intilayotgan o'quvchilar uchun standart kursdan tashqari qo'shimcha nazariy materiallar va masalalarni taklif qilish muhimdir. O'qitish usullarini tabaqalashtirish -tabaqalashtirilgan yondashuvning asosiy tarkibiy qismi bo'lib, o'qituvchiga o'quvchilarning ehtiyojlari, tayyorgarlik darajasi va qiziqishlariga qarab turli xil pedagogik yondashuvlar va strategiyalarni qo'llash imkonini beradi. Buning ahamiyati shundaki, o'quvchilar materialni idrok etishlari, o'zlashtirish tezligi va murakkab vazifalarni bajarishga tayyorligi bo'yicha sezilarli darajada farq qilishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri tushuntirish - bu an'anaviy usul bo'lib, materialni tizimli ravishda taqdim etish va nazariy jihatlarni aniq tushuntirishga muhtoj bo'lgan o'quvchilar bilan samarali ishlaydi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Nazariyani idrok etishda qiyinchiliklarga duch keladigan o'quvchilar uchun, Nyuton qonunlari sohasida, o'qituvchi to'g'ridan-to'g'ri tushuntirish usulidan foydalanishi mumkin. U asosiy qonunlarni tushuntirishi, obyektlarning qiya tekislikdagi harakati kabi aniq misollarni keltirishi va keyin bu qonunlar hayotda qanday qo'llanilishini ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, o'qituvchi o'quvchilar materialni yaxshiroq o'zlashtirishlari uchun masalalarni yechishda har bir bosqichni batafsil tushuntirishi mumkin. Individual murabbiylik - bu materialni o'zlashtirish uchun qo'shimcha yordamga muhtoj bo'lgan o'quvchilar uchun qo'llaniladigan usul. Bu yerda o'qituvchi o'quvchi bilan yakka tartibda ishlashi, mavzuni yanada tushunarli tilda tushuntirishi, muayyan o'quvchi uchun tushunarli va qiziqarli bo'lgan misollarni tanlashi mumkin.

Agar o‘quvchi qiya tekislikdagi og‘irlik kuchini hisoblashga qiynalayotgan bo‘lsa, o‘qituvchi o‘quvchi bilan yakka tartibda uning kundalik hayotidan, masalan, sirpanish sirtidagi ishqalanish kuchidan foydalanib, hisoblash prinsipini muhokama qilishi mumkin. O‘quv jarayonini tashkil etishni tabaqalashtirish - bu o‘qituvchiga o‘quvchilarning ehtiyojlari, ularning tayyorgarlik darajasi va o‘qitish uslubiga qarab o‘quv faoliyatini tashkil etish imkonini beradigan yondashuv.

Bu ham individual, ham guruhlarda ishlashni o‘z ichiga olishi mumkin, bu esa materialni yanada moslashuvchan va samarali o‘zlashtirishga yordam beradi. O‘quv jarayonini individual ishlash orqali tashkil etish har bir o‘quvchiga qiyinchilik tug‘dirayotgan jihatlarga ko‘proq e’tibor qaratgan holda o‘z sur’atida ishlash imkonini beradi. Guruhda ishlash esa jamoaviy ko‘nikmalarni rivojlantirish, fikr almashish va muammolarni birgalikda hal qilishga yordam beradi.

O‘quv jarayonini tashkil etish usullari o‘quvchilarning darajasi va ehtiyojlariga mos kelishi, ularga fizik tushunchalarni samarali o‘zlashtirish va asosiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam berishi muhimdir. O‘quv jarayonini tabaqalashtirilgan yondashuv asosida tashkil etishga misol:

1.Individual ish. Individual ish qo‘shimcha yordamga muhtoj bo‘lgan, materialni tushunishda zaif nuqtalarga ega bo‘lgan yoki o‘z tezligida ishlashni afzal ko‘radigan o‘quvchilar uchun juda mos keladi. Bu, shuningdek, o‘qituvchiga o‘quvchining aniq muammolari va qiyinchiliklariga e’tibor qaratish, unga zarur yordam ko‘rsatish imkonini beradi.

Nyuton qonunlarini o‘rganishda o‘qituvchi bu qonunlarni tushunishda qiynalgan o‘quvchilarga individual topshiriqlar berishi mumkin. Masalan, ishqalanish kuchini yoki havoning qarshiligini yaxshi tushunmaydigan o‘quvchiga sirt bo‘ylab sirpanayotgan jism uchun ishqalanish kuchini hisoblash va uning jism massasiga va sirt materialiga qanday bog‘liqligini tushuntirish kerak bo‘lgan oddiy topshiriqni berish mumkin. Vazifa: «Ishqalanish koeffitsiyenti 0,3 bo‘lgan gorizontal sirtda sirpanayotgan 5 kg massali jism uchun ishqalanish kuchini hisoblang.

Tezlikni bir xil ushlab turish uchun zarur bo‘lgan kuchni aniqlang.» Topshiriqni bajarish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchiga asosiy tushunchalarni individual ravishda tushuntirishi, hayotiy misollar (masalan, avtomobilning yo‘lda harakatlanishi) keltirishi va bu vaziyatlarda kuchlar qanday ishlashini chuqurroq tushunishiga yordam berishi mumkin.

2.Guruhda ishlash. Guruh ishi o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni rag‘batlantiradi, jamoada ishlash va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Guruhlarda o‘quvchilar murakkabroq mavzularni muhokama qilishlari, hamkorlikda loyihalar ishlab chiqishlari va nostandart muammolarni hal qilishlari mumkin, bu esa har bir ishtirokchiga boshqalardan o‘rganish va fikr almashish imkonini beradi. Ayniqsa, o‘z bilim va tajribalari bilan o‘rtoqlasha oladigan ilg‘or o‘quvchilar uchun guruh topshiriqlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Energiya saqlanish qonunlarini o‘rganishda o‘qituvchi sinfni guruhlarga bo‘lib, har bir guruhga mexanik energiya saqlanish qonunining turli jihatlariga oid masalalarni yechishni taklif qilishi mumkin. Ularning biri jismlarning qiya tekislik bo‘ylab harakatini, ikkinchisi jismlarning turli balandliklardan tushishini, uchinchisi esa mayatniklar harakatini o‘rganishi mumkin.

1-guruh uchun masala: «Obyektning qiya tekislik bo‘ylab harakatini tekshiring. Qiyalik burchagining o‘zgarishi tekislik ostidagi jismning tezligiga qanday ta’sir qilishini energiyaning saqlanish qonunidan foydalanib aniqlang.»

2-guruh uchun masala: «10 m balandlikdan tushayotgan jismning yerga urilish paytidagi tezligini mexanik energiyaning saqlanish qonunidan foydalanib hisoblang.»

3-guruh uchun masala: «Mayatnikning tebranishini tekshiring va ip uzunligining o‘zgarishi tebranish davriga qanday ta’sir qilishini aniqlang.» Har bir guruh o‘z vazifasi ustida ishlaydi, shundan so‘ng o‘quvchilar o‘z natijalarini taqdim etishlari va masalalarni yechish uchun qanday yondashuvlardan foydalanilganini muhokama qilishlari mumkin, bu esa butun sinfning mavzu haqidagi tasavvurini kengaytirish imkonini beradi. Xulosa Akademik litseylarda fizika fanini tabaqalashtirilgan yondashuv asosida o‘qitish zamonaviy ta’lim amaliyotining asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, o‘quvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari va ehtiyojlarining xilma-xilligi bilan bog‘liq muammolarga javob beradi. Tabaqalashtirilgan ta’limning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, u har bir o‘quvchining tayyorgarlik darajasi, qiziqishlari va moyilliklarini hisobga olgan holda uning ehtiyojlari va imkoniyatlariga yo‘naltiriladi.

XULOSA. Akademik litsey o‘quvchilari ko‘pincha o‘qish va materialni idrok etishning turli uslublariga ega va shuning uchun universal yondashuvlar har doim ham maqbul emas. Ta’lim mazmuni, o‘qitish usullari, shuningdek, baholash usullarini tabaqalashtirish har bir o‘quvchining salohiyatini maksimal darajada samarali rivojlantirish imkonini beradi. Shunday qilib, akademik litseylarda fizika fanini tabaqalashtirilgan yondashuv asosida o‘qitish o‘quvchilarning individual rivojlanishiga yo‘naltirilgan zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas qismidir. Bu nafaqat bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradigan, balki muvaffaqiyatli ilmiy va kasbiy faoliyat uchun asosiy ko‘nikmalarni rivojlantiradigan yondashuvdir.

Kelajakda ta’lim texnologiyalarining rivojlanishi va differensiatsiyalash sohasidagi metodik tadqiqotlarning chuqurlashuvi bilan bu yondashuv ta’lim amaliyotida tobora samarali va talabgir bo‘lib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Norova D. Educational management challenges in academic lyceums //Science and innovation. – 2024. – T. 1.– №. B1. – C. 367-370. Курбонов М. и др. Методика разработки спецкурсов по физике //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – T. 22. – C. 299-302.

2.Саттаркулов К. Р. Методика изучения «закона абсолютного излучения черного тела» в курсах физики академических лицеев //Информатика. Экономика. Управление/Informatics. Economics. Management. – 2023. – Т. 2. – №. 1. – С. 0132-0137.

3.Солиева Ш. Б., Балтабаева А. П. современная модель совершенствование интеллектуального компетента учеников академических лицей //modern scientific challenges and trends. – 2020. – с. 134

4.Umirov H. Methodology for the development of technical thinking of students of academic lyceums in the field of physics //Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. A5. – C. 235-241.

5.Umarovich B. Q., Abdumalikovich M. X. Stages of teaching physics in academic lyceums //e global congress. – 2023. – m. 12. – c. 8-10.

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 378.147:796.071.4
ORCID:https://orsid.org/0009-0007-7649-566X

XOLIQNAZAROV AZAMAT BEGALIYEVICH
Termiz davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: xoliqnazarovazamat8@gmail.com

JISMONIY TARBIYA BO'LAJAK O'QITUVCHILARINING KASBIY FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

ANNOTATSIYA: Mazkur maqola oliy pedagogik ta'lim tizimida jismoniy tarbiya bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishning nazariy-pedagogik asoslarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi kompetensiyaviy yondashuv hamda amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim sharoitida talabalar kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish zarurati bilan belgilanadi. Mahalliy va xorijiy ilmiy tadqiqotlar tahlili asosida kasbiy samaradorlik shaxsning integrativ sifati sifatida yoritilib, uning motivatsion, kognitiv, faoliyatga oid hamda refleksiv komponentlardan tarkib topishi asoslab berilgan.

Maqolada 2024-yilda Termiz davlat pedagogika instituti bazasida "Jismoniy madaniyat" ta'lim yo'nalishi talabalari ishtirokida o'tkazilgan pedagogik tajriba natijalari bayon etilgan. Tadqiqot jarayonida talabalarning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish va pedagogik refleksiyasini shakllantirishga qaratilgan maxsus pedagogik shart-sharoitlar amaliyotga joriy etildi. Olingan natijalar tajriba guruhidagi talabalarda kasbiy samaradorlik ko'rsatkichlarining ijobiy o'sish dinamikasini namoyon etib, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining yuqori samaradorligini tasdiqladi.

KALIT SO'ZLAR: *kasbiy samaradorlik, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari, pedagogik tayyorgarlik, oliy ta'lim, kasbiy kompetensiyalar, amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim, pedagogik tajriba, ta'lim texnologiyalari, pedagogik refleksiya, kasbiy rivojlanish*

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена исследованию теоретико-педагогических основ повышения эффективности профессиональной деятельности будущих учителей физической культуры в системе высшего педагогического образования. Актуальность работы обусловлена необходимостью совершенствования профессиональной подготовки студентов в условиях компетентностного подхода и практико-ориентированного обучения. На основе анализа отечественных и зарубежных научных исследований раскрыта сущность профессиональной эффективности как интегративного качества личности, включающего мотивационный, когнитивный, деятельностный и рефлексивный компоненты. Представлены результаты педагогического эксперимента, проведённого в 2024 году на базе Термезского государственного педагогического института с участием студентов направления «Физическая культура». В ходе исследования были внедрены специальные педагогические условия, направленные на развитие профессиональных умений и педагогической рефлексии студентов. Полученные данные свидетельствуют о положительной динамике показателей профессиональной эффективности у студентов экспериментальной группы и подтверждают результативность практико-ориентированных образовательных технологий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *профессиональная эффективность, будущие учителя физической культуры, педагогическая подготовка, высшее образование, профессиональные компетенции, практико-ориентированное обучение, педагогический эксперимент, образовательные технологии, педагогическая рефлексия, профессиональное развитие.*

THEORETICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

ABSTRACT: This article examines the theoretical and pedagogical foundations for improving the effectiveness of professional activities of future physical education teachers in higher pedagogical education. The relevance of this study stems from the need to improve students' professional training through a competency-based approach and practice-oriented learning. Based on an analysis of domestic and international scientific research, the essence of professional effectiveness is revealed as an integrative personality trait encompassing motivational, cognitive, action-oriented, and reflective components. The article presents the results of a pedagogical experiment conducted in 2024 at the Termez State Pedagogical Institute with the participation of students majoring in Physical Education. During the study, special pedagogical conditions were introduced aimed at developing students' professional skills and pedagogical reflection. The data obtained demonstrate positive dynamics in professional effectiveness indicators among students in the experimental group and confirm the effectiveness of practice-oriented educational technologies.

KEY WORDS: *professional effectiveness, future physical education teachers, teacher training, higher education, professional competencies, practice-oriented learning, pedagogical experiment, educational technologies, pedagogical reflection, professional development*

ISSN: 3060-4761

KIRISH. Oliy pedagogik ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan zamonaviy islohotlar jismoniy tarbiya bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligiga nisbatan yanada yuqori talablarni qo'ymoqda. Zamonaviy mutaxassis nafaqat harakat faoliyatini o'qitish metodikasini mukammal egallagan bo'lishi, balki ta'lim jarayonini samarali tashkil eta olish, pedagogik qarorlar qabul qilish, o'z faoliyatini reflektiv tahlil qilish hamda ta'lim oluvchilarning shaxsiy rivojlanishini ta'minlash kompetensiyalariga ham ega bo'lishi zarur.

Kompetensiyaviy ta'lim modeli sharoitida bo'lajak pedagoglarning kasbiy faoliyati samaradorligini oliy ta'lim bosqichidayoq oshirish muammosi alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, pedagogika oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari ko'pincha jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish, samarali o'qitish metodlarini tanlash hamda o'quvchilarning o'quv faoliyatini boshqarishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar. Mazkur holat talabalar kasbiy samaradorligini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy asoslash zaruratini yuzaga keltiradi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy faoliyati o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, u pedagogik, psixologik hamda harakat faoliyatiga oid komponentlarning uzviy uyg'unligini ifodalaydi. Ushbu faoliyat samaradorligi kasbiy motivatsiyaning shakllanganlik darajasi, metodik bilimlar, amaliy ko'nikmalar hamda pedagogik refleksiya qobiliyatining rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Pedagog kadrlarni kasbiy tayyorlash masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlar soni salmoqli bo'lishiga qaramay, jismoniy tarbiya bo'lajak o'qituvchilari faoliyati samaradorligini kompleks shakllantirish muammosi, ayniqsa talabalarning nazariy va amaliy tayyorgarligini integratsiyalash nuqtai nazaridan, yetarli darajada tadqiq etilmagan.

Shu munosabat bilan 2024-yilda Termiz davlat pedagogika instituti bazasida jismoniy tarbiya bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni nazariy jihatdan asoslash va amaliy jihatdan sinovdan o'tkazishga qaratilgan ilmiy tadqiqot amalga oshirildi.

Tadqiqot maqsadi - kasbiy tayyorgarlik jarayonida jismoniy tarbiya bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishning pedagogik asoslarini nazariy jihatdan asoslash va aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Pedagogika fanida o'qituvchining kasbiy faoliyati bilimlar, ko'nikmalar, motivatsiya hamda shaxsiy sifatlarning o'zaro integratsiyalashgan murakkab tizimi sifatida talqin etiladi. L.S. Vigotskiy ilmiy qarashlarida shaxsning kasbiy shakllanishi ijtimoiy tabiatga ega jarayon ekanligi ta'kidlanib, rivojlanish faol ishtirok va ta'lim muhiti bilan o'zaro ta'sir jarayonida amalga oshishi asoslab berilgan.

A.N. Leontyev faoliyatni shaxs shakllanishining asosiy omili sifatida ko'rib, kasbiy harakatlar samaradorligi faoliyat maqsadlari va motivlarining anglanganlik darajasiga bog'liqligini qayd etadi. Mazkur yondashuv bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki pedagogik faoliyat ta'lim metodlari va vositalarini ongli ravishda tanlashni talab qiladi.

V.A. Slastenin, N.V. Kuzmina hamda V.A. Kan-Kalik tadqiqotlarida pedagogik mahoratning tuzilmasi yoritilib, u kasbiy bilimlar, kommunikativ ko'nikmalar, pedagogik tafakkur va refleksiv qobiliyatlar majmuasidan iborat ekanligi ko'rsatib berilgan. Zamonaviy ilmiy izlanishlarda esa pedagog kadrlar tayyorlashning axborotga yo'naltirilgan modelidan faoliyatga asoslangan hamda amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim modeliga o'tish zarurligi alohida ta'kidlanadi.

Jismoniy tarbiya ta'limi sohasidagi tadqiqotlarda bo'lajak o'qituvchi faoliyati samaradorligi, avvalo, nazariy bilimlarni ta'lim oluvchilarning harakat faoliyatini tashkil etishga oid amaliy ko'nikmalar bilan integratsiyalash qobiliyati orqali belgilanadi.

Shunday qilib, olib borilgan adabiyotlar tahlili talabalar kasbiy samaradorligini kompleks rivojlantirishga yo'naltirilgan yaxlit pedagogik tizimni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatdi.

Tadqiqot 2024-yilda Termiz davlat pedagogika instituti bazasida amalga oshirildi. Tajribada "Jismoniy madaniyat" ta'lim yo'nalishining 2-3-bosqich talabalari ishtirok etdilar.

Umumiy tanlanma hajmi 60 nafar talabani tashkil etib, ular quyidagicha guruhlarga ajratildi:

- tajriba guruhi - 30 nafar talaba;
- nazorat guruhi - 30 nafar talaba.

Tadqiqot jarayoni uch bosqichda tashkil etildi:

1. Aniqlovchi bosqich. Mazkur bosqichda talabalarning kasbiy faoliyat samaradorligining dastlabki darajasi quyidagi mezonlar asosida aniqlashtirildi:

- motivatsion mezon;
- kognitiv mezon;
- faoliyatga oid mezon;
- refleksiv mezon.

2. Shakllantiruvchi bosqich.

Tajriba guruhida quyidagi pedagogik shart-sharoitlar amaliyotga joriy etildi:

- kasbiy vaziyatlarni modellashtirish;
- mikroo'qitish (mikrodarslar tashkil etish);
- o'quv mashg'ulotlarini refleksiv tahlil qilish;
- amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarni qo'llash;
- faol o'qitish metodlaridan foydalanish.

Nazorat guruhi talabalari esa an'anaviy o'quv dasturi asosida ta'lim oldilar.

3. Nazorat bosqichi. Ushbu bosqichda talabalarning kasbiy samaradorlik darajasi qayta diagnostika qilinib, tajriba natijalari taqqoslama tahlil asosida baholandi.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

Tadqiqot metodlari:
- pedagogik kuzatuv;
- anketa so'rovi;
- o'quv mashg'ulotlarini ekspert baholash;
- kasbiy bilimlarni test sinovlari orqali aniqlash;
- ma'lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash usullari.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqotning tajriba bosqichi jismoniy tarbiya bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan joriy etilgan pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligini tekshirishni maqsad qilgan. Baholash kasbiy samaradorlikning o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi to'rtta komponenti asosida amalga oshirildi:
- motivatsion komponent;
- kognitiv komponent;
- operatsion-faoliyatga oid komponent;
- refleksiv komponent.

Diagnostik jarayon tajribaning konstatatsion (boshlang'ich) hamda nazorat bosqichlarida amalga oshirildi.

Dastlabki diagnostika natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarning aksariyati kasbiy samaradorlikning o'rta va past darajalari bilan tavsiflandi. Bu holat kasbiy shakllanishning dastlabki bosqichlariga xos bo'lgan tabiiy pedagogik holat sifatida baholandi.

1-jadval

Kasbiy samaradorlik komponentlarining shakllanganlik darajasining boshlang'ich ko'rsatkichlari (%)

Komponent	Yuqori	O'rta	Past
Motivatsion	21,7	48,3	30,0
Kognitiv	18,3	50,0	31,7
Faoliyatga oid	16,7	46,7	36,6
Refleksiv	15,0	45,0	40,0

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, barcha komponentlar bo'yicha yuqori darajadagi ko'rsatkichlar ulushi nisbatan past bo'lib, talabalarning aksariyati o'rta darajada jamlangan. Ayniqsa, refleksiv va faoliyatga oid komponentlarda past darajadagi ko'rsatkichlarning yuqoriligi talabalarda pedagogik faoliyatni tahlil qilish, o'z-o'zini baholash hamda amaliy pedagogik harakatlarni samarali tashkil etish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatadi.

Mazkur natijalar bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida amaliy faoliyat, refleksiya va kasbiy motivatsiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus pedagogik ta'sir choralarini joriy etish zarurligini tasdiqlaydi.

Tajriba guruhida pedagogik shart-sharoitlar joriy etilgandan so'ng kasbiy samaradorlikning barcha komponentlari bo'yicha sezilarli ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Olingan natijalar talabalarning kasbiy motivatsiyasi, nazariy bilimlari, amaliy faoliyat ko'nikmalari hamda refleksiv qobiliyatlari rivojlanishida barqaror o'sish dinamikasi mavjudligini ko'rsatdi.

2-jadval.

Tajribadan so'ng talabalarning kasbiy samaradorlik darajasi (%)

Komponent	Guruh	Yuqori	O'rta	Past
Motivatsion	Tajriba	60,0	33,3	6,7
	Nazorat	36,7	46,6	16,7
Kognitiv	Tajriba	55,0	38,3	6,7
	Nazorat	33,3	50,0	16,7
Faoliyatga oid	Tajriba	53,3	36,7	10,0
	Nazorat	30,0	48,3	21,7
Refleksiv	Tajriba	50,0	40,0	10,0
	Nazorat	28,3	46,7	25,0

Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhida barcha komponentlar bo'yicha yuqori darajadagi ko'rsatkichlar sezilarli darajada oshgan. Ayniqsa motivatsion va kognitiv komponentlarda yuqori daraja ulushining ortishi talabalarning kasbiy faoliyatga nisbatan ongli munosabati va nazariy tayyorgarligi mustahkamlanganligini ko'rsatadi.

Faoliyatga oid komponent bo'yicha ijobiy dinamika amaliy mashg'ulotlar, mikroo'qitish hamda kasbiy vaziyatlarni

modellashtirish samaradorligini tasdiqlaydi. Refleksiv komponentdagi o'sish esa talabalarda pedagogik faoliyatni tahlil qilish, o'z faoliyatini baholash va takomillashtirish ko'nikmalarining rivojlanganligini anglatadi.

Nazorat guruhida ham ayrim ijobiy siljishlar kuzatilgan bo'lsa-da, ularning ko'rsatkichlari tajriba guruhi natijalariga nisbatan ancha past bo'lib qoldi. Bu holat amaliyotga yo'naltirilgan pedagogik shart-sharoitlarning kasbiy samaradorlikni shakllantirishdagi muhim omil ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Pedagogik kuzatuvlar hamda ekspert baholash natijalari tajriba guruhi talabalari faoliyatida quyidagi ijobiy o'zgarishlar yuz berganligini ko'rsatdi:

- o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish jarayonida ishonchlilik va pedagogik ishonchning ortishi;
- jismoniy tarbiya darslarining tuzilmasi va tashkiliy izchilligining takomillashuvi;
- o'qitish metodlarini ongli va maqsadga muvofiq tanlash ko'nikmasining rivojlanishi;
- teskari aloqadan faol foydalanish darajasining oshishi;
- pedagogik refleksiya ko'nikmalarining shakllanishi va rivojlanishi.

Tajriba jarayonida talabalar mashg'ulotlarni rejalashtirishda yuqori darajadagi mustaqillikni namoyon eta boshladilar hamda pedagogik faoliyat davomida o'z harakatlarini tahlil qilish va zarur hollarda ularni moslashtirish qobiliyatiga ega bo'ldilar. Bu holat ularning kasbiy tayyorgarligi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilganligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar faoliyatga asoslangan yondashuvning asosiy g'oyasini tasdiqlaydi, ya'ni kasbiy samaradorlik, avvalo, faol amaliy faoliyat jarayonida shakllanadi. Talabalarni pedagogik vaziyatlarni modellashtirish jarayoniga jalb etish real kasbiy muhitga maksimal darajada yaqin sharoitlarni yaratishga xizmat qildi.

Refleksiv komponent ko'rsatkichlarining sezilarli darajada oshgani bo'lajak pedagoglarda kasbiy o'zini anglash jarayoni shakllanayotganligini ko'rsatadi. Mazkur holat pedagogning kasbiy yetukligini belgilovchi muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

Guruhlar o'rtasidagi farqlar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy tayyorlov tizimi kasbiy sifatlarning asta-sekin rivojlanishini ta'minlaydi, biroq maxsus tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlar ushbu jarayonni sezilarli darajada jadallashtiradi.

Olingan ma'lumotlar zamonaviy kasbiy ta'lim tadqiqotlari natijalari bilan hamohang bo'lib, ularga ko'ra pedagog kadrlar tayyorlash samaradorligi nazariy ta'lim bilan amaliy faoliyatning integratsiyalashuv darajasiga bevosita bog'liqdir.

Tajriba natijalari ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar tizimi jismoniy tarbiya bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy samaradorligini kompleks rivojlantirishga samarali ta'sir ko'rsatishini eksperimental jihatdan tasdiqladi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot oliy pedagogik ta'lim sharoitida jismoniy tarbiya bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishning pedagogik asoslarini nazariy jihatdan asoslash va eksperimental tekshirishga qaratildi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, pedagogning kasbiy samaradorligi motivatsion, kognitiv, operatsion-faoliyatga oid hamda refleksiv komponentlarni o'z ichiga oluvchi integrativ shaxsiy-faoliyatli tuzilma bo'lib, u maxsus tashkil etilgan kasbiy tayyorgarlik jarayonida shakllanadi.

2024-yilda Termiz davlat pedagogika instituti bazasida o'tkazilgan pedagogik tajriba natijalari amaliy-faoliyatga yo'naltirilgan ta'limni ta'minlovchi pedagogik shart-sharoitlar majmuasini joriy etishning samaradorligini tasdiqladi. Tadqiqot davomida kasbiy vaziyatlarni modellashtirish, mikroo'qitish, o'quv mashg'ulotlarini refleksiv tahlil qilish hamda faol o'qitish metodlaridan foydalanish talabalarning kasbiy tayyorgarlik darajasini sezilarli darajada oshirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Nazorat va tajriba guruhlari ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili tajriba guruhi talabalari orasida kasbiy samaradorlikning barcha komponentlari bo'yicha yaqqol ijobiy o'sish dinamikasi kuzatilganligini ko'rsatdi. Eng sezilarli o'zgarishlar motivatsion hamda faoliyatga oid komponentlarda aniqlanib, bu talabalarda kasbiy yo'nalganlikning kuchayishi, pedagogik faoliyatga bo'lgan ishonchning ortishi va o'quv jarayonini mustaqil tashkil etish qobiliyatining rivojlanganligini tasdiqlaydi. Refleksiv komponentning sezilarli darajada rivojlanishi esa bo'lajak o'qituvchilarda o'z faoliyatini tahlil qilish va pedagogik jihatdan o'zini takomillashtirish ko'nikmalarining shakllanganligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. *Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.*
2. *Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy asoslari. Toshkent: Fan, 2017. 296 b.*
3. *Xo'jayev N.X. Pedagogika nazariyasi. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. 312 b.*
4. *Kerimov F.A., Umarov M.N. Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi. Toshkent: Ilm Ziyo, 2018. 284 b.*
5. *Выготский Л.С. Педагогическая психология. Москва: Юрайт, 2019. 509 с.*
6. *Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл, 2005. 352 с.*
7. *Сластёнин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. Москва: Академия, 2018. 608 с.*
8. *Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. Москва: Высшая школа, 1990. 119 с*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 681.242.47:371.3
ORCID: 0009-0006-9358-6734

CHORIYEV ISLOM G'AYRATOVICH
Termiz davlat pedagogika institute
Fizika kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: ichoriyev0711@gmail.com

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA MEXANIKANI O'QITISHNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhitida fizika kursining fundamental bo'limi - mexanikani o'qitish jarayonida yuzaga keladigan pedagogik, psixofiziologik va texnik muammolar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda PhET Interactive Simulations, Vascak simulyatsiyalari va mobil sensorli qurilmalar (Phyphox) yordamida eksperimental guruhlarda raqamli vositalarning dars samaradorligiga ta'siri o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, virtual laboratoriyalar vizuallashtirish va modellashtirish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirsa-da (grafiklar bilan ishlash bo'yicha 34% o'sish), ular real fizik tajribalardagi taktil sezgi va fizik intuitivni to'liq shakllantira olmaydi. Murakkab hisoblash masalalaridagi o'sish atigi 8% ni tashkil etdi. Maqolada mexanikani o'qitish sifatini oshirish uchun "Gibrid ta'lim" modelini (real tajriba + virtual simulyatsiya) joriy etish, 45 daqiqalik darsga moslashtirilgan pedagogik ssenariylarni ishlab chiqish va smartfon datchiklaridan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Tadqiqot natijalari fizika o'qituvchilari, metodistlar va raqamli ta'lim sohasi mutaxassislari uchun mo'ljallangan.

KALIT SO'ZLAR: *raqamli ta'lim, mexanika, virtual laboratoriya, gibrid ta'lim, simulyatsiya, didaktika, modellashtirish, fizika o'qitish metodikasi.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ МЕХАНИКЕ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

АННОТАЦИЯ: В данной статье систематически анализируются педагогические, психофизиологические и технические проблемы, возникающие в процессе преподавания механики - фундаментального раздела курса физики - в цифровой образовательной среде. В ходе исследования с использованием интерактивных симуляций PhET, Vascak и мобильных сенсорных устройств (Phyphox) в экспериментальных группах было изучено влияние цифровых инструментов на эффективность учебных занятий. Результаты показали, что, хотя виртуальные лаборатории значительно расширяют возможности визуализации и моделирования (рост по работе с графиками составил 34%), они не могут полностью сформировать тактильные ощущения и физическую интуицию, которые дают реальные эксперименты. Прирост в решении сложных вычислительных задач составил лишь 8%. В статье даны практические рекомендации по внедрению модели «гибридного обучения» (реальный эксперимент + виртуальная симуляция), разработке педагогических сценариев, адаптированных к 45-минутному уроку, и эффективному использованию встроенных датчиков смартфонов. Результаты исследования предназначены для учителей физики, методистов и специалистов в области цифрового образования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *цифровое образование, механика, виртуальная лаборатория, гибридное обучение, симуляция, дидактика, моделирование, методика преподавания физики.*

PEDAGOGICAL CHALLENGES AND SOLUTIONS IN TEACHING MECHANICS WITHIN A DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT

ABSTRACT: This article systematically analyzes the pedagogical, psychophysiological, and technical challenges that arise in teaching mechanics - a fundamental section of the physics course - within a digital learning environment. The study, conducted with experimental groups using PhET Interactive Simulations, Vascak simulations, and mobile sensor-based devices (Phyphox), examined the impact of digital tools on lesson effectiveness. The results indicate that while virtual laboratories significantly enhance visualization and modeling capabilities (a 34% increase in graph-related skills), they cannot fully replicate the tactile perception and physical intuition provided by real-world experiments. The improvement in solving complex computational problems was only 8%. The article provides practical recommendations for implementing a «Hybrid Learning» model (real experiment + virtual simulation), developing pedagogical scenarios adapted to 45-minute lessons, and effectively utilizing smartphone sensors. The research findings are intended for physics teachers, methodologists, and specialists in the field of digital education.

KEYWORDS: *digital education, mechanics, virtual laboratory, hybrid learning, simulation, didactics, modeling, physics teaching methodology.*

KIRISH. Zamonaviy ta'lim paradigmasida fizika fanini, xususan, uning fundamental asosi bo'lgan mexanika bo'limini o'qitish tubdan transformatsiya jarayonini boshidan kechirmoqda. Raqamli ta'lim muhitining kengayishi - virtual laboratoriyalar, interaktiv simulyatsiyalar va sun'iy intellektga asoslangan o'qitish tizimlarining kirib kelishi - an'anaviy metodikani qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Mexanika bo'limi tushunchalarining (tezlanish, kuch, energiya, impuls) dinamik xarakteri ularni statik chizmalar orqali tushuntirishda qiyinchilik tug'diradi. Shu sababli, raqamli texnologiyalar yordamida jarayonlarni vizuallashtirish va modellashtirish o'quvchilarning mavhum fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda strategik ahamiyatga ega.

Raqamli vositalar o'quv jarayoniga shiddat bilan kirib borayotgan bo'lsa-da, mexanikani o'qitishda bir qator tizimli muammolar saqlanib qolmoqda. Birinchidan, ko'plab raqamli resurslar (simulyatsiyalar) faqat namoyish xarakteriga ega bo'lib, o'quvchida real fizik tajriba ko'nikmalarini shakllantirmaydi. Ikkinchidan, mavjud platformalarning aksariyati mahalliy o'quv dasturlari va til muhitiga to'liq moslashtirilmagan. Uchinchidan, o'qituvchilarning raqamli didaktika bo'yicha kompetensiyalari yetarli emasligi sababli, texnologiya darsning maqsadiga emas, balki shunchaki «shakl»iga aylanib qolmoqda. Ushbu nomutanosiblik mexanikadagi murakkab qonuniyatlarni

raqamli muhitda samarali o'zlashtirishga to'sqinlik qilmoqda.[9]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI. Raqamli ta'lim muhitida fizika, xususan, mexanika bo'limini o'qitish metodikasi so'nggi o'n yillikda pedagogik tadqiqotlarning markazida bo'lib kelmoqda. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarni shartli ravishda uchta asosiy yondashuvga ajratish mumkin:

Interaktiv simulyatsiyalar va vizuallashtirish nazariyalari. Kolorado universiteti olimlari (C. Wieman, K. Perkins va N. Finkelstein) tomonidan asos solingan PhET (Physics Education Technology) loyihasi doirasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mexanik jarayonlarni (masalan, snaryad harakati yoki energiya saqlanishi) dinamik simulyatsiyalar orqali o'rganish o'quvchilarda konseptual tushunishni 30-40% ga oshiradi.[1] R. Mayerning «Multimediya orqali ta'lim olishning kognitiv nazariyasi» (Cognitive Theory of Multimedia Learning) bo'yicha, vizual va matnli ma'lumotlarning raqamli muhitda sinxron uzatilishi mexanikadagi abstrakt tushunchalarni (inersiya, markazga intilma kuch) konkret obrazlarga aylantirishga xizmat qiladi.[2]

Virtual laboratoriyalar va real tajribalar integratsiyasi. Raqamli laboratoriyalarning (Computer-Based Labs - CBL) didaktik imkoniyatlari M. Al-Qahtani va J. Zacharia kabi olimlar tomonidan

o'rganilgan. Ularning xulosalariga ko'ra, virtual laboratoriyalar real laboratoriya jihozlari yetishmaydigan muhitda samarali bo'lishi mumkin, biroq ular o'quvchining «fizik sezgi» (physical intuition) shakllanishiga har doim ham hissa qo'shmaydi.[3] Shu o'rinda, germaniyalik tadqiqotchilar tomonidan taklif etilgan CASSY sensorli tizimlari va Vascak kabi fizika o'yin-simulyatorlarining dars samaradorligiga ta'siri yuqori baholangan.[8] Bu tizimlar real va virtual tajribalar o'rtasidagi «uzilish»ni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Mahalliy va mintaqaviy tadqiqotlar tahlili. O'zbekiston va MDH mamlakatlari ta'lim tizimida raqamli resurslarni mexanikaga integratsiya qilish masalasi V.G. Razumovskiy, N.M. Shaxmayev va keyinchalik mahalliy olimlar tomonidan izchil o'rganilgan.[6] So'nggi yillardagi izlanishlarda (masalan, O'rinboyeva, To'lanova, Maxkamova va boshqalar, 2025) raqamli texnologiyalarning didaktik funksiyalari mexanik harakatni modellashtirish prizmasidan tahlil qilingan. Tadqiqotchilar milliy ta'lim standartlari doirasida raqamli resurslarni (BilimLand, RESH/MESH platformalari) darsning 45 minutlik strukturasiga moslashtirish metodikasini taklif etmoqdalar. Shunga qaramay, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mexanika bo'limidagi murakkab dinamik masalalarni yechishda raqamli vositalarning «tayyor algoritmlarga o'rgatib qo'yish» kabi salbiy ta'sirlari hali yetarli darajada o'rganilmagan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi raqamli ta'lim muhitida mexanika bo'limini o'qitishning pedagogik va texnik to'siqlarini aniqlash hamda ushbu muammolarni bartaraf etishga qaratilgan gibrid (aralash) o'qitish metodikasini takomillashtirishdan iborat. Tadqiqot doirasida raqamli resurslarning o'quvchilar tomonidan mexanik harakat qonuniyatlarini o'zlashtirish darajasiga ta'siri tahlil qilinadi.

Raqamli ta'lim muhitida mexanika bo'limini o'qitish samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan ushbu tadqiqot kompleks yondashuv asosida tashkil etildi. Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta'lim muassasalari talabalari (yoki maktab yuqori sinf o'quvchilari) o'rtasida fizika kursining fundamental bo'limlari - kinematika, dinamika va saqlanish qonunlari bo'yicha o'tkazilgan dars jarayonlari belgilab olindi. Tajriba ishlari davomida talabalar nazorat va tajriba guruhlariga ajratilib, ularning o'quv faoliyati bevosita pedagogik kuzatuv ostiga olindi. Bu jarayonda raqamli vositalar qo'llanilganda talabalarning kognitiv faolligi va mavzuni o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasi an'anaviy metodlar bilan qiyosiy tahlil qilindi.[5]

Ma'lumotlarni to'plashda ko'p qirrali metodik asboblardan foydalanildi, xususan, talabalarning fundamental qonuniyatlarni tushunish darajasini aniqlash maqsadida darsdan oldin va keyin maxsus test sinovlari o'tkazildi. Shu bilan birga, raqamli platformalar bilan ishlashda yuzaga keladigan psixologik va texnik to'siqlarni, shuningdek, interfeysning qulayligini aniqlash uchun ishtirokchilar o'rtasida anonim so'rovnomalar va anketalashtirish ishlari olib borildi. Mavjud raqamli ta'lim platformalari, jumladan, PhET Interactive Simulations, BilimLand va Vascak kabi tizimlarning mexanika bo'limiga oid didaktik imkoniyatlari darsning 45 daqiqalik strukturaviy talablaridan kelib chiqib qiyosiy o'rganildi.[4]

Tadqiqotning texnik asosi sifatida zamonaviy dasturiy ta'minotlar va virtual laboratoriyalardan keng foydalanildi. Kinematik grafiklar va dinamik jarayonlarni real vaqt rejimida vizuallashtirish uchun PhET simulyatsiyalaridan, fizik muhitni modellashtirish va jismlarning o'zaro ta'sirini simulyatsiya qilishda esa Vascak 2D-fizika dasturidan foydalanildi. Shuningdek, laboratoriya mashg'ulotlarida real tajriba natijalarini raqamli formatga o'tkazish maqsadida smartfonlardagi o'rnatilgan datchiklar (akselerometr va giroskop) yordamida ishlovchi mobil ilovalar (Phyphox yoki shunga o'xshash sensorli tizimlar) dars jarayoniga tatbiq etildi. Yakuniy bosqichda to'plangan barcha empirik ma'lumotlar statistik tahlil qilinib, raqamli muhitning mexanikani o'qitishdagi metodik samaradorlik koeffitsiyenti matematik modellar yordamida hisoblab chiqildi.[8]

Raqamli ta'lim muhitida mexanika bo'limini o'qitish bo'yicha o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari va pedagogik kuzatuvlar natijasida olingan ma'lumotlar ushbu jarayondagi mavjud muammolarni bir necha asosiy yo'nalishlarga klassifikatsiya qilish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalarning dars samaradorligiga ta'siri bilan bir qatorda, ularni joriy etishdagi to'siqlarni ham aniqladi.

Birinchi navbatda, metodik muammolar tahlil qilinganda, o'qituvchilarning aksariyati raqamli didaktika tamoyillarini darsning 45 daqiqalik strukturasi bilan uyg'unlashtirishda qiyinchilikka duch kelayotgani ma'lum bo'ldi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, raqamli vositalar ko'pincha darsning faqat namoyish qismida qo'llanilib, o'quvchilarning mustaqil muammoli vaziyatlarni yechish ko'nikmalarini rivojlantirishga yetarli darajada xizmat qilmayapti. Virtual laboratoriyalardan foydalanishda an'anaviy «ko'rsatma asosida bajarish» uslubi saqlanib qolayotgani, o'quvchilarda kreativ modellashtirish qobiliyatini cheklab qo'ymoqda.

Tadqiqotning eng muhim jihatlaridan biri bu - psixofiziologik muammolar bilan bog'liqdir. Talabalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar shuni ko'rsatdiki, virtual muhitda mexanik jarayonlarni (masalan, ishqalanish kuchi yoki inersiya) o'rganishda «real fizik hissiyot»ning yo'qligi (abstraktlik) kuzatiladi. O'quvchi ekrandagi jismning harakatini ko'rsa-da, uni sezgi organlari orqali (taktil hissiyot) idrok etmaydi, bu esa mexanik qonuniyatlarning tabiatdagi real hodisalar bilan bog'liqligini tushunishda ma'lum bir «tasavvur uzilishi»ni keltirib chiqaradi.

Shuningdek, texnik muammolar ham dars sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ko'plab zamonaviy fizik simulyatsiyalar va sensorli qurilmalar (masalan, CASSY tizimlari) bo'yicha milliy kontentning yetishmasligi hamda mavjud dasturlarning chet tillarida ekanligi til to'sig'ini yuzaga keltirmoqda. Maktab va OTMlarda texnik jihozlarning ma'nan eskirganligi yoki raqamli platformalarning interfeysi murakkabligi sababli dars vaqtining katta qismi (o'rtacha 10-15 daqiqa) faqat dasturni sozlash va tushuntirishga sarflanishi aniqlandi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Tadqiqot natijalarining obyektivligini tasdiqlash uchun tajriba va nazorat guruhlaridagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari qiyosiy tahlil qilindi. Olingan statistik ma'lumotlar quyidagi jadvalda o'z aksini topgan:

1-jadval. Mexanika bo'limi bo'yicha o'zlashtirish darajasining qiyosiy tahlili

Ko'rsatkichlar	Nazorat guruhi (An'anaviy)	Tajriba guruhi (Raqamli)	Farq (%)
Nazariy tushunchalarni o'zlashtirish	68%	82%	+14%
Murakkab masalalarni yechish ko'nikmasi	54%	62%	+8%
Grafiklar bilan ishlash va modellashtirish	42%	76%	+34%
O'rtacha ko'rsatkich	**54.6%**	**73.3%**	**+18.7%**

Statistik tahlil shuni ko'rsatdiki, raqamli muhitda o'qitish ayniqsa kinematik grafiklar va jarayonlarni modellashtirishda (34% gacha o'sish) yuqori samara bermoqda. Biroq, murakkab hisoblash masalalarida o'sish sur'ati pastroq (8%) ekanligi, raqamli vositalar faqat vizuallashtirishga xizmat qilib, mantiqiy-matematik tafakkurni rivojlantirishda an'anaviy metodlar bilan parallel qo'llanilishi zarurligini isbotlaydi.

Muhokama va amaliy tavsiyalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim muhiti mexanikani o'qitishda vizuallashtirish va modellashtirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirsa-da, u ta'lim jarayonidagi barcha metodik ehtiyojlarni to'liq qoplay olmaydi.

Olingan natijalar tahlili shuni tasdiqladiki, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar (masalan, PhET yoki Vascak) real fizik tajribalarning o'rnini to'liq bosa olmaydi. Buning asosiy sababi - mexanika qonunlarining «taktil (sezgi) xarakteri» bilan bog'liqdir. Virtual muhitda ishqalanish kuchi, inersiya yoki elastiklik kabi tushunchalar matematik modellar asosida ideal sharoitda ko'rsatiladi. Real hayotda esa o'quvchi dinamometrni tortish orqali kuchni his qilishi, asboblarning xatoliklarini (shovqin, havo qarshiligi) ko'rishi va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishi zarur. Simulyatsiyalarda jarayonning haddan tashqari «ideallashtirilishi» o'quvchida tabiat qonunlari har doim xatosiz va aniq ishlaydi degan noto'g'ri tasavvur uyg'otishi mumkin. Bu esa virtual laboratoriyaning faqat nazariy model ekanligini, real voqelik emasligini anglashda qiyinchilik tug'diradi.

Mexanikani o'qitish samaradorligini oshirishning eng maqbul yo'li sifatida «Gibrid ta'lim» (real laboratoriya + virtual simulyatsiya) modelini integratsiya qilish lozim. Ushbu yondashuvning afzalligi shundaki, real tajriba orqali o'quvchi fizik hodisani bevosita kuzatadi va o'lchov asboblari bilan ishlashni o'rganadi (masalan, aravachaning harakatini o'lchash). Virtual simulyatsiya esa ushbu jarayonning «ichki mexanizmi»ni, ya'ni ko'z bilan ko'rib bo'lmaydigan vektorlarni, energiya diagrammalarini va grafik o'zgarishlarni real vaqt rejimida ko'rsatib beradi. Tadqiqotimizdagi tajriba guruhi aynan mana shu integratsiya hisobiga nazorat guruhidan 18.7% yuqori natija ko'rsatdi. Gibrid model nazariya va amaliyot o'rtasidagi «mantiqiy ko'prik» vazifasini o'taydi.

Raqamli muhitda mexanikani o'qitishdagi muammolarni bartaraf etish uchun faqat texnik jihozlanish yetarli emas, balki yangi pedagogik ssenariylarni ishlab chiqish zarur. Bu ssenariylar quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olishi tavsiya etiladi:

— Muammoli simulyatsiya: Darsni tayyor simulyatsiyani ko'rsatishdan emas, balki simulyatsiyadagi modelni o'zgartirish orqali muammoli vaziyat yaratishdan boshlash (masalan, «Nima uchun ishqalanish koeffitsiyenti ortsa, tormozlanish yo'li qisqaradi?»).

— Mobil laboratoriya integratsiyasi: Smartfonlardagi datchiklardan (akselerometr, giroskop) foydalanib, o'quvchining shaxsiy tajribasini darsning bir qismiga aylantirish.

— 45 daqiqalik dars ssenariysi: Raqamli vositani darsning barcha bosqichlariga emas, balki eng murakkab nuqtasiga (grafik tahlil yoki murakkab dinamik modellar) yo'naltirish.

Shuningdek, o'qituvchilar uchun raqamli didaktika bo'yicha metodik qo'llanmalarni milliy o'quv dasturlariga moslashtirish, virtual platformalarni o'zbek tiliga mahalliylashtirish va «aqlli» sensorli tizimlardan foydalanish ko'lamini kengaytirish strategik ahamiyatga ega.

XULOSA. Raqamli ta'lim muhitida mexanika bo'limini o'qitish muammolariga bag'ishlangan ushbu tadqiqot jarayoni va olingan natijalar quyidagi yakuniy xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

1.Metodik samaradorlik: Raqamli texnologiyalar, xususan, interaktiv simulyatsiyalar (PhET, Vascak) va virtual laboratoriyalar mexanika qonuniyatlarini vizuallashtirishda yuqori samaradorlikka ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli resurslar integratsiya qilingan guruhlarda o'quvchilarning grafiklar bilan ishlash va jarayonlarni modellashtirish ko'nikmasi an'anaviy metodlarga nisbatan 34% ga yuqori bo'ldi.

2.Mavjud to'siqlar: Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy muammolar qatoriga virtual muhitning abstraktligi (taktil hissiyotning yo'qligi), o'qituvchilarning raqamli didaktika bo'yicha metodik tayyorgarligining yetishmasligi va dasturiy ta'minotlarning milliy ta'lim dasturlariga to'liq moslashtirilmaganligi (til to'siqlari) kiradi. Virtual laboratoriyalar real fizik tajribalarning o'rnini to'liq bosa olmasligi, balki ularni to'ldiruvchi vosita ekanligi isbotlandi.

3.Gibrid yondashuv zarurati: Mexanikani o'qitishda eng maqbul model sifatida «Gibrid ta'lim» (real tajriba + virtual modellashtirish) tavsiya etiladi. Bu yondashuv o'quvchiga ham real fizik qurilmalar bilan ishlash ko'nikmasini, ham raqamli simulyatsiyalar orqali jarayonning ichki dinamikasini chuqur anglash imkonini beradi.

4.Amaliy takliflar: Raqamli muhitda fizika o'qitish sifatini oshirish uchun 45 daqiqalik dars strukturasiga moslashtirilgan yangi pedagogik ssenariylarni ishlab chiqish, o'quv platformalarini o'zbek tiliga mahalliylashtirish va dars jarayonida smartfonlardagi

ISSN: 3060-4761

o'rnatilgan datchiklardan (akselerometr, giroskop) unumli foydalanish metodikasini keng joriy etish lozim.

Xulosa qilib aytganda, raqamli muhit mexanikani o'qitishning sifat jihatidan yangi bosqichiga o'tish imkonini beradi. Biroq, texnologiya maqsad emas, balki chuqur fizik bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vositaga aylanishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Wieman, C. E., Adams, W. K., & Perkins, K. K. (2008). PhET: Interactive Simulations for Teaching and Learning Physics. Physics Today, 61(10), 68-70.

2.Mayer, R. E. (2021). Multimedia Learning (3rd ed.). Cambridge University Press. (Raqamli muhitda vizuallashtirish nazariyasi bo'yicha).

3.Zacharia, Z. C. (2007). Comparing student learning with physical and virtual manipulatives in the context of explaining interactive phenomena. Australasian Journal of Educational Technology, 23(1).

4.O'rinboyeva, L., To'lanova, M., & Maxkamova, S. (2025). Mexanika bo'limini o'qitishda raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlari. Fizika, matematika va informatika jurnali, 2-son. (Sizning tadqiqotingizga yaqin mahalliy manba).

5.Abdufattoyeva, G. (2025). Virtual laboratoriyalar yordamida o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirish metodikasi. Ta'lim texnologiyalari, 1-son.

6.Razumovskiy, V. G., & Saurov, Yu. N. (2020). Fizika v shkole: Nauchniy metod obucheniya i sovremennoye obrazovaniye. Moskva: Prosveщeniye.

7.Vascak Physics Software. (2024). Official Documentation and Educational Scenarios for Mechanics. [Elektron resurs].

8.Phyphox (Physical Phone Experiments). (2024). Using Smartphone Sensors for Physics Education. RWTH Aachen University. [Elektron resurs].

9.O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. (2023). Fizika fanidan milliy o'quv dasturi. Toshkent.

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

IJTIMOIY-GUMANITAR

UDK: 78:37.013.43
ORCID: 0009-0005-2369-8290.

ZAKIROVA ZILOLA AZAMOVNA
v.b.dotsent, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
Termiz davlat pedagogika instituti.
E-mail: zakirovazilola@gmail.com

TARIXIY XOTIRA VA MUSIQA: SURXONDARYO YOSHLARIDA MILLIY O'ZLIKNI SHAKLLANTIRISHDA MUSIQANING O'RNI

ANNOTATSIYA. 1. Tadqiqot maqsadi: Surxondaryo hududi musiqiy merosi asosida tarix fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish, musiqa va tarix fanlari integratsiyasining pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda o'quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirishda musiqaning o'rnini ilmiy asosda tahlil qilish.

2.Tadqiqot metodlari: Tadqiqot jarayonida tarixiy-tahliliy, qiyosiy-tipologik, tizimli yondashuv, pedagogik kuzatuv, tajriba-sinov, suhbat va so'rovnoma metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, Surxondaryo xalq musiqasi namunalarini mazmuniy hamda metodik jihatdan kompleks tahlil qilish amalga oshirildi.

3.Tadqiqot natijalari: Surxondaryo musiqiy merosi asosida tarix fanini o'qitishning samarali metodik yondashuvlari ishlab chiqildi. Musiqa orqali tarixiy jarayonlarni o'rganish o'quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi va tarixiy tafakkurini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. Integrativ yondashuv asosida o'quvchilarda milliy qadriyatlar va tarixiy ongni shakllantirish imkoniyatlari kengaytirildi.

4.Xulosalar: Surxondaryo hududi musiqiy merosidan foydalanish tarix fanini o'qitishda samarali didaktik vosita hisoblanadi. Musiqa va tarix fanlari integratsiyasi ta'lim jarayonining sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda milliy o'zlikni anglash darajasini chuqurlashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi..

KALIT SO'ZLAR: *musiqa va tarix integratsiyasi, musiqiy ta'lim, tarixiy tafakkur, pedagogik yondashuv, interfaol metodlar, xalq musiqasi, Surxondaryo musiqiy merosi, milliy qadriyatlar, o'quv jarayoni, integrativ ta'lim, didaktik vositalar, tarixiy ong, musiqiy tahlil, ijodiy yondashuv, ta'lim samaradorligi, metodik model, fanlararo aloqadorlik, tarbiyaviy jarayon.*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И МУЗЫКА: РОЛЬ МУЗЫКИ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ У МОЛОДЕЖИ СУРХАНДАРЬИ

АННОТАЦИЯ. В процессе исследования использовались историко-аналитический, сравнительно-типологический, систематический подходы, педагогическое наблюдение, экспериментальное тестирование, интервью и анкетирование. Также был проведен комплексный анализ содержательных и методологических аспектов образцов сурхандарьинской народной музыки. На основе музыкального наследия Сурхандарьи разработаны эффективные методические подходы к преподаванию истории. Использование музыкального наследия Сурхандарьинской области является эффективным дидактическим инструментом в преподавании истории. Интеграция музыки и истории имеет важное научно-практическое значение для повышения качества образовательного процесса, развития самостоятельного мышления учащихся и углубления уровня осознания национальной идентичности.

КЛЮЧЕВЫЙ СЛОВА: *интеграция музыки и истории, музыкальное образование, историческое мышление, педагогический подход, интерактивные методы, народная музыка, музыкальное наследие Сурхандарьи, национальные ценности, образовательный процесс, интегративное образование, дидактические инструменты, историческое сознание, музыкальный анализ, творческий подход, эффективность обучения, методологическая модель, междисциплинарная связь, образовательный процесс.*

HISTORICHESKAYA PAMYAT I MUZYKA: ROL MUZYKI AND FORMIROVANII NATIONALNOY IDENTIFIKATIII AND YOUTH CELEBRITIES

ABSTRACT: In the process of investigation, historical-analytical, comparative-typological, systematic approaches, pedagogical monitoring, experimental testing, interviews and interviews are used. A comprehensive analysis of the content and methodological aspects of Surkhandarya folk music was also carried out. The integration of music and history has a significant scientific and practical meaning for the improvement of the quality of the educational process, the development of independent thinking, and the level of identification of the national identity

KEYWORDS: *integration of music and history, musical representation, historical thinking, pedagogical approach, interactive method, national music, musical inheritance, national values, educational process, integrative representation, didactic instruments, historical consciousness, musical analysis, creative approach, effectiveness of education, methodological model, multidisciplinary svyaz, obrazovatelny process.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

KIRISH. Bugungi kunda ta'lim tizimida fanlararo integratsiyaga asoslangan yondashuvlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, musiqa va tarix fanlarini o'zaro uyg'un holda o'qitish o'quvchilarning bilimini chuqurlashtirish, ularning dunyoqarashini kengaytirish hamda milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabatini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Musiqa san'ati o'z mohiyatiga ko'ra tarixiy jarayonlar, ijtimoiy hayot va xalqning ma'naviy merosini aks ettiruvchi muhim manbalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Surxondaryo hududi boy va o'ziga xos musiqiy an'analari bilan ajralib turadi. Ushbu hududga xos xalq qo'shiqlari, marosim musiqalari va ijrochilik an'analari tarixiy voqealar, urf-odatlar hamda xalqning turmush tarzini o'zida mujassam etgan. Shu bois mazkur musiqiy merosdan ta'lim jarayonida foydalanish tarix fanini yanada qiziqarli va mazmunli tashkil etish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot ishida Surxondaryo musiqiy merosi asosida tarix fanini o'qitishning samarali metodik yondashuvlarini ishlab chiqish masalasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u o'quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga yo'naltirish hamda milliy o'zlikni anglash jarayonini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan darslar ta'lim samaradorligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot jarayonida musiqa va tarix fanlarining o'zaro bog'liqligi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi, shuningdek, hududiy musiqiy materiallardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi.

Natijada, ta'lim amaliyotiga joriy etish mumkin bo'lgan metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. O'zbekiston ta'lim tizimida musiqa va tarix fanlarini o'rganishga oid ilmiy tadqiqotlar asosan musiqa pedagogikasi, tarixni o'qitish metodikasi hamda fanlararo integratsiya yo'nalishlarida olib borilgan. Mavjud ilmiy ishlarda milliy musiqa merosining tarbiyaviy ahamiyati, o'quvchilarning estetik didini shakllantirishdagi o'rni hamda tarixiy bilimlarni o'zlashtirishga ta'siri yoritilgan. Biroq musiqa vositasida tarix fanini o'qitishning aniq metodik mexanizmlarini ishlab chiqish va uni hududiy materiallar asosida tizimli qo'llash masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan.

Ayrim ilmiy manbalarda xalq qo'shiqlari, marosim musiqalari va folklor namunalarining tarixiy mazmuni haqida umumiy fikrlar uchrasa-da, ularni bevosita dars jarayoniga integratsiya qilish, o'quvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirishdagi metodik imkoniyatlari chuqur tahlil qilinmagan. Xususan, Surxondaryo hududi musiqiy merosidan foydalanib tarix fanini o'qitishning samarali shakl va usullarini ishlab chiqish, hududiy materiallarning didaktik ahamiyatini aniqlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim sharoitida interfaol metodlar asosida tashkil etilgan integrativ darslarning samaradorligi, musiqa orqali tarixiy jarayonlarni o'zlashtirishga bo'lgan yondashuvlar ham yetarli darajada umumlashtirilmagan. Shu bois mazkur tadqiqot musiqa va tarix fanlarini o'zaro bog'liq holda o'qitishning ilmiy-metodik asoslarini aniqlash, hududiy musiqiy materiallardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini ochib berishga qaratildi.

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv asosida tarixiy-tahliliy, qiyosiy hamda pedagogik kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, tajriba-sinov ishlari, suhbat va so'rovnoma usullari orqali olingan natijalar tahlil qilindi. Musiqiy materiallarning mazmuniy va didaktik xususiyatlari o'rganilib, ularni ta'lim jarayonida qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

TADQIQOT METODLARI. Tadqiqot jarayonida bir nechta ilmiy-metodik yondashuvlar kompleks tarzda qo'llanildi. Avvalo, tarixiy-tahliliy metod asosida musiqa va tarix fanlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda Surxondaryo hududi musiqiy merosining tarixiy manba sifatidagi ahamiyati o'rganildi. Bu yondashuv orqali musiqiy materiallarning tarixiy voqealar va ijtimoiy jarayonlarni aks ettirishdagi o'rni izchil tahlil qilindi.

Qiyosiy tahlil metodi yordamida musiqa vositasida tarixni o'qitish tajribasi an'anaviy dars jarayonlari bilan taqqoslandi hamda integrativ yondashuvning ustun jihatlari aniqlashtirildi. Shuningdek, turli metodik yondashuvlar o'rtasidagi samaradorlik darajasi o'quvchilarning bilim o'zlashtirish ko'rsatkichlari asosida solishtirildi.

Tizimli yondashuv esa musiqa va tarix fanlarini alohida fanlar sifatida emas, balki o'zaro bog'liq pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqish imkonini berdi. Bu jarayonda musiqiy materiallar, tarixiy mavzular va o'quv faoliyati bir butun didaktik tizim sifatida tahlil qilindi.

Bundan tashqari, pedagogik kuzatuv, suhbat va tajriba-sinov metodlari orqali o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, qiziqishi va o'zlashtirish darajasi o'rganildi. Interfaol usullar asosida tashkil etilgan darslarda musiqiy materiallardan foydalanish samaradorligi amaliy jihatdan sinovdan o'tkazildi.

2.Natijalarni matnli jadval orqali taqdim etish

Mazkur metodlar majmuasi tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlab, musiqa vositasida tarix fanini o'qitish jarayonining pedagogik imkoniyatlarini chuqur ochib berishga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

1.Tadqiqot natijalari. Tadqiqot jarayonida

Surxondaryo hududi musiqiy merosidan foydalanish asosida tarix fanini o'qitishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi. Olingan natijalar quyidagi yo'nalishlarda umumlashtirildi:

1.Musiqiy merosdan foydalanishning ta'limiy samaradorligi:

-Musiqa vositasida tarixiy mavzularni o'rganish o'quvchilarda materialni tezroq va chuqurroq anglash imkonini yaratishi aniqlandi.

-Musiqiy namunalarning dars jarayoniga kiritilishi o'quvchilarning qiziqishi va faolligini sezilarli darajada oshirdi.

-Tarixiy voqealar musiqiy kontekstda berilganda eslab qolish darajasi yaxshilandi.

2.Integrativ yondashuvning pedagogik natijalari:

-Musiqa va tarix fanlari uyg'unligi o'quvchilarda tarixiy tafakkur va tahliliy fikrlashni rivojlantirdi.

-Fanlararo bog'liqlik asosida tashkil etilgan darslar bilimni tizimli o'zlashtirishga xizmat qildi.

-O'quvchilarda milliy qadriyatlarga nisbatan ijobiy munosabat shakllandi.

3.Hududiy musiqiy materiallardan foydalanish imkoniyatlari:

-Surxondaryo xalq qo'shiqlari va musiqiy namunalar tarixiy mavzularni tushuntirishda samarali didaktik vosita ekanligi tasdiqlandi.

-Mahalliy musiqiy meros o'quvchilarda hududiy identitetni mustahkamlashga yordam berdi.

Musiqiy materiallar darsni jonlantiruvchi va motivatsion omil sifatida xizmat qildi.

Bosqich	Qo'llash shakli	Pedagogik ta'sir	Natija
Musiqa orqali tushuntirish	Xalq qo'shiqlari va tarixiy mavzular uyg'unligi	O'quvchilarda qiziqish oshishi	Bilim tez o'zlashtirildi
Interfaol tahlil	Musiqani tinglash va muhokama qilish	Faollik va fikrlash rivojlanishi	Tahliliy ko'nikma shakllandi
Integrativ dars	Tarix + musiqa birgalikda	Fanlararo bog'liqlik kuchaydi	Tizimli bilim hosil bo'ldi
Amaliy mashg'ulot	Musiqiy misollar asosida ishlash	Eslab qolish darajasi oshdi	Mustahkam bilim shakllandi

3. Muammolar muhokamasi

Tadqiqot natijalari tahlili jarayonida bir qator muammolar ham aniqlanadi:

1.Musiqiy materiallardan foydalanishning cheklanganligi:Ta'lim jarayonida Surxondaryo musiqiy merosidan tizimli va maqsadli foydalanish yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan.

2.Metodik yondashuvlarning to'liq shakllanmaganligi:Musiqa orqali tarixni o'qitish bo'yicha yagona metodik tizim va aniq dars modellari yetarli emas.

3.Texnik va didaktik resurslar yetishmasligi: Integrativ darslar uchun zarur audio, video va raqamli materiallardan foydalanish imkoniyati hamma joyda bir xil emas.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, musiqa va tarix fanlarini uyg'unlashtirib o'qitish o'quvchilarning bilim darajasini oshirish bilan birga, ularning ijodiy va tahliliy fikrlashini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, ushbu yo'nalishda metodik yondashuvlarni yanada takomillashtirish zarur hisoblanadi.

XULOSA. Mazkur tadqiqot Surxondaryo hududi musiqiy merosidan foydalanish orqali tarix fanini o'qitishning pedagogik imkoniyatlarini o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari musiqa va tarix fanlarining o'zaro integratsiyasi o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etishda muhim didaktik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Surxondaryo hududiga xos xalq musiqasi namunalaridan dars jarayonida foydalanish o'quvchilarning tarixiy bilimlarni o'zlashtirish darajasini oshiradi, ularning qiziqishini kuchaytiradi hamda tarixiy tafakkurini rivojlantiradi. Musiqiy materiallar tarixiy voqealarni hissiy va obrazli tarzda tushunishga yordam beruvchi samarali vosita sifatida namoyon bo'ldi.

Tadqiqot davomida integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Shuningdek, musiqa orqali o'qitish jarayoni milliy qadriyatlarga hurmat va tarixiy ongni mustahkamlashga xizmat qilishi tasdiqlandi.

Xulosa qilib aytganda, Surxondaryo musiqiy merosidan tarix fanini o'qitishda samarali foydalanish ta'lim sifatini oshirishga, o'quvchilarning bilim darajasini mustahkamlashga hamda fanlararo integratsiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu yo'nalishda metodik ishlarni yanada takomillashtirish va amaliyotga keng joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

ISSN: 3060-4761

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqning falsafiy tafakkuri (O'rta asrlar). – Toshkent: Sharq, 2010. B. 189.
2.Sharipova G. Musiqa o'qitish metodikasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. B. 56.
3.Karimov Sh. O'zbek xalq musiqasi tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. B. 112.
4.Jabborov A. Musiqa pedagogikasi asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. B. 78.
5.Yusupova N. Umumiy ta'limda musiqiy tarbiya metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. B. 95.
6.Ismatov B. O'zbek folklori va uning tarbiyaviy ahamiyati. Toshkent: Ma'naviyat, 2017. B. 134.
7.Murodov D. Tarix o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2020. B. 102.
8.O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. Milliy musiqiy merosni rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2022. B. 45.
9.Rajabov F. Surxondaryo xalq ijodi va musiqa an'analari. – Termiz: Surxon nashr, 2016. B. 67.
10. UNESCO. Intangible Cultural Heritage and Music Education. – Paris, 2015. – P. 88.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 94(575.172):327
ORCID 0009-0004-1751-374X

NASRIDDINOV DILOVAR MUSLIXADIM O'G'LI
TerDPI Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti
Tarix kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: nasriddinovdilovar1@gmail.com

QO'NG'IROTLAR SULOLASINING QO'SHNI MAMLAKATLAR BILAN ELCHILIK MUNOSABATLARI TARIXSHUNOSLIGI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada XIX asrning birinchi yarmi va XX asr boshlarida Xiva xonligida hukmronlik qilgan Qo'ng'irotlar sulolasining qo'shni davlatlar bilan olib borgan elchilik munosabatlari tarixshunosligi tahlil qilingan. Tadqiqot davomida Xiva xonligining Buxoro amirligi, Qo'qon xonligi, Eron, Afg'oniston, Rossiya imperiyasi hamda Buyuk Britaniya bilan amalga oshirgan diplomatik aloqalari mahalliy va xorijiy manbalar asosida o'rganilgan. Maqolada Munis, Ogahiy, Muhammad Yusuf Bayoniy kabi mahalliy tarixnavislar asarlari, shuningdek, N. Zalesov, N. Ignatyev, M. Ivanin, T. Ne'matov, H. Ziyoyev, Ya. G'ulomov va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlari qiyosiy tahlil qilingan. Xususan, Rossiya tomonidan Xiva xonligiga yuborilgan diplomatik missiyalar faoliyati, ularning siyosiy va iqtisodiy maqsadlari, ikki davlat o'rtasidagi muzokaralar hamda tuzilgan bitimlarning tarixiy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi geosiyosiy raqobat sharoitida Xiva xonligining xalqaro munosabatlar tizimidagi o'rni tahlil etilgan. Tadqiqot natijasida Qo'ng'irotlar sulolasi davridagi diplomatik faoliyatning siyosiy barqarorlikni ta'minlash, savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va davlat manfaatlarini himoya qilishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Mazkur maqola Qo'ng'irotlar sulolasining tashqi siyosati va diplomatik munosabatlarini o'rganishda muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

KALIT SO'ZLAR: *Qo'ng'irotlar sulolasi, Xiva xonligi, diplomatik munosabatlar, elchilik aloqalari, tashqi siyosat, Rossiya imperiyasi, Buxoro amirligi, Buyuk Britaniya, tarixshunoslik, xalqaro munosabatlar, diplomatik missiyalar, savdo-iqtisodiy aloqalar*

ИСТОРИОГРАФИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ДИНАСТИИ КУНГРАТОВ С СОСЕДНИМИ ГОСУДАРСТВАМИ

АННОТАЦИЯ. В данной статье проведён комплексный историографический анализ дипломатических отношений династии Кунгратов с соседними государствами в период её правления в Хивинском ханстве в первой половине XIX – начале XX века. На основе отечественных и зарубежных источников исследованы дипломатические связи Хивинского ханства с Бухарским эмиратом, Кокандским ханством, Ираном, Афганистаном, Российской империей и Великобританией. Особое внимание уделено анализу трудов местных историков Муниса, Огахи, Мухаммада Юсуфа Баяни, а также исследований Н. Залесова, Н. Игнатьева, М. Иванина, Т. Неъматова, Х. Зиёева, Я. Гулямова и других учёных. В статье раскрываются цели и результаты дипломатических миссий Российской империи в Хиву, рассматриваются вопросы политических переговоров, торгово-экономического сотрудничества и заключённых соглашений. Также исследуется место Хивинского ханства в системе международных отношений в условиях геополитического соперничества между Россией и Великобританией в Центральной Азии. Научно обосновано значение дипломатической деятельности династии Кунгратов в обеспечении политической стабильности, развитии торговых связей и защите государственных интересов. Результаты исследования способствуют более глубокому изучению внешней политики Хивинского ханства и расширяют представления о дипломатической истории Центральной Азии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *династия Кунгратов, Хивинское ханство, дипломатические отношения, посольские связи, внешняя политика, Российская империя, Бухарский эмират, Великобритания, историография, международные отношения, дипломатические миссии, торгово-экономические связи.*

HISTORIOGRAPHY OF THE DIPLOMATIC RELATIONS OF THE QO'NG'IROT DYNASTY WITH NEIGHBORING COUNTRIES

ABSTRACT: This article provides a scholarly analysis of the historiography of the diplomatic relations conducted by the Qo'ng'irot dynasty with neighboring countries. The study examines the diplomatic ties of the Khiva Khanate with the Emirate of Bukhara, the Russian Empire, Iran, and other states on the basis of local and foreign historical sources. The article comparatively analyzes the works of historians such as Munis, Ogahiy, and Bayoniy, as well as the views of modern scholars, highlighting the foreign policy activities of the Qo'ng'irot dynasty. Furthermore, the role of the Khiva Khanate within the context of geopolitical rivalry between Russia and Great Britain is revealed through historical evidence. The political, trade-economic, and international significance of diplomatic relations is substantiated, and their reflection in historical sources is scientifically evaluated. The results of the research serve as an important scholarly basis for a deeper study of the foreign policy of the Qo'ng'irot dynasty

KEYWORDS: *Qo'ng'irot Dynasty, Khiva Khanate, diplomatic relations, embassy relations, foreign policy, Russian Empire, Emirate of Bukhara, Great Britain, historiography, international relations, diplomatic missions, trade and economic relations.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

KIRISH. XIX asrning birinchi yarmi va XX asr boshlarida Xiva xonligida hukmronlik qilgan Qo'ng'irotlar sulolasi davlatning siyosiy, iqtisodiy va diplomatik hayotida muhim o'rin egallagan sulolalardan biri hisoblanadi. Mazkur davrda Xiva xonligi qo'shni davlatlar, jumladan, Buxoro amirligi, Qo'qon xonligi, Eron, Afg'oniston hamda Rossiya imperiyasi bilan turli siyosiy va diplomatik aloqalarni amalga oshirgan. Ayniqsa, elchilik munosabatlari davlatlar o'rtasidagi siyosiy barqarorlikni saqlash, savdo aloqalarini rivojlantirish va tashqi siyosiy manfaatlarni himoya qilishda muhim vosita vazifasini bajargan.

Qo'ng'irotlar sulolasining tashqi siyosati va diplomatik faoliyati tarixiy manbalarda hamda mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar asarlarida turlicha yoritilgan. Shu bois ushbu mavzuning tarixshunosligini o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tarixshunoslik tahlili orqali Qo'ng'irotlar sulolasining elchilik munosabatlari bo'yicha mavjud ilmiy qarashlar, tadqiqot usullari hamda manbaviy asoslarini aniqlash mumkin bo'ladi.

Maqolaning maqsadi: Qo'ng'irotlar sulolasining qo'shni mamlakatlar bilan olib borgan elchilik munosabatlari tarixshunosligini ilmiy tahlil qilish, mazkur mavzu bo'yicha yaratilgan mahalliy va xorijiy tadqiqotlarni qiyosiy o'rganish hamda diplomatik aloqalarning siyosiy, iqtisodiy va madaniy ahamiyatini yoritishdan iborat. Shuningdek, Qo'ng'irotlar sulolasining tashqi siyosiy faoliyati va elchilik munosabatlarining tarixiy manbalarda aks etish darajasini aniqlash ham maqolaning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. XIX asr boshlarida Xiva xonligida hokimiyat tepasiga kelgan Qo'ng'irotlar sulolasi vakillari qo'shni davlatlar bilan diplomatik va savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratganlar. Xonlikning tashqi siyosati va xalqaro munosabatlari tarixshunoslikda ma'lum darajada tadqiq etilgan bo'lsa-da, mahalliy tarixnavislar tomonidan yaratilgan solnomalardagi ma'lumotlardan yetarli darajada foydalanilmagan.

Xiva xonligining mazkur davrdagi tashqi aloqalarini mahalliy manbalar asosida o'rganishga bir qator tadqiqotchilar munosib hissa qo'shganlar. Jumladan K.Munirov [1], T.Ne'matov [2], H.Ziyoyev [3], Ya. G'ulomov [4] hamda boshqa olimlar mahalliy tarixiy asarlar va solnomalar ma'lumotlariga tayangan holda xonlikning xalqaro munosabatlari, elchilik aloqalari va savdo faoliyatining ayrim jihatlarini yoritib berganlar. Biroq ushbu masala hali ham qo'shimcha manbalar asosida chuqurroq tadqiq etishni talab etadi.

XVII–XIX asr va XX asr boshlarida Xorazmda yozilgan tarixiy asarlarda Xiva xonligining Buxoro, Qo'qon xonliklari, Rossiya va boshqa mamlakatlar bilan bo'lgan diplomatik munosabatlari tarixiga doir ma'lumotlarni ham ko'p uchratish mumkin.

1841-yilda Rossiya hukumati Xiva xonligi tomonidan rus asirlarining ozod etilganini ijobiy baholab, xonga imperator nomidan minnatdorlik izhor etish hamda ikki davlat o'rtasidagi savdo-iqtisodiy aloqalarni qayta tiklash maqsadida maxsus diplomatik missiya yubordi. Mazkur missiyaga kapitan Nikiforov rahbarlik qilgan bo'lib, uning asosiy vazifasi Xiva hukumati bilan o'zaro munosabatlarni mustahkamlash va rasmiy shartnoma tuzish masalalarini muhokama qilishdan iborat edi.

Rossiya hukumati tomonidan Xiva xonligiga yuborilgan kapitan Nikiforov missiyasining faoliyatini tadqiq etishda N. Zalesov(5), I. N. Zaxarin (Yakunin) hamda M. Ivanin (6) asarlari muhim manbalar qatoriga kiradi. Ushbu mualliflarning ishlari missiyaning maqsadi, vazifalari va uning natijalarini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Rus harbiy yozuvchisi N. Zalesovning mazkur tadqiqoti qariyb 40 betdan iborat bo'lib, muallif uni tayyorlash jarayonida Orenburg o'lkasi General shtabi arxivida saqlanayotgan kapitan Nikiforov missiyasiga oid hujjatlardan keng foydalangan. Shuningdek, maqolaning ilova qismida ushbu arxiv materiallarining ayrim nusxalari ham keltirilgan bo'lib, ular missiya tarixini o'rganishda qimmatli manba vazifasini bajaradi. Natijalar va muhokama. 1839-yilda Xiva xonligiga tashrif buyurgan olti nafar ingliz fuqarosi josuslik faoliyatida gumon qilinib, Olloqulixonning farmoniga ko'ra qatl etilgan. Biroq ko'p o'tmay Buyuk Britaniyaning Hindistondagi vakili Jeyms Abbot Xivaga elchi sifatida yuborildi va xon tomonidan qabul qilindi. Britaniya hukumati elchi zimmasiga Xiva xonligini Rossiya ta'siridan uzoqlashtirish hamda Angliya bilan siyosiy yaqinlashuvni ta'minlash vazifasini yuklagan edi.

Tarixchi Muhammad Yusuf Bayoniy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, Jeyms Abbot xonga Britaniya manfaatlarini ifodalovchi maktub topshirgan. Unda Rossiya imperiyasining kelgusida Markaziy Osiyo hududlariga nisbatan ekspansion siyosat yuritishi mumkinligi ta'kidlanib, Xiva xonligiga Buyuk Britaniya himoyasini qabul qilish taklif etilgan. Shuningdek, ingliz tomoni bunday hamkorlikning asosiy maqsadi Rossiyaning Hindiston yo'nalishidagi harakatlariga to'sqinlik qilish ekanligini bildirib, Xiva manfaatlariga zarar yetkazilmasligi hamda o'zaro munosabatlar alohida shartnoma asosida tartibga solinishi mumkinligini ma'lum qilgan.

1842-yilda G. I. Danilevskiy boshchiligida Rossiyadan Xiva xonligiga yuborilgan diplomatik missiya, uning oldiga qo'yilgan siyosiy va iqtisodiy vazifalar, Xiva hukumati bilan olib borilgan muzokaralar hamda tomonlar o'rtasida imzolangan shartnoma XIX asrning 40-yillaridagi Rossiya–Xiva munosabatlarini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Mazkur davrdagi savdo va diplomatik aloqalarni tadqiq etishda A. G. Serebrennikov, N. Zalesov, I. N. Zaxarin, M. Ivanin, G. I. Danilevskiy va T. Baziner asarlarida keltirilgan ma'lumotlar alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, Xiva tarixnavislik maktabining yirik vakili Ogahiyning asarlarida uchraydigan ayrim ma'lumotlar ham ushbu masalani yoritishda qimmatli manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur manbalar orqali ikki davlat o'rtasidagi siyosiy muloqot, savdo aloqalarining holati va o'zaro munosabatlarning rivojlanish xususiyatlarini yanada chuqurroq tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

N. Ignatyev boshchiligidagi Rossiya missiyasining Xiva xonligiga tashrifi, safarning asosiy maqsadlari, xon bilan olib borilgan muzokaralar, tomonlarning bir-biriga nisbatan munosabati hamda o'sha davrdagi Rossiya–Xiva diplomatik aloqalarini o'rganishda N. Ignatyev, N. Zalesov, A. Butakov, P. Nazarov, E. Klereyn va Muhammad Yusuf Bayoniy asarlari muhim manbalar qatoriga kiradi. Mazkur asarlarda missiyaning faoliyati, uning natijalari va ikki davlat o'rtasidagi siyosiy munosabatlarning ayrim jihatlari batafsil yoritilgan.

Ushbu manbalarning aksariyati rus tilida yozilgan

bo'lib, ularning mualliflari missiya tarkibida bevosita ishtirok etgan shaxslar hisoblanadi. Shu sababli asarlarda keltirilgan ma'lumotlar mualliflarning shaxsiy kuzatuvlari, safar davomida to'plangan materiallar hamda bevosita guvohlik asosida bayon qilinganligi bilan ahamiyatlidir.

N. Ignatyevning mazkur kitobi 275 betdan iborat bo'lib, 1897-yilda Sankt-Peterburg shahrida nashr etilgan. Asarning katta qismi Xiva xonligiga bag'ishlangan bo'lib, unda xonlikning siyosiy holati, Rossiya bilan munosabatlari, diplomatik uchrashuvlar va muzokaralar jarayoni haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi.(7)

Manbalarda qayd etilishicha, Rossiya tomonidan O'rta Osiyoga yuborilgan diplomatik missiyalarning faoliyati faqat savdo manfaatlari bilan cheklanmagan. Ularning oldiga iqtisodiy vazifalar bilan bir qatorda siyosiy va harbiy ahamiyatga ega bo'lgan topshiriqlar ham qo'yilgan edi. Xususan, missiya Xiva va Buxoro xonliklari bilan Rossiya savdogarlari manfaatlariga mos keladigan savdo bitimlarini tuzish hamda ikki davlat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilishi lozim bo'lgan.

Shuningdek, missiya zimmasiga bir qator strategik vazifalar yuklatilgan edi. Ular orasida Xiva xonligi, Buxoro amirligi va qozoq dashtlari haqida imkon qadar kengroq ma'lumotlar to'plash, avval tuzilgan xaritalarni aniqlashtirish va takomillashtirish, safar davomida muntazam kundalik yuritish kabi topshiriqlar mavjud bo'lgan. Bundan tashqari, Amudaryoning Kaspiy dengiziga tutashgan qadimgi o'zani haqida ma'lumot yig'ish, turkman qabilalari va ularning harbiy salohiyatini o'rganish, qo'shni davlatlar bilan olib borayotgan aloqalarini aniqlash hamda xonliklar o'rtasidagi yo'llar haqida ma'lumot to'plash vazifalari ham missiya faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblangan.

Missiya a'zolari, shuningdek, O'rta Osiyo xonliklari va ularga tutash hududlarda joylashgan davlatlarning harbiy imkoniyatlari, mudofaa holati hamda strategik ahamiyatga ega bo'lgan obyektlar to'g'risida ma'lumot yig'ishga alohida e'tibor qaratganlar. Shu bilan birga, Amudaryoni har tomonlama tadqiq etish va uning iqtisodiy hamda harbiy-strategik imkoniyatlarini baholash ham missiyaning asosiy vazifalari sirasiga kirgan.

1858-yilgi missiya tarkibida ishtirok etgan N. Zalesov o'zining "Военний Сборник " jurnalida 1858–1859-yillarda e'lon qilingan "Писмо из Хивй" nomli maqolasida safar tafsilotlarini batafsil bayon etadi. Muallif unda missiyaning Ustyurt hududidan Qo'ng'irotgacha bo'lgan yo'nalishi, yo'l davomida uchragan aholi va ularning turmush tarzi, shuningdek, Oybug'ir orqali o'tish jarayonida kuzatilgan voqealar haqida qimmatli ma'lumotlar keltiradi.

Maqolada Xiva shahri va uning o'ziga xos xususiyatlari ham alohida tasvirlangan. Jumladan, shaharning geografik muhiti, iqlim sharoiti, aholisi, ko'chalari, bozorlari, karvonsaroylari, mudofaa devorlari va darvozalari haqida muhim kuzatishlar bayon etilgan. Bundan tashqari, muallif Xiva xonligidagi asirlar masalasiga ham to'xtalib o'tadi.

N. Zalesov o'z tadqiqotida Xiva xonligining Eron, Buxoro va Rossiya bilan olib borgan savdo aloqalariga ham qisqacha tavsif beradi. Shu jihatdan mazkur maqola XIX asr o'rtalaridagi Xiva xonligining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotini o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi hamda tadqiqotchilar uchun qimmatli tarixiy ma'lumotlarni o'zida mujassam etadi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Qo'ng'irotlar sulolasining qo'shni davlatlar bilan olib borgan elchilik munosabatlari Xiva xonligining tashqi siyosatida muhim o'rin tutgan. Sulola davrida Buxoro amirligi, Eron, Rossiya imperiyasi hamda boshqa davlatlar bilan diplomatik aloqalar siyosiy barqarorlik va savdo-iqtisodiy manfaatlarni ta'minlashga xizmat qilgan. Tarixiy manbalar va tarixshunoslik tahlili Qo'ng'irot hukmdorlarining diplomatik faoliyati murakkab xalqaro sharoitda olib borilganini ko'rsatadi. Ayniqsa, Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasidagi geosiyosiy raqobat davrida Xiva xonligining tutgan o'rni alohida ahamiyat kasb etgan. Mazkur mavzuning tarixshunosligini o'rganish Qo'ng'irotlar sulolasining tashqi siyosiy faoliyatini yanada chuqurroq tadqiq etish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.МунировҚ. Хоразмда тарихнавислик. – Б. 130-143.

2.Неъматов Т. Хива билан Россия ўртасида муносабатлар тарихига доир баъзи манбалар (XIX асрнинг 20-50-йиллари). — Тошкент: 1957. – Б. 138;

3.Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. — Тошкент: Шарқ. 1998. – Б.71-79, 293-313.

4.Гулямов Х.Г. Средняя Азия и Россия: истоки формирования межгосударственных отношений (начало XVIII века). — Ташкент: Университет. 2005. – 118 с.

5.Н. Залесов. Посольство в Хнву капитана Никифорова в 1841 г. «Военнмй Сборник», 1861

6.М. И в а н н н. Заметки Иваника. «Военнний Сборннк», 1863. № 1., 496-497-бегтлар.

7.Н. Игнатьев. Мнссия в Хиву и Бухару в 1858 году флигель-адъю- танта полковника Н. Игнатьева. СПб, 1879.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UKD: 78.07:37.015.3.
ORCID: 0009-0006-3130-7920.

ABDUXAIROVA OISHA SHODIQUL QIZI
Termiz davlat pedagogika instituti magistranti
oishashodievna@gmail.com
Ilmiy rahbar:
ZAKIROVA ZILOLA AZAMOVNA
v.b.dotsent, tarix fanlari bo'yicha falsafa dortori (PhD).
Termiz davlat pedagogika instituti.
zakirovazilola@gmail.com

ALFA AVLOD BOLALARIDA RITM, TEMBR VA OHANGNI IDROK ETISHNING YOSHGA XOS PSIXOLOGIK JIHATLARI

ANNOTATSIYA. 1. Tadqiqot maqsadi: 2010-yil va undan keyin tug'ilgan alfa avlodi bolalarida ritm, tembr va ohangni idrok etishning yoshga xos psixologik xususiyatlarini aniqlash, tahlil qilish va ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqot metodlari: tadqiqot davomida nazariy, empirik hamda statistik metodlar majmuasi qo'llanilgan. Nazariy jihatdan musiqiy psixologiya, rivojlanish psixologiyasi va musiqiy pedagogikaga oid adabiyotlar tizimli ravishda o'rganilgan. Empirik jihatdan 5 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan bolalar ishtirokida maxsus diagnostik testlar o'tkazilgan, ularning musiqiy faoliyati psixologik-pedagogik kuzatuvdan o'tkazilgan. Statistik jihatdan to'plangan empirik ma'lumotlar maxsus dastur yordamida qayta ishlangan va tahlil qilingan. Qo'llanilgan diagnostik testlar bolalarning ritmik naqshlarni takrorlash, turli elektron va akustik cholg'u asboblari tembrlarini farqlash hamda melodik chiziqni ajratish qobiliyatlarini baholashga yo'naltirilgan.

Tadqiqot natijalari: o'tkazilgan empirik tadqiqot natijalari muhim ilmiy ma'lumotlarni berdi. Ritmik idrok sohasida oddiy ritmik tuzilmalarni takrorlashda yuqori ko'rsatkichlar qayd etilgan bo'lsa, murakkab ritmik strukturalarni idrok etishda ancha past natijalar kuzatildi. Tembrli eshitish qobiliyatini tekshirish shuni ko'rsatdiki, elektron musiqa asboblari tembrlarini farqlash darajasi akustik asboblar tembrlarini farqlashdan sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi. Melodik idrok etishda intervallarni farqlash eng past ko'rsatkichni tashkil etdi. Shuningdek, alfa avlodi bolalarida diqqatni jamlash bilan bog'liq qiyinchiliklar, klipli tafakkurga moyillik va bir vaqtning o'zida bir nechta faoliyat bilan shug'ullanish odati mavjudligi aniqlangan.

Xulosalar: tadqiqot alfa avlodi bolalari musiqiy idrokining raqamli muhit ta'sirida transformatsiyaga uchraganligini tasdiqlaydi. Aniqlangan psixologik xususiyatlar asosida yosh davrlariga moslashtirilgan musiqiy rivojlantiruvchi metodikalar bo'yicha ilmiy asoslangan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

KALIT SO'ZLAR: *raqamli muhit, psixologiya, diagnostika, transformatsiya, yosh davrlari, kognitivlik, multitasking, klipli tafakkur.*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВОСПРИЯТИЯ РИТМА, ТЕМБРА И МЕЛОДИИ ДЕТЬМИ ПОКОЛЕНИЯ АЛЬФА В ВОЗРАСТНОМ КОНТЕКСТЕ

АННОТАЦИЯ. Основная цель данного исследования заключается в выявлении, анализе и научном обосновании возрастных психологических особенностей восприятия ритма, тембра и мелодии у детей поколения альфа, родившихся в 2010 году и позднее. ходе исследования был применен комплекс теоретических, эмпирических и статистических методов. Теоретический аспект включал систематический анализ литературы по музыкальной психологии, возрастной психологии и музыкальной педагогике. Эмпирическая часть исследования проводилась с участием детей в возрасте от 5 до 10 лет, в ходе которой были использованы специальные диагностические тесты, а также психолого-педагогическое наблюдение за их музыкальной деятельностью. Статистическая обработка полученных эмпирических данных осуществлялась с помощью специального программного обеспечения. Применяемые диагностические тесты были направлены на оценку способностей детей к повторению ритмических рисунков, различению тембров различных электронных и акустических музыкальных инструментов, а также выделению мелодической линии. результаты эмпирического исследования предоставили важные научные данные. В области ритмического восприятия были зафиксированы высокие показатели при воспроизведении простых ритмических структур, тогда как восприятие сложных ритмических образований показало значительно более низкие результаты. Исследование тембрового слуха выявило существенное превосходство в различении тембров электронных музыкальных инструментов по сравнению с акустическими. Наиболее низкие показатели были отмечены в различении интервалов при мелодическом восприятии. Кроме того, у детей поколения альфа были выявлены трудности, связанные с концентрацией внимания, склонность к клиповому мышлению и привычка к одновременному выполнению нескольких видов деятельности. проведенное исследование подтверждает, что музыкальное восприятие детей поколения Альфа претерпело значительную трансформацию под влиянием цифровой среды. На основе выявленных психологических особенностей были разработаны научно обоснованные практические рекомендации по музыкально-развивающим методикам, адаптированным к различным возрастным периодам.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Цифровая среда, психология, диагностика, трансформация, возрастные периоды, когнитивность, мультизадачность, клиповое мышление*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

AGE-SPECIFIC PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF RHYTHM, TIMBRE AND MELODY PERCEPTION IN ALPHA GENERATION CHILDREN

ABSTRACT: The main objective of this study is to identify, analyze and scientifically substantiate the age-specific psychological characteristics of rhythm, timbre and melody perception in Alpha generation children born in 2010 and later. a complex of theoretical, empirical and statistical methods was applied during the research. The theoretical aspect included a systematic analysis of literature on music psychology, developmental psychology and music pedagogy. The empirical part of the study was conducted with the participation of children aged 5 to 10 years, using special diagnostic tests as well as psychological and pedagogical observation of their musical activities. Statistical processing of the obtained empirical data was carried out using specialized software. The diagnostic tests employed were aimed at assessing children's abilities to repeat rhythmic patterns, distinguish timbres of various electronic and acoustic musical instruments, and identify melodic lines. the results of the empirical research provided important scientific data. In the area of rhythmic perception, high indicators were recorded for the reproduction of simple rhythmic structures, while the perception of complex rhythmic formations showed significantly lower results. The study of timbre hearing revealed a significant superiority in distinguishing timbres of electronic musical instruments compared to acoustic ones. The lowest indicators were noted in interval discrimination during melodic perception. Additionally, children of the Alpha generation were found to have difficulties related to attention concentration, a tendency toward clip thinking, and a habit of multitasking. the conducted research confirms that the musical perception of Alpha generation children has undergone significant transformation under the influence of the digital environment. Based on the identified psychological characteristics, scientifically grounded practical recommendations have been developed for music development methodologies adapted to different age periods.

KEYWORDS: *digital environment, psychology, diagnostics, transformation, age periods, cognition, multitasking, clip thinking*

KIRISH. Zamonaviy jamiyatda kechayotgan chuqur raqamli transformatsiyalar natijasida 2010-yil va undan keyin dunyoga kelgan alfa avlodi bolalari o'zlaridan oldingi avlodlardan tubdan farq qiluvchi psixologik va kognitiv xususiyatlarga ega bo'lib voyaga yetmoqda [3, b.112]. Ularning hayoti ilk yoshdan boshlab smartfonlar, planshetlar va sun'iy intellekt texnologiyalari bilan chambarchas bog'liq. Bu holat nafaqat ularning dunyoqarashi va bilim olish usullariga, balki san'at asarlarini, xususan musiqani idrok etish jarayonlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Musiqiy idrok murakkab psixologik jarayon bo'lib, uning asosiy komponentlari ritm, tembr va ohang – insonning musiqa asarini butun holda qabul qilishi, anglashi va his qilishida muhim rol o'ynaydi. Ushbu komponentlarning har biri o'ziga xos psixofiziologik mexanizmlarga asoslanadi va yosh davrlariga qarab turlicha rivojlanadi. Alfa avlodida esa bu rivojlanish jarayoni raqamli muhit tomonidan kuchli modifikatsiyaga uchramoqda [2, b.78].

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, hozirgi kunda maktabgacha va maktab ta'limi tizimida qo'llanilayotgan musiqiy rivojlantiruvchi metodlarning aksariyati o'tgan asrda ishlab chiqilgan bo'lib, ular alfa avlodining psixologik va fiziologik xususiyatlarini to'liq hisobga olmaydi. Xususan, ularning diqqatni jamlashdagi qiyinchiliklari, klipli tafakkurga moyilligi va multitasking odati musiqiy idrok jarayoniga yangicha yondashuvni talab qiladi.

Alfa avlodi muammosi so'nggi yillarda xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lmoqda. Zamonaviy ilmiy nashrlarda alfa avlod tarbiyasiga psixologik yondashuv, gamifikatsiya va raqamli savodxonlikni oshirish masalalari yoritilgan. Biroq, aynan alfa avlodi bolalarida ritm, tembr va ohangni idrok etishning yoshga xos psixologik jihatlari maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o'rganilmagan [6, b.198].

Tadqiqotning maqsadi – alfa avlodi bolalarida ritm, tembr va ohangni idrok etishning yoshga xos psixologik xususiyatlarini aniqlash va olingan natijalar asosida musiqiy rivojlantiruvchi metodikalarni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOTNING VAZIFALARI:

–alfa avlodining umumiy psixologik va kognitiv xususiyatlarini tahlil qilish;

–5-10 yoshli bolalarda ritmni idrok etish dinamikasini o'rganish;

–tembrli eshitish qobiliyatining shakllanish bosqichlarini aniqlash;

–ohangni idrok etishdagi transformatsion jarayonlarni tahlil qilish;

–yosh davrlariga mos musiqiy rivojlantiruvchi metodikalar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Alfa avlodi va musiqiy idrok masalasiga oid ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur yo'nalish so'nggi yillarda tadqiqotchilarning e'tiborini tortmoqda. Jumladan, G.Nurmatova ilmiy izlanishlarida alfa avlodining rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar, ularning diqqatni jamlashdagi muammolari tahlil etilgan. M.MakKrindl esa alfa avlodining asosiy xususiyatlarini tavsiflab, ularning raqamli texnologiyalar bilan o'zaro aloqasini yoritgan [7, b.89].

Musiqiy psixologiya sohasida M.Maxmudova tomonidan yozilgan «Musiqiy psixologiya asoslari» darsligida musiqani idrok etishning nazariy asoslari, ritm, tembr va ohangni qabul qilishning psixofiziologik mexanizmlari batafsil bayon qilingan. G.Qodirovaning tadqiqotlari esa maktabgacha yoshdagi bolalarda musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan.

Xorijiy adabiyotlarda P.S.Kampbell bolalar musiqiy rivojlanishining asosiy bosqichlarini yoritgan bo'lsa, S.Tursunov o'zbek bolalar folklori va musiqiy tarbiya masalalarini tahlil qilgan [9, b.123].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, alfa avlodi bolalarida ritm, tembr va ohangni idrok etishning yoshga xos psixologik jihatlari maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o'rganilmagan. Mavjud tadqiqotlar asosan umumiy psixologik xususiyatlar yoki musiqiy rivojlanishning alohida jihatlariga bag'ishlangan [2, b.134].

TADQIQOT METODLARI. Tadqiqotda nazariy, empirik

va statistik metodlar majmuasi qo'llanilgan. Nazariy metod sifatida adabiyotlarni tizimli tahlil qilish usuli tanlangan. Empirik metodlar sifatida diagnostik testlar, psixologik-pedagogik kuzatuv, individual va guruhli suhbatlar amalga oshirilgan. Statistik metod sifatida to'plangan ma'lumotlarni maxsus dastur yordamida qayta ishlash va tahlil qilish usuli qo'llanilgan.

Diagnostik testlar ritmik naqshlarni takrorlash, turli cholg'u asboblari tembrlarini farqlash hamda melodik chiziqni ajratish qobiliyatlarini baholashga yo'naltirilgan. Ritmik testlar oddiy va murakkab ritmik naqshlarni takrorlash vazifalaridan iborat. Tembrli testlar turli elektron va akustik asboblar ovozlarini farqlashni o'z ichiga oladi. Melodik testlar melodik harakat yo'nalishini aniqlash, intervallarni va ladni farqlash vazifalaridan tashkil topgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR.

Tadqiqot natijalari.

O'tkazilgan empirik tadqiqot natijasida alfa avlodi bolalarining ritm, tembr va ohangni idrok etish xususiyatlariga oid muhim ma'lumotlar olindi.

Ritmik idrok sohasida oddiy ritmik tuzilmalarni takrorlashda barcha yosh guruhlarida yuqori ko'rsatkichlar qayd etilgan. Yosh o'tishi bilan bu ko'rsatkich barqarorlashgan. Murakkab ritmik strukturalarni idrok etishda esa 5-6 yoshli bolalarda past, 7-8 va 9-10 yoshli bolalarda o'rtacha natijalar kuzatilgan. Bu alfa avlodi bolalarining diqqatni jamlashdagi qiyinchiliklari bilan bog'liq bo'lishi mumkin [3, b.156].

Tembrli eshitish qobiliyatini tekshirish shuni ko'rsatdiki, elektron musiqa asboblari tembrlarini farqlash darajasi barcha yosh guruhlarida yuqori bo'lib, akustik asboblar tembrlarini farqlashdan sezilarli darajada ustun. 5-6 yoshli bolalarning aksariyati elektron asboblar ovozlarini osongina farqlay olgan, akustik asboblarni farqlash esa past ko'rsatkichlarni tashkil etgan. Bu farq yosh o'tishi bilan kamayib borgan, ammo 9-10 yoshda ham elektron asboblar tembrlarini farqlash akustik asboblarga nisbatan yuqori bo'lib qolgan. Bu holat bolalarning kundalik raqamli muhitda asosan elektron musiqaga duch kelishi bilan izohlanadi.

Melodik idrok etishda intervallarni farqlash eng past ko'rsatkichni tashkil etgan. 5-6 yoshli bolalarda interval farqlash past bo'lgan, 7-8 va 9-10 yoshga kelib bu ko'rsatkich o'rtacha darajaga ko'tarilgan. Melodik harakat yo'nalishini aniqlash esa nisbatan yuqori ko'rsatkichlarni namoyon etgan.

Shuningdek, Alfa avlodi bolalarida diqqatni jamlash bilan bog'liq qiyinchiliklar, klipli tafakkurga moyillik va bir vaqtning o'zida bir nechta faoliyat bilan shug'ullanish odati mavjudligi aniqlangan. Bolalarning aksariyati musiqa tinglash jarayonida parallel ravishda boshqa faoliyatlar bilan shug'ullanishi kuzatilgan.

1.NATIJALARNI MATNLI JADVAL ORQALI TAQDIM ETISH.

Yosh guruhi	Ritmik idrok	Tembrli eshitish	Melodik idrok
5-6 yosh	Oddiy ritmlar yuqori, murakkab ritmlar past	Elektron asboblar yuqori, akustik asboblar past	Melodik harakat yuqori, intervallar past
7-8 yosh	Oddiy ritmlar yuqori, murakkab ritmlar o'rtacha	Elektron asboblar yuqori, akustik asboblar o'rtacha	Melodik harakat yuqori, intervallar o'rtacha
9-10 yosh	Oddiy ritmlar yuqori, murakkab ritmlar o'rtacha	Elektron asboblar yuqori, akustik asboblar yuqori	Melodik harakat yuqori, intervallar o'rtacha

2.Muammolar muhokamasi.

Tadqiqot natijalari alfa avlodi bolalarida musiqiy idrok jarayoni sezilarli darajada o'zgarishga uchraganligini ko'rsatdi. Ritmik idrokdagi farqlar, ya'ni oddiy ritmlarni yuqori, murakkab ritmlarni past darajada qabul qilish, ushbu avlodning diqqatni jamlashdagi muammolari va klipli tafakkurga moyilligi bilan izohlanadi.

Tembrli eshitish sohasida elektron asboblar tembrlarini farqlash akustik asboblarga nisbatan ancha yuqori ekanligi aniqlandi. Bu bolalarning «tembrli lug'ati» raqamli muhit ta'sirida shakllangani bilan bog'liq [2, b.134]. Bu holat musiqiy pedagogikada muhim savol tug'diradi: an'anaviy akustik asboblar bilan tanishtirishni davom ettirish yoki elektron tembrlarga asoslangan metodikalarni ishlab chiqish?

Melodik idrokdagi qiyinchiliklar, ayniqsa intervallarni farqlashning pastligi, Alfa avlodida nozik musiqiy eshitishning yetarli darajada rivojlanmaganligini ko'rsatadi. Bu ularning musiqiy iste'moli qisqa va takrorlanuvchi melodik naqshlarga asoslangani bilan bog'liq [6, b.178].

Aniqlangan psixologik xususiyatlar – diqqat beqarorligi, klipli tafakkur ustunligi, elektron tembrlarga yuqori sezgirlik – musiqiy pedagogikada yangi yondashuvlarni talab qiladi. An'anaviy metodlarni moslashtirish, raqamli texnologiyalardan foydalanish va o'yinlashtirish elementlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi [4, b.123].

XULOSALAR. Tadqiqot natijalari Alfa avlodi bolalarida musiqiy idrok jarayoni raqamli muhit omillari ta'sirida sezilarli darajada o'zgarganligini isbotladi.

Quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

–soddalashtirilgan ritmik tuzilmalarni qabul qilishda yuqori natija kuzatiladi, ammo murakkab ritmik shakllarni anglashda past ko'rsatkichlar qayd etilgan;

–elektron cholg'u asboblari tembrlarini ajratish qobiliyati akustik asboblarga nisbatan ancha rivojlangan;

–musiqiy intervallarni farqlash eng zaif jihat bo'lib chiqdi;

–diqqatni bir nuqtada to‘plashdagi muammolar, klipli fikrlash va parallel faoliyat yuritish odati mavjudligi aniqlangan.

Belgilangan psixologik xususiyatlarni inobatga olgan holda, turli yosh bosqichlari uchun moslashtirilgan musiqiy tarbiya metodikalari yuzasidan amaliy takliflar ishlab chiqildi. Jumladan, ritm tuyg’usini o‘stirishda interaktiv o‘yinlardan foydalanish, tembrli eshitishni takomillashtirishda elektron va an’anaviy asboblar tovushlarini qiyoslash, ohangni idrok etishni shakllantirishda esa oddiy melodik parchalar bilan ishlash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Karimova D. Raqamli avlod psixologiyasi. – T.: Nodira, 2024. – 210 b. (Psychology of the digital generation.)

2.Maxmudova M. Musiqiy psixologiya asoslari. – T.: Fan, 2022. – 184 b. (Fundamentals of music psychology.)

3.Nurmatova G. Alfa avlodning rivojlanish muammolari. Yechimlar va tavsiyalar // Science and Education. – 2024. – №3.. 102-108 b. (Problems of development of the Alpha generation. Solutions and recommendations.)

4.Sharipova D. Zamonaviy ta’limda innovatsion texnologiyalar. – T.: Innovatsiya, 2023. – 198 b. (Innovative technologies in modern education.)

5.Usmonova N. Raqamli avlod tarbiyasi: psixologik yondashuv. – T.: Yangi asr avlodi, 2023. – 156 b. (Education of the digital generation: psychological approach)

6.Qodirova G. Musiqiy psixologiya va pedagogika. – T.: O‘zbekiston, 2021. – 240 b. (Music psychology and pedagogy)

7.McCrindle M. Generation Alpha: Understanding our children and grandchildren. – Sydney: Hachette, 2021. – 288 p. (Alfa avlodi: farzandlarimiz va nevaralarimizni tushunish.)

8.Qodirova G. Maktabgacha yoshdagi bolalarda musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirish. – T.: O‘qituvchi, 2023. – 156 b. (Development of musical abilities in preschool children.)

9.Campbell P.S. Music in childhood: from preschool through the elementary grades. – Boston: Cengage Learning, 2019. – 480 p. (Bolalikda musiqa: maktabgacha yoshdan boshlang‘ich sinflargacha.)

10. Tursunov S. O‘zbek bolalar folklori va musiqiy tarbiya. – T.: Musiqa, 2020. – 142 b. (Uzbek children’s folklore and music education.)

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 78:37.091.
ORCID: 0009-0005-2369-8290.

ABSATOVA MUNISA ABDUSALOM QIZI
23-01-guruh 3-kurs talabasi Termiz davlat pedagogika instituti.
E-mail: munisaabsatova31@gmail.com
ZAKIROVA ZILOLA AZAMOVNA
Musiqa mahorati va madaniyati kafedrasi v.b dotsent (PhD)
E-mail: zakirovazilola@gmail.com

MILLIY CHOLG'ULARNI O'RGATISHDA INTERFAOL MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISH METODIKASI

ANNOTATSIYA. 1. Tadqiqot maqsadi: Mazkur tadqiqotning maqsadi milliy cholg'ularni o'qitish jarayonida interfaol mashg'ulotlarni tashkil etishning samarali metodikasini ishlab chiqish hamda uni amaliyotga tatbiq etishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.Shuningdek, tadqiqot davomida o'quvchilarning ijrochilik mahorati, musiqiy tafakkuri va mustaqil ijodiy faoliyatini rivojlantirishda interfaol metodlarning o'rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash ko'zda tutiladi.

2.Tadqiqot metodlari: Nazariy tahlil metodi, pedagogik kuzatuv metodi, suhbat va so'rovnoma metodi, tajriva sinov metodi, taqqoslash va tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek,cholg'u ijrochiligi an'analari va cholg'u madaniyati elementlari kompleks o'rganildi.

3.Tadqiqot natijalari: Tadqiqot jarayonida milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol mashg'ulotlarni qo'llash musiqiy eshituv qobiliyati, ijro mahoratini oshirish, shuningdek milliy cholg'ulardan samarali foydalanishda interfaol mashg'ulotlar orqali samaradorlikni oshirish.

Xulosalar: Milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol mashg'ulotlarni tashkil etish ta'lim jarayonini samaradorligini oshiradi hamda o'quvchilarning ijrochilik mahorati, musiqiy tafakkuri va ijodiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi.Interfaol metodlar dars jarayonini qiziqarli, mazmunli tashkil etish imkonini beradi.

KALIT SO'ZLAR: *milliy cholg'ular, interfaol ta'lim, musiqa ta'limi, pedagogik texnalogiyalar, ijrochilik mahorati, musiqiy tafakkur, amaliy mashg'ulot, ta'lim samaradorligi, jamoaviy ijro.*

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ ИНТЕРАКТИВНЫХ ЗАНЯТИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНЫМ МУЗЫКАЛЬНЫМ ИНСТРУМЕНТАМ

АННОТАЦИЯ. 1. Цель исследования: Цель данного исследования заключается в разработке эффективной методики организации интерактивных занятий в процессе обучения национальным музыкальным инструментам, а также в определении педагогических возможностей её внедрения в практику. Кроме того, в ходе исследования предусматривается научное обоснование роли и значения интерактивных методов в развитии исполнительского мастерства, музыкального мышления и самостоятельной творческой деятельности учащихся.

2.Методы исследования: В работе использованы методы теоретического анализа, педагогического наблюдения, беседы и анкетирования, опытно-экспериментальный метод, а также методы сопоставления и анализа. Кроме того, комплексно изучены традиции инструментального исполнительства и элементы инструментальной культуры.

3.Результаты исследования: В ходе исследования установлено, что применение интерактивных занятий при обучении национальным музыкальным инструментам способствует развитию музыкального слуха, повышению исполнительского мастерства, а также обеспечивает рост эффективности использования национальных инструментов в образовательном процессе.

Выводы: Организация интерактивных занятий при обучении национальным музыкальным инструментам повышает эффективность образовательного процесса и способствует развитию исполнительского мастерства, музыкального мышления и творческой активности учащихся. Интерактивные методы позволяют сделать учебный процесс более интересным и содержательным.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *национальные музыкальные инструменты, интерактивное обучение, музыкальное образование, педагогические технологии, исполнительское мастерство, музыкальное мышление, практическое занятие, эффективность обучения, коллективное исполнение.*

METHODOLOGY FOR ORGANIZING INTERACTIVE LESSONS IN TEACHING NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS

ABSTRACT: 1. Research Aim: The aim of this study is to develop an effective methodology for organizing interactive lessons in the process of teaching national musical instruments, as well as to identify the pedagogical possibilities of its practical implementation. In addition, the study aims to scientifically justify the role and significance of interactive methods in developing students' performance skills, musical thinking, and independent creative activity.

2.Research methods: The study employed theoretical analysis, pedagogical observation, interviews and questionnaires, experimental methods, as well as comparison and analysis. Furthermore, traditions of instrumental performance and elements of instrumental culture were studied comprehensively.

3.Research Results: The study found that applying interactive lessons in teaching national musical instruments improves musical hearing, enhances performance skills, and increases the efficiency of using national instruments through interactive lesson techniques.

Conclusions: Organizing interactive lessons in teaching national musical instruments enhances the effectiveness of the educational process and contributes to the development of students' performance skills, musical thinking, and creative activity. Interactive methods make lessons more engaging and meaningful.

KEYWORDS: *national musical instruments, interactive learning, music education, pedagogical technologies, performance skills, musical thinking, practical lessons, learning effectiveness, ensemble performance.*

ISSN: 3060-4761

KIRISH. Musiqa har bir xalq hayotining ajralmas bir qismidir. Milliy musiqaning estetik va ijodiy qadriyatlarini shakllantirishda muhim ro'l o'ynaydi. Ularni o'rganish nafaqat ijrochilik mahoratini rivojlantirishga, balki o'quvchilarning musiqa tafakkuri, ritmik sezgi va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini oshirishga xizmat qiladi. Milliy cholg'ularni o'rgatish va musiqa ta'limida interfaol metodlarni qo'llash masalalari bo'yicha ilmiy adabiyotlarni o'rganish, tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirishga yordam beradi.[1, 45-bet] So'ngi yillarda O'zbekistonda milliy merosni asrab avaylash va milliy cholg'ularni yanada yosh avlodga o'rgatish maqsadida ko'plab qarorlar qabul qilindi va amaliyotda ham qo'llanilmoqda. Shuningdek umumiy o'rta ta'lim maktablariga 7 ta milliy musiqa cholg'ulari topshirildi, va samarali foydalanilmoqda. Milliy cholg'ularni o'rganishda amaliy mashg'ulotlarning o'quvchi faolligini oshirishdagi ahamiyatini tahlil qiladi. [2, 33- bet] O'qituvchilar musiqa cholg'ular orqali ko'rgazmali va amaliy dars o'tishi o'quvchilarni milliy cholg'ularga qiziqishini, ijodiy fikrlanishini, estetik didini yanada boyitmoqda. Ammo pas o'zlashtiruvchilar va yanada samarali o'rgatish uchun metodlardan foydalanish va darslarni tahlil qilish yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Cholg'ular yetarli bo'lsada samarali natijaga erisha olmayotlan sinflar, o'quvchilar ham uchraydi. Cholg'ularni takomillashtirib o'rgatishda yagona tizimli metodlar tadqiq etilmagan. Xususan metod va mashg'ulotlarning birligi orqali samarali dars rejalashtirilmaganligi yana bir masalalardan biridir.

Mazkur tadqiqotning maqsadi - Milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol mashg'ulot va metodlar yordamida yanada samarali o'qitish ilmiy asosda tavsiflash jarayonlarini tahlil qilishdir. Shuningdek, Tursunov [3, 27–bet] milliy cholg'ular ijrochiligi an'analari va mahalliy musiqa madaniyati elementlarini o'quv jarayoniga integratsiya qilishning pedagogik ahamiyatini ta'kidlaydi. U interfaol metodlarni qo'llash orqali darslar samaradorligini oshirish, o'quvchilarning ijodiy faoliyati va musiqa tafakkurini rivojlantirish mumkinligini ko'rsatadi.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

–milliy cholg'ularni o'rgatish jarayonidagi an'anaviy va interfaol metodlarni tahlil qilish, ularning samaradorlik darajasini ilmiy asosda aniqlash;

–interfaol mashg'ulotlarning pedagogok mohiyatini va ularning o'quvchilarning ijrochilik mahorati, musiqiy tafakkuri va ijodiy faolligiga ta'sirini o'rganish;

–ishlab chiqilgan metodikani tajriba-sinov ishlari orqali sinash va uning samaradorligini baholash;

–milliy cholg'ularni o'qitishda interfaol metod-larni qo'llash bo'yicha ilmiy xulosalar chiqarish.

Tadqiqotni o'tkazish va samaradorlikni oshirish, manba sifatida Xolmatov [4, 58 - bet] interfaol pedagogik texnologiyalar yordamida milliy cholg'ularni o'rgatishda amaliy mashg'ulotlarni rejalashtirish va baholash usullarini tahlil qilgan. U o'quvchilarning ijrochilik aniqligi va ritmik barqarorligini oshirish bo'yicha tajriba natijalarini keltiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Milliy cholg'ularni o'rgatish masalalari bilan bog'liq ilmiy adabiyotlarni o'rganish musiqiy ta'lim jarayonida interfaol yondashuvlarni qo'llashning nazariy asoslarini aniqlash imkonini beradi. O'zbekiston va xorijiy olimlarning pedagogika va musiqa ta'lim bo'yicha ishlari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy o'qitish usullari ko'pincha passiv qabul qilishga asoslangan bo'lib, o'quvchilarning faolligi va ijodiy ishlash.

2. Natijalarni matnli jadval orqali taqdim etish darajasini yetarlicha rag'batlantirmaydi. Shu bilan birga, interfaol metodlar - guruhiy ishlash, amaliy mashqlar, savol - javob va ijodiy tafakkurini, musiqiy ijrochilik mahoratini sezilarli darajada oshiradi.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol metodlarni qo'llash nafaqat pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning ijodiy va musiqiy tafakkurini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu bois tadqiqotda nazariy asoslarni amaliy mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot jarayonida bir nechta ilmiy metodlar qo'llanildi. Avvalo, tahliliy metod, pedagogik kuzatuv metodi va o'quvchi imkoniyatlaridan kelib chiqib ijro mahoratiga mos mashqlar orqali yanada samalari darslar tashkil qilish, va boshqalar mihokama qilindi.

Nazariy tahlil metodida milliy cholg'ularni o'rgatish, musiqa metodikasi, interfaol ta'lim va metodika bo'yicha ilmiy adabiyotlar o'rganildi va kerakli xulosa olindi.[2, 33-40 bet]

Bundan tashqari, pedagogik kuzatuv metodi orqali amaliy mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilarning darsdagi faolligi, ijrochilik

ISSN: 3060-4761

qobiliyati va interfaol mashg'ulotlarga munosabati bevosita kuzatildi.

Mazkur metodlar tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlash, natijalarning ishonchliligini oshirish va milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol mashg'ulotlar samaradorligini aniq baholash imkonini beradi. [5, 12 - bet]

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

1.Tadqiqot natijalari

Tadqiqot jarayonida milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol mashg'ulotlarni qo'llash natijalari tahlil qilindi. Natijalar quyidagicha:

1.O'quvchilarni faolligini oshirish:

-Interfaol mashg'ulotlar – guruhiy ishlash, savol-javob, amaliy mashqlar va mini-loyihalar orqali o'quvchilar darsda faol ishtirok etadi. Shu bilan birga, o'quvchilar ijodiy fikrlash, musiqa tafakkuri va ijrochilik qobiliyatlarini yanada rivojlantirish imkoniga ega bo'ldi.

-Ijodiy fikrlar va yangi go'yalarga undash.

-Guruhda ishlash, do'stona fikrlar, birlikda ishlash, darsda yanada faol bo'lish.

2.Ijrochilik mahoratini rivojlantirish:

-interfaol metodlarni qo'llash orqali o'quvchilar milliy cholg'ularni aniqroq, ritmik va musiqiy aniqlik bilan ijro eta boshladi.

-Texnik ko'nikmalarni mustahkamlashdi.

-Ijodiy intilishlarini rag'batlantirish

3.Hudud musiqa maktablari va ijrochiligining zamonaviy integratsiyasi:

-Raqamli texnologiyalar va ijodiy almashinuv orqali an'anaviy va zamonaviy yo'nalishlar uyg'unlashgan.

Bosqich	Natija	Asosiy xususiyatlar
O'quvchilarning faolligi	Faollik oshdi	Interfaol mashg'ulotlar orqali o'quvchilar darsga faol jalb qilindi
Ijrochilik mahorati	Yaxshilandi	Milliy cholg'ularni texnik va ritmik jihatdan aniq ijro etish ko'nikmalari rivojlantirildi
Ta'lim jarayonining samaradorligi	Samaradorlik oshdi	Darslar qiziqarli va mazmunli bo'lib, o'quvchilar materialni yaxshiroq o'zlashtirdi
Metodik tizim	Yetarli emas	An'anaviy va interfaol metodlarning uyg'unligi yetarlicha ta'minlanmagan

3. Muammolar muhokamasi

Tahlil natijalariga ko'ra asosiy muammolar:

1.Metodik yagona tizimning yetishmasligi. Hozirgi kunda milliy cholg'ularni o'rgatishda an'anaviy va interfaol metodlarning uyg'unligi yetarlicha tashkil etilmagan. Ko'pgina darslarda interfaol mashg'ulotlar tasodifiy qo'llaniladi, bu esa o'quvchilarning ijodiy va ijrochilik faolligini to'liq rivojlantirishga to'sqinlik qiladi.

2.O'quvchilarning faolligi va motivatsiyasi. Ba'zi sinflarda o'quvchilar cholg'ularga qiziqishini yo'qotishi yoki mashg'ulotlarda passiv ishtirok etishi kuzatiladi. Bu holat darsni qiziqarli va mazmunli qilish, shuningdek interfaol metodlarni samarali tatbiq etishning yetarli usullarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

3.O'qituvchilarning interfaol metodlarni qo'llashdagi tajribasi yetarli emasligi. Milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol mashg'ulotlarni muvaffaqiyatli olib borish uchun o'qituvchilar metodik tayyorgarlik va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak. Hozirgi kunda ba'zi o'qituvchilar an'anaviy metodlarga tayanadi va interfaol usullarni darsga tizimli kiritish qiyinchilik tug'diradi.

4.Resurslar va amaliy bazaning cheklanganligi. Milliy cholg'ular, o'quv uskunalari va texnologik vositalar yetarli darajada ta'minlanmagan sinflarda interfaol mashg'ulotlarni to'liq tatbiq etish qiyin kechadi. Shuningdek, amaliy mashg'ulotlar uchun vaqtning cheklanganligi ham muhim omildir.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol mashg'ulotlarni tizimli ravishda rejalashtirish, o'qituvchilarni metodik jihatdan tayyorlash, dars materiallarini va resurslarni optimallashtirish zarur. Bu esa nafaqat ta'lim jarayonini samarali qiladi, balki o'quvchilarning musiqiy tafakkuri va ijodiy faolligini sezilarli darajada oshiradi.

XULOSA.

Mazkur tadqiqot milliy cholg'ularni o'rgatishda interfaol mashg'ulotlarni tatbiq etish metodikasini o'rganishga qaratilgan bo'lib, natijalar shuni

ko‘rsatadiki, interfaol metodlar nafaqat dars jarayonini qiziqarli va mazmunli qiladi, balki o‘quvchilarning ijodiy va ijrochilik qobiliyatlarini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot shuningdek, o’quvchilarni guruh bo’lib ishlashga undaydi. Va o’quvchi bilan doimiy emotsional hamkorlikda bo’lish kerakdir. O’quvchi imkoniyatlaridan kelib chiqib darslarni tashkillashtirsa yanada samarali bo’lishidir.

Xulosa qilib aytganda, Umuman olganda, interfaol mashg‘ulotlarni milliy cholg‘ularni o‘rgatish jarayoniga kiritish pedagogik samaradorlikni oshiradi, darsni qiziqarli va mazmunli qiladi hamda o‘quvchilarning ijodiy va ijrochilik qobiliyatlarini mukammal rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, metodik jihatdan yagona tizim va interfaol metodlarning aniq integratsiyasi kelajakda milliy musiqani ta’lim jarayonida yanada samarali o‘rgatish imkoniyatlarini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Abdurahmonov S. Milliy cholg’ularni o’rgatish metodikasi. – Toshkent: O’zbekiston musiqiy madaniyati nashriyoti, 2018. – 45-bet. (Abdurahmonov S. Methods of Teaching National Musical Instruments. – Tashkent: Uzbek Musical Culture Publishing House, 2018. – p. 45).

2.Qodirova N. Interfaol metodlar va musiqa ta’limi. – Samarqand: Musiqa pedagogikasi jurnali, 2020. – 33-bet. (Qodirova N. Interactive Methods and Music Education. – Samarkand: Journal of Music Pedagogy, 2020. – p. 33).

3.Tursunov A. Cholg‘u ijrochiligi an’analari va pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Pedagogika va san’at, 2017. – 27-bet. (Tursunov A. Instrumental Performance Traditions and Pedagogical Technologies. – Tashkent: Pedagogy and Art, 2017. – p. 27).

4.Xolmatov R. Milliy cholg‘ularni o‘rgatishda amaliy mashg‘ulotlar va baholash metodikasi. – Buxoro: Madaniyat va ta’lim, 2019. – 585-bet. (Kholmatov R. Practical Lessons and Assessment Methods in Teaching National Instruments. – Bukhara: Culture and Education, 2019. – p. 585).

5. Rahmonov B. Interfaol metodlar yordamida musiqa darslarini samarali tashkil etish. – Toshkent: Musiqa pedagogikasi, 2021. – 126-bet. (Rahmonov B. Effective Organization of Music Lessons Using Interactive Methods. – Tashkent: Music Pedagogy, 2021. – p. 126)

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

ORCID 0009-0007-4515
UDK: 94(575.1)-631.6-338.43

QULBOSHEV SIROJIDDIN JUMAYEVICH
Termiz davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrasi mudiri
s.qulboshev2710@gmail.com

SHEROBOD CHO'LLARINI O'ZLASHTIRISH BILAN BOG'LIQ JARAYONLAR TAHLILI

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada Sherobod cho'llarini o'zlashtirish bilan bog'liq tarixiy jarayonlar ilmiy asosda kompleks tarzda tahlil qilingan. Tadqiqotda Sovet hokimiyatining yangi yerlarni o'zlashtirish siyosati, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini barpo etish jarayonlari hamda cho'l hududlarini qishloq xo'jaligiga moslashtirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, aholini tog'li hududlardan yangi o'zlashtirilgan yerlarga ko'chirish siyosati, uning demografik va ijtimoiy oqibatlari ham tadqiq etilgan. Maqolada Sherobod, Qiziriq va Beshqo'ton cho'llarida amalga oshirilgan gidrotexnik inshootlar qurilishi, magistral kanallar faoliyati hamda paxtachilikka ixtisoslashgan sovxozlarning tashkil etilishi haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari, cho'l hududlarini o'zlashtirish natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolar, suv taqchilligi, yerlarning sho'rlanishi va tabiiy muhitdagi o'zgarishlar tahlil qilingan. Tadqiqot davomida arxiv hujjatlari, statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlardan keng foydalanilgan. Maqolada Surxon-Sherobod vohasining iqtisodiy taraqqiyoti, paxta yakkahokimligi siyosatining hudud hayotiga ta'iri ham ochib berilgan. Tadqiqot natijalari Sherobod cho'llarini o'zlashtirish jarayonining tarixiy ahamiyati hamda uning hudud rivojlanishidagi o'rnini yoritishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

KALIT SO'ZLAR: *Sherobod cho'li, yangi yerlarni o'zlashtirish, sug'orish tizimi, melioratsiya, Sovet agrar siyosati, ko'chirish siyosati, qishloq xo'jaligi, Surxondaryo, ekologik muammolar, voha taraqqiyoti.*

АНАЛИЗ ПРОЦЕССОВ, СВЯЗАННЫХ С ОСВОЕНИЕМ ШЕРАБАДСКИХ ПУСТЫНЬ

АННОТАЦИЯ: В данной статье комплексно и на научной основе проанализированы исторические процессы, связанные с освоением Шерабадских пустынь. В исследовании рассмотрены политика советской власти по освоению новых земель, создание ирригационных и мелиоративных систем, а также вопросы приспособления пустынных территорий к сельскохозяйственному использованию. Особое внимание уделено политике переселения населения из горных районов на новые освоенные земли, а также её демографическим и социальным последствиям. В статье подробно освещены строительство гидротехнических сооружений, деятельность магистральных каналов и создание специализированных хлопководческих совхозов в пустынях Шерабад, Кизирик и Бешкотон. Кроме того, исследуются экологические проблемы, возникшие в результате освоения пустынных территорий, включая нехватку водных ресурсов, засоление почв и изменения природной среды. Исследование основано на архивных документах, статистических материалах и научной литературе. Также раскрыто влияние политики хлопковой монокультуры на социально-экономическую жизнь Сурхан-Шерабадского оазиса. Результаты исследования представляют собой важный научный источник для изучения исторического значения освоения Шерабадских пустынь и их роли в развитии региона.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *«Шерабадская пустыня», «освоение новых земель», «ирригационная система», «мелиорация», «советская аграрная политика», «политика переселения», «сельское хозяйство», «Сурхандарья», «экологические проблемы», «развитие оазиса».*

ANALYSIS OF THE PROCESSES RELATED TO THE DEVELOPMENT OF THE SHEROBOD DESERTS

ABSTRACT. This article provides a comprehensive scholarly analysis of the historical processes related to the development of the Sherobod deserts. The study examines the Soviet policy of reclaiming new lands, the establishment of irrigation and land reclamation systems, and the adaptation of desert territories for agricultural purposes. Particular attention is paid to the policy of resettling populations from mountainous regions to newly developed areas and its demographic and social consequences. The article presents detailed information about the construction of hydraulic engineering facilities, the operation of major canals, and the establishment of cotton-specialized state farms in the Sherobod, Qiziriq, and Beshqoton deserts. Furthermore, the research analyzes ecological problems caused by desert development, including water shortages, soil salinization, and environmental changes. The study is based on archival documents, statistical data, and scientific literature. It also reveals the impact of cotton monoculture policy on the socio-economic life of the Surxon-Sherobod oasis. The findings of the research serve as an important scientific source for understanding the historical significance of the development of the Sherobod deserts and their role in regional progress.

KEYWORDS: *"Sherobod Desert," "Development of New Lands," "Irrigation System," "Land Reclamation," "Soviet Agrarian Policy," "Resettlement Policy," "Agriculture," "Surkhandarya," "Environmental Problems," "Oasis Development.".*

KIRISH. Sherobod cho'li Amudaryo va Ko'hitangtog' hamda Bobotog' oralig'idagi keng tekislik bo'lib, umumiy maydoni 3100 km^2 ni tashkil etadi. Uning shimoli-sharqiy qismi Qiziriqdara deb atalib, ayrim joylari chuqur jarliklardan iborat. Hududning 25 foizini Xavdag va Boshxotin tizmalarining tepaliklari egallaydi.

Sherobod cho'li tuproq tarkibi va iqlimi jihatidan qishloq xo'jaligi, ayniqsa, paxtachilik uchun qulay hudud sanaladi. Biroq suv resurslarining yetishmovchiligi dehqonchilikni murakkablashtiradi. Relyef xususiyatlariga ko'ra, bu yerda 50 ming gektar maydon tabiiy oqimli suvlar bilan sug'oriladi, lekin 130 ming gektarni sug'orish uchun suvni mexanik usulda ko'tarish talab etiladi.

Maqolaning maqsadi. Sherobod cho'llarini o'zlashtirish bilan bog'liq tarixiy jarayonlarni ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Unda Sovet davrida amalga oshirilgan yangi yerlarni o'zlashtirish siyosati, irrigatsiya va melioratsiya tizimlarining barpo etilishi hamda qishloq xo'jaligini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, aholini majburiy ko'chirish siyosati va uning hudud demografiyasiga ta'siri ochib berilgan. Maqolada Sherobod cho'lida amalga oshirilgan irrigatsion loyihalarning iqtisodiy samaradorligi ham tahlil qilingan. Muallif cho'l hududlarini o'zlashtirish natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolarni ham o'rgangan. Tadqiqot davomida arxiv hujjatlari, tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlardan foydalanilgan. Maqolaning yana bir maqsadi Surxon-Sherobod vohasining taraqqiyotidagi o'zgarishlarni tarixiy asosda yoritishdir. Bundan tashqari, paxta yakkahokimligi siyosatining hudud ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta'siri ko'rsatib berilgan. Tadqiqot orqali hududdagi migratsion jarayonlar va mehnat resurslari taqsimoti masalalari ham ochib berilgan. Umuman olganda, maqola Sherobod cho'llarini o'zlashtirishning tarixiy ahamiyati va oqibatlarini kompleks tahlil qilishni maqsad qilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. 1950-1980-yillarda Sherobod cho'llarini o'zlashtirish bo'yicha olib borilgan keng ko'lamli ishlarni uch bosqichga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Bosqich: 1960-yillarda – dastlabki o'zlashtirish ishlari. Bu bosqichda sug'orish tizimlarini rejalashtirish va loyihalashtirish boshlandi, dastlabki melioratsiya tadbirlari amalga oshirildi, cho'l hududlarida tuproq unumdorligini oshirish uchun sinov ishlari olib borilib, sug'orish uchun suv manbalarini izlash va quduqlar qazish ishlari yo'lga qo'yildi hamda yangi yerlarni ekin maydonlariga aylantirish yuzasidan ishlar olib borildi.

1950-yil 17-avgustda SSSR Ministrlar Soveti tomonidan "Sug'oriladigan yerlardan yanada samarali foydalanish maqsadida yangi sug'orish tizimini joriy etish hamda qishloq xo'jaligi ishlarini mexanizatsiyalash darajasini oshirish to'g'risida"gi qaror qabul qilindi. Mazkur hujjat sug'oriladigan yer maydonlarini kengaytirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida zamonaviy texnik vositalardan unumli foydalanish uchun huquqiy asos yaratdi. Natijada paxtachilik tarmog'ida traktorlar, yer tekislash agregatlari va boshqa mexanizmlarning qo'llanilishi kengaydi, bu esa mehnat samaradorligining ortishi hamda hosildorlikning oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Ushbu qaror ijrosi doirasida 1950-yilda Surxon-Sherobod vohasida ham qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini modernizatsiya qilishga qaratilgan qator tadbirlar amalga oshirildi. Xususan, sug'orishning yangi usullarini joriy etish, mavjud sug'oriladigan yerlarni kengaytirish, suv resurslaridan oqilona foydalanish hamda tuproq sho'rlanishining oldini olish masalalariga alohida e'tibor qaratildi.

1951–1952-yillarda Jarqo'rg'on, Termiz, Angor, Sherobod va Sho'rchi rayonlari aholisi Zang kanalini tozalash va rekonstruksiya qilish ishlarida faol ishtirok etdi. Amalga oshirilgan tadbirlar natijasida kanalning suv o'tkazish imkoniyati yaxshilanib, qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining suv bilan ta'minlanish darajasi sezilarli ravishda oshdi. [1]

Sovet davrida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini kengaytirish va yangi yerlarni o'zlashtirish siyosati doirasida aholini bir hududdan ikkinchi hududga ko'chirish amaliyoti keng qo'llanildi. Ayniqsa, paxtachilikni rivojlantirish va ekin maydonlarini kengaytirish maqsadida tog'li hamda chekka hududlarda yashovchi aholini sug'oriladigan va qishloq xo'jaligi uchun qulay yerlarga joylashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Shu munosabat bilan Boysun va Sherobod tumanlaridan 800 nafar aholi Beshqo'ton massiviga ko'chirildi. Bundan tashqari, Boysun tumanidagi 16 ta hamda Sherobod tumanidagi 3 ta kolxoz mazkur hududga ko'chirilib joylashtirildi.

Ko'chirilgan aholining yashash sharoitlarini ta'minlash maqsadida keng ko'lamli qurilish ishlari amalga oshirildi. Surxondaryo viloyati 7-qurilish-montaj boshqarmasi vakillari, xususan, prorab V. Krasnov va qurilish ustasi D. Boboqulov rahbarligidagi jamoalar tomonidan "Yangiobod" sovxozi markazida 34 ta, 4-bo'limda 10 ta, 3-bo'limning Chuqurqishloq uchastkasida 20 ta, 5-bo'limda 25 ta hamda 6-bo'limning Chuqurjar uchastkasida 36 ta turar joy qurib foydalanishga topshirildi. Shu tariqa ko'chirilgan aholi uchun jami 125 ta kvartira bunyod etildi.

Mazkur qurilish ishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishda quruvchilar jamoasining hissasi katta bo'ldi. Ayniqsa, duradgorlik kompleks brigadasiga rahbarlik qilgan A. Alimovning mehnati va tashkiliy faoliyati alohida e'tirof etishga loyiqdir.[2]

Tahlil etadigan bo'lsak, Surxon-Sherobod vohasida 1950-1955-yillar oralig'ida paxta ekin maydonlari har yili o'rtacha 4,5 ming gektarga kengaygan, 1950-1955-yillarda har yili o'rtacha 10 ming tonna paxta hosildorligi oshgan. 1955-yilda paxta maydonlari 1950-yilda yilga nisbatan 22,5 ming gektarga, ya'ni 37 foizga ko'paydi. Natijada,

hosildorlik 50 ming tonnaga ortdi. 1954-1958-yillarda voha mehnatkashlari meliorativ va irrigatsion qurilishlarda katta natijalarga erishganlari qayd etilgan. Bu davrda yangi kanallar, drenaj tizimlari va nasos stansiyalari qurilib, sho'rlanishga qarshi chora-tadbirlar amalga oshirilgan. [3]

2. Bosqich: 1970-yillarda – katta hajmdagi irrigatsiya va melioratsiya ishlari. Mazkur davrda sug'orish tizimini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilib, yirik irrigatsiya inshootlari, xususan, magistral kanallar va suv omborlari bunyod etildi hamda foydalanishga topshirildi. Ushbu tadbirlar natijasida ilgari qurg'oqchil bo'lgan keng hududlar qishloq xo'jaligi uchun yaroqli yerlarga aylantirildi. Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va tuproq unumdorligini saqlab qolish maqsadida sho'rlanishga qarshi kurash ishlari olib borilib, zovur va drenaj tarmoqlari qurildi. Natijada qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi, ayniqsa paxta yetishtirish ko'rsatkichlari sezilarli darajada ortdi.

1967-yilda Sherobod rayonida paxtachilik tarmog'i yanada kengaydi va 20 350 gektar maydonga paxta ekildi. Yil yakunlariga ko'ra davlatga 34 207 tonna paxta topshirildi hamda belgilangan reja 500 tonna ortig'i bilan bajarildi. Mintaqada sug'orish tizimini takomillashtirishga xizmat qilgan muhim obyektlardan biri Sherobod mashina magistral kanali bo'ldi. Uning qurilishi 1962-yilda boshlangan bo'lib, 1963-yil noyabr oyida Janubiy Surxon quruvchilari kanalning o'ng qirg'og'idagi suv chiqargich hududini beton bilan mustahkamlash ishlarini yakunladilar.

1963-yilda Surxon-Sherobod vohasining Qiziriq va Bandixon cho'l hududlarini suv bilan ta'minlash maqsadida umumxalq hashari uyushtirildi. Shu bilan birga, "Шерабадканалстрой" SMU jamoasi 1964-yil 1-yanvargacha 426 kub metr beton ishlari va 6,18 ming kub metr hajmdagi yer qazish ishlarini amalga oshirdi. Keyingi bosqichda, 1965-yil mart oyida Sherobod mashina magistral kanali orqali 9 ming gektar yangi yerlarni sug'orish imkonini yaratishga qaratilgan qurilish bazasini shakllantirish maqsadida "Шерабадканалстрой" SMU tashkil etildi. [4] 1965-yil fevral oyida "Шерабадканалстрой" jamoasi tomonidan katta dyuker inshooti qurib bitkazildi, shuningdek, kanalning 13 kilometrlik mashina qismi beton bilan mustahkamlandi. Bundan tashqari, suv quvurlari orqali Vaxsh elektr energiyasini qabul qilishga mo'ljallangan, 126 ming kilovatt quvvatga ega podstansiya qurildi. 1966-yilda Sherobod magistral kanalining o'ng tarmog'i, 1968-yilda esa chap tarmog'i ishga tushirildi. Natijada 3-, 1-, 6- va 7-sovxozlar suv bilan ta'minlandi. 1968-yilda 6-sovxoz hududida 2 300 gektar yangi yer o'zlashtirildi. [5]

1968-yilda Sherobod tumanida suvning isrof qilinishi sababli Sherobod va Zang kanallarida belgilangan 34 kubometr o'rniga 54 kubometr suv sarflandi, natijada yerlarning sho'rlanishi oshdi. Suvdan foydalanish koeffitsiyenti 64 foizni tashkil etdi. Lenin nomli kolxoz esa Sherobod daryosidan 3,5 kubometr o'rniga 7 kubometr suv oldi. [6]

3. Bosqich: 1980-yillarda – melioratsiya ishlarining takomillashuvi va ekin maydonlarining kengayishi. Mazkur davrda sug'orish va melioratsiya tizimlarini takomillashtirishga qaratilgan ishlar izchil davom ettirildi. Mavjud irrigatsiya tarmoqlari modernizatsiya qilinib, ularning samaradorligini oshirish choralariga alohida e'tibor berildi. Shu bilan birga, yerlarning sho'rlanishi va botqoqlanishi kabi muammolar ham yuzaga kelib, ularni bartaraf etishga qaratilgan yangi meliorativ tadbirlar ishlab chiqildi. Bu jarayonda melioratsiya ishlarining tabiiy muhitga ta'iri ham o'rganila boshlandi. Suv resurslarining cheklanishi va ekologik muammolarning kuchayishi cho'l hududlarini o'zlashtirish sur'atlariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli tuproq unumdorligini saqlash, yer sifatini yaxshilash hamda mineral va organik o'g'itlardan samarali foydalanish masalalari dolzarb vazifalardan biriga aylandi.

Bandixon va Qiziriq cho'llarini o'zlashtirish ishlari Surxon-Sherobod vohasida yangi bosqichga ko'tarildi. Ushbu hududlarda paxtachilik, chorvachilik va sabzavotchilikka ixtisoslashgan yangi sovxozlar tashkil etilib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining hududiy bazasi kengaytirildi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1970-yil yakuniga qadar Sherobod cho'lini o'zlashtirish tadbirlarida jami 23 ming nafar kishi ishtirok etgan.

1971-yil oxirida Qashqadaryo viloyatidan kelgan dehqonlar ham mazkur ishlarga jalb qilindi. Jumladan, Dehqonobod qishlog'idan bir necha oila K. Rahimov nomidagi sovxoz hududiga ko'chirib keltirildi. O'sha yilning o'zida xo'jalik tasarrufida 2745 gektar yangi yer qishloq xo'jaligi aylanmasiga kiritildi.

Cho'l hududlarida ixtisoslashgan xo'jaliklar soni ham ortib bordi. Xususan, 1972-yil 24-fevralda chorvachilik uchun yem-xashak ekinlari yetishtirishga mo'ljallangan "Progress" sovxozi tashkil etildi. Shu yili yangi o'zlashtirilgan yerlar negizida 8-sonli "Do'stlik" sovxozi faoliyat boshladi va unga tajribali mexanizator hamda paxtakor Sh. Qudratov rahbar etib tayinlandi. Sovxoz tarkibida uchta yangi paxtachilik bo'limi tashkil qilinib, ishlab chiqarish quvvatlari kengaytirildi.

1974-yildan boshlab Surxon-Sherobod vodiysida yirik gidrotexnik loyihalarni amalga oshirish ishlari jadallashdi. Yangi yerlarni o'zlashtirish bilan bir qatorda irrigatsiya infratuzilmasini rivojlantirishga katta mablag' va mehnat resurslari yo'naltirildi. Sherobod Mashina kanalining o'ng qanotini qurish ishlari olib borilib, loyiha 1975-yil oxiriga kelib yakunlandi. Natijada V. Qodirov nomidagi yangi sovxoz tashkil etildi hamda 900 gektardan ortiq yer qishloq xo'jaligi foydalanishiga topshirildi. Umuman olganda, 1971–1975-yillar davomida Sherobod hududida N. Murodov, U. Yusupov va V. Qodirov nomlari bilan atalgan paxtachilikka ixtisoslashgan sovxozlar barpo etilib, vohaning agrar salohiyatini yanada mustahkamlashga xizmat qildi.

Natijalar va muhokama. Sherobod iqtisodiy jihatdan rivojlansa-da, mahsulotlarni qayta ishlovchi korxonalar

yetishmagani sababli daromad faqat xarajatlarni qoplashga yetar edi. Natijada dehqonlarning ehtiyojlari to'liq ta'minlanmadi. Uy-joy, madaniy-oqartuv binolari qurilishi va mehnatkashlarning dam olish sharoitlarini yaxshilash ishlari esa sust olib borildi. Shunga qaramay, 1970-yillarda qishloq xo'jaligi va chorvachilik sohasidagi yutuqlar mustahkamlandi. "Partiya XXII", Kirov nomli va Lenin nomli kolxozlar ibratli natijalarga erishdi. Sherobodlik ilg'or paxtakor va mexanizatorlar Sh.Qudratov, O'.Axmedov, A.Jumayev, X.Parpiyeva, R.Tavasharov, I.Ismoilova, Ch.Xudayorova kabi fidokorlar yetishib chiqib, ularning mehnati butun O'zbekistonga namuna bo'ldi. Paxta yetishtirish hajmini oshirish uchun 1970-yilga kelib, oblastda 115 ming gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. Bu o'zlashtirishing 60,87 foizi Surxon-Sherobod cho'lida, 17,39 foizi Surxondaryoning chap qirg'og'ida, 13,04 foizi Oqmachit va Xotinrabot massivlarida, 8,7 foizi boshqa xo'jaliklarda amalga oshirildi.

1977-yil boshida Tallashqon massivida 17 va 18-son paxtachilik sovxozlari tashkil etildi. 1977-yil 19-martda yangi sovxozlarning ochilishiga bag'ishlangan ommaviy miting o'tkazildi. 18-sovxoz "Oktyabr 60 yilligi" nomi bilan, 17-sovxoz esa "KPSS XXV syezdi" nomi bilan ataldi. "KPSS XXV syezdi" sovxozi tashkil topganida uchta bo'lim va 19 ta paxtachilik brigadasi faoliyat yuritib, 1526 gektar yerga paxta ekildi. "Oktyabr 60 yilligi" sovxozi esa 1500 gektar maydonda paxta yetishtirdi. «Oktyabr 60 yilligi» sovxozi 2000 tonna, «KPSS XXV syezdi» sovxozi 1980 tonna paxta topshirdi va o'rtacha hosildorlik: 13.15 sentnerni tashkil etdi. Sherobod cho'lini o'zlashtirish jarayonida 40 dan ortiq millat va elat vakillari ishtirok etdi. Natijada, hududda aholining milliy tarkibi yanada xilma-xil tus oldi. Rayonning 67 aholi punktida istiqomat qiluvchi aholining 13,6 foizini tojiklar, 1,1 foizini ruslar, 1,8 foizini esa boshqa millat vakillari tashkil etardi.

Sherobod massivini o'zlashtirish jarayoniga viloyat va respublikaning turli tumanlaridan qo'shimcha mehnat resurslari jalb etildi. O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1963-yil 23-yanvardagi "Sherobod massivida yangi yerlarni o'zlashtirish haqida"gi qaroriga binoan, yangi yerlarni o'zlashtirish, irrigatsiya tarmoqlarini barpo etish uchun qurilish korxonalariga "Сурханводстрой" SMU uchun Sherobod tumanidan 1000 kishi, №11-qurilish tresti uchun Denov tumanidan 1200 kishi, G'uzor tumanidan 1000 kishi, Sho'rchi tumanidan 3000 kishi, №165-qurilish tresti uchun Sho'rchi tumanidan 500 kishi jalb etildi.

XULOSA. Sovet hokimiyati hukmronligi yillarida yangi yerlarni o'zlashtirish va ularni qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga jalb etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblandi. Ayniqsa, o'zlashtirilgan hududlarni paxtachilikka ixtisoslashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Bu holat markaziy sanoat korxonalarining paxta xomashyosiga bo'lgan ehtiyojini ta'minlash zarurati bilan izohlanadi. Natijada O'zbekistonda paxta yakkahokimligi tobora kuchayib bordi. Shu jarayon doirasida Surxon-Sherobod vohasida ham paxta yetishtirish uchun qulay bo'lgan hududlar o'zlashtirilib, yirik paxtachilik xo'jaliklari tashkil etildi.

Amalga oshirilgan tadbirlar natijasida Surxon-Sherobod vohasida ikkita yirik paxtachilik rayoni hamda paxta yetishtirishga ixtisoslashgan 16 ta xo'jalik faoliyat ko'rsata boshladi. Mazkur xo'jaliklarni mehnat resurslari bilan ta'minlash maqsadida Boysun, Sherobod, Denov va Sariosiyo rayonlarining tog'li qishloqlaridan 300 dan ortiq xo'jalik yangi o'zlashtirilgan hududlarga ko'chirildi. Shu bilan birga, cho'l yerlarini o'zlashtirish ishlari viloyatdagi ichki migratsiya jarayonlarining jadallashuviga olib keldi. Markaziy hokimiyat ko'rsatmasiga muvofiq ayrim boshqa hududlar aholisi ham Surxon-Sherobod cho'llariga yuborildi.

Umuman olganda, Sherobod, Qiziriq va Beshqo'ton cho'llarining o'zlashtirilishi munosabati bilan Boysun, Sherobod hamda boshqa tog'li tumanlardan aholining ko'chirilishi viloyatda mehnat resurslarini hududlar bo'yicha qayta taqsimlashga xizmat qildi. Biroq migratsiya siyosatini amalga oshirish jarayonida aholi manfaatlari va ijtimoiy ehtiyojlari yetarli darajada hisobga olinmagani sababli ayrim ijtimoiy-iqtisodiy muammolar ham yuzaga keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 474 fond, 1ro'yxat, 121ish, 94-varaq.

2."Қизил Ўзбекистон" газетаси. 1955 йил. 6 сон.

3.O'zMA Р-2347-фонд, Главное переселенческое управление Совета Министров Уз.ССР.

4. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 474-fond, Отдел переселения и органа набора рабочих по Сурхандарьинскому облисполкому отдел по использованию трудовых ресурсов.

5.Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 312-fond, Viloyat qurilish va arxitektura boshqarmasi. "Қизил Ўзбекистон" газетаси, 1955-1963 йй.

6.Народное хозяйство Узбекской ССР. 1975.

7. Ўзбекистон колхоз ва совхозлари тарихи. Очерклар. VIII китоб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979. – 452 б.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 784:37:004
ORCID: 0009-0008-2453-5014

NORQOBILOV ASLIDDIN ESHMAMAT O'G'LI
Termiz davlat pedagogika instituti 70110601-Musiqa ta'limi va san'at yo'nalishi 2-kurs magistranti
E-mail: norqobilovasliddin401@gmail.com
CHORIYEV TOHIR RO'ZIQUL O'G'LI
Termiz davlat pedagogika instituti
Musiqa mahorati va madaniyati kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: toxirchoriyev3@gmail.com

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TURLI VOKAL JANRLARINI O'RGATISH ORQALI TALABALARNING VOKAL-IJROCHILIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI

ANNOTATSIYA: 1. Tadqiqot maqsadi: Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi oliy ta'lim tizimida estrada, opera, maqom va folklor kabi turli vokal yo'nalishlarini o'qitishning nazariy hamda metodik asoslarini aniqlashdan iborat. Shuningdek, ushbu vokal janrlarining talabalarda vokal-ijrochilik kompetensiyasini shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini yoritish hamda ularning ta'lim jarayoni samaradorligiga ko'rsatadigan ta'sirini ilmiy jihatdan asoslab berish ko'zda tutilgan.

1.Tadqiqot metodlari: Tadqiqot ishini amalga oshirish jarayonida ilmiy-pedagogik kuzatish, analitik tahlil, sintez, qiyosiy-tipologik yondashuv, tizimli tahlil hamda nazariy va amaliy umumlashtirish metodlari qo'llanildi. Shu bilan birga, turli vokal janrlarining o'ziga xos ijrochilik jihatlari, ularni o'qitish usullari hamda talabalarning vokal texnikasi, musiqiy eshituv qobiliyati va ijrochilik mahoratini rivojlantirishdagi metodik imkoniyatlari har tomonlama o'rganildi.

2.Tadqiqot natijalari: Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, vokal janrlarini izchil va maqsadga yo'naltirilgan holda o'rgatish talabalarning vokal imkoniyatlarini kengaytirish, ovoz diapazonini rivojlantirish, intonatsion aniqligini oshirish hamda badiiy ifoda vositalarini takomillashtirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, mazkur jarayon talabalarning sahnaviy madaniyatini shakllantirish, musiqiy tafakkurini rivojlantirish va mustaqil ijrochilik faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Xulosalar: Umuman olganda, oliy ta'lim muassasalarida turli vokal yo'nalishlarini o'qitish talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishda muhim metodik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu yondashuv talabalarning kasbiy tayyorgarligini mustahkamlash, ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish hamda musiqa ta'limi sifatini oshirishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

KALIT SO'ZLAR: *vokal ijrochiligi, vokal mahorati, vokal janrlari, estrada xonandaligi, opera ijrochiligi, maqom ijrochiligi, folklor xonandaligi, ijrochilik kompetensiyasi, vokal tayyorgarligi, sahna madaniyati, musiqiy eshituv qobiliyati, badiiy ifodaviylik.*

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ВОКАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ОБУЧЕНИЕ РАЗЛИЧНЫМ ВОКАЛЬНЫМ ЖАНРАМ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

АННОТАЦИЯ: 1. Цель исследования: Целью настоящего исследования является определение научно-методических основ обучения различным вокальным жанрам, включая эстрадный, оперный, макомный и фольклорный вокал, в системе высшего образования. Особое внимание уделяется выявлению педагогического потенциала данных направлений в формировании вокально-исполнительской компетентности студентов и научному обоснованию их влияния на результативность образовательного процесса.

2.Методы исследования: В процессе исследования использовались методы научно-педагогического наблюдения, анализа, синтеза, сравнительно-типологического изучения, системного подхода, а также теоретического и практического обобщения. Дополнительно анализировались исполнительские особенности вокальных жанров, методика их преподавания и возможности развития вокальных навыков студентов.

3.Результаты исследования: Полученные данные показали, что последовательное освоение вокальных жанров способствует развитию вокальной техники, расширению диапазона голоса, улучшению интонации и формированию художественной выразительности. Также отмечено повышение сценической культуры и самостоятельности студентов.

Выводы: Таким образом, обучение вокальным жанрам является важным условием совершенствования профессиональной подготовки, развития творческого потенциала и повышения качества музыкального образования студентов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *вокальное исполнительство, вокальная техника, вокальные жанры, эстрадный вокал, оперный вокал, макомный вокал, фольклорный вокал, исполнительская компетентность, сценическая культура, музыкальный слух.*

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' VOCAL AND PERFORMANCE COMPETENCE THROUGH TEACHING VARIOUS VOCAL GENRES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

ABSTRACT. 1. Purpose of the study: The purpose of this research is to determine the scientific and methodological foundations of teaching different vocal genres, including pop, opera, maqom, and folk singing, in higher education institutions. Special attention is given to identifying their pedagogical role in developing students' vocal and performance competence and substantiating their influence on the quality of music education.

2.Research methods: The study employed scientific and pedagogical observation, analysis, synthesis, comparative-typological analysis, a systematic approach, and theoretical generalization. Additionally, the specific performance features of vocal genres, their teaching methods, and their role in improving vocal skills were examined.

3.Research results: The findings showed that systematic training in vocal genres enhances vocal technique, broadens vocal range, improves intonation accuracy, and develops artistic expression. It also positively affects stage culture and independent performance abilities.

Conclusions: Thus, teaching vocal genres is an essential methodological factor in improving professional competence, creative abilities, and the overall effectiveness of music education in higher institutions today.

KEYWORDS: *vocal performance, vocal technique, vocal genres, pop vocal, opera vocal, maqom vocal, folk vocal, performance competence, vocal training, stage culture.*

KIRISH. Hozirgi davrda oliy ta'lim tizimini takomillashtirish, o'qitish jarayoniga zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etish hamda bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, musiqa ta'limi yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini shakllantirish, ularning professional tayyorgarligini mustahkamlash va ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish muhim pedagogik vazifa sifatida qaraladi. Bu jarayonda estrada, opera, maqom va folklor kabi turli vokal janrlarini o'rgatish alohida ahamiyat kasb etadi.

Vokal ijrochiligi murakkab ijodiy faoliyat turi bo'lib, u nafaqat vokal texnikasini egallashni, balki musiqiy eshituv, badiiy tafakkur, sahnaviy madaniyat va ijodiy yondashuvni rivojlantirishni ham talab etadi. Turli vokal yo'nalishlarining o'ziga xos uslubiy va texnik jihatlarini o'zlashtirish talabalarning ovoz imkoniyatlarini kengaytirish, ijrochilik mahoratini takomillashtirish hamda badiiy ifodadorligini boyitishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, vokal janrlarining badiiy va estetik xususiyatlarini egallash talabalarning musiqiy dunyoqarashini kengaytirish va kasbiy shakllanishida muhim omil hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi oliy ta'lim muassasalarida turli vokal janrlarini o'rgatish asosida talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini aniqlash va uning pedagogik samaradorligini asoslashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

–vokal ta'limining nazariy asoslarini aniqlash;

–vokal janrlarining ijrochilik va metodik xususiyatlarini o'rganish;

–vokal janrlarining talabalarning ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishdagi ahamiyatini tahlil qilish;

–vokal ta'limini takomillashtirishga oid metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Vokal ta'limi va musiqa pedagogikasi sohasida olib borilgan ilmiy izlanishlar, asosan, vokal texnikasini shakllantirish jarayonining mexanizmlari, ovoz hosil qilishning fiziologik asoslari, ijrochilik mahoratini rivojlantirish hamda vokal tayyorgarligi metodikasini takomillashtirish masalalariga qaratilgan. Mahalliy va xorijiy tadqiqotlarda vokal apparatining tuzilishi, nafas olish tizimining ishlashi, rezonans jarayoni va artikulyatsiya faoliyatining nazariy asoslari keng yoritilgan. Shu bilan birga, turli vokal yo'nalishlarining o'ziga xos texnik va uslubiy xususiyatlari hamda ularning ijrochilik malakasini shakllantirishdagi o'rni ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Mavjud ilmiy manbalarda vokal mashg'ulotlarini samarali tashkil etish, talabalarning vokal texnikasi va musiqiy eshituv qobiliyatini rivojlantirish, shuningdek, ijrochilik ko'nikmalarini takomillashtirishga qaratilgan turli metodik yondashuvlar tavsiya etilgan. Ayrim tadqiqotlarda estrada, opera, maqom va folklor vokalining ijrochilik xususiyatlari hamda ularning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Biroq ushbu vokal janrlarini o'zaro uyg'unlashgan holda o'qitish, ularning talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishdagi ahamiyati va kasbiy tayyorgarlikka ta'siri yetarli darajada kompleks o'rganilmagan.

Vokal ta'limi amaliyotida turli vokal janrlarining texnik, uslubiy va badiiy jihatlarini birgalikda o'rgatish talabalarning sahna madaniyatini shakllantirish, ijrochilik mahoratini rivojlantirish va mustaqil ijodiy faoliyatini takomillashtirishda muhim omil hisoblanadi.

Ayniqsa, vokal uslublarini chuqur o'zlashtirish talabalarning vokal imkoniyatlarini kengaytirish, badiiy ifodadorligini boyitish va kasbiy kompetensiyasini shakllantirish uchun zarur shartlardan biri hisoblanadi. Shu bois mazkur yo'nalishda ilmiy asoslangan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifa sifatida e'tirof etiladi.

Mazkur tadqiqotni amalga oshirish jarayonida oliy ta'lim muassasalarida turli vokal janrlarini o'qitish asosida talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishning metodik jihatlarini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Xususan, ilmiy-analitik yondashuv orqali vokal pedagogikasining nazariy asoslari, shuningdek, estrada, opera, maqom va folklor vokalining o'ziga xos ijrochilik xususiyatlari chuqur o'rganildi. Ushbu metod yordamida mazkur vokal yo'nalishlariga asoslangan mashg'ulotlarning pedagogik imkoniyatlari hamda ularning talabalarning vokal texnikasi va ijrochilik malakasini rivojlantirishdagi o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilindi.

Qiyosiy-tipologik metod asosida turli vokal janrlariga oid o'quv mashg'ulotlari o'zaro taqqoslandi va ularning talabalarda ijrochilik kompetensiyasini shakllantirishdagi samaradorligi baholandi. Ayniqsa, har bir vokal janrining texnik, uslubiy va badiiy jihatlari solishtirilib, ularning ijrochilik imkoniyatlarini rivojlantirishdagi metodik ahamiyati aniqlandi. Tizimli yondashuv esa vokal ta'limini o'zaro bog'liq pedagogik va ijodiy elementlardan iborat yaxlit jarayon sifatida o'rganish imkonini berdi.

Bundan tashqari, ilmiy-pedagogik kuzatuv va tavsifiy metodlar yordamida vokal mashg'ulotlarining amaliy jarayoni tahlil qilindi. Kuzatuvlar davomida talabalarning vokal texnikasi, ovoz diapazoni, intonatsion aniqligi, badiiy ifodadorligi va sahnaviy madaniyatidagi o'zgarishlar o'rganildi. Qo'llanilgan metodlar tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta'minlab, vokal ta'limining samaradorligi bo'yicha muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini yaratdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1.Tadqiqot natijalari

Tadqiqot jarayonida oliy ta'lim muassasalarida turli vokal yo'nalishlarini o'qitishning talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishdagi metodik imkoniyatlari hamda amaliy natijalari o'rganildi. Olingan ma'lumotlar quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

1.Vokal janrlarini o'rgatishning izchil tashkil etilishi

–Vokal tayyorgarligining dastlabki bosqichida asosiy e'tibor nafasni to'g'ri boshqarish, tovush hosil qilish va intonatsion barqarorlikni shakllantirishga qaratildi.

–Estrada vokalini o'rgatish talabalarning sahnada o'zini erkin tutishi, ovozning tabiiy jarangdorligini saqlashi va ijro erkinligini rivojlantirishga xizmat qildi.

–Opera vokali bilan ishlash jarayonida talabalar akademik vokal texnikasini egallash, ovoz diapazonini kengaytirish va rezonans imkoniyatlaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirdi.

–Maqom va folklor vokalini o'zlashtirish orqali talabalar milliy ijrochilik an'analarini egalladi hamda badiiy tafakkurini boyitdi.

2.Vokal janrlarining ijrochilik kompetensiyasiga ta'siri

–Estrada yo'nalishi talabalarning ijodiy faolligini va individual ijro uslubini rivojlantirdi.

–Opera vokali professional vokal tayyorgarligining muhim komponentlarini mustahkamladi.

–Maqom vokali musiqiy eshituv va intonatsion aniqlikni rivojlantirishga yordam berdi.

–Folklor vokali esa badiiy ifoda va sahnaviy madaniyatni shakllantirishda samarali vosita bo'ldi.

3.Talabalarning vokal rivojlanish ko'rsatkichlari

–Talabalarning vokal texnikasi sezilarli darajada takomillashdi.

–Ovoz diapazoni kengaydi va ijro aniqligi yaxshilandi.

–Sahnaviy madaniyat va artistizm darajasi oshdi.

–Mustaqil ijrochilik va ijodiy faoliyat ko'nikmalari shakllandi.

2.Muammolar tahlili

O'tkazilgan tahlillar asosida quyidagi kamchiliklar aniqlandi:

–vokal janrlarini o'qitishda yagona integratsiyalashgan metodik tizim yetarli darajada shakllanmagan;

–talabalarning individual vokal imkoniyatlari har doim ham to'liq hisobga olinmaydi;

– milliy vokal an'analarini zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmayapti.

Umuman olganda, turli vokal janrlarini ilmiy asoslangan holda o'qitish talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishda muhim metodik vosita ekanligi aniqlandi. Mazkur jarayon vokal texnikasini takomillashtirish, badiiy tafakkurni rivojlantirish, sahnaviy madaniyatni shakllantirish hamda bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA. Ushbu tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida turli vokal yo'nalishlarini o'qitishning talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishga ko'rsatadigan pedagogik ahamiyatini aniqlashga yo'naltirildi. Olingan natijalar shuni tasdiqladiki, estrada, opera, maqom va folklor vokalini ilmiy asoslangan va izchil tarzda o'rgatish talabalarning vokal texnikasi, sahnaviy madaniyati hamda badiiy ifodadorligini

rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Vokal janrlarining o'ziga xos xususiyatlarini egallash talabalarga o'z ovoz imkoniyatlarini chuqurroq anglash, texnik mahoratini oshirish va individual ijro uslubini shakllantirish imkonini yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, turli vokal yo'nalishlarini o'zlashtirish talabalarning musiqiy tafakkurini boyitadi, estetik didini shakllantiradi va ijodiy faolligini kuchaytiradi. Xususan, estrada vokali erkin ijro ko'nikmalarini rivojlantirsa, opera vokali professional vokal tayyorgarligini mustahkamlaydi. Maqom va folklor vokali esa milliy ijrochilik an'analarini o'zlashtirish, badiiy ifodani boyitish va milliy ijro uslubini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayon natijasida talabalarning kasbiy tayyorgarligi va ijrochilik salohiyati sezilarli darajada oshadi.

Umuman olganda, oliy ta'lim tizimida turli vokal janrlarini o'qitish talabalarning vokal-ijrochilik kompetensiyasini rivojlantirishning muhim metodik omili hisoblanadi. Mazkur yondashuv talabalarning kasbiy mahoratini oshirish, ularning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish hamda milliy va jahon vokal san'ati an'analarini uyg'unlashtirish orqali musiqa ta'limining samaradorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sharipova G. Musiqa o'qitish metodikasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – 56-bet. (Sharipova G. Methods of Teaching Music. – Tashkent: NIF MSH, 2020. – p. 56).

2.Sharipova G. Musiqa o'qitish metodikasi praktikumi. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2020. – 78-bet.(Sharipova G. Workshop on Music Teaching Methods. – Tashkent: Turon-Iqbol, 2020. – p. 78).

3.Eshmamat og'li N. A. METHODOLOGICAL, TECHNOLOGICAL AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF VOCAL EDUCATION INTEGRATED WITH GENERAL PROFESSIONAL MUSICAL SUBJECTS //JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS. – 2025. – T. 90. – №. 1. – C. 86-89.

4.Rajabov I. Vokal pedagogikasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2019. – 94-bet. (Rajabov I. Fundamentals of Vocal Pedagogy. – Tashkent: O'qituvchi, 2019. – p. 94).

5.Abdullayev R. Xonandalik san'ati va ijrochilik mahorati. – Toshkent: Fan, 2018. – 112-bet.(Abdullayev R. The Art of Singing and Performance Skills. – Tashkent: Fan, 2018. – p. 112).

6.Tursunov R. O'zbekiston musiqa madaniyati tarixi. – Buxoro: Ma'naviyat, 2017. – 145-bet.(Tursunov R. History of Musical Culture of Uzbekistan. – Bukhara: Ma'naviyat, 2017. – p. 145).

7.O'G'Li T. R. Z. et al. O 'QUVCHILARDA VOKAL ASARLARINING RIVOJLANISHI: OVOZ KUCHINI QO 'ZG 'ATISH //Oriental Art and Culture. – 2023. – T. 4. – №. 5. – C. 224-230.

8.Ismoilov S. Musiqa pedagogikasi va zamonaviy metodlar. – Toshkent: Fan, 2021. – 83-bet.(Ismoilov S. Music Pedagogy and Modern Methods. – Tashkent: Fan, 2021. – p. 83).

9.Karimov A. Musiqiy ijrochilik asoslari. – Samarqand: Zarafshon, 2018. – 97-bet.(Karimov A. Fundamentals of Musical Performance. – Samarkand: Zarafshon, 2018. – p. 97).

10.Akbarov I. Musiqa lug'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2013. – 156-bet.(Akbarov I. Music Dictionary. – Tashkent: Gafur Gulom Publishing House, 2013. – p. 156).

11. Yo'ldashev B. Musiqa ta'limida innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Istiqlol, 2020. – 104-bet.(Yuldashev B. Innovative Pedagogical Technologies in Music Education. – Tashkent: Istiqlol, 2020. – p. 104).

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK 316.42(575.1)
ORCID: 0009-0008-8549-6813
QUDRATOV NAMOZ TOJIMURODOVICH
Termiz davlat pedagogika instituti Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti Tarix kafedrasi o'qituvchisi
E-mail:namozkudratov@gmail.com

MUSTAQIL O'ZBEKISTONDA IJTIMOIY SOHADAGI OLIB BORILGAN O'ZGARISHLAR

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada mustaqilikka erishganimizdan so'ng Surxon vohasi hududida amalga oshirilgan ijtimoiy sohadagi hamda ta'lim tizimidagi islohotlar, ijtimoiy soha bo'yicha qanday ishlar olib borilganligi, ta'lim tizimini rivojlantirish va aholini sifatli ta'lim jarayoni bilan ta'minlash borasida qanday tadbirlar tashkil etilganligi kabi masalalarga to'xtalib o'tamiz. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ijtimoiy sohada amalga oshirilgan islohotlar hamda ularning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati tahlil qilingan. Xususan, ta'lim tizimini takomillashtirish, aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, kambag'allikni qisqartirish, sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish va mahalla institutining faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan davlat siyosati yoritilgan. Maqolada imkoniyati cheklangan bolalarni uyda yakka tartibda o'qitish tizimi, "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" va "Temir daftar" kabi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining amaliy natijalari Termiz shahri misolida ko'rsatib berilgan. Shuningdek, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari, Prezident maktablari hamda oliy ta'lim tizimidagi o'zgarishlar ilmiy asosda tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari mamlakatda olib borilgan ijtimoiy islohotlar aholi turmush darajasini oshirish, yoshlarning sifatli ta'lim olishi va fuqarolar farovonligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilayotganini ko'rsatadi.

KALIT SO'ZLAR: *Xalq ta'lim tizimi, farmonlar, qarorlar, "Temir daftar", litsey, maktabgacha ta'lim tashkiloti, mahalla faoliyati.*

ИЗМЕНЕНИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЕ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА

АННОТАЦИЯ: В данной статье анализируются реформы, проведенные в социальной сфере Узбекистана в годы независимости, и их значение для развития общества. В частности, освещается государственная политика, направленная на совершенствование системы образования, усиление социальной защиты населения, сокращение бедности, развитие системы здравоохранения и повышение эффективности работы районных институтов. В статье представлены практические результаты системы индивидуального домашнего обучения детей-инвалидов, таких как «Женская тетрадь», «Молодёжная тетрадь» и «Железная тетрадь», на примере города Термез. Также на научной основе анализируются изменения в системе академических лицеев, профессиональных училищ, президентских школ и высшего образования. Результаты исследования показывают, что проведенные в стране социальные реформы служат важным фактором повышения уровня жизни населения, обеспечения качественного образования для молодежи и благополучия граждан.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Система народного образования, указы, постановления, «Железная тетрадь», лицей, дошкольная образовательная организация, дворовая деятельность.*

CHANGES IN THE SOCIAL SPHERE OF THE SURKHAN OASIS

ABSTRACT. This article analyzes the social reforms implemented in Uzbekistan since independence and their significance for the development of society. In particular, it highlights state policies aimed at improving the education system, strengthening social protection, reducing poverty, developing the healthcare system, and increasing the efficiency of district institutions. The article presents the practical results of individual home education systems for children with disabilities, such as «Women's Notebook», «Youth Notebook», and «Iron Notebook», on the example of the city of Termez. It also presents a scientific analysis of changes in academic lyceums, vocational schools, presidential schools, and the higher education system. The results of the study show that the social reforms implemented in the country serve as an important factor in raising living standards, ensuring high-quality education for young people, and ensuring the well-being of citizens.

KEYWORDS: *Public education system, decrees, resolutions, «Iron Notebook», lyceum, preschool educational organization, neighborhood activities.*

KIRISH. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakat hayotining barcha jabhalarida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirila boshlandi. Ayniqsa, ijtimoiy sohani rivojlantirish, aholining turmush darajasini yaxshilash hamda fuqarolarning ijtimoiy faolligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Shu bilan birga, ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va uning sifatini oshirish masalalari jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etildi.

Mamlakatimizda imkoniyati cheklangan bolalarni qo'llab-quvvatlash va ularning ta'lim olish huquqini ta'minlash maqsadida qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi va Sog'liqni saqlash vazirliklarining qo'shma qarori asosida ishlab chiqilgan hamda 2015-yil 30-iyunda Adliya vazirligi tomonidan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan Nizom uyda yakka tartibda ta'lim oladigan o'quvchilar uchun davlat ta'lim standartlari asosida o'qitish tartibini belgilab berdi. Termiz shahri umumta'lim maktablarida ham uy sharoitida ta'lim olayotgan o'quvchilar uchun zarur pedagogik va psixologik sharoitlar yaratilgan bo'lib, ularning o'quv jarayonlari mutaxassislar nazorati ostida olib borilmoqda. Bu o'quvchilarga ta'lim olishlari uchun Xalq ta'limi bo'limi tomonidan barcha shart-sharoitlar yaratilgan [1] .

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Termiz shahar xalq ta'limi muassasalarida 2020-yilda amalga oshirilgan ishlar bo'yicha O.N. Sadatov ma'lumoti tahlili Mazkur manba Termiz shahridagi xalq ta'limi tizimining amaliy faoliyatini yorituvchi muhim statistik va tahliliy material hisoblanadi. Unda 2020-yil davomida umumta'lim muassasalarida olib borilgan tashkiliy, o'quv-uslubiy va ma'naviy-ma'rifiy ishlar haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Ayniqsa, ta'lim sifatini oshirish, maktablarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash hamda pedagog kadrlarning malakasini oshirish masalalari asosiy yo'nalish sifatida ko'rsatib o'tilgan. Ushbu manbaning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, unda hududiy ta'lim tizimining real holati amaliy misollar asosida yoritiladi. 2020-yilda pandemiya sharoitida ta'lim tizimida yuzaga kelgan muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar ham muhim tahliliy material vazifasini bajaradi. Shu jihatdan mazkur ma'lumotlar hududiy ta'lim siyosatini o'rganishda birlamchi manba sifatida katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, ushbu hujjat orqali Termiz shahridagi maktablarning faoliyati, o'quvchilarning ta'lim jarayoniga qamrovi va ta'lim sifati ko'rsatkichlarini tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Bu esa maqolada xalq ta'limi tizimidagi islohotlarning mahalliy natijalarini ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi.

Hududlarni kompleks rivojlantirish, aholining yashash sharoitlarini yaxshilash va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etish maqsadida davlat tomonidan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-avgustdagi PQ–3182-son qaroriga muvofiq hududlarni sektorlar asosida boshqarish tizimi joriy qilinib, xalq bilan manzilli ishlash mexanizmi shakllantirildi. Mazkur tizim aholi murojaatlarini o'rganish va muammolarni joyida hal etishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu tizim xalq bilan manzilli muloqotning yo'lga qo'yilishiga imkon yaratdi[2].

Mamlakat taraqqiyotining turli davrlarida yuzaga kelgan muammolar yechimi ishlab chiqilib, aniq shart-sharoitlar taqozosiga binoan amalga oshirildi. Pandemiya sharoitida ijtimoiy jihatdan himoyalanishga muhtoj oilalarning jami oilalardagi ulushi 8,0 foizdan 21,0 foizgacha ortdi. Pandemiya davrida aholining ijtimoiy himoyaga ehtiyoji sezilarli darajada ortdi. Shu sababli kambag'allikni qisqartirish, ishsizlikni kamaytirish va fuqarolarni tadbirkorlik faoliyatiga jalb etishga qaratilgan yangi mexanizmlar ishlab chiqildi.

Xususan, "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" va "Temir daftar" tizimlari orqali ehtiyojmand oilalar va fuqarolarni qo'llab-quvvatlash ishlari yo'lga qo'yildi. Termiz shahrida ham ushbu tizimlar asosida ishsiz fuqarolarni band qilish, subsidiya va moddiy yordam ajratish, tomorqachilik hamda issiqxona faoliyatini rivojlantirish bo'yicha amaliy ishlar olib borildi.

Mamlakatimizda kambag'allikni qisqartirish va ish bilan taminlanmagan hamda mehnatga layoqatli aholini tadbirkorlikka jalb etish maqsadida, shahar sharoiti bo'lsa ham, 2020-yilda 24-nafar fuqarolar bo'sh turgan tomorqadan foydalanib, o'zini o'zi band qilishlari uchun issiqxonalar qurib berildi. Buning uchun 160,8 million so'm pul mablag'lari ajratildi, 42 nafar fuqarolar tomorqalaridan foydalanish uchun sug'orish vositalariga 93,6 million so'm pul mablag'lari ajratilib, sug'orish vositalari yetkazib berildi. 2021-yilda 637 nafar ishsizlarga ishsizlik nafaqasi to'lab berildi. Shu jumladan, "Ayollar daftari" ga kiritilgan 89 nafar, "Yoshlar daftari" ga kiritilgan 76 nafar fuqarolarga hamda "Temir daftar"ga kiritilgan oilalarning 43 nafar a'zolariga ishsizlik nafaqasi tayinlanib ijtimoiy himoyaga olindi.

Mahalla faoliyati nafaqat son jihatdan, balki sifat jihatdan tubdan o'zgardi. Aholining bandligini ta'minlash, kambag'allikdan chiqarish va daromad manbaiga ega bo'lishini ta'minlash ustuvor vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi[3]. Mahalla institutining jamiyat hayotidagi o'rni ham yangi bosqichga ko'tarildi. "Mahallabay" ishlash tizimi orqali aholi bandligini ta'minlash, daromad manbalarini yaratish va kambag'allikni kamaytirishga

alohida e'tibor qaratildi. Shu maqsadda mahallalarda "hokim yordamchisi" lavozimi joriy etilib, fuqarolar muammolarini bevosita hududning o'zida hal qilish mexanizmi yo'lga qo'yildi[4].

Istiqlol yillarining dastlabki yillaridan ma'rifiy ishlarga katta e'tibor berildi. Jumladan, "Bilim" jamiyati shahar ziyolilarining ma'rifiy uyushmasiga aylantirildi. Uyushma ikki yillik arab tili, olti oylik eski o'zbek yozuvi, o'zbek tilida ish yuritish, chet tillarni o'rganish kurslarini tashkil etdi. Termiz shahrining ilmiy markaz sifatida yuksalishini ta'minlash maqsadida 1992-yil may oyida Arxeologiya institutining Surxondaryo bo'limi tashkil etildi. Surxondaryo viloyat hokimi H.Berdiyevning 1992-yil 20-iyuldagi №144-F farmoyishiga binoan Arxeologiya institutining Surxondaryo bo'limiga Termizda faoliyat ko'rsatayotgan V.I.Lenin muzeyi binosi bepul olib berildi[5].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Mustaqillik yillarida ta'lim va ma'rifat sohasida ham muhim o'zgarishlar amalga oshirildi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun asosida uzluksiz ta'lim tizimi takomillashtirildi. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qator qarorlar qabul qilinib, yoshlarning kasbiy bilim olishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Termiz shahrida tashkil etilgan akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari hudud iqtisodiyoti uchun malakali mutaxassislar tayyorlashga yo'naltirildi. 1998-yil 24-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarini tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish to'g'risida"gi 77-son Qarori qabul qilindi. Akademik litseyni bitiruvchilarga davlat tomonidan tasdiqlangan diplom beriladigan va u ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallagan ixtisoslik bo'yicha ishlash imkoniyati berildi.

Termiz shahrida qurilish litseyi o'rnida tashkil etilgan Oziq-ovqat sanoati kasb-hunar kolleji qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat korxonalari uchun mutaxassis tayyorlashga ixtisoslashtirildi. 1998-yil 19-mayda Termiz davlat universiteti qoshida 1-akademik litsey ochildi. Keyinchalik, hozirgi TerDU akademik litseyi 2008-yilda yangi bino qurilishi asosida Termiz davlat universiteti qoshidagi 2-son akademik litsey nomi bilan tashkil etildi. Termiz davlat universiteti 2-son akademik litseyi Nizomi 2018-yil 19-yanvarda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 49-sonli raqam bilan tasdiqlanib TerDU akademik litseyi nomiga o'zgartirilgan. Akademik litseylar faoliyati tubdan o'zgardi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 26-sentyabrdagi PQ-3290-sonli "Oliy ta'lim muassasalariga kirish uchun nomzodlarni maqsadli tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida qarori"ga asosan quyidagi o'zgarishlar vujudga keldi hamda akademik litsey o'qituvchi va o'quvchilariga bir qancha imkoniyatlar yaratilishi bilan birga bir qator vazifalar ham qo'yildi Masalan, yuqoridagi ushbu qarorga asosan 2017-2018-o'quv yilidan boshlab akademik litseylarda o'qish muddati ikki yil etib belgilandi va ularga o'quv-metodik jihatdan rahbarlik qilish O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan amalga oshiriladi[6].

Bundan tashqari, maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish, zamonaviy ta'lim muassasalari qurish va yoshlarning sifatli bilim olishiga sharoit yaratish masalalariga ham katta e'tibor qaratildi. Xususan, Termiz shahrida yangi turdagi ta'lim muassasalari, jumladan Prezident maktabi va xususiy maktablar faoliyat boshladi. Ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash hamda yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish uchun zarur mablag'lar ajratildi.

Maktabgacha ta'limi tizimida Termiz shahrida 2017-yilda faqat 27 davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyat ko'rsatar edi. Termiz shahrida 1992-yilda 42 ta maktabgacha muassasa faoliyat ko'rsatib, ularga 7255 bolalar jalb etilgan edi[7]. 2002-yilga kelib ularning soni 34 taga, tarbiyalanuvchilar soni 3680 nafarga tushib qoldi[8]. Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida iqtisodiy muammolar natijasida korxonalar tasarrufidagi bolalar muassasalari davlat byudjeti hisobiga olindi.

2021-yilda moddiy-texnika bazasi jahon standartlariga mos bo'lgan 40 mlrd. so'mlik yangidan "Prezident maktabi" qurilib, foydalanishga topshirildi. Shaharda tashkil etilgan 2 ta xususiy maktablar ingliz tilini o'rgatishga ixtisoslashtirildi[9]. Yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish maqsadida shaharda tizimli ishlarni amalga oshirish bo'yicha aniq vazifalar belgilanib, ta'lim muassasalarini zarur jihozlari va kitoblar bilan ta'minlash uchun 434 million so'm mablag' ajratildi

XULOSA. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ijtimoiy sohani rivojlantirishga qaratilgan islohotlar izchil ravishda amalga oshirildi. Xususan, ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, kambag'allikni kamaytirish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish borasida muhim natijalarga erishildi. Oliy ta'lim tizimida yoshlarga kenG imkoniyatlar yaratilib, oliy ta'lim bilan qamrov darajasi oshirildi. Shu bilan birga, tibbiyot sohasida zamonaviy uskunalar bilan jihozlangan yangi muassasalar barpo

ISSN: 3060-4761

etildi hamda mavjud shifoxonalar rekonstruksiya qilindi. Termiz shahrida viloyat ko'p tarmoqli tibbiyot markazi huzurida zamonaviy tibbiyot klasteri hamda onkologiya markazi filialining qurilishi boshlanganligi hudud sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bundan tashqari, Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 5-martdagi 172-son qaroriga asosan Toshkent tibbiyot akademiyasining Termiz filiali tashkil etilib, hudud uchun malakali tibbiyot kadrlarini tayyorlash imkoniyati kengaydi. Umuman olganda, mustaqillik yillarida amalga oshirilgan ijtimoiy islohotlar mamlakat taraqqiyoti, fuqarolar farovonligi va inson manfaatlarini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Termiz shahar xalq ta'limi muassasalarida 2020 yilda amalga oshirilgan ishlar to'g'risida Termiz shahar xalq ta'limi bo'limi mudiri O.N.Sadatov ma'lumoti.

2.O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 32-son, 802-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 03.03.2018-y., 06/18/5329/0846-son, 06.03.2018-y., 06/20/5370/0975-son; 09.01.2019-y., 07/19/4102/2434-son; 29.06.2020-y; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.12.2021-y., 06/21/27/1116-son.

3.Markaziy bank asosiy stavkasini kurib chikish buyicha pul-kredit siyosati taxlili. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. - T. 2020 yil 23 iyul. https://cbu.uz/upload/iblock/3cd/Markaziy-bank-asosiy-stavkasini-ko'rib-chiqish-bo'yicha-Pul_kredit-siyesati-tahlili. pdf (Murojaat sanasi: 17.03.2021 y.)

4.Termiz shahar hokimligi arxivi. Shahar hokimining Yoshlar siyosati, ijtimoiy rivojlantirish va ma'naviy-ma'rifiy ishlar, turizm va sportni rivojlantirish masalalari bo'yicha majmuasi. Yig'ma jild № 05-22 Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi shahar Kengashi hujjatlari.2021- yil dekabr.

5.Termiz shahar hokimligi arxivi. Shahar hokimining Yoshlar siyosati, ijtimoiy rivojlantirish va ma'naviy-ma'rifiy ishlar, turizm va sportni rivojlantirish masalalari bo'yicha majmuasi. Yig'ma jild № 05-22 Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi shahar Kengashi hujjatlari. 2021-yil dekabr.

6.Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 1092 -fond. 1-ro'yxat, 2-ish, 1-varaq.

7.Termiz shahar hokimligi arxivi. Termiz shahar hokimligi boshqaruvi Yig'majild № 01-07. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarorlari. 2017 -yil sentyabr.

8.Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 1091 -fond. 1-ro'yxat, 191-ish, 69-varaq.

9. Termiz shahar hokimligi arxivi.Yig'ma jild № 05-30. Nodavlat ta'lim muassasalarining chet tillarini o'rganish bo'yicha o'quv kurslarini tashkil etish sohasiga oid hujjatlari.2020-yil dekabr.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 373.8.155
ORCID: 0009-0007-9643-4020

QURBONOVA ZEBINISO MAMARAJAB QIZI
v.b.dotsent, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa dortori (PhD).
Termiz davlat pedagogika instituti
E-mail: zebinisoqurbonovax7@gmail.com

SPIRITUAL AND MORAL UPBRINGING AND SCIENTIFIC MATURITY: ON THE EXAMPLE OF ABU ALI IBN SINA AND ABU RAYHON BERUNIY'S ACTIVITY

ABSTRACT. This article explores the profound political and social upheavals that shaped the formative yers of two of the greatest scholars of the medieval Islamic world, Ibn Sina (Avicenna) and al-Biruni. Focusing on the period between 992 and 995, the stady examines the collapse of the Samanid dynasty and its far-reaching consequences for Central Asia's intellectual landcape. The analysis highlights how military instability, economic decline, and shifting political allegiances forced both scholars into exile, poverty, and uncertainty. Despite these adversities, Ibn Sina and Beruni demonstrated remarkable intellectual resilience, continuing their scientific, philosophy, and medical pursuits. The articl pays particular attention to al-Biruni experiences in Rayy and his collaboration with the astronomer Abu Mahmud al-Khujandi, as well as Ibn-Sina struggle to sustain his scholarly work amid bureaucratic and economic hardship. By situating their personal trajectories within broader geopolitical transformations, the study underscores the enduring relationship between political instability and the preservation of scientific creativity in medieval Islamic civilization.

KEYWORDS: *Ibn Sina (Avicenna), al-Biruni, Samanid dynasty, Central Asia, political instability, intellectual history, medieval science, astronomy, philosophy, Islamic civilization*

MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYA VA ILMIY BARKAMOLLIK: ABU ALI IBN SINO HAMDA ABU RAYHON BERUNIY FAOLIYATI MISOLIDA

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada o'rta asr Islom olamining ikki buyuk allomasi–Ibn Sino (Avisenna) va al-Beruniy hayotiga ta'sir ko'rsatgan chuqur siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar tahlil qilinadi. Tadqiqot 992-995 yillar oralig'ida Somoniylar davlati tanazzuli va uning Maqkaziy Osiyo intellectual muhitiga ko'rsatgan keng qamrovli ta'sirini o'rganadi. Tahlil natijalari siyosiy beqarorlik, iqtisodiy inqiroz va hokimiyatlar o'rtasidagi o'zgaruvchan munosabatlar olimlarni muhojirlikka duchor etganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Ibn Sino va al-Beruniy ushbu qiyinchiliklarga qaramasdan, ilmiy, falsafiy va tibbiy izlanishlarini davom ettirib, yuksak intellectual bardosh namunasini namoyon etganlar. Maqolada, ayniqsa, al-Beruniyning Ray shahridagi faoliyati, astronom Abu Mahmud al-Xo'jandiy bilan hamkorligi, shuningdek, Ibn Sinoning byurokratik va iqtisodiy murakkabliklar sharoitida ilmiy faoliyatini saqlab qolish uchun olib brogan kurashiga alohida e'tibor qaratilgan. Ularning shaxsiy hayot yo'llarini kengroq geosiyosiy jarayonlar bilan bog'lagan holda, tadqiqot siyosiy beqarorlik va o'rta asr Islom sivilizatsiyasida ilmiy ijodkorlikni saqlab qolish o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib beradi.

KALIT SO'ZLAR: *Ibn Sino, Beruniy, Somoniylar, Markaziy Osiyo, ma'naviy tarbiya, siyosat, tarixiy salohiyat, astronomiya, falsafa, Islom sivilizatsiyasi.*

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ И НАУЧНАЯ ЗРЕЛОСТЬ: НА ПРИМЕРЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АБУ АЛИ ИБН СИНЫ И АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматриваются глубокие политические и социальные потрясения, повлиявшие на судьбы двух выдающихся учёных средневекового исламского мира - Ибн Сина (Авиценны) и аль-Бируни Исследование посвящено периоду 992 - 995 годов и анализирует распад государства Саманидов, а также его масштабные последствия для интеллектуальной жизни Центральной Азии. Анализ показывает, что политическая нестабильность, экономический упадок и изменение политических союзов привели учёных к изгнанию, бедности и состаянию неопределённости. Несмотря на эти трудности, Ибн Сина и аль-Бируни проявили выдающуюся интеллектуальную стойкость, продолжая свои научные, философские и медицинские исследования. В статье особое внимание уделяется деятельности аль-Беруни в городе Рей, его сотрудничеству с астрономом Абу Махмудом аль-Худжанди, а также борьбе Ибн Сины за сохранение научной деятельности в условиях бюрократических и экономических трудностей. Рассматривая их жизненный путь в контексте более широких геополитических преобразований, исследование подчёркивает устойчивую взаимосвязь между политической нестабильностью и сохранением научного творчества в средневековой исламской цивилизации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ибн Сина (Авиценна), аль-Бируни, династия Саманидов, Центральная Азия, духовно-нравственное воспитание, политическая нестабильность, интеллектуальная история, средневековая наука, астрономия, философия, Исламская цивилизация.*

INTRODUCTION. For Ibn Sina and Biruni, the years 992–995 marked a major turning point in their lives. During this period, the Samanid dynasty collapsed, bringing political instability and social change across Central Asia. Both scholars were born and raised under Samanid rule-Ibn Sina in Bukhara and Biruni in Khwarazm-and were deeply influenced by the cultural and educational values of the Samanid era.

The Samanid state had become one of the leading cultural and economic centers of the Islamic world due to its strong administration, trade development, and support for science and literature. Bukhara, in particular, emerged as an important intellectual center that attracted poets, historians, astronomers, and religious scholars.

However, by the late tenth century, internal political conflicts, growing military expenses, and the rise of local independence movements weakened the state. Decentralization in regions such as Khwarazm and Khorasan further accelerated the decline of the Samanid dynasty, creating difficult conditions that strongly affected the lives and scientific activities of Ibn Sina and Biruni.

METHODS. The second force was a newly emerging grouping of Turkic tribes in what is now Kyrgyzstan and western Xinjiang in China. A dynamic leader, Ilek Khan, forged these disparate tribes into an effective confederation. Quite separate from the nomads who staffed the Samanis' army, the Karakhanids, as they are called, adopted Islam and came to admire what they considered the Samanis' worldly and modern lifestyle. But they were also intent on conquering Bukhara and other Samani- ruled regions, including Khwarazm and Khorasan. To resist the Karakhanid army, the Samani emirs greatly expanded their own Turkic forces and imposed onerous new taxes to pay these added hirelings. This in turn stiffened the resistance of Samani landowners everywhere, including those in Biruni's homeland of Khwarazm and its capital, Kath.

Keenly aware of these developments, the Samanis' neighbors to the west, in what is now Iran, set out to attract the leaders of Bukhara's wayward territories to their own camp, creating the third force. The Buyids, as they are known, patronized a rich cultural life in their main cities and up to this point had maintained cordial relations with Bukhara. This arrangement had thrived even though the Buyids were Shiia Muslims and the Samanis were Sunni. However, when the Buyids began exerting pressure on Bukhara, Samani landowners in Khwarazm and Khorasan began flirting with them in order to exert leverage against Bukhara's high tax policies. Either lower our taxes, they warned, or we will shift our loyalties to the Buyids.

Together, the confluence of these three forces created a spirit of secessionism across the Samanis' lands. Strong leadership might have enabled them to weather these centrifugal forces, but the last three Samani rulers in Bukhara (including Ibn Sina's patron, the emir Abu Muhammad Nuh) vacillated between inaction and risky adventurism. In a panic, they granted near- unlimited power to one of their youngest Turkic generals, the ambitious but only marginally loyal Sebuktegin. To sweeten the deal, they also made him overlord of the province of Ghazni in Afghanistan. The rise of the Karakhanids, the secessionist movements in Khwarazm and Khorosan, and pressure from the Buyids led directly to the collapse of the Samani state. It also wrought crises in the lives of Biruni and Ibn Sina. For Biruni, who until now had largely ignored geopolitics, the crisis was unexpected, sudden, and crushing. As he later recalled, "Disaster took me by surprise, erasing all that I had known and all the fruits of my endeavors".

The immediate cause of this downturn in his life were two ill- advised acts by the rulers of Khwarazm. First, the reigning shah of Khwarazm in Kath, Ibn Iraq's brother, took advantage of the confusion in Bukhara to declare his independence from Samani control. Immediately thereafter, Mamun ibn Muhammad, the local emir in the nearby city of Gurganj and a Samani loyalist, mounted a counterattack against the rebellious dynasty in Kath. In 994 the combined force of Sebuktegin's nominally loyal Turks and Mamun ibn Muhammad's troops from Gurganj destroyed the Iraq dynasty's army at Kath. The rebels were marched off to the Samani emir Nuh II, who blinded and then executed them. Other members of the Ibn Iraq dynasty and those who supported them, including Biruni's mentor and colleague, Abu Nasr Mansur ibn Iraq, and Biruni himself, were branded as rebels and outcasts. The capital of Khwarazm now moved officially from Kath to Gurganj.

With nothing but the clothes on his back, Biruni fled into the desert south of Kath and then westward all the way to the city of Rayy, the seat of the Shiite Buyids. Arriving penniless and without friends, he was fortunate to be given lodging by a kindly merchant. Biruni's only known contacts in Rayy were two brothers who traded in rare jewels and metals at the local market, a far cry from the privileged circles in which Biruni had moved in Kath. At one point Biruni even had to endure the insults of "a well- to- do ignoramus," whose sole claim to authority was that he was rich. With no alternative, Biruni was to spend the next two years in Rayy. He had left behind his globe, his astronomical and geodesic instruments, and all of his books, which were destroyed during the rebellion.

RESULTS. What remains of medieval Rayy has today been absorbed into the burgeoning Twentieth District of the capital of modern Iran, Tehran. By the time of Biruni's arrival, Rayy, a 6,000- year- old trading center, had become a leading entrepot on the routes from the Middle East to Central Asia and India. Ruled by a wealthy branch of the Shiite Buyids, Rayy boasted rich libraries, was the seat of a major Syrian Christian bishopric, and was the headquarters of what remained of the Zoroastrians. It had also been the birthplace of the renowned if controversial Persian medical pioneer, Abu Bakr al- Razi. The memory of Razi's achievements and also of his subversive philosophical ideas was very much alive in Rayy when Biruni arrived there in 994. More recently, the ruler at Rayy, Fahr ad- Daula, had attracted to his court the great Central Asian mathematician and astronomer Abu Mahmud Khujandi from Khojent, in what today is Tajikistan. Khujandi had achieved distinction in trigonometry by demonstrating how the law of sines could be applied to spherical triangles. He was also a pioneer in trying to explain the impossibility of solving certain equations in rational numbers. This problem, identified first by Pythagoras and known since the seventeenth century as "Fermat's Theorem," was definitively solved only in 1994 by the English mathematician Andrew Wiles. When Biruni arrived in Rayy, Khujandi was applying his expertise in mathematics and trigonometry to astronomy.

It was a coup for the emir to have attracted Khujandi to Rayy. To honor his renowned guest, Fahr ad- Daula funded the construction of an observatory, where Khujandi carried out the studies that were to be the capstone of his career. Prior to Khujandi, astronomical calculations had been based on direct observations- a dangerous practice when they involved the sun. Khujandi's observatory consisted of an enormous and fixed mural sextant covered by a cupola. Light penetrated through a small hole, or diopter, to a darkened chamber, where there was an equally large but movable alidade or pointer. Used carefully, this system made possible precise measurements of the angles of heavenly bodies, including the sun.

Khujandi's goal was to pin down the earth's axial tilt, in other words, to solve the problem of determining the same "obliquity of the ecliptic" that had interested Biruni. Khujandi knew that Ptolemy had concluded that it was 23 degrees and 52 seconds and that Indian astronomers had found it to be 24 degrees. Khujandi bested Ptolemy by calculating the tilt to be 23 degrees, 32 minutes, and 19 seconds. Another of his innovations was his discovery that the obliquity of the ecliptic was changing through time. Khujandi also realized that his own measurement of this shift was off by two seconds. Given that he had proudly drafted a treatise on his grand new observatory, proclaiming, "I invented it!" this was more than embarrassing. The question was what to do. How had this error occurred and how could it be corrected?

Biruni, who had arrived in Rayy penniless and lacking letters of introduction, had somehow managed to win Khujandi's confidence. Some early writers claimed that Biruni did this by pointing out to Khujandi that the error in his measurement of the obliquity of the ecliptic had been caused by the settling of one of the massive walls of his instrument. Biruni himself denied having made this discovery. He did, however, compose a meticulous study of this innovative instrument, a work that gained wide repute and eventually became the basis for the design of the three greatest observatories of the Muslim world: his own in Ghazni, Tusi's in Maragha, and Ulugbeg's in Samarkand. In the end, Khujandi, the world's leading astronomer and mathematician, treated Biruni as an equal. His influence on the young scientist was to equal that of Biruni's first mentor, Ibn Iraq. Biruni's interests in Rayy were not limited to mathematics and astronomy. He was befriended by some jewelers, and this inspired him to begin studying minerals, an interest that would eventually result in his inventing the concept of specific gravity. He also found time to begin compiling a catalogue of Razi's writings on mathematics, philosophy, astronomy, and religion, as well as medicine. Many years later Biruni would return to the study of this immensely talented but controversial figure.

Discussion. Biruni's productive days in Rayy were not to last. Even at the time of his arrival the situation there was descending into chaos. The ruler, whose Persian name was Abulhasan Ali ibn Hasan but who had early been awarded the pompous Arabic title "Pride of the Dynasty" (Fahr al- Dawla), spent most of his adult life fighting his brothers over their inheritance. When two of his brothers died in 983– 984, he had claimed their lands and granted to himself the further honorific title "King of Kings" (Shahanshah). A decade later, just as Biruni was fleeing Kath, Fahr al- Dawla foolishly tried to seize one of the Samanis' richest regions for himself. When his forces were decisively repulsed, unrest broke out back in Rayy. Then Fahr al-Dawla's highly competent vizier died, as did Fahr himself, in 997. At this point Mamun Ibn Muhammad destroyed the Ibn Iraq dynasty and prepared to move the capital from Kath to Khwarazm, his own city. As noted, he brought glory to himself by forgiving Ibn Iraq for the sin of being related to the fallen shah and invited him to his court. By 997 Biruni had moved back to his hometown.

During the decline of the Samanid state, Ibn Sina also experienced serious political and economic difficulties. The Karakhanid attacks on Bukhara in 992 weakened the Samanid government and created continuous instability in the region. Military conflicts, rebellions, and struggles for power disrupted social and scientific life. Despite these hardships, Ibn Sina continued his medical practice, taught students, and wrote his first philosophical works.

The death of his father and the economic collapse of the Samanid state further complicated his life. Because his medical activity did not provide sufficient income, Ibn Sina was forced to work in the Samanid financial administration. Nevertheless, he remained devoted to science and education, demonstrating strong spiritual-moral values, perseverance, and commitment to intellectual development even during times of crisis

CONCLUSION. The impact of this first period of turmoil on the lives of Ibn Sina and Biruni was to confirm rather than undermine their commitment to the studies they had developed in their earlier youth. For Biruni this meant a focus above all on mathematics and astronomy and their practical application. For Ibn Sina it meant medicine and "thinking about thinking," that is, the rational processes by which we can gain certain knowledge of everything from nature to God. In short, neither abandoned those interests in the face of adversity. Ibn Sina's office job did not prevent him from continuing his medical studies and even allowed time for him to write his first philosophical treatises. Biruni resigned himself to living as a pauper in order to work under the tutelage of the great mathematician and astronomer Khujandi. Thanks to their persistence, both gained recognition and admiration among an ever-widening circle of the intellectual cognoscenti of Central Asia and the Muslim East.

REFERENCES

1.Bulgakov, Zhizn i trudy Beruni, p. 35. Abu Raikhan Biruni, The Yoga Sutras of Patanjali, Mario Kozah, transl. and ed., New York, 2020

2.For a thorough discussion of Biruni and Khujandi's observatory, see Bulgakov, Zhizn i trudy Beruni, ch. 3.

3.Biruni, Geodezia, Izbrannye proizvedendii, P. G. Bulgakov, ed., Tashkent, 1973, p. 137. Abu Raikhan Biruni, Kniga vrazumleniia nachatkam nauki o zvezdakh, B. A. Rozenfeld and A. Akhmedov, eds., Tashkent, 1975

4.The French scholar Boilot found the sole copy of this paper at the Jesuit University in Beirut: D. J. Boilot, "L'Oeuvre d'al- Berumi: Essai bibliographique," Institut Dominicain d'etudes orientales du Caire, Melanges, vol. 2, Cairo, 1955, p. 237; but when the Soviet scholar Bulgakov searched for it he was told the paper disappeared during World War I. Bulgakov, Zhizn i trudy Beruni, p. 50. Avicenna (Ibn Sina), Jon McGinnis, transl., ed., The Physics of the Healing: A Parallel English- Arabic Text, 2 vols., Provo, 2009.

5.Avicenna (Ibn Sina), Avicenna's Psychology, Laleh Bakhtiar, transl., Chicago, 2013.

6.Qurbonova, Z. M. Q. (2024). Oliy ta 'lim tizimida sharq allomalari asarlaridan foydalanishning mavjud holati va uni takomillashtirish yo 'llari. Academic research in educational sciences, (1), 283-286.

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK: 78:37.091.
ORCID: 0009-0005-2369-8290.

RASULOVA CHAROS
Musiqiy talim yo'nalishi 23.01 guruh talabasi
Termiz davlat pedagogika instituti.
E-mail: rasulovacharos27@gmail.com

UYG'ONISH DAVRINING MADANIY VA TARIXIY ASOSLARI

ANNOTATSIYA: 1. Tadqiqot maqsadi: Mazkur annintatsiyaning maqsadi Uyg'onish davrining madaniy tarixiy asoslari ilmiy jihatdan yoritish ushbu davr shakillanishiga ta'sir ko'rsatadi ijtimoiy, manaviy va gumanistik omillar tahlil qilish va uning jahon madaniyati sivilizatsiyasi taraqiyotidagi o'rnini ochib berishdan iborat.

2.Tadqiqot metodlari: Ushbu Tadqiqot jarayoni jarayonida bir qator ilmiy maxsus va tarixiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Taxlil va sintez metodlari orqali ilmiy adabiyotlar, tarixiy manbalar hamda madaniyatshunoslikka va ilmiy hulosalar chiqadi.

3.Tadqiqot natijalari: Tadqiqot natijasida aniqlandiki antic yunon rim merosiga murojaat qilish va qayta taqlit etish Uyg'onish davri rivojiga hal qiluvchi omil bo'lgan. Uyg'onish davrida yuz bergan ilmiy iqtisodiy o'zgarishlar savdo aloqalarining kenggayishi shaharlarning yuksalishini yanada rivojlantirgan.

Xulosalar: Uyg'onish davri insoniyat tarixida madaniy ilmiy manaviy taraqiyot muhum bosqich nomoyon bo'ldi. Mazkur davrda inson shaxsiga bo'lgan e'tibor kuchayib ilmiy tafakkur muhum qadiriyatlar sifatida shakillanadi.

KALIT SO'ZLAR: *Uyğinish davri, Renessans, madaniy-tarixiy jarayon, gumanizm, antik meros, madaniyat taraqqiyoti, ilm-fan rivoji, san'at yuksalishi, gumanistik tafakkur, sivilizatsiya, ma'naviy yuksalish, Yevropa madaniyati, tarixiy taraqqiyot, madaniy meros.*

ВОЗРОЖДЕНИЕ: КУЛЬТУРНЫЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

АННОТАЦИЯ: 1 Цель данной аннотации заключается в научном освещении культурных и исторических основ эпохи Возрождения, анализе социальных, духовных и гуманистических факторов, оказавших влияние на формирование этого периода, а также раскрытии его роли в развитии мировой культуры и цивилизации.

2.Методы исследования: В процессе исследования был использован ряд научных, специальных и исторических методов. С помощью методов анализа и синтеза были изучены научная литература, исторические источники и культурологические материалы, на основе которых сделаны научные выводы.

3.Результаты исследования: В результате исследования установлено, что обращение к наследию античной Греции и Рима и его переосмысление стало решающим фактором развития эпохи Возрождения. Научные и экономические изменения, произошедшие в этот период, а также расширение торговых связей способствовали дальнейшему росту и развитию городов.

Выводы: Эпоха Возрождения стала важным этапом культурного, научного и духовного развития в истории человечества. В этот период усилилось внимание к личности человека, а научное мышление сформировалось как одна из ключевых ценностей общества.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Наследие народного искусства, эпико-ритмическое исполнение, церемониальные песни, мелодические особенности, национальные инструменты, региональная школа исполнительского искусства, этнокультурные процессы, квалифицированная система образования, культурное обновление, устное наследие, мелодическая структура, творческое обновление.*

STAGES OF DEVELOPMENT OF MUSICAL ART IN SURKHANDARYA REGION AND ITS INDIVIDUAL DIRECTIONS

ABSTRACT. 1. Research Objective: The purpose of this annotation is to provide a scientific analysis of the cultural and historical foundations of the Renaissance, to examine the social, spiritual, and humanistic factors that influenced the formation of this period, and to reveal its role in the development of world culture and civilization.

2.Research Methods In the course of the study, a range of scientific, specialized, and historical research methods were used. Through analysis and synthesis, scientific literature, historical sources, and cultural studies materials were examined, allowing for the formulation of scholarly conclusions.

3.Research Results The study established that engagement with and reinterpretation of the heritage of Ancient Greece and Rome was a decisive factor in the development of the Renaissance. Scientific and economic changes during this period, as well as the expansion of trade relations, contributed to the growth and advancement of cities.

Conclusions The Renaissance represented a significant stage of cultural, scientific, and spiritual development in human history. During this period, attention to the individual intensified, and scientific thinking became one of society's key values.

KEYWORDS: *Renaissance period, Renaissance, cultural-historical process, humanism, ancient heritage, cultural development, scientific progress, artistic flourishing, humanistic thought, civilization, spiritual advancement, European culture, historical development, cultural.*

KIRISH. Uyg'onish davri – insoniyat tarixida manaviy va ilmiy tafakkur markaziy bosqichlari bo'lib asosan XIV-XVI asrlar Yevropani o'z ichiga oladi. [1, 1990 yil 15-bet]Bu davr g'arbiy sivilizatsiyaning burilishi sifatida tarixiy jarayonni o'z ichiga oladi. O'rta asr dunyoqarashi tafakkurga aylanib asosan diniy dogmalar atrofida insonning ijodiy shakillanish bo'lsa, dunyoviy bilimlarga bo'lgan e'tibor va izlanishlar markaziy kasb eta boshlandi.[2, 1979 yil 42-45-bet] Uyg'onish davri madaniy va tarixiy asoslarini o'rganish bugungi kunda ilmiy, falsafiy va madaniyatshunoslik nuqtai nazar sifatida qarashlardan bo'lib qolmoq. Chunki bugungi kunda yuz bergan madaniy trasformatsiya o'sha davr san'at va ilm fanga ta'sir ko'rsatmagan [3, 1995 yil] Uyg'onish davrining madaniy tarixiy asoslari chuqur tahlil qilinib ilmiy ma'naviy taraqqiyotining chuqur ildizlarini aniqlay olamiz. Uyg'onishning tarixiy ildizlari Yunon va Rim madaniy merosiga keying davr ko'rinadi. Uyg'onish davri Yevropaning g'arbiy yuz bergan voqea hodisa sifatida insoniyat madaniy merosi uchun bosqichma bosqich sifatida ko'rinadi. Inson individual rivojlanishini haqiqat izidan istagani va shaxsiy ijodiy qobiliyatini o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. Shu tariqa Uyg'onish davri ilmiy yangiliklarni qabul qilish tayyor jamiyatni shakillantirdi. Uyg'onish davrida (Renessans) nafaqat madaniy va san'at sohalarida balki ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy tizimlarda ham tub o'zgarishlarni yuzasiga keltirilgan davr sifatida tarixga kirgan.(4,60-65 bet) Uyg'onish davri Yevropa madaniyati uchun glabbalashuvga tayanch bo'lgan davr sifatida qaraladi. Bu davrning ilmiy va madaniy yutuqlari keying asrlarda, ayniqsa Enlightenment (yorug'lik davri) va zamonaviy fan sifatida o'z aksini topgan. [5, 12-17 bet]

Mazkur tadqiqotning maqsadi -Uyg'onish davri madaniy ilmiy falsafiy va ijtimoiy jarayonlarini kompleks kompleks tahlil qilish bu davr inson tafakkuri gumanistik qadiriyatlar va ilm fan rivojiga qo'shgan hissalari chuqur o'rganishdan iborat.[6,120-128 bet] Tadqiqotning muhim masalalaridan biri Uyg'onish vaqtida ilm-fan va madaniyat o'zining umumiy o'zaro dialektik bog'liqligini ochib berish, san'at, falsafa va tabiiy fanlar rivojining madaniy tizimlarni ilmiy tadqiqot asoslashdir. Chunki aynan hozirgi davrda Leonardo da Vinchi, Kopernik, Galileo kabi mutafakkirlar faoliyatidagi tajribaviy bilish, empirik metod va ilmiy tadqiqot usullarining rivojlanishi yangi ilmiy tafakkur modelining paydo bo'lishi bo'yicha xizmat qilgan.[7, 2006 58-65 bet]

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

– uyg'onish davrining tarixiy kontekstini tahlilqilish

–antik merosning Uyg'onish tafakkuriga tas'sirini o'rganish.

–ilm-fan va san'at sohalariga yutuqlarini o'rganish.

– gumananizm va individualism rivojini tahlil qilish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Uyg'onish davri (Renssans) insoniyat tarixida madaniya va ilmiy o'zgarishlar XIV-XVI asrlarda Yevropa mamlakatlarini qamrab olgan. Bu davr o'rta asrlar diniy tafakkurdan tashkil etiladi. Ushbu tadqiqotning ilmiy tadqiqoti, ilmiy qiymati shundaki adabiyotlar tahlili orqali Uyg'onish davr jarayonlari ilmiy tadqiqot va madaniy manbalar hamda gumanistik natijalarning aniq tizimli tarzda o'rganiladi. Uyg'onish davri bo'yicha ilmiy adabiyotlar turli yo'nalishlarga

bo'linadi. tarixiy, san'atshunoslik, gumanistik-falsafiy va ijtimoiy-iqtisodiy. Har bir yo'nalish tadqiqotga o'ziga xos ilmiy tadqiqotni taqdim etadi. Tarixiy adabiyotlar uyg'onish davrini ijtimoiy va siyosiy kontekstda tahlil qiladi. Uyg'onish davrini Yevropaning madaniy va ijtimoiy transformatsiyasi sifatida ochib beradi. O. Kristellerning o'z kitobida antik yunon va rim merosining Uyg'nish tafakkuriga ta'sirini ilmiy asosda tahlil qiladi. Kristeller gumanistik qarashlar va ilmiy metodologiya integratsiyasini yoritib, inson tafakkuridagi o'zgarishlarni tushuntiradi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot metodlari metadogik asoslarini tashkil qiladi. Uyg'onish davri ilmiy, falsafiy jarayonlarni o'rganishda xizmat qiladi.[8,1990-yil 45 bet] Tadqiqotda tarixiy va taxliliy metodik asosga ko'ra Ushbu metod Yevropada XIV-XVI asrlarda yuz bergan madaniy va ilmiy o'zgarishlarni tarixiy konteksti tahlil imkonini beradi[9 2000 yil 112 bet]

Tarixiy ilmiy tadqiqot davrining sabab-oqibat bog'liqligini, ijtimoiy-madaniy tafakkurni tushuntirish va rivojlanishini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini beradi. Tadqiqotda komparativ (qiyosiy) metod muhim o'rin egallaydi. Bu metod orqali Uyg'onish va o'rta asrlar madaniyati o'rtasidagi farqlar, davri, antik davr merosi bilan Uyg'onish davri tafakkuri o'ziga xos uzviylik qiyosiy tahlil. qiladi.[10 2014 yil 59-bet]

-uyg'onish davri Yuonon va Rim madaniyat va tafakkurga integratsiyalashgan. San'at asarlari inson tafakkurining gumanistik qarashlariga xizmat qiladi .

-gumanizim rivojlanishi gumanizim mafkura sifatida shakillanganligini ko'rsatadi. Bu o'zgarishlar ilmiy va falsafiy tafakkurni mustahkam poydevor sifatida yaratgan.[14. 2014 59-bet]

2.Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va madaniy transformatsiya

XIV-XVI asrlarda Yevropada shaharlarning rivojlanishi savdo yo'llarining paydo bo'lishi madaniy hayotga tasir ko'rsatadi.

Falsafa asarlariga qayta murojaat qilish "insonga fikr yuritish" kontseptsiyasini kuchaytirgan, bu esa insonning ijodiy qobiliyati, erkin tafakkurini qadrlashga barkamol yangi madaniy paradigma yaratish keltirgan (15, 1972, 95-bet).

2. Natijalarni matnli jadval orqali taqdim etish

Yo'nalish	Qisqacha izoh	Manbalar.
Ijtimoiy iqtisodiy	Shaharlar yuksaldi savdo rivojlandi.	Burke 2012 76 bet
Antik meros	Yunon Rim merosi qayta o'rganildi	Kristeller 1986 yil 52 bet
Gumanizm	Inson shaxsi va ijodiy markaziy mavzu	Rozentfeldt 1978 yil 122 bet
Ilmiy usul	Tajribaviy kuzatuv va empirigik bilim-lar	Vestman 1995 yil 68 bet

3. Muammolar muhokamasi

Tahlil natijalariga ko'ra asosiy muammolar:

1.Gumanizim va inson markaziyligi bilan bog'liq qarama qarshiliklar. Gumanizim rivojlanishi inson o'rni va erkin tafakkur targ'ib qilgan bo'lsada ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki diniy doiralarda qarama-qarashliklar sabab bo'lgan.

2.Ilmiy metodlar va empiric tadqiqotning cheklanishi.

Uyg'onish davrida ilmiy metodlar rivojlangan bo'lsa ayrim sohalarda esa tajribaviy metodlarning yetarli qo'llanilmasligi kuzatilgan.

XULOSA. Uyg'onish davri Renssans insoniyat tarixidan ilmiy falsafiy va ijtimoiy sohalarda tub burilish bo'ldi. XIV-XVI asrlarda Yevropada yuz bergan inson tafakkuriga xizmat qiladi. Uyg'onish davri g'arbiy yevropada antic va rim madaniyat merosi tarqin qilish orqali shakillangan. Shu davr insoniyatga bo'lgan e'tibor yanada kuchayib ilmiy izlanishlar madaniyat madaniyat markazi nomoyon bo'ladi. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi shuni ko'rsatadiki ilmiy tadqiqot rivojilanishi Uyg'onish davri muhum bo'lgan. Leanardo da Vinchi,Galileo Galilei, Nikola Kopernik va boshqa mutafakkirlarning tajriba kuzatuvlari bo'lgan. San'at va estetik tafakkur ham Uyg'onish davri tub buzulishlarini keltirib chiqqan. San'atning rivojlanishi madaniy bo'zgarishlar visual ko'rinishi sifatida tarixda manba qoldi.

Talim tizimi va ilmiy muhitning kengayishi Uyg'onish davrining muhim qismi bo'ladi. Umumiy tahlil shuni ko'rsatadiki Uyg'onish davri ilmiy tafakkur san'at va falsafaning yangi bosqichiga ko'rilishi muhum ro'l o'ynaydi. Antik merosga yordam berish madaniyatni rivojlantirish ilmiy metodlarni rivojlantirish Uyg'onish davri madaniy-tarixi asosini tashkil qildi. Shu bilan birga Uyg'onish davrining o'rganilishi bugungi kunda ilmiy va madaniy texnikligini yo'qotmagan. Uning tarixiy asoslarini o'rganish milliy tarixiy bilimlarini boyitadi. Uyg'onish davri gumanistik qadiriyatlar inson sivilizatsiyasini poydevori bilan tarixda doimiy iz qoldiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Burckhardt, J. Italiyadagi Uyg'onish davri tsivilizatsiyasi. Nyu-York: Penguin kitoblari, 1990, 15-bet. 2.Kristeller, PO Uyg'onish davri tafakkuri va uning manbalari. Nyu-York: Kolumbiya universiteti nashriyoti, 1979, 42–45-betlar.

3.Gombrich, EH San'at hikoyasi. - London: Phaidon Press, 1995,

4.Gombrich, EH San'at hikoyasi. - London: Phaidon Press, 1995,

5.Burke, P. Yevropa Uyg'onish davri: Markazlar va atrof-muhit. Oksford: Blekvell, 2000, 12–17-betlar.

6Jacob Burkhardt, Italiyadagi Uyg'onish davri tsivilizatsiyasi . London: Pingvin klassikasi, 1990, 120–128- betlar.

7Martin Kemp, Leonardo da Vinchi: Tabiat va insonning ajoyib asarlari . Oksford: Oksford universiteti nashriyoti, 2006, 58–65-betlar.

8Burckhardt, Jacob. The Civilization of the Renaissance in Italy. - London: Penguin Classics, 1990.

9Hale, John. The Civilization of Europe in the Renaissance. - London: HarperCollins, 2000.

10Burke, Peter. The Renaissance. - London: Macmillan Education, 2014. - 59 bet

11Kristeller, Paul Oskar. Renaissance Thought and Its Sources. - New York: Columbia University Press, 1979. - 134 bet

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK 37.091.3:930.85
ORCID: 0009-0009-6061-6986

VAXIDOVA NOZIKOY CHORIYEVNA
Termiz davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: vnozikoy@gmail.com

TARIXIY-MADANIY MEROSNI O'RGANISHDA "TADQIQOT" METODIGA ASOSLANGAN MUSTAQIL ISHLARNING AHAMIYATI

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada tarixiy-madaniy merosni o'rganishda "Tadqiqot" metodiga asoslangan mustaqil ishlarning ta'lim jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot davomida talabalarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish, ilmiy izlanish olib borish ko'nikmalarini shakllantirish hamda milliy va madaniy merosga bo'lgan qiziqishini oshirish masalalari tahlil qilingan. Maqolada tarixiy obidalar, muzeylar, arxiv hujjatlari va mahalliy manbalar asosida tashkil etiladigan mustaqil tadqiqot topshiriqlarining samaradorligi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, bunday topshiriqlar talabalarda tahliliy fikrlash, kuzatuvchanlik, manbalar bilan ishlash va amaliy yondashuv kompetensiyalarini rivojlantirishi asoslab berilgan. Tarixiy o'lkashunoslik va turizm fanlarini o'qitishda "Tadqiqot" metodining zamonaviy pedagogik yondashuv sifatidagi afzalliklari ham ochib berilgan. Mazkur metod talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va ilmiy faoliyatga qiziqishini oshirishda muhim vosita sifatida baholangan.

KALIT SO'ZLAR: *"tadqiqot" metodi, turizm, talaba kompetensiyasi, dala tadqiqoti, statik yodgorlik, monumentlar, memoriallar, narrativlar.*

ЗНАЧЕНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ, ОСНОВАННЫХ НА МЕТОДЕ «ИССЛЕДОВАНИЯ», В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматривается значение самостоятельных работ, основанных на методе «исследования», в изучении историко-культурного наследия. Проанализированы вопросы развития исторического мышления студентов, формирования навыков научного поиска, а также повышения интереса к национальному и культурному наследию. В статье показана эффективность самостоятельных исследовательских заданий, организованных на основе исторических памятников, музеев, архивных документов и местных источников. Также обосновано, что подобные задания способствуют развитию у студентов аналитического мышления, наблюдательности, навыков работы с источниками и практического подхода. Раскрыты преимущества метода «исследования» как современного педагогического подхода при преподавании исторического краеведения и туризма. Данный метод оценивается как важное средство развития самостоятельного мышления студентов, их творческого подхода и интереса к научной деятельности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *метод «исследование», туризм, компетенции студентов, полевые исследования, статические памятники, монументы, мемориалы, нарративы.*

THE IMPORTANCE OF INDEPENDENT STUDY BASED ON THE "RESEARCH" METHOD IN THE STUDY OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

ABSTRACT. This article examines the importance of independent assignments based on the "Research" method in the study of historical and cultural heritage. The paper analyzes the development of students' historical thinking, the formation of scientific research skills, and the enhancement of interest in national and cultural heritage. It highlights the effectiveness of independent research tasks organized on the basis of historical monuments, museums, archival documents, and local sources. The article also substantiates that such assignments contribute to the development of students' analytical thinking, observation skills, source-analysis abilities, and practical approaches. Furthermore, the advantages of the "Research" method as a modern pedagogical approach in teaching local history and tourism are revealed. This method is evaluated as an important tool for developing students' independent thinking, creative approaches, and interest in scientific activity

KEYWORDS: *"research" method, tourism, student competencies, field research, static monuments, monuments, memorials, narratives.*

KIRISH. Bugungi kunda ta'lim tizimida talabalarning mustaqil fikrlashi, ilmiy izlanish olib borishi va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik yondashuvlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, tarixiy o'lkashunoslik va turizm fanlarini o'qitishda talabalarning nafaqat nazariy bilimlarga ega bo'lishi, balki tarixiy-madaniy meros obyektlarini mustaqil tadqiq etish, tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan "Tadqiqot" metodi ta'lim jarayonida samarali innovatsion usullardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. [1]

"Tadqiqot" metodi talabalarni mustaqil axborot izlashga va tarixiy manbalar, muzeylar hamda arxiv hujjatlari bilan ishlashga yo'naltiradi. Ular mahalliy obyektlar asosida tahlil qilib, ilmiy xulosalar chiqarish ko'nikmasini rivojlantiradi. Natijada tarixiy tafakkur, kuzatuvchanlik va amaliy tahlil kompetensiyalari shakllanadi. Maqolada ushbu metodning tarixiy o'lkashunoslik va turizm fanlarini o'qitishdagi samaradorligi yoritiladi.

Maqolaning maqsadi - tarixiy o'lkashunoslik va turizm fanini o'qitish jarayonida "Tadqiqot" metodidan foydalanishning pedagogik ahamiyati va samaradorligini tahlil qilish, shuningdek, mazkur metod orqali talabalarda mustaqil izlanish, tarixiy manbalar bilan ishlash, tahliliy fikrlash hamda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish imkoniyatlarini yoritib berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Tarixiy-madaniy meros obyektlarini o'rganish va ulardan ta'lim jarayonida foydalanish masalalari bir qator mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan, Ahmed Zaki Validi To'g'on [2] tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish va qiyosiy o'rganish usullarini asoslab bergan. Bo'riboy Ahmedov [3] mahalliy manbalar va qo'lyozmalar asosida o'lkashunoslik tadqiqotlarining ahamiyatini yoritgan.

Asqarov moddiy madaniy meros obyektlarini arxeologik jihatdan o'rganish metodlarini ishlab chiqqan. Edvard Rtveladze [4] esa Ayritom, Kampirtepa va Termiz yodgorliklari misolida tarixiy-madaniy merosni tadqiq qilishning zamonaviy yondashuvlarini shakllantirgan. Shuningdek, G'aybulla Boboyorov [5] va Nemat Polvonovning ishlarida manbalar bilan ishlash va mustaqil tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Shuningdek, xorijiy olimlar orasida Fernand Braudel [6] tarixiy makon va madaniy muhitni kompleks yondashuv asosida o'rganish metodlarini shakllantirgan. Alois Riegl [7] madaniy meros obyektlarini ilmiy baholash va ularni tarixiy qadriyat sifatida talqin etish konsepsiyasini ishlab chiqqan. Cesare Brandi [8] esa tarixiy yodgorliklarni saqlash va tadqiq etish nazariyasining asoschilaridan biri sifatida tanilgan. David Lowenthal [9] esa madaniy meros tadqiqotlari yo'nalishida tarixiy meros va jamiyat xotirasi masalalarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan.

Maqolani yozishda tarixiylik, manbashunoslik, tajriba, intervyu va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Shuningdek, pedagogik kuzatuv, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, umumlashtirish va tizimli yondashuv usullari qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida mahalliy olimlarning ilmiy ishlari, arxeologik natijalar, muzey materiallari va o'lkashunoslik manbalari tahlil qilindi. Ushbu metodlar orqali tarixiy o'lkashunoslik va turizm fanlarini o'qitishda "Tadqiqot" metodining ahamiyati hamda talabalarning mustaqil izlanish ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari yoritildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ushbu metodni qo'llashda talabalarga "Tadqiqot" metodining mazmuni, maqsadi va uni amalga oshirish bosqichlari tushuntiriladi. Ushbu metod talabalarni mustaqil izlanishga yo'naltirib, tarixiy-madaniy meros obyektlarini o'rganish va ilmiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Metod quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi: Tarixiy-madaniy meros obyektini o'rganish, ilmiy adabiyotlar va manbalarni tahlil qilish, ma'lumotlarni ilmiy tahlil qilish, Tadqiqot natijalarini taqdim etish.

"Tadqiqot" metodini qo'llash jarayoni 2024–2025 va 2025–2026 o'quv yillarida tajriba-sinov asosida amalga oshirildi. Tajriba ishlari Termiz davlat pedagogika instituti tarix ta'limi yo'nalishi talabalari ishtirokida tashkil etildi. 2024–2025 o'quv yilida "Tarixiy o'lkashunoslik va turizm" fani doirasida 130 nafar talabaga Surxondaryo viloyati hokimligi rasmiy saytida keltirilgan turistlar uchun qiziqarli bo'lgan 62 ta tarixiy obyekt ro'yxati taqdim etildi. O'qituvchi tomonidan talabalarga ushbu obyektlar joylashgan tuman tarixi, hududdagi tarixiy-madaniy meros obyektlari sonini aniqlash, dala tadqiqotlari o'tkazish, intervyu olish hamda mahalliy kutubxona va arxiv materiallari asosida ma'lumotlarni to'ldirish vazifasi berildi. Mazkur mustaqil topshiriq "Tadqiqot" deb nomlandi.

Bu tajribada 130 nafardan iborat 3-bosqich talabalari mazkur kursgacha egallagan nazariy va amaliy bilimlariga tayangan holda semestr boshidan o'zlari yashaydigan hududdagi tarixiy obyektlarni o'rganish ishlarini boshladilar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, 50% talaba mustaqil izlanishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga erishdi. Qolgan talabalar esa ro'yxatdagi 62 ta tarixiy ob'yekt haqida ma'lumot to'plagan bo'lsalar-da, to'liq tadqiqot ishlarini amalga oshira olmadilar.

2025–2026 o'quv yilida esa ushbu metod 70 nafar 3-bosqich talabalari ishtirokida navbatdagi sinov o'tkazildi. Jami 60 % talaba tadqiqot ishini ijobiy yakunladi. Tadqiqot samaradorligini oshirish maqsadida

har bir talabaga aniq ilmiy yo'nalish va individual mavzu biriktirilib, o'qituvchi tomonidan muntazam metodik tavsiyalar berib borildi. Jarayon bosqichma-bosqich monitoring qilinib, talabalar faoliyati doimiy nazorat ostida bo'ldi.

Talabalarning tarixiy-madaniy merosga qiziqishini oshirish uchun ekskursiyalar, muzey darslari, dala tadqiqotlari va arxiv bilan ishlash amaliyotlari tashkil etildi.

Bu mashg'ulotlar orqali ular manbalarni tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini egalladilar. Natijada mustaqil tadqiqot olib borish faolligi va amaliy izlanishga qiziqish ortdi. "Tadqiqot" metodi esa mustaqil fikrlash va amaliy tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligi tasdiqlandi.

MUNOZARA VA TAHLIL. Yevropa va xalqaro ta'lim tizimida turizm fanlarini o'qitishda "Tadqiqot" metodi, ayniqsa dala tadqiqoti keng qo'llaniladi.Bu yondashuv talabalarni real turistik muhit bilan tanishtirib, nazariya va amaliyotni uyg'unlashtiradi.Buyuk Britaniyaning Sauthempton universitetida talabalar turistik hududlarga tashrif buyurib, resurslar, infratuzilma va turist oqimini tahlil qiladilar.

Ushbu jarayon mustaqil ilmiy hisobot tayyorlash orqali amaliy tadqiqot kompetensiyalarini shakllantiradi. [10] Singapurdagi Nanyan Texnologik Universiteti olimlari Suhaimi Afandi va Mark Baildon tarixiy dala tadqiqotini reflektiv yondashuv sifatida talqin etadilar. Bu usul tarixiy joylarni o'tmish voqealari bilan bog'liq zamonaviy talqin sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Natijada talabalar tarixiy obyektlarni statik yodgorlik emas, balki qayta talqin qilinadigan ijtimoiy va madaniy konstruksiya sifatida anglaydilar. Shu orqali tanqidiy fikrlash va manbalarni chuqur tahlil qilish ko'nikmalari rivojlanadi.11]

Ruminiyaning Babeş–Bolyai universitetida "Geography of Tourism" dasturida talabalar Cluj-Napoca va boshqa hududlarga dala tadqiqoti safarlari amalga oshiradilar. Ular turistik obyektlarni kuzatib, guruhli hisobotlar tayyorlash orqali real turizm jarayonlarini tahlil qiladilar. [12]

Qozog'istonning Turan universitetida "Turizm va mehmondo'stlik" yo'nalishi talabalari UNESCO ro'yxatidagi Tamgaly kabi obyektlarga tashrif buyuradilar. Ular intervyu va kuzatuv asosida ma'lumot yig'ib, turistik faoliyat bo'yicha tahliliy hisobotlar tayyorlaydilar. [13]

Osiyo hududidagi Makao Turizm universiteti to'liq turizmga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasasi hisoblanadi. Unda talabalar tarixiy-madaniy obyektlar, turist oqimi va turistik yo'nalishlarni boshqarish jarayonlarini ilmiy asosda o'rganadilar.[14]

Ispaniyaning Barselona Avtonom universitetida turizm geografiyasi va turistik manzil boshqaruvi fanlari doirasida talabalar dala tadqiqoti orqali turistik hududlarni tahlil qiladilar. Ular turistik resurslarni baholash va marketing strategiyalarini o'rganish bilan shug'ullanadilar. [15]

Yevropa va xalqaro turizm ta'lim tizimida "Tadqiqot" metodi asosida dala tadqiqoti va turistik hududlarni o'rganish keng qo'llaniladi. Talabalar real turistik obyektlar bilan ishlash orqali resurs salohiyati, infratuzilma va turist oqimini tahlil qiladilar. Natijada ular mustaqil ilmiy hisobot tayyorlash va amaliy tahlil qilish kompetensiyalarini egallaydilar. Bu metod nazariy bilimni amaliy tadqiqot bilan uyg'unlashtirib, ilmiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Yevropa oliy ta'lim muassasalarida turizm ta'limi asosan dala tadqiqotlari va turistik hududlarni tahlil qilishga asoslanadi. Buyuk Britaniya, Ispaniya, Niderlandiya va Polsha universitetlarida talabalar turistik obyektlarga tashrif buyurib, turist oqimi va xizmat sifatini o'rganadilar. Ular intervyu va so'rovnomalar orqali ma'lumot yig'ib, ilmiy hisobotlar tayyorlaydilar.

O'zbekistonda tarix va turizm yo'nalishlarida madaniy meros obyektlarini o'rganishga qaratilgan topshiriqlar qo'llaniladi. Talabalar tarixiy yodgorliklar va muzeylarni o'rganib, ularning ahamiyatini tahlil qiladi va ilmiy hisobotlar tayyorlaydi. Bu jarayon O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent davlat pedagogika universiteti va "Ipak yo'li" universitetida dala tadqiqotlari orqali amalga oshiriladi. Talabalar nazariy bilimni amaliy kuzatuv va intervyu bilan mustahkamlaydi.

Xususan, O'zbekistonda "Ipak yo'li" turizm va madaniy meros xalqaro universitetida tadqiqotga asoslangan o'qitish muhim o'rin egallaydi. Talabalar turizmni ilmiy o'rganish, dala tadqiqotlari o'tkazish va ma'lumot yig'ish bilan shug'ullanadilar. Ular turistik obyektlarda kuzatuv olib borib, intervyu va so'rovlar orqali ma'lumot to'playdi hamda resurslar va infratuzilmani tahlil qiladi. Natijada ta'lim jarayoni nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirgan zamonaviy modelga aylanadi. [16]

O'zbekiston tajribasida "Tadqiqot" metodi asosan o'lkashunoslik va milliy madaniy merosni o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, talabalarda ilmiy ko'nikmalar bilan birga milliy qadriyatlarga hurmat va tarixiy ongni shakllantiradi.

QIYOSIY TAHLIL. Yevropada "Tadqiqot" metodi asosan turistik menejment va destinatsiya marketingiga yo'naltirilgan, O'zbekistonda esa ko'proq tarixiy o'lkashunoslik va madaniy merosni o'rganishga qaratilgan. Ikkala tizimda ham talabalar real obyektlar bilan ishlaydi, mustaqil tadqiqot olib boradi va ilmiy xulosa chiqaradi. Umuman olganda, "Tadqiqot" metodi nazariy bilimni amaliyot bilan uyg'unlashtirib, turistik

muhitni tahlil qilish va muammolarga ilmiy yechim topish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Talabalar mustaqil topshiriq sifatida tumandagi tarixiy-madaniy meros obyektlari bo'yicha jadval to'ldiradilar. Unda obyekt nomi, joylashuvi, tarixiy davri, me'moriy xususiyatlari, turistik salohiyati va saqlanish holati aks ettiriladi hamda yakuniy hisobotga ilova qilinadi.

Tadqiqot jarayoni bir necha bosqichda amalga oshiriladi: obyekt tanlanadi va joyiga tashrif buyurilib dastlabki ma'lumotlar yig'iladi; suhbat, kuzatuv, fotosurat va qaydlar orqali qo'shimcha ma'lumotlar olinadi; ilmiy adabiyotlar va arxiv manbalari o'rganilib nazariy asoslar shakllantiriladi; so'ng ma'lumotlar tahlil qilinib ilmiy xulosa chiqariladi; yakunda hisobot, taqdimot yoki maqola tayyorlanadi.

Shuningdek, talabalar uchun madaniy meros obyektini kompleks tahlil qilish jadvali taqdim etiladi. Unda obyekt nomi, joylashuvi, turi, qurilgan davri, tarixiy asoslari, qisqacha tarixi, arxitektura xususiyatlari, hozirgi holati, madaniy-turistik ahamiyati, saqlash muammolari, tadqiqot metodlari, xulosa va takliflar hamda ilova sifatida foto va sxemalar kiritiladi. Fan kursi yakunida muzey muhitida "Tarixiy o'lkashunoslik va turizm" fanidan umumlashtiruvchi dars o'tkaziladi. Dars muzey sharoitida tarixiy-madaniy muhitda tashkil etilib, talabalarda tarixiy tafakkur va madaniy merosga hurmatni shakllantiradi. Dars davomida o'tilgan mavzular takrorlanadi hamda talabalar o'z ilmiy-tadqiqot ishlari va turistik obyektlar bo'yicha izlanishlarini taqdim etib himoya qiladilar. Bu jarayon ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini

XULOSA. Tarixiy-madaniy merosni o'rganishda "tadqiqot" metodiga asoslangan mustaqil ishlar talabalarning bilim olish jarayonini faollashtiruvchi va chuqurlashtiruvchi muhim pedagogik yondashuv hisoblanadi. Bu yondashuv nafaqat tayyor ma'lumotlarni o'zlashtirishga, balki tarixiy manbalarni mustaqil tahlil qilish, dalillar asosida xulosa chiqarish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Talabalar "tadqiqot" ishlari orqali tarixiy-madaniy meros obyektlarini statik yodgorlik emas, balki doimiy talqin qilinadigan ijtimoiy va madaniy hodisa sifatida anglaydilar, bu esa tarixiy tafakkur va ilmiy izlanish madaniyatini rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ostanova Ma'mura Ulug'bekqizi. Milliy tarbiya g'oyalarining zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unlashuvi: muammo va yechimlar . Volume 01, Issue 07ISSN: 3060-5415 P. 9.

2.https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-ostok/article/view/626/605

3.https://tarix.uz/boriboy-ahmedov-1924-2002.html?utm_source=chatgpt.com

4.https://www.koob.ru/rtveladze_eh_v/?utm_source=chatgpt.com

5.G'aybulla Boboyorov . Qadimgi turkcha unvonli To'xoriston tangalari. Uzbekistan: Language and Culture. 2019/2. ISSN 2181-922X. file:///C:/Users/Professional/Downloads/616411d33f72d.pdf

6.Gülçin Ayitgu. "Tarih"e disiplinlerarasi bir perspektifle bakmak: Bloch ve braudel. FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2017 Güz, sayı: 24, s.

7.Alexandra Harrer. The Legacy of Alois Riegl: Material Authenticity of the Monument in the Digital Age. Built Heritage.. Springer Nature. April 1, 2017; accepted May 31, 2017. P-30.

8.Beatriz Mugayar Kühl. Teoria da restauração, de Cesare Brandi: Seis décadas de sua publicação. ANAIS DO MUSEU PAULISTA São Paulo, Nova Série, vol. 31, 2023, p. 1- 43. e16

9.David Lowenthal. The Past Is a Foreign Country – Revisited. Cambridge University Press. 2015. P-96.

10.https://www.southampton.ac.uk/geography/undergraduate/study/fieldwork.page?utm_source=chatgpt.com

11.Suhaimi Afandi & Mark Baildon. Fieldwork in Humanities Education in Singapore. Historical Fieldwork as Reflection on the Uses of History. Springer Nature. 2001. P-3

12.https://optiuni.ro/program/geografia-turismului-6/?utm_source=chatgpt.com

13.https://turan.edu.kz/en/news/60813/field-trip-of-students-from-the-educational-programs-tourism-and-tourism-and-hospitality-innovation-managemen-to-the-tanbaly-state-museum-reserve/

14.https://www.utm.edu.mo/about-utm/general-information

15.https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-uz.ru.f19ccbae-6a13dabf-1efd37c8-74722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/Autonomous_ University _ of_Barcelona

16.https://univ-silkroad.uz/uz/department/history

.

SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

TABIIY VA ANIQ FANLAR

UDK 581.412.633.88.

ORCID:0009-0004-5858-1239
XONGELDIYEVA DILDORA SHUXRATOVNA
Termiz davlat pedagogika instituti,
Tabiiy va aniq fanlar fakulteti, Biologiya yo'nalishi 1-bosqich talabasi.
E-mail: dildoraxongeldiyeva@gmail.com
DJUMAYEV XUDOYBERDI
Termiz davlat pedagogika instituti,
Biologiya fanlari nomzodi (b.f.n.), dotsent (Ilmiy rahbar)
E-mail:xudoyberdi-djumayev@inbox.ru

LAVANDULA ANGUSTIFOLIA O'SIMLIGINING BIOEKOLOGIK XUSUSIYATLARI VA AHAMIYATI

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada dunyo qishloq xo'jaligi va sanoatida muhim o'rin tutuvchi Lavandula angustifolia (lavanda) o'simligining biologik, ekologik va iqtisodiy xususiyatlari kompleks ravishda tadqiq etilgan. Tadqiqotda o'simlikning morfologik tuzilishi, xususan, bo'yi 30–120 sm gacha yetishi, barglarining tuzilishi va aromatik xususiyatlari batafsil bayon etilgan. Lavandaning kimyoviy tarkibi tahlil qilinib, uning tarkibidagi linalool (20-45%) va linalil asetat (25-46%) kabi asosiy komponentlarning inson asab tizimiga va umumiy salomatligiga ko'rsatadigan farmakologik ta'siri yoritilgan.Maqolaning asosiy qismi Surxondaryo viloyatining keskin kontinental iqlim sharoitida lavanda yetishtirish istiqbollariga bag'ishlangan. O'simlikning qurg'oqchilikka chidamliligi, yuqori quyosh radiatsiyasiga bo'lgan talabchanligi va kam suv sarfi (tomchilatib sug'orish orqali 30-50% tejamkorlik) voha sharoitida yuqori iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashi ilmiy asoslab berilgan. 0.1 gektar maydonda o'tkazilgan tajriba natijalari o'simlikning 60 kunlik vegetatsiya davridagi rivojlanish ko'rsatkichlarini (18-22 sm) tasdiqlaydi.Shuningdek, maqolada efir moyini bug'li distillatsiya usuli bilan ajratib olish texnologiyasi va olingan mahsulotning farmatsevtika, kosmetologiya hamda aromaterapiya sohalaridagi ahamiyati ko'rsatilgan. Xulosa qismida lavanda plantatsiyalarini kengaytirish mahalliy fermerlar uchun qo'shimcha daromad manbai bo'lishi va sanoatni mahalliy xomashyo bilan ta'minlashdagi roli ta'kidlangan.

KALIT SO'ZLAR: *Lavanda (Lavandula angustifolia), efir moyi, linalool, linalil asetat, Surxondaryo iqlimi, qurg'oqchilikka chidamlilik, dorivor o'simliklar, agrotexnologiya, tomchilatib sug'orish, bug'li distillatsiya, farmakologik ta'sir, aromaterapiya, fitoterapiya, iqtisodiy samaradorlik, eksportbop mahsulot, Lamiaceae oilasi, antiseptik xususiyat, biologik faol moddalar.*

БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ РАСТЕНИЯ LAVANDULA ANGUSTIFOLIA

АННОТАЦИЯ. В данной статье комплексно исследованы биологические, экологические и экономические особенности растения Lavandula angustifolia (лаванда), которое занимает важное место в мировом сельском хозяйстве и промышленности. В исследовании подробно описана морфологическая структура растения, в частности его высота (30–120 см), строение листьев и ароматические свойства. Проанализирован химический состав лаванды, а также освещено фармакологическое воздействие основных компонентов, таких как линалоол (20–45%) и линалилацетат (25–46%), на нервную систему человека и общее состояние здоровья. Основная часть статьи посвящена перспективам выращивания лаванды в условиях резко континентального климата Сурхандарьинской области. Научно обосновано, что устойчивость растения к засухе, высокая потребность в солнечной радиации и низкое потребление воды (экономия 30–50% при использовании капельного орошения) обеспечивают высокую экономическую эффективность выращивания в условиях региона. Результаты эксперимента, проведенного на площади 0,1 гектара, подтверждают показатели развития растения в течение 60-дневного вегетационного периода (18–22 см).Также в статье рассмотрена технология получения эфирного масла методом паровой дистилляции и показано значение полученного продукта в фармацевтике, косметологии и ароматерапии. В заключении подчеркивается, что расширение плантаций лаванды может стать дополнительным источником дохода для местных фермеров и сыграть важную роль в обеспечении промышленности местным сырьем.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Лаванда (Lavandula angustifolia), эфирное масло, линалоол, линалилацетат, климат Сурхандарьинской области, засухоустойчивость, лекарственные растения, агротехнология, капельное орошение, паровая дистилляция, фармакологическое действие, ароматерапия, фитотерапия, экономическая эффективность, экспортная продукция, семейство Lamiaceae, антисептические свойства, биологически активные вещества.*

BIOECOLOGICAL CHARACTERISTICS AND SIGNIFICANCE OF LAVANDULA ANGUSTIFOLIA

ABSTRACT. This article comprehensively examines the biological, ecological, and economic characteristics of Lavandula angustifolia (lavender), a plant that holds an important place in global agriculture and industry. The study provides a detailed description of the plant's morphological structure, including its height (30–120 cm), leaf structure, and aromatic properties. The chemical composition of lavender is analyzed, highlighting the pharmacological effects of its main components, such as linalool (20–45%) and linalyl acetate (25–46%), on the human nervous system and overall health.

The main part of the article focuses on the prospects of lavender cultivation under the sharply continental climate conditions of the Surkhandarya region. It is scientifically substantiated that the plant's drought resistance, high demand for solar radiation, and low water consumption (30–50% savings through drip irrigation) ensure high economic efficiency under local conditions. The results of an experiment conducted on an area of 0.1 hectares confirm the plant's growth indicators (18–22 cm) during a 60-day vegetation period. The article also describes the technology of essential oil extraction using the steam distillation method and highlights the importance of the obtained product in pharmaceuticals, cosmetology, and aromatherapy. In conclusion, it is emphasized that expanding lavender plantations can become an additional source of income for local farmers and play an important role in supplying industry with local raw materials.

KEYWORDS: *Lavender (Lavandula angustifolia), essential oil, linalool, linalyl acetate, Surkhandarya climate, drought resistance, medicinal plants, agrotechnology, drip irrigation, steam distillation, pharmacological effect, aromatherapy, phytotherapy, economic efficiency, export-oriented product, Lamiaceae family, antiseptic properties, biologically active compounds.*

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

KIRISH. So‘nggi yillarda dunyo qishloq xo‘ja-ligida dorivor o‘simliklarni yetishtirishga bo‘lgan talab sezilarli darajada ortib bormoqda. Tabiiy mahsulotlarga bo‘lgan ehtiyojning ortishi farmatsevtika, kosmetologiya va oziq-ovqat sanoatida o‘simlik xomashyosidan foydalanishni kengaytirmoqda. Lavanda ko‘p yillik efir moyli o‘simlik bo‘lib, uning gullari biologik faol moddalarga boy hisoblanadi. O‘simlikning asosiy afzalliklaridan biri - kam suv talab qilishi va qurg‘oqchil hududlarda ham vegetatsiyani davom ettira olishidir. O‘zbekistonning janubiy hududlari agroiqlim jihatdan dorivor o‘simliklarni yetishtirish uchun istiqbolli hisoblanadi. Ayniqsa Surxondaryo viloyatining yuqori quyosh radiatsiyasi lavandaning vegetativ rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Lavanda o‘simligi bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Lis-Balchin (2002) o‘z tadqiqotlarida lavandaning efir moyi tarkibi va biologik xususiyatlarini keng yoritib bergan. Cavanagh va Wilkinson (2002) lavanda efir moyining antiseptik hamda tinchlantiruvchi xususiyatlarini o‘rganib, uning farmakologik ahamiyatini ilmiy asoslab bergan. Upson va Andrews (2004) esa lavanda turkumining morfologik xususiyatlari va geografik tarqalishini tadqiq qilgan. So‘nggi yillarda FAO tashkiloti tomonidan dorivor o‘simliklarni yetishtirish bo‘yicha agrotexnologik tavsiyalar ishlab chiqilgan bo‘lib, unda lavanda qurg‘oqchilikka chidamli va iqtisodiy jihatdan istiqbolli o‘simlik sifatida baholangan.

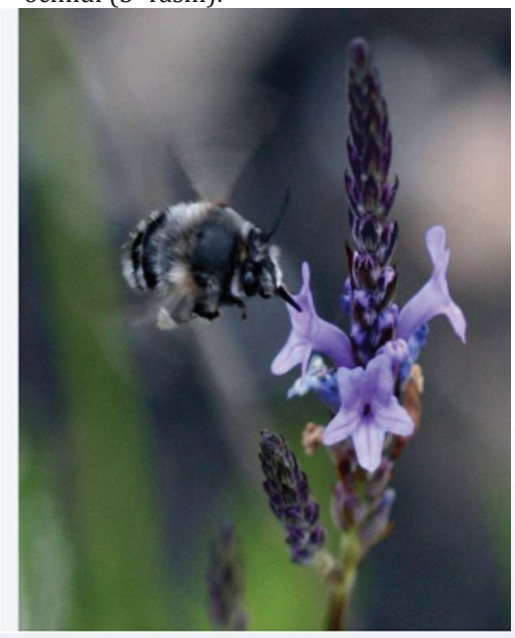
TADQIQOT METODLARI. Mazkur tadqiqotda lavanda o‘simligining biologik xususiyatlarini o‘rganish uchun kuzatish, taqqoslash va tajriba metodlaridan foydalanildi. Tajriba Surxondaryo viloyati sharoitida 0.1 gektar maydonda olib borildi. O‘simliklarning o‘sish ko‘rsatkichlari vegetatsiya davrining 30 va 60 kunlarida o‘lchab borildi. Shuningdek, lavandaning kimyoviy tarkibi va farmakologik xususiyatlari ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilindi. Efir moyini ajratib olishda bug‘li distillatsiya usuli qo‘llanildi.

ASOSIY QISM: Lavandaning biologik xususiyatlari. Lavanda Yalpizdoshlar (Lamiaceae) oilasiga mansub yarim buta o‘simlik hisoblanadi. Ba’zi adabiyotlarda esa uni –labguldoshlar oilasiga mansub buta yoki chala buta deb ko‘rsatiladi (ya’ni avvalgi nomi). O‘simlik balandligi 30–120 sm gacha yetishi mumkin 2-rasmdagi ma’lumotlardan 2025-yil 20-may kuni 2025-yil 26-may kuniga qaraganda havo harorati unchalik yuqori emas, havoning nisbiy namligi esa anchagina yuqori bo‘lganligini ko‘rish mumkin. Tashqi muhit sharoitlarining o‘simlik gullarining ochilish me’yoriga ta’sirini ham ushbu ma’lumotlardan aniqlash mumkin. Unga ko‘ra gullarning ochilish muddatlari bir xil (ertalab soat 6:00 dan 8:00 gacha, kechki vaqti 18:00 dan 20:00 oralig‘ida) tugadi.

O‘simlikning sutka davomida gullash maromi ertalab soat 5:00 dan boshlanib, soat 21:00 gacha davom etadi, ammo 10:00 dan 17:00 gacha gullar ochilmaydi, maksimal gullash vaqti esa ertalab soat 6:00 – 8:00 hamda kechgi vaqti soat 18:00-20:00 oralig‘iga to‘g‘ri keladi.

Fasol to‘pgullarining pastki tomonidan gullay boshladi va bir kundan keyin yuqori qismidagi gullar ochildi (3- rasm).

Barglari ingichka, kulrang-yashil rangda bo'lib, butun o'simlik kuchli aromatik hidga ega. Gullari boshoqsimon to'pgul hosil qiladi.Lavanda vegetatsiya davrida quyosh nuriga talabchan hisoblanadi. Tuproq namligining haddan tashqari yuqori bo'lishi ildiz tizimining chirishiga olib kelishi mumkin[1].

Kimyoviy tarkibi va farmakologik ta'siri. Lavandaning kimyoviy tarkibi juda murakkab bo'lib uning qiymati aynan biologik faol moddalarga bog'liq. Lavanda efir moyining asosiy komponentlari: Linalool – 20-45%, Linalil asetat-25-46%, Kariofillen, Terpen birikmalari bor[2].Linalool moddasi markaziy nerv tizimiga va asab sistemasini tinchlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy tadqiqotlarda lavanda aromaterapiyasining stress darajasini kamaytirishini ko'rsatgan.Linalil asetat-antiseptik va aromatik ta'sirlarga ega, cineol esa - nafas yo'llarini yengillashtirishi mumkin. Flavonoidlar-antioksidant xususiyatga ega va organizmdagi oksidlanishjarayonlarinini sekinlashtiradi.Taninmi moddalar ham mikroblarga qarshi kurashish va yalig'lanishni kamaytirishga yordam berish kabi bir qancha qator vazifalarni bajaradi.Va yana lavandada organik kislotalar, mneral moddalar ham mavjud bo'lib ularda: kaliy, magniy, temir, kaltsiy, sirka kislotasi, valerian kislotasi hamda boshqa bir qancha biologik faol moddalar mavjud. Lavandadan bir qancha sohalarda foylanilmoqda hozirgi kunda: dori vositasida, xushbo'y yostiqlar, har xil xushbo'y hidli atirlar, yuz uchun, teri parvarishi uchun bir qator kapsulalar, kremlar, atir-upalar va bir qancha sohalarda foydalanishmoqda. Agroekologik moslashuvi: Bu o'simlikni Fransiya, Vengriya, Ispaniya, Italiya, Moldova, Qrim, Rossiyaning, Krasnodar mamlakatlarida lavandalarning bir qancha turlari yetishtiriladi.Undan ular juda ko'p kerakli, foydali mahsulotlar olishda ishlatadi[3].Lavanda o'simligi yorug'sevar o'simlik hisoblanib, issiq ya'ni qurg'oqchil sharoitlarga hamda bir qancha sovuqlarga ham bardosh bera oladigan o'simlik hisoblanadi. Shuning uchun Surxondaryo viloyati kontinental iqlimga ega ekanligi hamda bunday sharoitga dosh bera olishi bu o'simlikning yana bir agroekologik moslashuvchanligini ta'minlaydi. Yoz faslida harorat 30–35°C gacha ko'tarilishi mumkin.Lavanda uchun optimal sharoit esa:

Harorat: 20–30°C Tuproq pH: 6.0–8.0

Yaxshi drenaj ya'ni, suv tuproqda uzoq turib qolmasligi,tuproqdan botqoqlanib ketmay, o'simlik ildizlari nafas olishi uchun havo borligi Lavanda o'simligi uchun yaxshi muhitni yaratadi.Va uning unib o'sishi uchun yaxshi sharoit yaratiladi.Hamda vohamiz ya'ni Surxondaryo muhiti quyoshli hudud ekanligi va bu muhitga chidayoladigano'simlikningyetishtiraolishimiz bu bizning yutug'imiz hisoblanadi.Lavanda o'simligi esa aynan shu muhitda o'sish va yetishtirish uchun yaxshi potensial muhit hisoblanadi.Ammo, bir qancha qiyinchiliklar yuzaga kelishi ham mumkin.Ulardan biri yozda kular issiqligi hamda ortiqcha sug'orish esa ildiz chirishiga olib kelishi mumkinlik xavflari bor.Lekin agar o'simlik ustida ishlansa va uni o'z sharoitda, muhitda parvarish qilinsa, lavanda o'simligi biz kutgan natijani bera oladi.Bu o'simlikni tomchilatib sug'orish tizimi tavsiya etiladi[4].Hozirgi kunda eng yaxshi rivojlangan sug'orishlar qatorida albatta, tomchilatib sug'orish keng tarqalgan hisoblanadi.Bir tomondan Lavanda o'simligining o'zi ortiqcha suvni yaxshi ko'rmasligi, hamda tomchilatib sug'orish suvni to'g'ridan-to'g'ri ildiz zonasiga beradi va botqoqlanishning oldini oladi. Yana bir foydali tomonlaridan biri suvni tejash ya'ni, bug'lanish kam bo'ladi, suv sarfi ham 30-50 foizgacha kamayadi.Bu esa ham o'simlik uchun ham suvni tejash bilan foyda olib keladi.

TADQIQOT VA NATIJALAR. Surxondaryo issiq o'lka bo'lganligi uchun tomchilatib sug'orish eng xavfsiz usullardan biri hisoblanadi.Biz bir qancha tajribalarda kuzatganimizdek, 0.1 gektarli tajriba maydonida lavandaning o'sish ko'rsatkichlari kuzatildi.Bunda 1 oy hamda 2 oyda o'rtacha rivojlanish xususiyati aks qildi:

Davr	O'rtacha bo'yi
30 kun	12-14 sm
60 kun	18-22 sm

Tajribada yaxshi drenajlangan tuproqda biomassa to'planishi yuqori bo'ldi.

MUHOKAMA.Olingan natijalar lavandaning Surxondaryo viloyati iqlim sharoitiga yaxshi moslashishini ko'rsatdi. Yuqori quyosh radiatsiyasi va nisbatan qurg'oqchil iqlim o'simlikning vegetativ rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Biroq ortiqcha sug'orish ildiz tizimining zararlanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli lavanda yetishtirishda tomchilatib sug'orish tizimidan foydalanish tavsiya etiladi.

Efir moyi olish texnologiyasi.Bilamizki, lavanda o'simligi xalq tabobatida juda yuqori o'rinlarda turadi. Uning bir qator shifobaxsh xususiyatlari mavjud bo'lib, asab nerv sistemasiga, oshqozon ichak kasalliklariga,

yuzni parvarishlashda, ajinlarni ketkazishda, miyaning yaxshi ishlashiga, uyqusizlik, yaralarni tez fursatda davolash xususiyatlari mavjud.Bularni albatta, to'gri yo'lda foydalanishimiz kerak.Lavandada efir moyi mavjud bo'lib undan yuqorida sanab o'tgan bir qator foydali xususiyatlarda foydaniladi. Lavandadan efir moylarini ajratib olish usullari: Dastlab,lavanda efir moyi bug'li distillatsiya usuli bilan olinadi.

Jarayon bosqichlari:

1.Xomashyoni quritish

2.Distillatsiya kameraga joylash

3.Bug' orqali ekstraksiya

4.Kondensatsiya

5.Moyni ajratish

6.100 kg quruq lavandadan 1–2 kg efir moy olish mumkin [5].

Efir moy juda-juda foydali hisoblanadi. Farmatsevtikada yengil sedativ vositalar tarkibida ishlatiladi.Efir moyini to'g'ridan-to'g'ri ya'ni shifokor ko'rsatmalarisiz ichish mumkin emas.Agar shundayligicha ichib yuborilsa, ko'ngil aynishi va qusish, bosh aylanishi, qorin og'rig'i, holsizlik kabi bir qator holatlar vujudga keladi.O'zbekiston sharoitida dorivor o'simliklar yetishtirishni rivojlantirish iqtisodiy barqarorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Lavandani keng miqyosda plantatsiya qilish farmatsevtika sanoatini xomashyo bilan ta'minlash imkonini beradi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Lavandula o'simligi inson hayoti va iqtisodiyotida muhim o'rin tutadigan istiqbolli dorivor o'simliklardan biri hisoblanadi. Ushbu o'simlikning biologik xususiyatlari, parvarishlash texnologiyasi va efir moyining foydali jihatlarini o'rganish orqali uning nafaqat tibbiyot, balki qishloq xo'jaligi va sanoat sohalarida ham katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rish mumkin.Mening fikrimcha, lavanda yetishtirish bugungi kunda ekologik toza mahsulotlarga bo'lgan talab ortib borayotgan bir davrda ayniqsa dolzarbdir. Chunki bu o'simlik kam suv talab qiladi, nisbatan quruq iqlimga moslashgan va to'g'ri agrotexnik parvarish sharoitida yuqori iqtisodiy samara berishi mumkin. Surxondaryo kabi quyoshli hududlarda lavanda yetishtirish orqali mahalliy fermerlar qo'shimcha daromad manbaiga ega bo'lishlari mumkin. Shuningdek, lavanda efir moyining tibbiyot, kosmetologiya va aromaterapiya sohalarida keng qo'llanilishi uning qiymatini yanada oshiradi. Ammo bu mahsulotdan foydalanishda xavfsizlik qoidalariga rioya qilish muhim, chunki noto'g'ri qo'llash organizmga zarar yetkazishi mumkin.

Umuman olganda, lavanda o'simligini yetishtirishni rivojlantirish, uning biologik va iqtisodiy imkoniyatlarini yanada chuqur o'rganish kelajakda qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi, deb hisoblayman. Shu sababli, ushbu o'simlikni ilmiy jihatdan o'rganish va amaliyotga keng joriy etish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Lis-Balchin M. Lavender: The Genus Lavandula. – London: CRC Press, 2002. – 284 p. (Ingliz tilida)
2.Cavanagh H.M.A., Wilkinson J.M. Phytotherapy Research. – 2002. – pp. 301-308. (Ingliz tilida)
3.Upson T., Andrews S. The Genus Lavandula. – Royal Botanic Gardens, Kew, 2004. – 442 p. (Ingliz tilida)
4.FAO medicinal plant cultivation reports. – Rome: FAO, 2020. – 150 p. (Ingliz tilida)
5.O'zbekiston Respublikasi dorivor o'simliklar agrotexnologiyasi ma'lumotlari. – Toshkent, 2021. – 200 b..

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

UDK 372.857:635.9:579
ORCID:0009-0007-6531-4181
XABIBULLAYEV NAJMIDDIN MUXIDDIN O'G'LI
Termiz davlat pedagogika instituti
Aniq va tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi (biologiya) mutaxassisligi magistranti
E-mail:xabibullayevnajmiddin@gmail.com
Termiz davlat pedagogika instituti
Kimyo-biologiya kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)
RAXMATOVA SALIMA TOGAYMURADOVNA
E-mail: raxmatova2022@gmail.com

SINFDAN TASHQARI MASHG'ULOTLARDA MANZARALI O'SIMLIKLARNI YETISHTIRISHDA MIKROORGANIZMLARDAN AJRATIB OLINADIGAN BIOPREPARATLAR SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH (BIOLOGIYA DARSI MISOLIDA)

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada manzarali o'simliklarni yetishtirishda qo'llaniladigan mikrobiologik biopreparatlarning samaradorligi sinfdan tashqari biologiya mashg'ulotlari bilan integratsiyalangan holda tahlil qilindi. Tadqiqotning maqsadi 2022–2026 yillarda e'lon qilingan ilmiy ishlar asosida Bacillus, Trichoderma va fosfor erituvchi bakteriyalarga asoslangan preparatlarning dekorativ o'simliklar o'sishi, ildizlanishi, oziqlanish holati, stressga chidamliligi va tashqi sifat ko'rsatkichlariga ta'sirini umumlashtirish hamda shu ma'lumotlar negizida biologiya fanidan amaliy sinfdan tashqari modul taklif qilishdan iborat bo'ldi. Tadqiqot dizayni analitik-sintetik ko'rinishda qurildi: ochiq ilmiy maqolalardagi kvantitativ natijalar tanlab olindi, nisbiy o'zgarish foizlari qayta hisoblandi va didaktik jihatdan talqin qilindi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, Trichoderma harzianum xrizantema qalamchalarida ildizlanish darajasini 21,11 % ga, ildiz uzunligini 81,72 % ga, ildizlar sonini 72,23 % ga va ildiz quruq massasini 50 % ga oshirgan. Bacillus subtilis atirgulda sho'rlanish-ishqorlanish sharoitida antioksidant fermentlar faolligini keskin kuchaytirgan; fransuz zarguli hamda nasturtsiya misollarida esa fosfor o'zlashtirilishi, barglanish, biomassa va dekorativlik yaxshilangan. Natijalar mikrobiologik biopreparatlar biologiya fanidagi loyiha, kuzatuv, tajriba va ma'lumotlarni tahlil qilish faoliyatlari uchun yuqori didaktik salohiyatga egaligini ko'rsatdi.

KALIT SO'ZLAR: *biologiya ta'limi, sinfdan tashqari mashg'ulot, manzarali o'simliklar, biopreparat, Bacillus, Trichoderma, fosfor erituvchi bakteriyalar, ilmiy kuzatuv, loyiha asosida o'qitish, inquiry-based learning.*

ВНЕУРОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПО БИОЛОГИИ: АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ БИОПРЕПАРАТОВ, ВЫДЕЛЕННЫХ ИЗ МИКРООРГАНИЗМОВ, ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ДЕКОРАТИВНЫХ РАСТЕНИЙ

АННОТАЦИЯ. В данной статье проанализирована эффективность микробиологических биопрепаратов, применяемых при выращивании декоративных растений, в интеграции с внеурочными занятиями по биологии. Цель исследования заключалась в обобщении на основе научных работ, опубликованных в 2022–2026 годах, влияния препаратов на основе Bacillus, Trichoderma и фосфатмобилизующих бактерий на рост декоративных растений, укоренение, обеспеченность питательными веществами, устойчивость к стрессовым факторам и внешние показатели качества, а также в разработке на этой основе практического внеурочного модуля по биологии. Дизайн исследования был построен в аналитико-синтетическом формате: из открытых научных публикаций были отобраны количественные результаты, повторно рассчитаны показатели относительных изменений в процентах и интерпретированы с дидактической точки зрения. Анализ показал, что Trichoderma harzianum у черенков хризантемы повысила уровень укоренения на 21,11 %, длину корней - на 81,72 %, количество корней - на 72,23 %, а сухую массу корней - на 50 %. Bacillus subtilis у розы в условиях засоления и щелочной среды значительно усиливал активность антиоксидантных ферментов; в примерах с французскими бархатцами и настурцией отмечено улучшение усвоения фосфора, облиственности, биомассы и декоративных качеств. Полученные результаты показали, что микробиологические биопрепараты обладают высоким дидактическим потенциалом для организации проектной, наблюдательной, экспериментальной и аналитической деятельности в преподавании биологии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *биологическое образование, внеурочное занятие, декоративные растения, биопрепарат, Bacillus, Trichoderma, фосфатмобилизующие бактерии, научное наблюдение, проектное обучение.*

ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF MICROORGANISM-DERIVED BIOPREPARATIONS IN THE CULTIVATION OF ORNAMENTAL PLANTS IN EXTRACURRICULAR BIOLOGY ACTIVITIES

ABSTRACT. This article analyzes the effectiveness of microbiological biopreparations used in the cultivation of ornamental plants in integration with extracurricular biology activities. The aim of the study was to synthesize, on the basis of scientific publications issued in 2022–2026, the effects of preparations based on Bacillus, Trichoderma, and phosphate-solubilizing bacteria on the growth of ornamental plants, rooting, nutrient status, stress tolerance, and external quality indicators, and, on this basis, to propose a practical extracurricular biology module. The research design was developed in an analytical-synthetic format: quantitative findings were selected from open-access scientific papers, relative percentage changes were recalculated, and the results were interpreted from a didactic perspective. The analysis showed that Trichoderma harzianum increased the rooting rate of chrysanthemum cuttings by 21.11%, root length by 81.72%, root number by 72.23%, and root dry mass by 50%. In roses, Bacillus subtilis significantly enhanced antioxidant enzyme activity under saline-alkaline stress conditions; in the cases of French marigold and nasturtium, improvements were observed in phosphorus uptake, leaf development, biomass accumulation, and ornamental quality. The findings demonstrated that microbiological biopreparations have strong didactic potential for project-based, observational, experimental, and data-analysis activities in biology education.

KEYWORDS: *biology education, extracurricular activity, ornamental plants, biopreparation, Bacillus, Trichoderma, phosphate-solubilizing bacteria, scientific observation, project-based learning, inquiry-based learning.*